

KORALL

2018.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

72.

19. évfolyam • 2018.

Kapitalizmus: egy fogalom színeváltozásai

Halmos Károly, Eric Hilt, Laki Mihály, Madarász Aladár,
Mravik Patrik Tamás, Pogány Ágnes, Takó Ferenc tanulmányai,
valamint Csiszár Gábor és Perényi Roland írásai

Ára 1250 Ft

72.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2018. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2018-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

73. Fotó és társadalom

74. Civil társadalom

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron, a szerkesztőség címén
(terjesztes@korall.org www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Runális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
71. *Fegyelmezés és büntetés* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

[Bácskai Vera,] Beluszky Pál, [Benda Gyula,] Faragó Tamás,
 Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, [Tóth Zoltán,] Valuch Tibor

A „Kapitalizmus: egy fogalom színeváltozásai” című blokkunkat Klement Judit, Madarász Aladár és Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, a HostLogic Zrt., a BCA Hungary Kft., valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Peter Langendijk 1720-ban, Amszterdamban kiadott *Arlequyn Actionist* című könyvének egyik illusztrációja.
https://www.dbnl.org/tekst/lang020arle01_01/lang020arle01_01_0001.php

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

KAPITALIZMUS: EGY FOGALOM SZÍNEVÁLTOZÁSAI

Eric Hilt	Gazdaságtörténet, történelmi elemzés és az „új kapitalizmustörténet”	5
Takó Ferenc	Egyszer volt? Hol nem volt? Marx és Weber a kapitalizmusról	39
Madarász Aladár	Két lexikoncikk a kapitalizmusról. Sombart zsidó pénzkölcsönzői és Schumpeter teremtő rombolása	69
Pogány Ágnes	A megnemesített kapitalizmustól a nemzetiszocializmusig. Imrédy Béla gazdasági és politikai nézetei	96
Laki Mihály	Kornai János a kapitalizmusról, 1953–1989	117

KATONÁS TÖRTÉNETEK

Perényi Roland	Justizmord vagy megalapozott ítélet? A katonai bíróság és a nyilvánosság viszonya az 1909-es Hofrichter-ügy kapcsán	137
Csiszár Gábor	A Redl-ügy megjelenése a korszak sajtójában	158

KÖRKÉP

Halmos Károly	Prófétálások: kettős beszéd Szekfű Gyula <i>Három nemzedékében</i>	181
---------------	---	-----

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Mravik Patrik Tamás	„4-5 közte 16 gyerek.” A fővárosi munkásháztartások társadalomtörténeti vizsgálatának lehetőségei és problémái a kvantitatív és narratív források tükrében	205
---------------------	---	-----

KÖNYVEK

Kísérletek és kísértetek: a kapitalizmus meghaladásának örökkévalósága. Giacomo Corneo: <i>Is Capitalism Obsolete? – A Journey through Economic Systems.</i>	– Nagy Dániel Gergely	227
Viták és kompromisszumok, avagy hogyan vezethet eredményre a kollektív bölcsesség? Albrecht Cordes – Margrit Schulte Beerbühl (eds): <i>Dealing with Economic Failure. Between Norm and Practice (15th to 21st Century).</i>	– Somorjai Szabolcs	237
László Kontler – Mark Somos (eds): <i>Trust and Happiness in the History of European Political Thought.</i>	– Szűcs Zoltán Gábor	250
Szerzőink		254
Contents		256
Abstracts		258

Eric Hilt

Gazdaságtörténet, történelmi elemzés és az „új kapitalizmustörténet”*

A gazdaságtörténet egykor kifejezetten interdiszciplináris tudományterület volt. Az Economic History Association, az American Historical Association és az American Economic Association tagjai közösen alapították, és a *Journal of Economic History* első számaiban számos történész publikált. Idővel azonban, ahogy a történészek érdeklődése egyre inkább kulturális témák felé fordult, illetve ahogy a kliometriai forradalom hatására a kvantitatív eljárások és a közgazdasági elméletek beépültek a kutatásba, a gazdaságtörténet művelői elsősorban közgazdászok lettek.¹ Ma a *Journal of Economic History* szerzőgárdájában, illetve az Economic History Association éves konferenciáinak résztvevői között csupán néhány, a történelem tanszékeken képzett közreműködőt találni. A gazdaságtörténeti kutatások ennek ellenére jelentős eredményeket vonultattak fel, s a történelmi forrásokhoz, így a népszámlálási adatokhoz való egyre szélesebb körű hozzáférés és többek közt a földrajzi információs rendszerhez (*geospatial information system*, GIS) kapcsolódó technikai vívmányok együttesen további gyors fejlődést tesznek lehetővé. Segítségükkel biztos választ adhatunk olyan fontos kérdésekre, amelyeket még értelmes módon feltenni is elképzelhetetlenül nehéz lett volna akár csak két évtizeddel ezelőtt. Mindezen módszertani finomodások mellett néhány gazdaságtörténeti munkának előnyére váltak volna a történész képzettségű kutatók eredményei és kritikai meglátásai: a történészek távolmaradása csökkentette a tudományterület szellemi sokszínűségét és elemzéseinek mélységét.

Az elmúlt évtizedben azonban a gazdaságtörténet iránti történelmi érdeklődés feltámadásának lehettünk tanúi. Az utóbbi időben számos fiatal történész döntött úgy, hogy gazdaságtörténettel akar foglalkozni, akár a más területek iránti érdeklődés csökkenése miatt, akár azért, hogy megértse a 2008-ban kirobbant gazdasági világválság mögött húzódó történelmi okokat. Különösen jelentős ez az elmozdulás az amerikanisztika művelői között, akiknek gazdaságtörténeti munkái bekerültek az utóbbi évek legünnepeltebb történelmi produktumai közé. A kutatás ezen új hulláma azonban nem vezette vissza a történészeket a gazdaságtörténet tudományterületére. A szóban forgó kutatók nem is tekintik magukat a gazdaságtörténet művelőinek, annak eredményeitől függetlenül dolgoznak,

* Eredeti megjelenés: Hilt, Eric 2017: Economic History, Historical Analysis, and the “New History” of Capitalism. *Journal of Economic History* (77.) 2. 511–536.

¹ Az Economic History Association alapítására és további fejlődésére: Lamoreaux 2015b. A kliometriai forradalomra és annak örökségére: Goldin 1995.

sokan inkább „kapitalizmustörténészként” definiálják magukat. A jelek szerint a gazdaságtörténészek egy különálló csoportja van formálódóban.

Ebben a cikkben az új kapitalizmustörténet tíz kiemelkedő könyvét tekintem át, amelyek a pénzügyektől a rabszolgaságon át a konzervatív gazdasági doktrínáig igen változatos témákat dolgoznak fel. Céлом, hogy olyan könyvekre hívjam fel a figyelmet, amelyek a gazdaságtörténet számára is fontosak, és hogy kritikai áttekintést nyújtsak az ezekben foglaltakról. Kiemelem a gazdaságtörténeti munkák azon megállapításait, amelyek erősíthették volna a kapitalizmustörténészek elemzéseit, bemutatva, hogy mit tesznek hozzá ezek a munkák a múlt megértéséhez. Végül felvetek néhány olyan kutatási kérdést, amelyek lehetőséget teremthetnek arra, hogy a gazdaság- és a kapitalizmustörténet kölcsönösen inspirálja egymást, sőt együttműködjön a válaszkérésben. Azt remélem, hogy ez a cikk megindítja a kívánatos párbeszédet a két kutatóközösség között.

A kapitalizmustörténet-írás keretei nincsenek pontosan meghatározva, így időnként nem egyértelmű, hogy egy gazdasági témán dolgozó történész ehhez a területhez kíván-e hozzájárulni. A „kapitalizmustörténet” mint elnevezés értelmezhető olyan módon, hogy magában foglal minden történelmi elemzést, amely a kapitalista rendszer gazdasági kérdéseire fókuszál, és a tudományterület egyik első művelője, Sven Beckert (Harvard University) által készített áttekintés is ilyen értelemben használja a fogalmat.² Ez a meghatározás ugyanakkor olyan tág, hogy magában foglalja a politika-, a társadalom-, a vállalattörténet (*business history*) vagy a munkások történetének legtöbb kutatási kérdését csakúgy, mint gazdaságtörténeti témákat.³ Ráadásul az új címkét népszerűsége ellenére néhány gazdasági témákon dolgozó történész nem kívánja magára alkalmazni, és szívesebben azonosul más irányzatokkal, például a vállalattörténettel. A kapitalizmustörténet nem egyszerűen a gazdaságtörténet történészek által művelt ága, hanem egy sajátos nézőpont érvényre juttatása, és úgy hiszem, ez a nézőpont jelöli ki a tudományterület határait, és különbözteti meg azt a gazdaság- vagy a vállalattörténettől.

Az elnevezésben rejlő jelentéskülönbség a következő: a kapitalizmustörténészek nem alkalmazzák a gazdaságtörténet megközelítését, amely a történeti gazdasági magatartásra összpontosít, sokkal inkább valamiféle társadalomkritika megfogalmazására törekednek. A gazdasági változások emberi költségeire összpontosítanak, munkáikat egyfajta „aktivista lendület” hatja át.⁴ Úgy tűnhet, hogy a „kapitalizmustörténet” kutatási programjának középpontjában a kapitalizmus történetének megírása áll, de mégsem ez jellemzi igazán az új szakirodalmi termést. A kutatók nagy része amerikai témákat vizsgál, és sokan a 20. századra összpontosítanak. Néhány kivételtől eltekintve az írások nem a kapita-

² Beckert 2011.

³ És csakugyan, Beckert esszéje, amely egyfajta magyarázatokkal ellátott katalógus a kapitalizmus addigi történetéről, Naomi Lamoreaux és Gavin Wright gazdaságtörténészeket a kapitalizmustörténészek közé sorolja (Beckert 2011).

⁴ Rosenthal 2016.

lizmus eredetével vagy annak intézményi alapjaival foglalkoznak, nem a kapitalizmus korszakokon átívelő teljes evolúcióját kívánják elemezni, és egyik könyv sem definiálja magát a kapitalizmust sem. Elemzéseik tárgya, ismételjük, tulajdonképpen nem maga a kapitalizmus, ezek a munkák inkább a gazdasági viszonyok kritikai elemzését nyújtják, a kapitalista intézményi keretek kontextusában. A „kapitalizmustörténet” elnevezés a kapitalizmus jelenlétére hívja fel a figyelmet, de elsősorban történészek által végzett kritikai társadalmi elemzést kell értenünk alatta.

A cikkben tárgyalt tíz könyvet az alábbi lista mutatja be, abban a sorrendben, ahogyan ebben az esszében megjelennek. A könyvek kiválasztásánál kapitalizmustörténészek munkáiból válogattam, és a témával foglalkozó egyetemi kurzusok olvasmánylistáit néztem át.⁵

A tárgyalt művek listája

Rabszolgaság, gyapot és kapitalizmus

Beckert, Sven 2015: *Empire of Cotton: A Global History*. Harvard University Press, Cambridge.

Baptist, Edward 2014: *The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism*. Basic Books, New York.

Johnson, Walter 2013: *River of Dark Dreams: Slavery and Empire in the Cotton Kingdom*. Harvard University Press, Cambridge.

Pénzügyek, kockázat és biztosítás

Levy, Jonathan 2012: *Freaks of Fortune: The Emerging World of Risk in America*. Harvard University Press, Cambridge.

White, Richard 2011: *Railroaded. The Transcontinentals and the Making of Modern America*. W. W. Norton, New York.

Hyman, Louis 2011: *Debtor Nation: The History of America in Red Ink*. Princeton University Press, Princeton.

Ott, Julia 2011: *When Wall Street Met Main Street: The Quest for an Investor's Democracy*. Harvard University Press, Cambridge.

Konzervatív gazdasági elméletek

Phillips-Fein, Kim 2009: *Invisible Hands: The Businessmen's Crusade Against the New Deal*. W. W. Norton, New York.

Burns, Jennifer 2009: *Goddess of the Market: Ayn Rand and the American Right*. Oxford University Press, New York.

Moreton, Bethany 2009: *To Serve God and Wal-Mart: The Making of Christian Free Enterprise*. Harvard University Press, Cambridge.

⁵ Nem ellenőriztem, hogy a szerzők valóban a kapitalizmustörténészek közé sorolják-e magukat, legalább egyikük (Walter Johnson) biztosan nem. De azt tudom, hogy e könyvek mindegyikét a szóban forgó új szakirodalmi termés részének tekintik.

A felsorolt művek mindegyike elismert munka, néhány egy vagy több jelentős díjat is elnyert. Noha a lista nem kimerítő, a tíz kiválasztott könyv reprezentatív válogatás a tudományterületről. Az alábbi három nagy csoportba rendeztem őket: rabszolgaság, gyapot és kapitalizmus; pénzügyek, kockázat és biztosítás; konzervatív gazdasági elméletek.

A tíz könyv együttesen az amerikai gazdaság fejlődésének kritikai áttekintését nyújtja. Bemutatja Amerika eredendő bűnét, a rabszolgotartást és az őslakos népek erőszakos kifosztását. A folyamatosan növekedő pénzügyi szektort, a haveri kapitalizmust és az újonnan keletkezett kockázatok kezelése körüli küzdelmeket. Továbbá a 20. századra vonatkozóan bemutatja a New Deallel és a jóléti állammal ellentétes tendenciákat, illetve az üzleti érdekeket szem előtt tartó gazdasági és politikai elméletek elterjedését.

Ahhoz, hogy megértsük a kapitalizmustörténezsnek nézőpontját, fel kell ismernünk azt a két szellemi hatást, amelyek jelenléte szemmel látható munkáik többségében. Az egyik ilyen Polányi Károly *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei* (1944) című műve. Noha Polányi maga gazdaságtörténész volt és alkalmanként a *Journal of Economic History* szerzője, munkássága nem gyakorol nagy hatást a jelen gazdaságtörténezszeire. *A nagy átalakulás*, amely részben válaszképpen született az osztrák iskolához kötődő Ludwig von Mises következtetéseire, számos olyan megállapítást tartalmaz, amelyek világosan visszaköszönnek a kapitalizmustörténezsnek munkáiban. Polányi elemzése abból a tételtől indul ki, hogy a piaczgazdaságok csak politikai és társadalmi kontextusukba „beágyazódva” érthetőek meg, s ez a kontextus valójában akár ellenséges is lehet a piaci mechanizmusokkal szemben. Amint látni fogjuk, számos kapitalizmustörténész koncentrált munkájában inkább az említett politikai-társadalmi kontextusra, és kevésbé magukra a piacokra.

Polányi az ipari forradalomnak, a nemzeti piacok kialakulásának és a brit kapitalizmus létrejöttének egy sajátos értelmezését nyújtja. Érvelése szerint ezeket a fejleményeket egy sor állami beavatkozás tette lehetővé, amelyek lebontották a feudalizmus intézményeit, illetve árszabályozással vagy más támogatásokkal védelmet nyújtottak a manufaktúráknak. Ez a megállapítás lehetővé tette Polányi számára, hogy rámutasson azon érvelések téves voltára, amelyeket a piaci viszonyokba való állami beavatkozást ellenző jobboldali kortársai, például von Mises fogalmaztak meg: ezek az elméletek feltételezték, hogy a piac természetes intézmény, holott „[a] *laissez-faire* egyáltalán nem volt természetes. A szabad piacok sohasem jöttek volna létre pusztán attól, hogy hagyják a dolgokat menni a maguk útján [...] magát a *laissez-faire*-t is az állam erőszakolta ki”.⁶ Noha a legtöbb kapitalizmustörténész nem a kapitalizmus kialakulásának kezdeteire koncentrált, az állam és a piac közötti kapcsolatok nagyon is foglalkoztatják őket, és osztják Polányi álláspontját az állam meghatározó szerepéről.

⁶ Polányi 1997 [1944]: 178. Pap Mária fordítása.

Polányi másik állítása, hogy a szabályozatlan piacok velejárója az instabilitás, ezért óriási „veszélyt [jelentenek] a társadalomra”, ami a kapitalizmusba való átmenetet „kettős mozgássá” tette. Az egyik magának a kapitalizmusnak a kiépítését célozta, míg a másik egyfajta „ellenmozgásként” szociális védelmi funkciót látott el, és a törvényhozás változatos eszközeivel, valamint érdekvédelmi szervezetek segítségével csillapította a kapitalista átalakulás hatásait.⁷ Polányi következtetései a szabályozatlan piacok okozta társadalmi károkról a kapitalizmustörténezek minden egyes könyvében visszaköszönnek.

A másik jelentős hatást a nemrégiben bekövetkezett pénzügyi válság és a nagy recesszió gyakorolja. A pénzügyi rendszer váratlan megrendülése, mennyi gazdasági utórezgésével együtt, élénk érdeklődést váltott ki a gazdaságtörténet iránt. Noha a tárgyalt könyvek közül több már készüléfényben volt, amikor a válság kitört, a körülmények minden bizonnyal árnyalták a szerzők megközelítését. Többen közülük a kapitalizmus sötét oldalát és válságra való hajlamosságát emelik ki, s ez tovább egyéníti szemléletmódjukat.

E művek legkiválóbb részei provokatív megállapításokat tesznek, és levéltári források alapján életteli leírásokat nyújtanak a történelmi kontextusokról. A gazdaságtörténészek kutatásainak jó része közgazdasági elméletekből indul ki, ami igencsak leszűkíti az érdeklődési területüket. Ezzel szemben a bemutatott könyvek kiterjedt témaköröket ölelnek fel, és olyan problémákat járnak körül, amelyek a közgazdászok analitikus eszközeivel nem volnának megközelíthetőek. A szerzők kritikus viszonyulása szintén megkülönbözteti műveiket a gazdaságtörténészekétől, és így szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tarthatnak számot. A kapitalizmustörténészek joggal figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a gazdasági növekedésnek és fejlődésnek lehetnek olyan emberi „költségei”, amelyek nem kifejezhetőek az átlagjövedelemmel; továbbá arra, hogy gazdaságtörténetünk nem kevés kegyetlenséget, erőszakot és erőszakos kisajátítást foglal magában a biztonságos tulajdonviszonyok közötti szabad árucseré helyett; vagy arra, hogy a ma létező gazdasági rendszer nem természetes adottság, hanem olyan stratégiai döntések eredménye, amelyeket máshogy is meg lehetett volna hozni.

A szerzők kritikus szemléletmódja azonban időnként elvonja figyelmüket a szigorú történelmi elemzéstől. A kapitalizmustörténészek túl gyakran vonultatják fel érveiket anélkül, hogy megvizsgálnák, vajon érvényesek-e a feltevéseik, vagy léteznek-e alternatív magyarázatok a következtetéseikre. A tárgyalt könyvek egyike sem tesz kísérletet arra, hogy megcáfolja saját gondolatmenetének valamely főbb alkotóelemét. Bizonyos esetekben a szerzők olyan megállapításokra jutnak, amelyek egybecsengőnek tűnnek a források tanúbizonyságaival, utóbbiakat ugyanakkor nem próbálják mélyebben elemezni vagy más forrásokkal összevetni. A szóban forgó könyvek társadalomkritikai hatásfokát csökkentik a mutatók, de megtévesztő érvek, illetve az elemzés logikai megbicsaklásai.

---

⁷ Polányi 1997 [1944].

Abbéli igyekezetükben, hogy kidomborítsák a kapitalizmus létrejöttének következményeit, a kapitalizmustörténészek hajlamosak eltúlozni az idővel bekövetkezett változás mértékét. A legtöbb bemutatott könyv elméleti keretében éles határvonal húzódik a „modern”, „kapitalista”, „fejlett” szakasz és előzményei között. Mivel az általuk megfigyelt jelenségek példátlan volta mellett törnek lándzsát, a szerzők olykor feltételezik, hogy a tanulmányozott időszakot megelőző korszak alapjaiban volt különböző. Csakhogy az újként bemutatott jelenségeknek gyakran világos történeti előzményeik vannak, és a korszakok közötti kapcsolatot alaposan feltáró vizsgálat jelentősen gazdagíthatna az elemzéseket.

A 2008-ban kirobbant gazdasági világválság hatása is tévútra viszi az elemzéseket. Ahogyan a gyenge történeti párhuzamok torzíthatják a jelenről alkotott képünket, úgy a rosszul használt modern analógiák is vezethetnek hibás vagy gyenge lábakon álló történelmi elemzésekhez. Noha a pénzügyi rendszerek fejlődése gyakran válik átláthatatlanná, és a megvesztegethetőség vagy a korrupció pénzemberek között szinte történeti állandónak tekinthető, nem minden káros, aminek köze van a pénzügyhöz. A pénzügyi szektor egy életbevágóan fontos feladatot lát el, de ez a feladat természetéből fakadóan érzékeny a manipulációra, a csalásra és az instabilitásra. A pénzügyi szektor növekedését hosszú távon olyan intézményi fejlemények tették lehetővé – olykor szabályozás formájában, máskor a szektoron belüli fejlesztéseken keresztül –, amelyek igyekeztek az említett jelenségeket kontroll alatt tartani. A kapitalizmustörténészek munkái jóformán soha nem térnek ki ezeknek az intézményi változásoknak az elemzésére.

Mindehhez szorosan kötődik az a probléma, hogy a szerzők nem tudtak kapcsolódni a gazdaságtörténeti szakirodalomhoz. Gazdaságtörténészek kifinomult elemzéseket tettek közzé olyan témákban, amelyek a kapitalizmustörténészek érdeklődési körébe tartoznak, még ha más eszközkészlettel közelítettek is azokhoz. A gazdaságtörténeti szakirodalom mellőzése oda vezetett, hogy a kapitalizmustörténészek olyan kijelentéseket tettek, amelyeket korábban már meggyőzően cáfoltak, illetve érvelésük fontos elemei tévesnek bizonyultak. Bizonyos esetekben akaratlanul is felélesztettek már réges-rég lezárt vitákat. Az alábbiakban bemutatok néhány elemzési technikát és eredményt a gazdaságtörténet területéről, amelyek szerintem megtámogathatták volna a kapitalizmustörténészek érvelését. Mielőtt kitérnék azonban ezekre az eredményekre, egyenként is elemzem a tíz kiválasztott könyvet.

A KÖNYVEK ELEMZÉSE

Rabszolgaság, gyapot és kapitalizmus

A kapitalizmustörténészek legkiemelkedőbb könyvei közül három a gyapottermesztést tárgyalja, a rabszolgatartás kontextusában. Témaválasztásukat tekintve talán nem meglepő, hogy ezek a könyvek a legsötétebb képet nyújtják Amerika

történelméről, hiszen a 19. század gazdasági életének irtózatosságot kegyetlenségét és kényszerítő erőit hangsúlyozzák. A rabszolgaság a gazdaságtörténetnek is az egyik legfontosabb tárgyát képezte, és minden kapitalizmustörténeti munka közül ez a három nyerte volna a legtöbbet a gazdaságtörténeti szakirodalom alaposabb felhasználásával.⁸

Sven Beckert *Empire of Cotton: A Global History* című műve a legambiciózusabb vállalkozás. A könyv az ipari forradalom okairól és következményeiről nyújt nemzetközi áttekintést, mindezt úgy, hogy kizárólag a gyapotra koncentrálna.⁹ Nagy erőssége, hogy a textilipari újítások átvételének nyomán követésével mutatja be, hogyan terjedt szét az ipari forradalom a világ különböző régióiba. Beckert krónikája erről a folyamatról annyiban összecseng Polányi gondolataival, hogy ő is hangsúlyozza: az iparosodás folyamatában az államnak döntő szerepe volt „a piacok kialakításában, a hazai ipar védelmében, a jövedelemnövelő eszközök megteremtésében, a határok őrizetében, valamint olyan változások előmozdításában, amelyek lehetővé tették a bérmunkások mobilizálását” (155).

Beckert azt állítja, hogy az európai hatalmak gyarmatbirodalmai, amelyek nagyban támaszkodtak az őslakos népek erőszakos kifosztására és a rabszolgaságra, a kapitalizmus egy korai szakaszának reprezentánsai voltak, amelyet a szerző „háborús kapitalizmusként” jellemez. Egyik legmarkánsabb állítása, hogy az ipari forradalmat és folyamányát, az „ipari kapitalizmust” a háborús kapitalizmus tette lehetővé, így Beckert értelmezésében az ipari forradalom egyértelműen „a rabszolgaságból, a gyarmati fennhatóságból, a militarizált kereskedelemről és a földkisajátításokból” (60) eredeztethető.

Minden, az ipari forradalommal kapcsolatos elméletnek fel kell tennie a kérdést: miért éppen ott és akkor kezdődött el a folyamat, ahol és amikor? Miért az 1780-as évek Nagy-Britanniájában, és miért nem Amszterdamban vagy a Szung-dinasztia Kínájában? Beckert egy sor olyan mechanizmust határoz meg, amelyekkel a háborús kapitalizmus előkészítette az ipari kapitalizmus kialakulását az 1780-as évek Nagy-Britanniájában. Az Eric Williams *Capitalism and Slavery* (1944) című művében foglaltakhoz hasonlóan Beckert is amellet érvel, hogy a rabszolga-kereskedelem és a Karibi-térség cukornádültetvényei biztosították az ipari forradalom origójában álló textilipari innovációk anyagi hátterét.¹⁰ Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a gyarmatbirodalmon belüli kereskedelmi hálózatok is kiemelkedő jelentőséggel bírtak: az 1780-as évek brit kereskedőinek páratlan lehetősége nyílt a pamuttextilek világpiacának kihasználására, mivel „uralták a pamut tengerentúli kereskedelmét, és első kézből származó ismeretük volt arról

⁸ A gazdaságtörténészek részéről már megfogalmazódtak a kérdéses művekkel kapcsolatos kritikák (Olmstead–Rhode 2016; Majewski 2015), a *Journal of Economic History* pedig kritikus recenziók sorát közölte a *The Half Has Never Been Told* kapcsán (Murray et al. 2015). Ezeket a munkákat a történelemszakma felől is érték kritikák (Oakes 2016).

⁹ A gyapot iránt érdeklődő kutatók számára ajánlott Giorgio Riello Beckert könyve által háttérbe szorított munkája: Riello 2013.

¹⁰ Beckert ugyan nem támaszkodik kiemelkedő mértékben Eric Williams munkájára, de épít Williams nézeteinek legelszántabb közelmúltbeli védelmezőjére, Inikorira (Inikori 2002).

a bámulatos jövedelmi lehetőségről, amely a ruhanemű-kereskedelemből származhatott” (64). A háborús kapitalizmus így keresetvezérelt növekedést indukált a textilgyártásban, és ez elősegítette a kínálati oldalon olyan új technológiák kidolgozását is, amelyek lehetővé tették a kereslet kielégítését.

A gazdaságtörténeti kutatások fényében a fenti állítások némelyikével kapcsolatban kételyek merülhetnek fel, míg mások megerősítést nyernek. David Eltis és Stanley Engerman arra az eredményre jutott, hogy az ipari forradalom korszakában a brit rabszolga-kereskedelem és a karibi ültetvények teljes hozzáadott értéke és növekedésösztönző hatása más iparágakkal összevetve nem volt kiemelkedő.¹¹ Másrészt viszont, amikor Beckert a kereskedelem szerepét nyomatékossítja az ipari forradalom kibontakozásában, véleménye egybecseng Ronald Findlay és Kevin O’Rourke elméleti modelljével.¹² Ennél is fontosabb, hogy az ipari forradalommal kapcsolatos hatalmas gazdaságtörténeti irodalom kimutatta, hogy annak eredőjében egy sor olyan technológiai újítás megalkotása és alkalmazása állt, mint a gőzgép és a nagyolvasztó kemence, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a textilkereskedelmi hálózatokhoz. Így aztán a gőzgép meglehetősen furcsán, a semmiből jelenik meg Beckert pamutközpontú narratívájában, noha a brit munkaerő és energia árát vagy a felvilágosodáshoz kötődő tudományos fejlődést középpontba állító kutatások a gőzgép megjelenését e folyamatok szerves részeként értelmezik.¹³

Noha az ipari forradalom néhány technológiai újdonsága nem hozható közvetlen összefüggésbe a háborús kapitalizmussal, a nyugati félteke rabszolgákkal dolgoztató ültetvényei bizonyosan rugalmas pamutkínálatot biztosítottak az európai manufaktúráknak, amivel hozzájárultak a textilipar növekedéséhez. Kenneth Pomeranz *The Great Divergence*-éhez hasonlóan Beckert könyve is kiemeli a gyarmati földtulajdonlás jelentőségét abban, hogy a brit gazdaság a saját természeti korlátait átlépve növekedhetett.¹⁴ Kezdetben néhány, a Karibi-térségben és Dél-Amerikában található cukornádültetvényt állítottak át gyar-

¹¹ Eltis és Engerman megjegyzik, hogy ha a rabszolga-kereskedelem vagy a rabszolgotartó ültetvények valamely eleme döntő tényező lett volna az ipari forradalomban, akkor ezen logika szerint annak inkább Portugáliában kellett volna megjelennie, ahol a gazdasági növekedés jóval nagyobb részét tette ki a brazil gyarmat teljesítménye, és a rabszolga-kereskedelem is nagyobb jelentőséggel bírt (Eltis–Engerman 2000).

¹² Findlay–O’Rourke 2007.

¹³ Robert Allen azt fejtegeti, hogy a magas munkabérek és az alacsony energiaárak, amelyek a 18. századi Britanniát jellemezték, arra ösztökélték az ipari vállalkozókat, hogy az energia intenzív használatával munkaerő-megtakarító eszközöket találjanak fel és alkalmazzanak, mint amilyen a gőzgép vagy a vízkerék (Allen 2009: 468). Beckert elismeri a magas munkabérek jelentőségét, de úgy véli, hogy „a gépekre irányuló keresletet végül is a hatalmas pamutpiacok létezése váltotta ki, illetve a brit kapitalisták képessége arra, hogy ezeket kiszolgálják”. Joel Mokyr az említett innovációk megjelenését a felvilágosodás szellemi hatásának tulajdonítja, ezen belül is elsősorban a brit tudományos eredményeknek a brit vállalkozók szemléletmódjára gyakorolt hatását hangsúlyozza. Beckert erre nem utal közvetlenül, de általánosságban elutasító a „felvilágosodás hagyományára” épülő iparforradalom-elméletekkel szemben (Mokyr 2010: xiv).

¹⁴ Pomeranz 2000: 46, 264–269.

pottermesztésre. Az ipar gyorsan növekvő gyapotkereslete azután a Beckert által háborús kapitalizmusként aposztrofált rendszert alakította ki az Egyesült Államokon belül is, ahogyan a Dél őslakosait erőszakkal más régiókba terelték, és a rabszolgaerővel történő gyapottermesztés elterjedt ezeken a területeken is. Beckert ezt követően kijelenti, hogy a gyapottermelésben a 19. század első felében bekövetkezett növekedés részben az amerikai rabszolgák „kizsákmányolásának szisztematikus fokozása” számlájára írható (115).¹⁵

Edward Baptist *The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism* című munkájának középpontjában a gyapottermesztő rabszolgatartásnak az Egyesült Államok gazdasági fejlődésében betöltött szerepe áll. Ez a könyv igyekszik megingatni azt az álláspontot, hogy a rabszolgaság valamilyen módon elkülönült a gazdaság többi ágától, sőt azt állítja, hogy döntő jelentőségű volt az amerikai kapitalizmus kibontakozásában. De kísérletet tesz arra is, hogy úgy mondja el a gyapottermesztő rabszolgák történetét, hogy az általuk megélt tapasztalatokat és elszenvedett kegyetlenségeket állítsa középpontba.

Baptist szökött rabszolgák beszámolóira és rabszolgatartók dokumentumaira támaszkodva a déli gazdasági rendszer számos elemét részleteiben láttatja. Nagy figyelmet szentel a belső rabszolga-kereskedelemnek és a rabszolgák mozgásának a Mississippi deltája felé, de szintén részletgazdag többek között az ültetvényeken folyó élet, a pénz- és bankügyek, a vallásgyakorlat vagy a rabszolgatartás területi terjeszkedésével kapcsolatos politikai viták bemutatása. Különösen lebilincselő az ültetvények zenei és társadalmi rítusairól szóló leírás, amellyel Baptist azt az értékelését támasztja alá, hogy a fogva tartott afrikai amerikaiak „valódi modernisták”, korszakuk „igazi géniuszai” voltak (163). Baptist a rabszolgatartók által az önmaguk és rabszolgáik megnevezésére használt nyelvi fordulatokkal is játszik, hogy ezáltal feltárhatóvá váljanak a rabszolgatartó hatalom különböző dimenziói. Néhány szövegrész mélyreható, míg mások kevésbé.¹⁶

A *The Half has Never Been Told* nézőpontja kulturális, nem gazdasági, és számos gazdasági elemzése olyannyira nem helytálló, hogy ezzel a könyv hitelességét is aláássa. Baptist azt a megdöbbentő kijelentést teszi például, hogy a gyapotszedés termelékenységének a polgárháború előtti időszakban megfigyelt javulása *minden esetben* a rabszolgák kínzásának, korbácsolásának fokozásával

¹⁵ Érveinek alátámasztására Beckert éppen Edward Baptistot idézi, aki a következő tárgyalat szerzőnk.

¹⁶ Egy példa az utóbbira: Baptist különleges jelentőséget tulajdonít azoknak a szövegeknek, amelyekben a rabszolgákra mint „kezekre” utalnak, és úgy véli, a mai olvasó számára észrevétlenül marad a kifejezés nem értékszemleges volta. Baptist értelmezésében a „kéz” a rabszolga mint „áru cikk ideális formája” volt: ura akaratának alakítható megtestesülése. A rabszolga „kéz jellege” (*handness*) a szerző értelmezésében a „kézzé alakítás” (*handification*) eredménye (100–104). A 19. században ugyanakkor számos szabad munkásra is – a hajók legénységére, gyári munkásokra, mezőgazdasági munkásokra stb. – utaltak „kézként”. Ahelyett tehát, hogy a rabszolgák sajátos státuszára hívná fel a figyelmet, Baptist gyakori hivatkozása a „kezekre” inkább a szabad jogállású munkásokkal való közös pontokat emeli ki, ami bizonyosan nem állt a szerző szándékában.

magyarázható. Ez a posztulátum lehetővé teszi számára, hogy megfogalmazza könyvének fő üzenetét, vagyis hogy az ipari forradalom „igazi alapját” a rabszolgák „rendszerszintű kínzása” képezte (135, 141, 413). Amellett, hogy az ipari forradalom előbb kezdődött, mint hogy amerikai rabszolgák számottevő mennyiségben állítottak volna elő gyapotot, Baptist állítása a kínzás és a produktivitás összefüggéséről hamis, az ezt alátámasztó érvek a kvantitatív és a narratív források szelektív használatából erednek.¹⁷ Baptist Alan Olmstead és Paul Rhode gazdaságtörténészek kvantitatív eredményeire támaszkodik.¹⁸ Holott Olmstead és Rhode kimutatja, hogy a termelékenység növekedése elsősorban biológiai innovációknak – nagyobb terméshozamú és könnyebben szedhető új gyapothibridek bevezetésének – köszönhető, és a szerzőpáros kizárja, hogy az ültetvények igazgatásában vagy a rabszolgaerő fokozásában rejlik az alapvető változások oka.

Baptist közöl továbbá egy az 1836-os évre vonatkozó számítást a gyapot-termesztés részarányáról az amerikai bruttó hazai termékben (GDP), amelyből azt a következtetést vonja le, hogy annak „majdnem a fele közvetlenül vagy közvetve” a rabszolgák által előállított pamutból származott (321–322). Ez egy katasztrofálisan félresikerült következtetés, tele nyilvánvaló manipulációval, amely ezáltal a gyapot szerepének felértékeléséhez vezet.¹⁹ Ráadásul Baptist a GDP vizsgálata közben szem elől téveszti a gyapot egy valóban nagyon fontos hozzájárulását az amerikai gazdasági növekedéshez: az általa termelt devizajövedelmet, amely a bankrendszer ércpénztartalékának növekedését eredményezte.

Ahogy a más vitaindító, de problematikus művekről is elmondható, a *The Half Has Never Been Told* is inkább talán „retorikus történelemként” (*history as rhetoric*) értékelhető, mint szaktudományos munkaként.²⁰ Életteli leírásokkal és megindító szavakkal idézni fel a mai olvasó számára mindazt a brutálitást, amit az afrikai amerikai rabszolgáknak el kellett szenvedniük, fontos feladat, amelyre helyzetüknél fogva a történészek a legalkalmasabbak. De Baptist narratívája éppen olyan csúsztatásokat tartalmaz, mint azoké, akik bagatellizálni próbálták a rabszolgaság bűneit. A rabszolgaság jelentősége az amerikai gazdaság fejlődésében és a kegyetlenségek, amelyeket a rabszolgáknak el kellett viselniük, olyan tények, amelyeknek nincs szükségük túlzásokra.

¹⁷ A Baptist által bemutatott elbeszélő forrásokról lásd Olmstead–Rhode 2016.

¹⁸ Olmstead–Rhode 2008a.

¹⁹ A GDP-t kétféleképpen lehet kiszámítani: vagy az országon belüli összes jövedelem összeadásával, vagy az összes kiadás és hozzáadott érték összeszámolásával. Baptist számítása mindkét módszerből átvész egy kicsit, ami tekintélyes tévedésekhez vezet. Kiindulásként veszi például a gyapottermés értékét, majd egyebek között hozzáadja a pamutkészítés során keletkező ráfordításokat, azoknak a jövedelmét, akik ezeket a ráfordításokat eszközlik, és azt az összeget, amelyet a gyapottermesztő ültetvényesek luxuscikkre költöttek. Számításaiba időnként olyan elemek is bekerülnek, amelyek más országok termékébe számítanak, vagy egyáltalán nem számíthatóak a GDP-be. Ahogy John Majewski megállapítja, hasonló számítások alapján bármilyen hétköznapi árurol, mondjuk a szénáról is ki lehet mutatni, hogy hatalmas súllyal esik latba az össztermékben (Majewski 2015: 11).

²⁰ Seymour Drescher jellemzi így Eric Williams *Slavery and Capitalism* című munkáját (Drescher 1999: 391).

Ahogy a *The Half Has Never Been Told*, úgy Walter Johnson *River of Dark Dreams: Slavery and Empire in the Cotton Kingdom* című könyve is a polgárháború előtti Mississipp-delta gazdasági viszonyait írja le részletesen, de Baptist könyvénel jóval többet foglalkozik a gyapottermesztő Dél néprajzával: az elemzés a gazdasági magatartás kulturális interpretációjára összpontosít. A könyv életközeli leírást ad számos jelenetről – éjszaka, fáklyafénynél dolgozó rabszolgákról, a rabszolgaügyerek állatetetéshez hasonlatos, közös vályúból történő etetéséről, a főbenjáró bűncelekményekkel megvádolt rabszolgákkal szembeni rögtönzött perekéről – és provokatív értelmezéseket nyújt mindezek kulturális jelentéséről. A könyv számos megállapítása igyekszik kétségbe vonni más történészek eredményeit, rámutatva például, hogy a rabszolgák cselekvőképességének (*agency*) előtérbe állításával (217), vagy a rabszolgaságot pártoló szövegek elembertelenítő jellegének hangsúlyozásával (207) hogyan szűkültek le az elemzés lehetőségei.

Van ugyanakkor gazdasági elemzés is a könyvben, de logikája gyakran botladozik. Egy alapvető probléma, hogy Johnson többször is állítja: „annak kiszámításával mérték az ültetést és a termelékenységet, hogy egy kézre és egy holdra hány bála jutott” (177; illetve 13, 153, 197, 217, 254), ami, ahogy Gavin Wright megjegyzi, „mind matematikai, mind gazdasági szempontból értelmetlen”.²¹ Sokatmondó, hogy a termelékenység mérésének ez a félreértelmezése végül is alig befolyásolja a könyv fő állításait. Johnson a rabszolgák általános helyzetének vonatkozásai csupán mint a jóllétük érdekében eszközölt termelési ráfordítások érdeklik, és nem bocsátkozik az ültetvény igazgatási technikáinak vagy az inputmutatók részleteinek tárgyalásába. Gyakorlatilag a termelékenység bármilyen hibás mérése megfelelt volna a céljainak.

Fontosabb, hogy Johnson óriási jelentőséget tulajdonít a rabszolgaságpárti kalózok magánhadseregei által Kuba és Nicaragua meghódítására tett kísérleteknek, illetve néhány déli államban azoknak a törekvéseknek, hogy Amerika kikötőit újból nyissák meg a rabszolga-kereskedelem előtt. Johnson azt állítja, anakronisztikus volna „a Délről” kialakított koncepciókat kizárólag azokra az amerikai államokra korlátozni, amelyek elszakadtak az Egyesült Államoktól, szerinte fontos számba venni, „mit gondoltak a déliek (és különösen a rabszolgatartók) a jövőjükéről”, és komolyan kell venni „imperialista törekvéseiket” (14–16). Lenyűgöző olvasni Johnson leírásait a kalózhadjáratokról, amelyek nagyrészt a nevetséges bohózatok szintjére süllyedtek. A szerző a kalózok levelezését és propagandisztikus írásait használta fel, hogy a rabszolgatartó társadalom ideológiáit eredeti módon elemezze, a fehér felsőbbrendűség legmerészebb álmainak átirataiként olvasva őket.

De a történészek okkal tartották marginálisnak ezeket a mozgalmakat. Azok a rabszolgatartók, akik a déli államok politikai intézményeit úgy alakították, hogy azok biztosítsák a dominanciájukat, tekintélyes anyagi kárt szenvedtek volna, ha engedélyezik a rabszolga-behozatalt, illetve semmit sem nyertek volna

²¹ Wright 2014: 878.

azzal, ha Nicaraguához hasonló helyeken jutnak földbirtokhoz. Wright éppen a rabszolga-kereskedelem újraindítása érdekében tett erőfeszítéseket használja mintegy tesztként elemzésében, azzal a céllal, hogy kimutassa a rabszolga-tartás értékeinek jelentőségét a déli politikában.²² A kereskedelem újraindításának elutasítása szerinte teljesen összhangban áll a rabszolga-tartás előnyeinek megőrzésére tett erőfeszítésekkel.

Ez a három könyv érdekes ellenpontjaként szolgál a rabszolgaság gazdaságtörténeti irodalmának. Míg utóbbi az ültetvényes mezőgazdaság termelékenységének forrásait kutatta, a kapitalizmustörténészek a termelékenység növekedésével együtt járó emberi szenvedést hangsúlyozták az őshonos népek erőszakos kifosztásától a kényszermigráción és a rabszolgák adásvételén át a rabszolgák által elszenvedett kegyetlenségekig.²³ Mégis, a tárgyalt könyvek mindegyike megnyerőbb és jobb történeti munka lenne, ha mélyrehatóbban foglalkozott volna a gazdaságtörténeti szakirodalommal.

Ennek elmulasztása ahhoz vezetett, hogy a szerzők korábban már meggyőzően megcáfolt kijelentéseket ismételték el. Az említett könyvek mindegyike azt állítja, hogy a rabszolgaság intézményének fennmaradása, de nyereségessége mindenképp, az újonnan bevont földterületektől függött.²⁴ A polgárháború kitörésének idején ugyanakkor gyapottermesztésre alkalmas, művelés alá nem vont területek óriási mennyiségben álltak rendelkezésre a déli államokban.²⁵ Láthatjuk annak a gondolatnak a felélesztését is, amely szerint az ültetvényesek kizárólag gyapottermesztéssel foglalkoztak, így más régiókból voltak kénytelenek élelmiszert importálni.²⁶ Ez a nézet, amely Douglass North 1961-es munkájában kapott kiemelkedő szerepet,²⁷ a kereskedelmi statisztikák félreértelmezéséből származott; ugyanis nem vették figyelembe, hogy a New Orleansba szállított mezőgazdasági terményeket továbbadták más célállomásoknak, méghozzá magas nyereséggel, ahogyan azt Albert Fishlow²⁸ és Robert Gallman²⁹ kimutatta. És lát-

²² Wright 1978: 150.

²³ Ez nem azt jelenti, hogy a gazdaságtörténészek ne foglalkoztak volna a rabszolgaság emberi oldalával, lásd például Steckel 1986a, 1986b, 1986c.

²⁴ Baptist azt állítja, hogy a rabszolgaság támogatói „következésképpen szorgalmazták a rabszolgaság területi kiterjesztését”, mivel „ennek a sok fehér embernek a tapasztalat azt mutatta, hogy a rabszolgaság nyereségessége annak kiterjesztésével arányos” (346), és a déli politikusok a rabszolgaságot olyan rendszernek tartották, „amelynek a működéshez szüksége van földrajzi terjeszkedésre” (382). Beckert kijelenti, hogy „a gyapottermesztő rabszolga-tartók [...] az ültetvényes gazdálkodás számára biztosítandó további földek tekintetében függtek az állam hajlandóságától” (240), illetve hogy „a rabszolgaság számára a területi növekedés életbevágóan fontos volt” ahhoz, hogy gazdaságilag életképes maradjon (245). Johnson elemzése a kalózhadjáratokról részben hasonló megállapításokat tesz.

²⁵ „Az 1850-es gyapottermés a déli államok művelés alá vont földjeinek mindössze hat százalékán termett” (Fogel 1989: 71).

²⁶ Walter Johnson többször is megismétli a gyapot-monokultúra hipotézisét: Johnson 2013: 8, 151–152, 176.

²⁷ North 1961.

²⁸ Fishlow 1964.

²⁹ Gallman 1970.

hattuk azt is, hogy a termés hozamok növekedésével kapcsolatban újból fölmerültek olyan magyarázatok, amelyek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az új gyapothibridek bevezetésének, noha tudható, hogy ezek a növekedés elsődleges okai között szerepeltek.³⁰ A gyapottermesztés leginkább munkaerőigényes része a szedés; azok a biológiai fejlesztések tehát, amelyek magasabb növényt és könnyebben szedhető termést eredményeztek, jelentősen növelték a rabszolga-munkaerő eredményességét. Végül amiatt, hogy ezek az írások elsősorban a gyapotról koncentráltak, nem tudták teljes jelentőségében feltárni a rabszolgaságnak az amerikai gazdaság fejlődésében betöltött szerepét. Noha a gyapot minden kétséget kizáróan a legfontosabb, rabszolgák által termesztett növény volt, Kentucky, Missouri és Virginia államban nagy számban foglalkoztattak rabszolgákat olyan, hagyományosan a kisebb családi farmokhoz kapcsolódó termények előállításához, mint a búza.³¹

Ennél is fontosabb, hogy a gazdaságtörténet mellőzése az elemzési szempontokat is leszűkítette. Úgy tűnik, a legtöbb könyv Robert Fogel és Stanley Engerman *Time on the Cross* (1974) című művének³² ismeretében íródott, és némelyikben meg is ismétlődnek a rabszolgaság jövedelmezőségéről vagy az ültetvények hatékonyságáról tett állításai.³³ A szerzők nem vették viszont komolyan azokat a gazdaságtörténelmi vitákat, amelyek a könyv megjelenését követték.³⁴ E vita során megkérdőjelezték Fogel és Engerman kijelentéseit az ültetvényes mezőgazdálkodás méretgazdaságosságára, illetve az egyik legkegyetlenebb munkaszervezés, az ún. *gang labor* szerepére vonatkozóan.³⁵ A *Time on the Cross* nyomán kibontakozó irodalomban ugyanakkor új irányt vett a rabszolgaság intézményének kutatása.

Wright érvelése szerint a korábbi szakirodalom a rabszolgaságot szinte kizárólag a munkaszervezés egyik formájaként írta le, noha helyesebb lenne tulajdonjogi viszonyrendszerként értelmezni, aminek fontos következményei voltak a gazdasági folyamatokra nézve.³⁶ Az ingatlantulajdonosok általában erősen

³⁰ Lásd például Baptist 2014: 126–128; Beckert 2015: 115–116. A biológiai innováció szerepéről a gyapot termelékenységében: Olmstead–Rhode 2008a, 2008b és Rhode 2015.

³¹ Wright 2006.

³² Fogel–Engerman 1974.

³³ Baptist idézi is (Baptist 2014: 478, 11–12. l.) Robert Fogel egy olyan művét (Fogel 1989), amely kissé módosítja a korábbi munka állításait (Fogel–Engerman [1974]).

³⁴ Lásd például David–Temin 1974, 1979.

³⁵ A *gang labor* lényege, hogy a rabszolgákat képességeik alapján csoportokra osztják. Az első, ún. nagy csoport végzi a legnehezebb fizikai munkát, a második egy könnyebbet és így tovább. Így lehetővé válik minden egyes rabszolga munkaerejének teljes kihasználása, nő a hatékonyság és a munka sebessége (a Ford.). Gavin Wright megjegyzi, hogy a nagyobb és kisebb farmok termelékenységé közötti összehasonlítás azért problematikus, mert a kisebb farmok más módon osztották fel a termőföldet, nagyobb arányban termeltek önellátásra. A nagy ültetvények magasabb gyapotföldaránya állhat a nagyobb termelékenység háttérében. A kis- és nagybirtokok földjeinek talajminőségéről nem készült felmérés, az esetleges különbségek is befolyásolhatták a méretgazdaságosságot (Wright 1978). Fogel ezekre a kritikákra reagál: Fogel 1989.

³⁶ Wright 2006.

motiváltak a tekintetben, hogy támogassák az urbanizációt vagy a közjavak elérhetőségét, mivel az ezekből származó haszon a telkek értékét növeli. A rabszolgáltatóknak ezzel szemben nincs ilyen irányú ösztönzésük: tulajdonuk mozgatható, és értékét nem befolyásolják a helyi gazdasági fejlemények. Ezért „kevés hasznuk származott az úthálózat fejlesztéséből” és „nem kívántak különösebben iskola-, falu- és gyárépítésekkel telepeseket vonzani” a környezetükbe.³⁷ A munkaerő-megtakarító innovációk kidolgozása is kevésbé állt érdekükben. A gépi gyapotszedéssel és -feldolgozással kapcsolatos szabadalmak száma csak a rabszolga-felszabadítás után kezdte megközelíteni a kukoricához vagy a búzához használt eszközökét.³⁸ Baptist megfigyelése szerint a gyapotszedést egészen a 20. századig nem gépesítették, s ezt inkább láttatja akadálnak, amelyet a rabszolgáltatók legyőztek, semmint a rabszolgaság következményének.³⁹

Pénzügyek, kockázat és biztosítás

A kapitalizmustörténet egy másik ága a pénzügyekre és a hozzájuk szorosan kapcsolódó kockázat és biztosítás témaköreire koncentrál. Ez a történettudomány horizontjának jelentős tágulását jelenti, a történészek ugyanis a közelmúltig nem tárgyalták a pénzügyeket.

A kapitalizmustörténészek legkreatívabb munkái közé sorolható Jonathan Levy *Freaks of Fortune: The Emerging World of Capitalism and Risk in America* című könyve. Levy munkája a gazdasági kockázatok, illetve a kockázatkezelés történetét járja körül a 19. századtól kezdve. Gondolatmenetének középpontjában az a vélekedés áll, hogy az amerikaiak a „szabadság egy olyan vízióját” dolgozták ki, „amely az önrendelkezés liberális eszményét a személyes kockázatvállaláshoz kötötte” (5). Levy azokra az eszmékre, jogi elvekre és piaci eszközökre koncentrál, amelyek az újonnan keletkezett kockázati tőkék elosztását szabályozták. Az eklektikus elbeszélés változatos kérdéseken vezet végig az olvasót, például hogy egy hajón kitört rabszolgázadás vajon felmenti-e a biztosítót a kötelezettségei alól; vajon az önsegélyező egyletek, amelyek életbiztosítást nyújtottak a tagjaiknak, konkurenciát jelentettek-e az életbiztosító cégeknek; illetve tárgyalja a jelzálogfedezet használatát az 1880-as években; a határidős ügyletek megjelenését és a törvényességük körül kialakult vitát; valamint a bankárok stratégiáit a versenyből fakadó nehézségek kezelésére. Utóbbiak közül részletezi a piaci kockázatok kezelésére alkalmas fúziót, amelyet a bankárok a „szocializmus” egy formájaként jellemeztek. Ahogy Levy is megjegyzi, a kockázatkezelés-

³⁷ Wright 1986: 18.

³⁸ Wright 1978: 108. Ennek a kérdésnek természetesen a gyapottermesztés messze túlmutató vetületei vannak. John Majewski megállapítja például, hogy a déli államokban az egy főre eső szabadalmak száma minden kategóriában alacsonyabb volt, mint az északiakban (Majewski 2015).

³⁹ Baptist 2014: 128.

ben a közzsféra csak a 20. században jut komolyabb szerephez, erre az időszakra azonban az elemzés már nem terjed ki.

Az ebben a cikkben tárgyalt könyvek közül Levy munkája tükrözi a leg-erősebben Polányi befolyását, sőt, gyakran használja Polányi Károly fogalmait, a „kettős mozgást” vagy az „ellenmozgást”. Bizonyos értelemben a *Freaks of Fortune* a *Nagy átalakulás* amerikai kontextusba helyezett újraírásának tekinthető, a magán-kockázatkezelési törekvések középpontba állításával. Ez néhány lenyűgöző következtetéshez vezet, de elemzési problémákat is felvet. Levy nem vesz tudomást a „gazdasági véletlenek világának” azokról a fejleményeiről, amelyek nem magából a kapitalizmusból adódtak, így kizárja elemzéséből az amerikai történelem néhány, váratlan vagyonosodást (*freaks of fortune*) hozó eseményét, mint amilyen a pennsylvaniai olajláz vagy a kaliforniai aranyláz volt. Jelentősebb probléma, hogy a brit és az egyesült államokbeli tapasztalatok közötti analógia pontatlan. A brit kapitalizmus a feudális intézmények hosszadalmas lebontásával jött létre, ami alapjaiban változtatta meg a társadalom szerkezetét. A gyarmati Észak-Amerikában ezek közül az intézmények közül csak kevés létezett egyáltalán, így a kapitalizmus kibontakozása kevésbé alakította át a viszonyokat. Levy számos állítása abból az ellenőrizetlen feltevésből indul ki, hogy a 19. század gyökeres változásokat hozott, s nem csupán már létező folyamatokat gyorsított fel, illetve hogy idővel a gazdasági folyamatok egyre kiszámíthatatlanabbá váltak.⁴⁰

Levy állítása szerint például a jelzálogpiacok és jelzálog-hitelintézetek megszorodása az 1890-es évek elejére azt jelentette, hogy „az amerikai farmgazdálkodás logikája alapjaiban megváltozott. A farmer sajátos fedezete – a föld – elveszett [...]. Nem védte meg többé a piac »viszontagságaitól«” (151–152). A szerző azt állítja, hogy a farmerek kizárólag jelzáloghitel felvételével juthattak földhöz vagy eszközökhöz, és hogy az elzálogosított föld kockázatot jelentett, művelőjét arra kényszerítette, hogy eladásra és ne önellátásra termeljen. Kétséges ugyanakkor, hogy létezett-e bármikor is olyan időszak, amikor az amerikai gazdák kizárólag a létfenntartásra koncentráltak volna.⁴¹ A mezőgazdálkodás általában hitel-szükségletet teremt, és az amerikai földhasználati jogcímek különösen kedveztek a föld árucikké válásának.⁴² Levy azt is megállapítja, hogy a jelzálogpiac növekedése a kamatlábak csökkenéséhez vezetett (153), amivel mintha maga húzná ki a talajt az érvelése alól.

⁴⁰ Farley Grubb adatai a gyarmati pénzügyekről azt mutatják, hogy a preindusztriális Észak-Amerika óriási gazdasági ingadozásoknak volt kitéve (Grubb 2016a, 2016b).

⁴¹ Winifred Rothenberg adatai azt sugallják, hogy Massachusetts állam farmjain már igen korán intenzív piacorientált termelés folyt, és gyakran folyamodtak jelzáloghitelhez is (Rothenberg 1992).

⁴² A hitelezőnek kedvező amerikai földhasználati jogcímeiről és az ettől eltérő hagyományos brit jogi szabályozásról lásd Priest 2006. Levy összesített adatokat közöl a jelzálogalapú eladósodásnak az 1880-as években megemelkedő mértékéről, de ez egy olyan időszak volt, amikor kiterjedt földterületeket vontak művelés alá, az egyes gazdálkodók eladósodásának mértéke tehát nem nőtt ugyanilyen ütemben.

A gazdaságtörténeiszek egyszerre fogják lenyűgözőnek és frusztrálóknak tartani ezt a könyvet. A kockázatmegosztás, csakúgy, mint a nyugdíj- és egészségbiztosítási vagy egyéni megtakarítási összegek elhelyezése, kiemelten fontos kérdés, és történetének néhány szokatlan, gyakran elhanyagolt részletét tárja fel a szerző. Tesz azonban egy-két zavaros megállapítást is a pénzügyekkel és a pénzpiacokkal kapcsolatban, amelyekről nehéz eltekinteni. Azt állítja például, hogy „a polgárháború előtti Amerika pénzeszközökben viszonylag szegény volt, a nemzeti vagyon tárgyi eszközökben, földekben és rabszolgákban feküdt” (78). Ez az okfejtés azonban félrevezető: amikor valaki földet vagy rabszolgát vásárolt, az árukat kifizette az eladónak, akinek tehát a pénzeszközei éppen annyival nőttek, amennyivel a vásárlói csökkentek, a nemzeti „pénztőke” összege tehát nem változott.⁴³ A határidős üzletek tárgyalásában pedig alig olvashatunk az árupiacokra gyakorolt hatásokról,⁴⁴ helyette Levy inkább azokra a csavaros jogi okfejtésekre koncentrálna, amelyekkel a jogászok igyekeztek a határidős ügyleteket megkülönböztetni a tőzsdéi fogadástól vagy a szerencsejáték egyéb formáitól. És szembevetőn hiányzik a narratívából néhány a legfontosabb amerikai kockázatsökkentő eszközök közül, nevezetesen a bankszektor korlátozása (vagy olykor bizonyos bankok bezáratása).

A kockázatkezelés az olykor „haveri kapitalizmusként” emlegetett rendszerben is szerepet játszik, amelyben az üzleti világ egymással kapcsolatban álló alakjai arra használják politikai befolyásukat, hogy rávegyék az államot kockázataik átvállalására. A haveri kapitalizmus kiemelkedő helyet foglal el Richard White *Railroaded: The Transcontinentals and the Making of Modern America* című könyvében. Az ipar vezető figuráinak levelezésére és üzleti papírjaira támaszkodva ez a fontos munka a hűtlen kezelés, a korrupció, a csalás és a félrevezetés jelenségeit részletezi, amelyek mindenütt jelen voltak a komoly állami támogatást élvező korai transzkontinentális vasútépítkezések során. A szövetségi állam és a befektetők által a nem teljesített értékpapírokban elszenvedett kár mellett White kitér más hatásmechanizmusokra is, és arra a megállapításra jut, hogy „a transzkontinentális vasutak stratégiájukat, pénzügyeiket, munkaviszonyaikat és környezeti hatásaikat tekintve nem egyszerűen elhibáztak, de úgyszólván katasztrofálisak voltak” (507).

A könyv terjedelmes, és valóban feltár olyan témákat, mint a munkaviszonyok, a tarifapolitika és a transzkontinentális vasutak hatása a telepes moz-

⁴³ Ez az úgynevezett „tőkefelszívódás”-elmélet, amelyet minimum Ulrich Phillipsig vezethetünk vissza (Phillips 1905: 60). Az elmélet szerint a déli ültetvényesek minden tőkéjüket földbe és rabszolgába fektették, így „nem halmoztak fel felesleget más típusú befektetésekhez”. Levy szintén kifejezetten a Déltre alkalmazza a tézist (95). Az elméletéről lásd Wright 1986: 20.

⁴⁴ David Jacks kimutatta, hogy a határidős üzletek csökkentették az árucikkek áringadozását (Jacks 2006). Davis, Hanes és Rhode megjegyzi, hogy a határidős üzletek megjelenése a gyapotkereskedelemben arra ösztönözte a textilmanufaktúrákat, hogy nagyobb raktárkészleteket halmozzanak fel nyers gyapotból, mivel ez képessé tette őket az árváltozásokkal szembeni védekezésre. A nagyobb készletek kisebb áringadozáshoz vezettek, s ez kiegyenlítette a kínálat változását (Davis–Hanes–Rhode 2009).

galmakra vagy a Nyugat természeti kincseinek kiaknázására. De igazi erőssége a vasútépítő körök pénzügyi manipulációinak elemzése, illetve az olyan botrányok részletes leírása, mint amilyen a Crédit Mobilier körül robbant ki, ami óriási mennyiségű levéltári kutatást tükröz.  l nk színekkel ecseteli, hogyan v lta-
tak olyan alakok, mint Henry Villard, „a rossz vállalatirányítás szuperh seiv , akik hatalmasak és vakmerőek voltak, s akár egyetlen szempillantás alatt csődbe tudták vinni a vasutakat” (217) – szembenelve ezáltal például Alfred Chandler munkájával,⁴⁵ amely a vas t p ri menedzserek sikereit hangsúlyozta. Különösen izgalmas a rivális vezet k taktik inak leírása, amelyekkel egymást próbálták h t-
t rbe szorítani, manipulálva a törvényhozást, vagy az egyazon vasútvonal külön-
b z  befektetői csoportjai közötti árulások és csalások bemutatása. Ez a könyv értékes forrás lesz bárki számára, akit érdekel a 19. századi vasútépítések finanszí-
roz s val kapcsolatos pénzügyi problémák világos áttekintése.

De ahogyan a *Freaks of Fortune*, ez a könyv is csalódást fog okozni a gazda-
s gt rt n szeknek. White jó néhány olyan csalási esetet rögzít, amelyek tekin-
t lyes veszteségeket produkáltak – például bennfentes kereskedelem révén;  ri-
 si könyvelési csal sokon keresztül, ami miatt maguknak az ügyvezetőknek sem lehetett fogalmuk saját vasúti vállalkozásuk pénzügyi helyzetéről; illetve val j -
ban csődbe ment, mégis szilárdnak mondott vasúti vállalatok részvényeinek  rt -
kes t se folytán. Figyelembe véve azt a rengeteg pénzt, amit az iparág később
megtermelt, valószínűtlen, hogy teljes ez a történet. Tény, hogy az adatokhoz
hozzáférő bennfentesek becsaphatj k a befektetőket. De a csalás következtében
a racionális befektető meg fogja változtatni a magatartását, és nem fektet be t b-
bet, vagy csak olyan értékpapírokba, amelyek nem rejtik magukban a csalás koc-
k zat t – például kizárólag elsőbbségi jelzálogalapú kötvények megvásárlásával
reagál. White nem vizsgálja, hogy milyen következményekkel jártak a csalások
 s sikkasztások a vasúti vállalatok és a pénzpiacok közötti interakciókra nézve, és
semmilyen világos adatot nem k z l a kiemelkedő vasúti értékpapírok összet te-
l r l, illetve arról, hogy utóbbi hogyan változott az idők során.

Ez az a pont, ahol a közelmúlt válságával való párhuzam félrevezette a szer-
z t. Az említett értékpapírokat jegyző bankárokat általánosan b nr szesnek
látja a csalásban, vagy abban, hogy semmit sem tettek annak megakadályozó-
s ra (375, 380 skk). De a legnagyobb 19. századi részvényesek mindennél fon-
tosabb jó hírneve komolyan sérült volna, ha több alkalommal is hamis papírok-
kal kereskednek. Érdemes felidézni, hogy ekkoriban nem léteztek hitelminősítő
intézetek – a befektetőknek a bankárok által az értékpapír eladásakor kiállított
dokumentumokra kellett hagyatkozniuk. Válaszul a csalásokra, a vasúti kötvé-
nyeket jegyző bankárok is változtatták a magatartásukon. Egyre aktívabban vet-
tek részt a vasúti vállalatok irányításában,  gy befolyással lehettek a bennfentesek
viselkedésére.⁴⁶ Figyelemre méltó, hogy White tárgyalja a Northern Pacificnek

⁴⁵ Chandler 1977.

⁴⁶ Carosso 1970; Hilt 2014.

az 1893-as pánik során bekövetkezett csődjét, de nem említi, hogy a vállalatot James J. Hill és J. P. Morgan később roppant sikeresen újjászervezte, ami Morgan két partnerét is meggyőzte arról, hogy társuljanak.⁴⁷

A pénzügy és a kockázat témáit tárgyaló két további könyv középpontjában a pénzpiacok 20. századi fejleményei állnak. Mindkettő arra a társadalmi-politikai kontextusra fókuszál, amelybe az értékpapírpiacon fejlődése ágyazódott, hogy Polányi fogalmát használjuk. Louis Hyman *Debtor Nation: The History of America in Red Ink* című könyve az amerikai fogyasztói hitelek piacának kialakulását elemzi a huszadik században. Julia Ott *When Wall Street Met Main Street: The Quest for an Investor's Democracy* című munkája pedig a tömegek megjelenését vizsgálja az értékpapírpiacon a 20. század elején.

A *Debtor Nation* elbeszélése 1920 táján kezdődik olyan újításokkal, mint a kis összegű kölcsönökre vonatkozó törvényalkotás és a pénzügyi vállalatok megjelenése. A könyv ezután nyomon követi a fogyasztói hitel jogi és intézményi fejleményeit a következő évtizedekben, például a New Deal nyomán bekövetkező változásokat a jelzáloghitel-piacon, a fogyasztói hitelek II. világháború alatt bevezetett korlátozásait, a háború utáni hitelpiac alakulását, valamint a hitelkártyák megjelenését és az értékpapírosítást. Hyman elemzése alapos, hangsúlyozza az állami intézkedések szerepét a hitelpiacok fejlődési ívének formálásában. A jelen szövegben tárgyalt összes munka közül egyedül Hymané vonultat fel fontos kvantitatív kutatási eredményeket gondolatmenetének alátámasztására. Könyve a 20. századi hitelpiaci fejlődés értékes forrása.

Azok az olvasók, akik a modern jelzálogpiac intézményi hátterére kíváncsiak, különösen hasznosnak fogják találni Hyman könyvének vonatkozó fejezetét. Röviden tárgyalja az 1968-as lakásügyi törvényt, amely rendelkezett a *Federal National Mortgage Association* (FNMA vagy „Fannie Mae”, kb. kormányzati jelzálogintézet – a Ford.) magán-részvénytársasággá alakításáról, és létrehozta a modern, jelzálogfedezettel biztosított értékpapírokat; majd nyomon követi a jelzálogpiac további újításait, egészen az 1980-as, 1990-es évekig. Utóbbiak gyakran a kormányzat és a pénzügyi szektor együttműködésének eredményeképpen jöttek létre, mint a jelzálogfedezettel biztosított értékpapírok (*collateralized mortgage obligation*, CMO), ami aztán később hasonló innovációkhoz vezetett a hitelkártya-követelések finanszírozása területén.

Hyman könyve értékes munka, van azonban két fontos hiányossága. Először is, a „modern hitelrendszer” tanulmányozásaként határozza meg önmagát, ez azonban a „modern” és a premodernnek tekintett időszak különbségeinek túlhangsúlyozásán alapul. A szerző szerint a tanulmányozott időszak előtt, azaz az 1920-as éveket megelőzően a magánhitel „a gazdasági élet peremjelensége volt”, és a könyvben rögzített folyamatok „új szerepkörrel” ruházták fel a magánhitelt „az amerikai kapitalizmus keretei között” (1). Jóllehet az egyszerű háztartásokat kiszolgáló hitelintézetek a 19. században máshogy szerveződtek, hasonlóan

⁴⁷ Campbell 1938.

működtek, mint 20. századi utódaik, ráadásul Hyman azáltal, hogy nem vette figyelembe ezeket az elemzés során, néhány valószínűleg fontos fejleményt szem elől tévesztett. A 19. század közepétől fogva például a lakáshitel igénylő háztartások fordulhattak az egyre növekvő számú építési vagy hitelegyesületekhez.⁴⁸ Az 1880-as években pedig a nyugati jelzálogot járadék- vagy fedezett kötvény formájában értékpapírosították, és a keleti befektetők számára piacra bocsátották. Mindkét intézményi keret összeomlott a pénzügyi válságok során.⁴⁹ Amennyiben bekerültek volna a tanulmányba, a későbbi hitelpiaci intézmények instabilitásáról folytatott vita történeti anyaggal gazdagodhatott volna.

Második hiányérzetünk Hyman könyvével kapcsolatban a 2008-as világgazdasági válságot tárgyaló résznél támadt. Az elbeszélés nem terjed ki a 2000-es évek elejére, ami ésszerű választás egy történeti témájú könyvben. Éppen ezért ugyanakkor nem vesz számba olyan, a jelzálogpiaci intézményeket érintő változásokat, mint a másodlagos jelzáloghitelezés hatalmas léptékű növekedése, ami épp a válság előestéjén következett be. A könyv mégis a válság elemzésével fejeződik be, amelyből így annak számos közvetlen oka kimarad, vagy csak felszínesen kerül említésre. Az elemzés gazdasági okfejtése néhány hibát is tartalmaz. A fogyasztói hitelek értékpapírosítását úgy értékeli például, hogy azok „a tőke nem termelési célú befektetésekbe terelését” jelentik (286). Csakhogy az ilyen hitelek mindaddig, amíg csalás nem merül fel, gyümölcsöző gazdasági tevékenységek végzését teszik lehetővé; az előző gondolatmenet ezért hallgatólagosan az egész pénzügyi szektor improduktivitását sejteti.

Julia Ott a *When Wall Street Met Main Street*ben amellet érvel, hogy a háztartások értékpapír-tulajdonlásának növekedése az 1920-as években nem az iparosodásnak vagy a pénzügyi szektor fejlődésének elkerülhetetlen következménye volt. A pénzeszközök tulajdonlásának előmozdítása inkább a politikai döntéshozók és a pénzügyi, illetve ipari szektor vezetői által tett tudatos erőfeszítések eredménye. Ebben az izgalmas narratívában a háztartások befektetői magatartásra ösztönzése a „tulajdonosi demokrácia” eszményéből fakadó politikai-társadalmi program részeként jelenik meg.

Sok kutatóhoz hasonlóan⁵⁰ Ott is óriási jelentőséget tulajdonít az I. világháború Szabadság Kölcsön-kampányainak. Ezeket nem csupán azért folytatták, hogy anyagi forrásokat gyűjtsenek a háborús erőfeszítések finanszírozására, hanem azért is, hogy a társadalom gyakorlatilag minden eleme, a nőegyletektől a vallási szervezetekig kivegye a részét a kötvények vásárlásából egy sor erősen mediatisztált hadikötvényjegyzés segítségével. Ott meglátása szerint az üzletemberek tanultak a Szabadság Kölcsönök példájából, és saját politikai, például a munkaviszonyokkal vagy az új szabályozások bevezetésével kapcsolatos céljaik

⁴⁸ Bodfish 1931.

⁴⁹ A lakáshitel-intézetek a nagy világgazdasági válság idején dőltek be (Fleitas–Fishback–Snowden 2015), a fedezett jelzálogkötvények nyújtása az 1893-as pánik következtében omlott össze (Snowden 2010).

⁵⁰ Mitchell 2007.

érdekében hasonló kampányokat indítottak értékpapírjaiknak az alkalmazottaik közötti vagy más háztartások számára történő értékesítésére. Az új tulajdonviszonyok kialakítására vonatkozó elméletekkel összhangban ezek az üzleti vezetők részesíteni kívánták sikereikben a háztartásokat, sőt, a New York-i tőzsde egyenesen „a nép piacának” nevezte magát.

Ahogy a *Debtor Nation*, úgy Ott könyve is úgy mutatja be a 20. század eleji történéseket, mintha azoknak nem lettek volna történeti előzményeik, s ezáltal eltúlozza a tárgyalt és az azt megelőző korszak közötti különbségeket. Ott véleménye szerint 1900 előtt „a legtöbb amerikai úgy vélte, hogy a kötvény- vagy részvénytulajdonosok kevés figyelmet szentelnek a közgazdasági elméleteknek vagy a gazdasági döntéshozatalnak” (2). Valójában a 19. században a részvénytársaságok, illetve a részvényeseiknek és hitelezőiknek juttatott jogok az amerikaiak érdeklődésének középpontjában álltak, és a róluk szóló szenvedélyes beszédek mindenütt jelen voltak a korszak politikai diskurzusában.⁵¹ Sőt, az új tulajdonviszonyok néhány korai előzményét is felfedezhetjük a 19. század eleji vállalat szabályozási doktrínákban.⁵² A korábbi történeti anyag teljes kizárása lehetetlenné teszi, hogy megértsük a könyv középpontjában álló fejlemények történeti alapjait.

Konzervatív gazdasági elméletek a késő 20. században

A történettudományban nagy hagyománya van a baloldali szociális mozgalmak kutatásának. Ezzel szemben Alan Brinkley úgy írta le az amerikai konzervativizmust, mint „a történeti kutatás kvázi árvagyerekét”, noha alapvetően fontos a 20. század megértéséhez.⁵³ Brinkley megállapítása óta a konzervativizmus iránti érdeklődés megnőtt a történészek körében, s néhányuk munkája a kapitalizmus-történet égisze alá tartozik. Ez az irányzat növekvő érdeklődést mutatott a konzervativizmus és a konzervatív közgazdasági elméletek iránt. A gazdaságtörténészek viszont viszonylag keveset foglalkoztak közgazdasági eszmék és doktrínák történetével. Létezik természetesen a közgazdaságtannak egy kis alterülete, amely a gazdasági gondolkodás történetével foglalkozik, és művelői közül néhányan közöltek is tanulmányokat konzervatív gondolkodókról.⁵⁴ Mégis, a kapitalizmustörténészek kutatásai a konzervatív gazdasági elméletekre vonatkozóan olyan egyedülálló módon járulnak hozzá a terület kutatásához, aminek nincs párja a gazdaságtörténet területén. Noha ezek a könyvek nagyon különböznek a többi eddig ismertetett munkától, bizonyos értelemben ezek egészítik ki a legjobban a gazdaságtörténeti szakirodalmat. Nem elemzik vagy értelmezik a szóban forgó

⁵¹ Lamoreaux 2015a.

⁵² Hilt 2008, 2013.

⁵³ Brinkley 1994: 409.

⁵⁴ Lásd például Goodwin 2014.

elméletek tartalmát, inkább az azokat elhivatottan terjesztő egyénekre és szervezetekre koncentrálnak.

Kim Phillips-Fein *Invisible Hands: The Businessmen's Crusade Against the New Deal* című munkája az 1930-as évektől kezdve követi nyomon bizonyos üzletemberek annak érdekében tett erőfeszítéseit, hogy a jóléti állammal szemben kritikus közgazdasági elméleteket népszerűsítsenek. A könyv gondos kutatáson alapuló beszámolókat tartalmaz a tanácsadó szervezetek, ún. agytrösztök (*think tanks*) eredetéről, és más, az üzleti szektor által finanszírozott egyesületekről, amelyek az 1950-es évektől kezdve „elősegítették a konzervatív mozgalom felemelkedéséhez szükséges infrastruktúra kialakítását” (86). Ezek között volt például Friedrich von Hayek *Mont Pelerin Society* nevű szervezete, amely később *American Enterprise Institute* néven működött, és sok másik is, amelyek sohasem léptek ki az ismeretlenségből. A könyv kiemeli egy maroknyi különösen befolyásos figura szerepét, mint amilyen Lemuel Boulware volt a General Electricnél, és egészen az 1970-es évekig nyomon követi az üzleti berkeknek a konzervatív közgazdasági elméletek népszerűsítésére tett erőfeszítéseit. Részletes és világos leírást közöl az említett elméletek születéséről, valamint kapcsolódásaikról az antikommunista, illetve a konzervatív vallásos gondolatokhoz. A könyv egy volt General Electric-szóvivő, Ronald Reagan elnökké választásával zárul.

Ez az akkurátus kutatás egy sor érdekes kérdést vet fel. Miért támogatta néhány üzletág és vállalatvezető a New Dealt (és a hozzá kapcsolódó politikai változásokat), míg mások elutasították ezeket? Miért vált néhány konzervatív szervezet igazán befolyásossá és sikeressé, míg mások ismeretlenül szűntek meg? Phillips-Fein nyújt valamilyen válaszkísérletet az utóbbira, amikor azt állítja, hogy „néhányeknek az a szerencsétlenség jutott, hogy egy olyan időszakban álltak elő elméletükkel, amikor a gazdaság stabil volt és növekedési pályára állt”, míg az 1970-es évek agytrösztjei „egy olyan korban dolgozhattak, amikor úgy tűnt, a liberalizmus már nem lesz képes beváltani az ígéreteit” (167). Az ilyen kérdések föltárása azonban nem szerepelt a szerző céljai között.

A Phillips-Fein könyvében is emlegetett Ayn Rand áll Jennifer Burn *Goddess of the Market: Ayn Rand and the American Right* című könyvének közép-pontjában. Rand Alisa Rosenbaum néven született Oroszországban, 1905-ben, és lenyűgöző élettörténetét, amelyet a szerző Rand személyes dokumentumainak felhasználásával írt meg, hihetetlenül élvezetes olvasni. A legjobban az intellektuális életrajz műfaji kategóriájával leírható *Goddess of the Market* részletezi Rand később objektivizmusként ismertté vált filozófiájának formálódását és e gondolatok hatástörténetét. Burn már a legelején megjegyzi, hogy „az irodalomtörténészek között szinte teljes az egyetértés abban, hogy [Rand] rossz író” (2), az ő könyve azonban mentes Rand gondolatainak illetően minősítésétől.

A *Goddess of the Market* annyiban egészíti ki az *Invisible Hands* elbeszélését, hogy Rand kapcsolatait elemzi az utóbbiban megjelenő személyekkel és intézményekkel, illetve feltárja álláspontjaik azonosságait és különbözőségeit. Az egyik legérdekesebb részlet, amelyet a könyvből megtudunk, hogy Randnek nem volt

sok türelme a közgazdaságtan tudósaihoz, még azokhoz sem, akik a természetes szövetségesi lehettek volna. Hayeket például „színtiszta méregnek” tekintette (104), de Milton Friedman és George Stigler 1946-os, lakbérszabályozásról szóló *Tetők vagy mennyezetek* című pamfletjét is „ártalmasnak” titulálta (117), mivel a szerzők kívánatosnak tartottak bizonyos korlátozott állami beavatkozást. Burns konstatálja, hogy Rand objektivizmusa „nem enged teret részletezésnek, továbbgondolásnak vagy értelmezésnek” (6). Lehetséges, hogy a befolyása azért a halála után nőtt meg, mert akkor már lehetővé vált, hogy mások hatására gondolatai valamiképp továbbfejlődjenek. De a könyv azt is nyilvánvalóvá teszi, miért maradt Rand hatásos szerző és „az amerikai kamaszok alternatív olvasmánylistájának része” (282).

A Wal-Mart az *Invisible Hands* által tárgyalt szervezetek egyik legfontosabb céges támogatója, és ismert konzervatív munkahelyi kultúrájáról. Bethany Moreton *To Serve God and Wal-Mart: The Making of Christian Free Enterprise* című könyve ezt a kultúrát mutatja be. Leírja a cég azon kezdeti igyekezetét, hogy vonzóvá tegye magát a konzervatív vidéki berkekben, azok értékrendjének átvételével. A munkaerőt nemi szempontok alapján osztották be, a nők eladóként, míg a férfiak vezetői pozíciókban dolgoztak. Moreton szerint ez lehetővé tette a Wal-Mart számára, hogy megnyerje a helyi vásárlókat, illetve hogy olcsó munkaerőt, házas nőket tudjon alkalmazni. A munka nagymértékben támaszkodik belső kiadványokra, például a *Wal-Mart Worldre*, és ezek alapján vázolja fel a cég kezdeti növekedését és fejlődését.

Bár Moreton könyve néhány érdekes adalékkal szolgál, jól példázza azt is, milyen korlátai vannak egy gazdasági téma pusztán kulturális megközelítésének. A szerző óriási jelentőséget tulajdonít a Wal-Mart azon erőfeszítéseinek, hogy beépítse működésébe származási helye, az Ozarks-fennsík értékrendjét. De elmulasztja összevetni ezeknek az értékeknek a súlyát a cég üzleti modelljének más számottevő elemeivel, többek közt a beszerzési stratégiáival vagy az árképzés irányelveivel. Ennél is fontosabb, hogy a Wal-Mart hamar messze túlnőtt az Ozarks-régióon, és a világ legnagyobb magánmunkáltatója lett. Alkalmazottainak száma ma megközelíti a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg létszámát.⁵⁵ A könyv nem fejt fel, hogy a Wal-Mart milyen eszközökkel igyekezett megnyerni a vidéki protestáns lakosságot Arkansasban és Missouriban, és ez hogyan befolyásolta a sikerét olyan helyeken, mint Mexikó. Megismételték-e az Ozarks-vidéken bevett munkaszervezési gyakorlatokat, vagy szükség volt azok átdolgozására? A könyvet olvasva túl sok ilyen és hasonló kérdés vetődik fel.

⁵⁵ 2015-ben a Wal-Mart 2,1 millió alkalmazottat foglalkoztatott, míg a Kínai Népi Felszabadító Hadseregnek 2,3 millió tagja volt (The World's Biggest Employers. *Forbes* 2015. június 23., <https://www.forbes.com/sites/niallmccarthy/2015/06/23/the-worlds-biggest-employers-infographic/#bc197ee686b5> – utolsó letöltés: 2018. április 24.).

GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANULSÁGOK: INTÉZMÉNYTÖRTÉNET ÉS KONTRAFAKTUÁLIS TÖRTÉNELEM

A történettudománynak megvannak a maga erősségei, s ezek eltérnek a közgazdaságtanétól. Javaslatom nem az, hogy a kapitalizmustörténészek vegyék át a gazdaságtörténészek módszereit, de sokat nyerhetnének, ha néhány, a gazdaságtörténészek által kidolgozott elemzési koncepciót és technikát beépítenének okfejtéseikbe. Erre a legalkalmasabbak az intézménytörténet és a kontrafaktuális vizsgálatok volnának. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek azok a módszerek, amelyek a két Nobel-díjast, akik gazdaságtörténeti munkáikért kaptak elismerést – Douglass Northt és Robert Fogelt – ismertté tették.

Intézmények alatt a „gazdaságtörténészek az egyének által lefektetett korlátokat [értik], amelyek az emberek közötti interakciókat alakítják”, s ezek felölelik a formális, törvényben vagy alkotmányban rögzített szabályokat csakúgy, mint a szokásokban és hagyományokban manifesztálódó informálisakat.⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy minden itt bemutatott kapitalizmustörténeti munka érinti az intézmények kérdését – a rabszolgaságét, az evangéliumi protestantizmusét vagy a tulajdonviszonyokét –, illetve olyan kulturális kérdéseket, amelyek szorosan kapcsolódnak az intézményekhez.⁵⁷ A kapitalizmustörténészek között oly nagyhatású Polányi-fogalom, a „beágyazottság” szintén arra mutat, hogy az intézményeket be kell vonni az elemzésbe. Ennek ellenére Beckert kivételével egyetlen szerző sem foglalkozik azzal a szereppel, amelyet az intézmények játszottak a gazdasági folyamatok alakításában vagy szabályozásában. Az intézményi háttér ilyen típusú vizsgálatának beemelése a kapitalizmustörténészek kutatási programjába nagyobb magyarázó erővel bíró munkák létrejöttét segítette volna elő.⁵⁸

Vegyük a rabszolgaság intézményének példáját. Engerman és Kenneth Sokoloff egy sor nagy hatású munkában fejtette ki,⁵⁹ hogy a rabszolgaság velejárói voltak mind a nagyfokú egyenlőtlenségek, mind az ezek fenntartására létrehozott intézmények. A nyugati félteke volt gyarmatainak összehasonlító vizsgálatával kimutatták, hogy a rabszolgatartó társadalmak hajlamosak korlátozni a polgárjog elérését, gyengébb iskolarendszert hoznak létre, visszaszorítják a bevándorlást és akadályozzák a bevándorlók földhöz jutását, általánosságban pedig jellemzően kevesebb gazdasági lehetőséget tudnak nyújtani az egyszerű ember számára. Az itt tárgyalt könyvek rávilágítanak az iparosodás, az urbanizáció és a gazdasági mobilitás hiányára a gyapottermesztő délen, de elmulasztják megvizsgálni, milyen következményekkel jár mindez a gazdaság fejlődésére nézve.

⁵⁶ North 1991: 7. A magyar fordítás Melegh Attila munkája: North 2010: 3 (a Ford.).

⁵⁷ A közgazdászok elkülönítik a társadalmi normákat és egyéni vélekedéseket magában foglaló kultúrát és az intézményeket. A kultúra képezi az intézmények alapját, és meghatározhatja bizonyos intézmények hatásosságát vagy jelentőségét is. Lásd Alesina–Giuliano 2015; Tabellini 2010, illetve az általuk idézett művek.

⁵⁸ Néhány történész már elkezdett az intézmények vizsgálatával foglalkozni (például Conti-Brown 2016), de tudomásom szerint kapitalizmustörténészek még nem.

⁵⁹ Engelman–Sokoloff 2000, 2005, 2012.

Beckert, Baptist és Johnson eltökélt szándéka, hogy kimutassa a rabszolgaság gazdaságok jövedelmezőségét, illetve azt, hogy a rabszolgotartás mennyire kompatibilis a kapitalizmussal. Ez azonban ahhoz vezet, hogy figyelmen kívül hagyják a rabszolgotartásnak az intézményekre és a fejlődésre gyakorolt káros hatásait.⁶⁰ A rabszolgotartás általánosságban kompatibilis a kapitalizmussal, de inkompatibilis azzal, amit Majewski schumpeteri vagy dinamikus kapitalizmusnak nevez,⁶¹ illetve az utóbbi alapját képező intézményekkel.

A déli rabszolgotartó rendszernek az afrikai amerikaiak kizsákmányolásán kívül is voltak messze ható következményei. Ahogyan az Engerman–Sokoloff-féle elemzés előrevetíti, a déli államok intézményei a rabszolgotartók kiszolgáltatására jöttek létre, és nem sok lehetőséget kínáltak a nem rabszolgotartó társadalmi rétegeknek. Noha ezek az intézmények változtak az idők során, mégis nagyon különbözőek maradtak a más államokban kialakultaktól. Az intézményekre gyakorolt hatásán keresztül a rabszolgaság egy sor máig kimutatható negatív hatást gyakorolt az amerikai Délre. Nyeréséges volt ugyan, és hozzájárult néhány hatalmas vagyon létrejöttéhez, de öröksége az Egyesült Államok egész régióit tette szegényebbé.

Az intézmények középpontba állítása a bizonyos pillanatokban bekövetkezett drámai változások bemutatása helyett az időbeli folytonosság letéteményeseit állíthatná előtérbe a kapitalizmustörténet-írásban. Levy, Hyman és Ott munkája egyaránt olyan gazdasági fejleményekkel foglalkozik, amelyeket újak minősít. Ezeket a változásokat ugyanakkor legalább részben jóval korábban létrehozott intézmények határozták meg, például az adósok és hitelezők viszonyát szabályozó jogi keretek.⁶² Amennyiben a szerzők utánajártak volna, milyen mértékig befolyásolták az ilyen jellegű intézmények a gazdaság fejleményeit, nemcsak elemzésük vált volna komplexebbé, de a drámai változásokról tett kijelentéseik is hitelesebbek lennének.

A kapitalizmustörténetészek a kontrafaktuális kérdésfeltevések alkalmazásával is jól jártak volna. Utóbbiak természetesen csupán gondolatkísérletek, amelyek során néhány kiindulópontot a valós tényekkel szemben megváltoztatunk, majd felmérjük a lehetséges következményeket. Sok történetésznek nyilvánvalóan nincs ínyére a kontrafaktuális történelem.⁶³ A gazdaságtörténetészek ugyanakkor nem

⁶⁰ Jellemző, ahogyan Baptist értékeli Frederick Law Olmstead megállapításait, aki megfigyelte a német bevándorlók mozgását a Mississippi mentén Iowa irányába, és úgy vélte, ők más típusú társadalmat építenek fel, mint a déliek, olyat, amely bővelkedik „malmokban és hidakban, iskoláépületekben és sok mérföldnyi vasútvonalban”. Baptist ezt az északiak elfogult látásmódjának tudja be, akik szerinte „igyekeztek [...] bizonyítani, hogy a rabszolgaság nem volt hatékony” (Baptist 2014: 348). Csakhogy Olmstead meglátása arról, hogy Iowa fejlettebb intézményrendszerrel és sokszínűbb, dinamikusabb gazdasági rendszerrel rendelkezett, teljes mértékben helytálló, miközben nem vonja kétségbe azt az állítást, hogy a rabszolgaság alkalmasnak bizonyult a hatékony gyapotművelésre.

⁶¹ Majewski 2015.

⁶² Coleman 1974.

⁶³ Evans 2013; Tucker 1999.

azért gondolnak át kontrafaktuális problémákat, mert különösen vonzódnának az alternatív történelmekhez,⁶⁴ ennek oka inkább az, hogy minden oksági kapcsolatról tett kijelentés kontrafaktuális állítást rejt magában. Ha azt állítjuk, hogy az aranyalapra való áttérés okozta a nagy világgazdasági válságot, akkor egyúttal azt is állítjuk, hogy ha nem lett volna aranystandard, a világválság sem következett volna be; ez a két állítás egyenértékű. Természetesen nincs mód arra, hogy megtudjuk, pontosan hogyan is nézett volna ki a húszas évek végi nemzetközi monetáris rendszer az aranystandard nélkül, de ha elképzeljük ezt a világot, az segít beazonosítani azokat a hatóerőket, amelyek az aranyalaptól függetlenül lehettek a világgazdasági válság okozói. A gazdaságtörténészek jellemzően nem azért tesznek fel „mi lett volna, ha?” típusú kérdéseket, hogy végiggondoljanak egy alternatív eseménysort, hanem azért, mert így össze tudnak hasonlítani két esetet, egy olyat, amelyben egy bizonyos feltétel teljesül, és egy másikat, amelyben nem.⁶⁵

Az említett kapitalizmustörténeti munkák mind tartalmazznak oksági kijelentéseket, vagyis implicit kontrafaktuális állításokat is, de csak kevés fogalmazódik meg világosan, és egyik sincs mélységében kifejtve. Ezeknek a kérdéseknek a körültekintő végiggondolása más, néhol talán árnyaltabb következtetésekre vezethetett volna. A rabszolgaság témáját feldolgozó könyvek például mind nagyon hasonló módon amellest érvelnek, hogy a rabszolgaság szükséges volt az ipari forradalom végbemeneteléhez.⁶⁶ Ez logikusan hangzik: az amerikai ültetvények váltak a brit piac legfőbb nyersgyapot-ellátóivá, és ez a nyers gyapot jelentette a szükséges nyersanyagot annak a brit textiliparnak, amelynek vállalkozóira az ipari forradalom élcsapataként tekintünk. Ha azonban vizsgálták volna ennek az állításnak a kontrafaktuális párját, előfordulhat, hogy az állítás hamisnak bizonyult volna.

Tételezzük fel, hogy az amerikai nyers gyapot valóban szükséges volt az ipari forradalomhoz. A kérdés így az marad, vajon a rabszolgaság szükséges volt-e ennek a gyapotnak a megtermeléséhez, vagy ugyanezt kontrafaktuálisan megközelítve: vajon az amerikai rabszolgaság hiányában az ipari forradalomhoz

⁶⁴ Egy alternatív történet teljes végiggondolása időnként lehetséges, mint azt Fogel híres példája mutatja az amerikai vasúthálózzal kapcsolatban (Fogel 1964). Ez azonban azzal is járhat, hogy a túl sok feltételezés végül tévedésekhez vagy logikai hibákhoz vezet.

⁶⁵ A nagy világgazdasági válság okairól született legjobb gazdaságtörténeti kutatások azon a vizsgálaton alapulnak, hogy a különböző országok az 1930-as évek során mikor adják fel az aranyalapot, így azonosíthatóvá válik annak szerepe a válság terjedésében, lásd Eichengreen 1992. Az országok konkrét aranyalappal és anélkül megélt tapasztalatait hasonlítják össze; nem építenek fel egy teljes kontrafaktuális világot.

⁶⁶ Beckert kijelenti például, hogy „míg a 18. században a rabszolgaság lehetővé tette az iparosodás beindulását, mostanra [a 19. századra] egyenértékűvé vált a folyamatos terjeszkedéssel” (Beckert 2015: 117). Láthatóan egyetértőleg idézi az *American Cotton Planter* című újságot is 1853-ból, amely azt állítja, hogy „hiábavaló arról beszélni, hogy a világ ellátására szabad munkaerővel is meg lehet termelni a gyapotot” (Beckert 2015: 119). Baptist pedig azt állítja, hogy nem egyszerűen a rabszolgaság, hanem a rabszolgák kínzása volt az ipari forradalom „igazi eredője” (Baptist 2014: 130).

szükséges gyapotot elő lehetett volna állítani. Az amerikai gyapottermesztést valóban döntően a rabszolgatartó ültetvények végezték, és a Dél kisbirtokos farmerei gyakran önellátásra termeltek. De az a következtetés, hogy a rabszolgákkal végeztetett gazdálkodás szükséges volt a nagy tételben történő gyapottermesztéshez az amerikai Délen, vagy hogy a kistulajdonosok nem voltak alkalmasak a gyapottermesztésre, megalapozatlan. David Weiman kutatása kimutatta, hogy a polgárháborút és a rabszolga-felszabadítást követően Georgia állam Upcountry régiójában a szállítási infrastruktúra kiterjesztése és a kereskedelmi központok megerősödése a kistulajdonos farmerek számára is lehetővé tette, hogy az önellátásról a gyapottermesztésre térjenek át. A rabszolgaság politikai és gazdasági intézményrendszere alkalmasint korlátozta a vasúti és piaci infrastruktúra kiépülését Észak-Georgiában, és hatékonyan gátolta a kisbirtokosok kijutását a piacra, ami lehetővé tette volna számukra, hogy gyapottermesztőként is megéljenek.⁶⁷ Miután a rabszolgaság intézményét eltörölték és a piacra jutás körüli gondok megoldódtak, a régió gazdálkodói fontos gyapottermesztőkkel váltak.

Az amerikai Dél bizonyos régióit a talaj- és klímaadottságok a világ legtermékenyebb gyapottermesztő területei közé emelik. Nem ésszerűtlen tehát az a feltételezés, hogy a rabszolgákat nem tartó kistulajdonosok is szép gyapottermést érthettek volna el. A hatalmas rabszolgatartó ültetvényesek nélkül a terület településszerkezete másfolyan lett volna, talán a Nyugaton feltárt szerkezethez hasonló. A megtermelt gyapot mennyisége esetleg nem nőtt volna olyan mértékben, de az amerikai gazdaságok ettől még a brit ipar ellátói maradhattak volna.⁶⁸ Az amerikai rabszolgaság valójában nem volt szükséges előfeltétele az ipari forradalomnak. Ha a szerzők nem is kívánták azt sugallni, hogy rabszolgaság hiányában az ipari forradalom nem történt volna meg, mégis ez a nyilvánvaló tartalma annak az állításnak, hogy a rabszolgaság „döntő jelentőségű”⁶⁹ volt az ipari forradalom szempontjából.

Johnson a *River of Dark Dreams*ben azzal utasítja vissza az ilyesféle kontrafaktuális elemzéseket, hogy „bármilyen mássá is fejlődött volna az ipari kapitalizmus a rabszolgák által termesztett gyapot és a déli tőkepiacok nélkül, végül nem azzá fejlődött” (254). Richard White *Railroaded. The Transcontinentals and the Making of Modern America* című művében gyönyörű választ ad erre a meglátásra: „Nem történelmi módon gondolkodunk, ha csak azt vesszük figyelembe, ami valóban megtörtént, mivel a múlt a lehetőségek szélesebb tárházát tartalmazta, és

⁶⁷ David Weiman kimutatta, hogy a vasúthoz, illetve az Upcountry régió városaiban kiépített raktárhoz és feldolgozóüzemekhez való hozzáférés jelentősen növelte az árat, amelyet a helyi farmerek kérhettek a gyapotért, valamint így a piaci folyamatokról is könnyebben tájékozódhattak (Weiman 1985).

⁶⁸ Majewski, valamint Olmstead és Rhode véleménye szerint a polgárháború után, illetve a rabszolga-felszabadítást követően is, a gyapottermesztés folytatódott. A teljes termés mennyiségében volt egy átmeneti visszaesés, de rabszolga-munkaerő nélkül is hatalmas mennyiségben termeltek friss gyapotot. Ez egy másik olyan mutató, amelyből arra következtethetünk, hogy a rabszolgaság nem volt feltétlenül szükséges (Majewski 2015; Olmstead–Rhode 2016).

⁶⁹ Baptist 2014: 141.

a történész munkájának része, hogy ezeket a lehetőségeket láthatóvá tegye; más-ként a történész számára nem maradna más, mint a jelen elkerülhetetlenségének magyarázata” (517). Bárkinek, aki amellet kíván érvelni, hogy a rabszolgaság intézménye központi szerepet játszott a kapitalizmus kibontakozásában, végig kell gondolnia, milyen lehetőségek adódtak volna rabszolgaság nélkül. Egy olyan világ, amelyben nincs amerikai rabszolgaság, de van ipari forradalom, igenis lehetséges lett volna. A kapitalizmustörténészek az amerikai rabszolgaság tragédiáját azzal kívánják hangsúlyozni, hogy az iparosodáshoz nélkülözhetetlen fejleménynek állítják be. Én azonban még tragikusabbnak tartom, hogy a rabszolgaságra valójában nem is lett volna feltétlenül szükség.

Néhány más szerző, például White, határozott kontrafaktuális állításokat tesz, gyakran azonban ezek kidolgozottsága elégtelen, elmarad a források kritikai elemzése.⁷⁰ Julia Ott a *When Wall Street Met Main Street*-ben megállapítja, hogy az új tulajdonviszonyokkal kapcsolatos elméletek „a tőzsdét legitimizáló ideológiával ruházták fel. Enélkül a vállalati értékpapírokba való széles körű közvetlen befektetések húszas évekbeli felemelkedése nem következett volna be” (131). Dicséretes lett volna, ha Ott ezt a világosan kontrafaktuális állítást tette volna meg központi mondanivalójául. De azon túl, hogy megfogalmazza: a világháborús szabadságkölcsonök és a hozzájuk kapcsolódó szabályozásbeli változások önmagukban nem voltak elegendőek ahhoz, hogy az átlagos háztartások értékpapír-tulajdonosokká váljanak, semmi mással nem támasztja alá a fenti gondolatot. A további vizsgálatok pedig azt sugallják, előfordulhat, hogy az állítás hamis. Az „őrült húszas években” virágkorát élte a spekuláció, különösen 1927-től kezdve. Nem ésszerűtlen annak feltevése, hogy az extrém haszonnal járó tőzsdéi ügyletek miatt az új tulajdonviszonyok nélkül is sok amerikai háztartás döntött volna az értékpapír-vásárlás mellett. Mivel Ott inkább a piac társadalmi és politikai kontextusára koncentrálna, nem pedig magának a piacnak működésére, elemzése során szem elől téveszti az említett tényezőket.

Általánosabban megfogalmazva, az alternatív eseménysorok végiggondolása a kapitalizmustörténészek kezében hasznos eszközzé válhatott volna, hogy finomítsák a gondolatmenetüket, vagy új utakra vezessék a kutatást. Phillips-Fein *Invisible Hands* és Burns *Goddess of the Market* című munkája például egyaránt a konzervatív gazdasági elméletekkel és a terjesztésükre tett erőfeszítésekkel foglalkozik. A könyvek eszmetörténeti jellegűek, de rejtőzik bennük egy kontrafaktuális okfejtés ezen eszméknek a hatásairól és a mögöttük álló szellemi műhelyekről. Mi lett volna, ha az *American Enterprise Institute* és a hasonló szervezetek nem jöttek volna létre, vagy ha Ayn Rand soha nem született volna meg? Mekkora hatást gyakoroltak a szóban forgó emberek és intézmények valójában?

⁷⁰ White „mi lett volna, ha?” állítása így hangzik: „a transzkontinentális vasúthálózat tekintélyes állami támogatása nélkül valószínűleg kevesebb pazarlás, szenvedés, környezetrombolás, és kevesebb katasztrofális gazdasági csőd következett volna be”. Bizonyos kijelentéseit alá is támasztja, de nem használja a témakörben járatos közgazdászok kutatásait (például Fogel 1964; Fishlow 1965), és nem részletezi a kontrafaktuális következtetéseket (White 2011: 517).

Ők okozták a változást, vagy csak megteremtették olyan mozgalmak ideológiai alapjait, amelyek nélkülük is megjelentek volna? Ezek a kérdések alapvető fontosságúak, és a jövő kapitalizmustörténései számára ideális vizsgálati területet jelentenek.

GAZDASÁG- ÉS KAPITALIZMUSTÖRTÉNET: PÁRBESZÉD-LEHETŐSÉGEK

Mind ez idáig amellet érveltem, hogy a kapitalizmustörténések elemzéseinek színvonalát növelné, ha alkalmaznák a gazdaságtörténet-írás módszertani eljárásait és eredményeit. Csakhogy ez fordítva is igaz: a gazdaságtörténések által tanulmányozott fogalmak és összefüggések mélyebb megértéséhez vezetne a kapitalizmustörténet-írás ismerete. A gazdaságtörténések is találhatnak olyan gondolatokat és következtetéseket a kapitalizmustörténeti munkákban, amelyeket a továbbiakban felhasználhatnak, míg a közgazdaságtan módszertani eszköztárával dolgoznak. Mindkét tudományterületet megtámogatnák azok az eredmények és kritikák, amelyekhez a másik terület valódi megismerése által jutnának. Párbeszédet folytatni érdemes, legyen az bármilyen szintű, még ha csak tudományos vitákon és kritikákon keresztül is.

A történések számára adódik például egy olyan együttműködési lehetőség, amelynek során azokat az intézményekkel kapcsolatos kérdéseket vizsgálhatnák, amelyeket a közgazdászok nem tudtak megválaszolni. Az utóbbi években közgazdászok és gazdaságtörténések egy sor empirikus kutatást közöltek történeti intézmények máig gyakorolt hatásairól.⁷¹ Mégis keveset tudunk azokról a sajátos mechanizmusokról, amelyek által bizonyos intézmények hatást gyakorolnak a gazdasági folyamatokra, vagy azokról a tényezőkről, amelyeknek köszönhetően maguk az intézmények fejlődnek. A játékelmélet alkalmazásával történt ugyan némi előrelépés ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban,⁷² de tisztázásukra a történések lennének a legalkalmasabbak az egyes intézmények eredetének vagy fejlődésének, illetve az intézmények meghatározott történeti kontextusokra gyakorolt hatásainak vizsgálatával. Bizonyos értelemben a történeti munkák nagy része ilyen kérdésekkel foglalkozik, de eredményeiket mind ez idáig nem kapcsolták össze az intézménytörténeti szakirodalommal. Gazdagítaná az irodalmat, ha a történések ösztönzést éreznének arra, hogy kifejtsék kritikájukat a közgazdászok bizonyos intézmények eredetére vagy hatásaira vonatkozó kijelentéseivel kapcsolatban.

Az ismertetett könyvek sikere azt mutatja, hogy a kapitalizmus szerepének előtérbe állítása a történeti elemzés során fontos irány. A két kutatói közösség közötti jobb együttműködés egy további lehetséges formája az lehetne, ha a gazdaságtörténések csatlakoznának a kapitalizmustörténésekhez, és kifejezetten

⁷¹ Ennek a szakirodalmi termésnek a korlátaira mutat rá egy nagy hatású munka: Acemoglu–Johnson–Robinson 2001.

⁷² Greif–Laitin 2004.

a kapitalizmust állítanak kutatásaik középpontjába. A gazdaságtörténészek számos különböző kontextusban vizsgálták a gazdasági interakciókat, általában anélkül, hogy reflektáltak volna arra a kérdésre, vajon ezek a kontextusok megfeleltethetőek-e egy bizonyos kapitalizmusdefiníciónak.⁷³ A Larry Neal és Jeffrey Williamson szerkesztésében megjelent kétkötetes kapitalizmus-világtörténet az első lépést jelenti a gazdaságtörténészek oldaláról a kapitalizmustörténet felé.⁷⁴ Bármilyen, a kapitalizmustörténészek köréből erre a munkára érkező válasz a párbeszéd kiindulópontját jelenthetné.

Egy szorosan kapcsolódó kérdés, az észak-amerikai kapitalizmus eredetének kérdése is alkalmat teremthet a közös gondolkodásra. Magának a kapitalizmusnak a következményeit lehet körülhatárolni, ha sikerül prekapitalista vagy nem kapitalista kontextusokat meghatározni, és ezeket összehasonlítani a kapitalizmus viszonyaival. Mivel nyilvánvaló, hogy egy ilyen elemzés mennyit adhatna hozzá a kapitalizmus megértéséhez, elég meglepő, hogy a kapitalizmustörténészek eddig nem éltek vele. Van természetesen szakirodalma a 19. század eleji piaci forradalomnak,⁷⁵ és létezik egy régebbi irodalmi termés arról a kérdésről, hogy vajon a gyarmati gazdasági rendszer „morális ökonómia” volt-e, vagy mindig is piacra termelt.⁷⁶ A vita résztvevői által használt források többsége azonban töredékes, így az a folyamat, amelynek során a kapitalizmus Észak-Amerikában is megvetette a lábát, nem tárható fel teljes mértékben. Az ehhez hasonló problémák a gazdaság- és a kapitalizmustörténészek érdeklődését egyaránt felkelthetik, és felfejtésük a két terület közötti intenzívebb együttműködéshez vezethet.

* * *

Az új kapitalizmustörténet kibontakozása a történész képzettségű kutatók visszatérését jelzi a gazdaságtörténeti kutatások területére. Munkásságuk ugyanakkor merőben eltér a gazdaságtörténet-írástól, ami egyszerre előny és hátrány. Egyrészt más nézőpontból közelítenek kutatásuk tárgyához, előtérbe helyezve a társadalomkritikai megközelítést. Másrészt viszont a gazdaságtörténet eredményeinek mellőzése gyakran gyengíti az elemzések logikáját és társadalomkritikai hitelét.

⁷³ Geoffrey Hodgson a kapitalizmusdefiníciók egy hasznos, elemző bemutatását nyújtja, amely egyaránt tartalmazza a marxí meghatározást (Marx 1993 [1894]), ami a magántulajdont, a piacokat, a bér munkát és a nyereséget hangsúlyozza, illetve Schumpeter definícióját (Schumpeter 1939), aki a magántulajdont és a hitelt emeli ki (Hodgson 2015). Larry Neal egy olyan kapitalizmusdefiníciót javasol, amely a tulajdonjogokkal és a szerződések betartásával kapcsolatos intézmények jelenlétére épül (Neal 2014).

⁷⁴ Neal–Williamson 2014.

⁷⁵ Sellers 1992.

⁷⁶ Rothenberg szerint az utóbbi (Rothenberg 1992). Jan De Vries úgy véli, az a gondolat, hogy az első amerikai gyarmatosítók nem voltak piacorientáltak, „illúzió, a jeffersoni mítosz, amelyhez az amerikai történészek máig megdöbbenően hűségesek maradtak” (De Vries 2008: 95). Természetesen bőséges szakirodalma van az európai kapitalizmus kialakulásának (például DuPlessis 1997), illetve annak a kérdésnek, hogy a kora újkori parasztság piacorientált volt-e vagy sem (például Hoffman 1996).

A kapitalizmustörténeti művek népszerűsége a gazdaságtörténetek számára is feladja a leckét. Ezek a könyvek lebilincselőek, érdekes olvasmányok, és reflektálnak a szélesebb olvasóközönséget foglalkoztató kérdésekre. A gazdaságtörténetek munkáinak talán túl nagy része íródott kizárólag a tudományos közeg számára, még akkor is, ha fontos megállapításaik jóval szélesebb rétegek érdeklődésére tarthatnának számot. A nem szakmabeli olvasók megszólítása, műveik elérhetővé tétele a gazdaságtörténetek fontos feladata lesz. A gazdaságtörténet-írást nem jeleníthetik meg kizárólag a kapitalizmustörténetek a nagyközönség számára.

Fordította: Eszik Veronika

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Johnson, Simon – Robinson, James 2001: The Colonial Origins of Comparative Development. An Empirical Investigation. *American Economic Review* (91.) 5. 1369–1401.
- Alesina, Alberto – Giuliano, Paola 2015: Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature* (53.) 4. 898–944.
- Allen, Robert 2009: *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. New York.
- Baptist, Edward 2014: *The Half Has Never Been Told. Slavery and the Making of American Capitalism*. New York.
- Beckert, Sven 2011: History of American Capitalism. In: Foner, Eric – McGirr, Lisa (eds): *American History Now*. Philadelphia, 314–335.
- Beckert, Sven 2015: *Empire of Cotton. A Global History*. Cambridge.
- Bodfish, Henry (ed.) 1931: *History of Building and Loan in the United States*. Chicago.
- Burns, Jennifer 2009: *Goddess of the Market. Ayn Rand and the American Right*. New York.
- Brinkley, Alan 1994: The Problem of American Conservatism. *American Historical Review* (99.) 2. 409–429.
- Campbell, Edward 1938: *The Reorganization of the American Railroad System, 1893–1900*. New York.
- Carosso, Vincent 1970: *Investment Banking in America*. Cambridge.
- Chandler, Alfred 1977: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge.
- Coleman, Peter J. 1974: *Debtors and Creditors in America. Insolvency, Imprisonment for Debt, and Bankruptcy 1607–1900*. Madison.
- Conti-Brown, Peter 2016: *Narrative Institutional History*. Kézirat. (University of Pennsylvania, munkaanyag.)
- David, Paul – Temin, Peter 1974: Slavery: The Progressive Institution? *Journal of Economic History* (34.) 3. 739–783.

- David, Paul – Temin, Peter 1979: Explaining the Relative Efficiency of Slave Agriculture in the Antebellum South. A Comment. *American Economic Review* (69.) 1. 213–218.
- Davis, Joseph – Hanes, Christopher – Rhode, Paul 2009: Harvest and Business Cycles in Nineteenth-Century America. *Quarterly Journal of Economics* (124.) 4. 1675–1727.
- De Vries, Jan 2008: *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York.
- Drescher, Seymour 1999: *From Slavery to Freedom. Comparative Studies in the Rise and Fall of Atlantic Slavery*. London.
- DuPlessis, Robert 1997: *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. New York.
- Eichengreen, Barry 1992: The Origins and Nature of the Great Slump Revisited. *Economic History Review* (45.) 2. 213–239.
- Eltis, David – Engerman, Stanley 2000: The Importance of Slavery and the Slave Trade to Industrializing Britain. *Journal of Economic History* (60.) 1. 123–144.
- Engerman, Stanley – Sokoloff, Kenneth 2000: Institutions, Factor Endowments, and Paths of Development in the New World. *Journal of Economic Perspectives* (14.) 3. 217–232.
- Engerman, Stanley – Sokoloff, Kenneth 2005: The Evolution of Suffrage Institutions in the New World. *Journal of Economic History* (65.) 4. 891–921.
- Engerman, Stanley – Sokoloff, Kenneth 2012: *Economic Development in the Americas Since 1500*. New York.
- Evans, Richard J. 2013: *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. Waltham.
- Findlay, Ronald – O’Rourke, Kevin 2007: *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium*. Princeton.
- Fishlow, Albert 1964: Antebellum Interregional Trade Reconsidered. *American Economic Review* (54.) 3. 352–364.
- Fishlow, Albert 1965: *American Railroads and the Transformation of the Antebellum Economy*. Cambridge.
- Fleitas, Sebastián – Fishback, Price – Snowden, Kenneth 2015: *Forbearance by Contract. How Buildings and Loans Mitigated the Mortgage Crisis of the 1930s*. Kézirat. (National Bureau of Economic Research, 21786. számú munkaanyag.)
- Fogel, Robert 1964: *Railroads and American Economic Growth. Essays in Econometric History*. Baltimore.
- Fogel, Robert 1989: *Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery*. New York.
- Gallman, Robert 1970: Self-Sufficiency in the Cotton Economy of the Antebellum South. *Agricultural History* (44.) 1. 5–23.
- Goldin, Claudia 1995: Cliometrics and the Nobel. *Journal of Economic Perspectives* (9.) 2. 191–208.
- Goodwin, Craufurd 2014: *Walter Lippman: Public Economist*. Cambridge.
- Greif, Avner – Laitin, David 2004: A Theory of Endogenous Institutional Change. *American Political Science Review* (98.) 4. 633–652.
- Grubb, Farley 2016a: Colonial New Jersey’s Provincial Fiscal Structure, 1704–1775. Spending Obligations, Revenue Sources, and Tax Burdens During Peace and War. *Financial History Review* (23.) 2. 133–163.

- Grubb, Farley 2016b: Is Paper Money Just Paper Money? Experimentation and Variation in the Paper Monies Issued by the American Colonies from 1690 to 1775. *Research in Economic History* (32.) 147–224.
- Hilt, Eric 2008: When Did Ownership Separate from Control? Corporate Governance in the Early Nineteenth Century. *Journal of Economic History* (68.) 3. 645–685.
- Hilt, Eric 2013: Shareholder Voting Rights in Early American Corporations. *Business History* (55.) 4. 620–635.
- Hilt, Eric 2014: History of American Corporate Governance. Law, Institutions and Politics. *Annual Review of Financial Economics* (6.) 1–21.
- Hoffman, Philip 1996: *Growth in a Traditional Society. The French Countryside, 1450–1815*. Princeton.
- Hodgson, Geoffrey 2015: *Conceptualizing Capitalism. Institutions, Evolution, Future*. Chicago.
- Hyman, Louis 2011: *Debtor Nation. The History of America in Red Ink*. Princeton.
- Inikori, Joseph 2002: *Africans and the Industrial Revolution in England. A Study in International Trade and Development*. New York.
- Jacks, David 2006: Populists Versus Theorists. Futures Markets and the Volatility of Prices. *Explorations in Economic History* (44.) 342–362.
- Johnson, Walter 2013: *River of Dark Dreams. Slavery and Empire in the Cotton Kingdom*. Cambridge.
- Lamoreaux, Naomi 2015a: Revisiting American Exceptionalism. Democracy and the Regulation of the Corporate Governance: The Case of Nineteenth-Century Pennsylvania in Comparative Context. In: Collins, William J. – Margo, Robert A. (eds): *Enterprising America. Business, Banks, and Credit Markets in Historical Perspective*. Chicago, 25–71.
- Lamoreaux, Naomi 2015b: *Beyond the Old and the New. Economic History in the United States*. Kézirat. (Yale University, munkanyag.)
- Levy, Jonathan 2012: *Freaks of Fortune. The Emerging World of Capitalism and Risk in America*. Cambridge.
- Majewski, John 2015: *Slavery and Capitalism. A Critique of the Recent Literature*. Kézirat. (University of California Santa Barbara, munkanyag.)
- Marx, Karl 1993 [1894]: *Capital. A Critique of Political Economy*. Vol. 3. New York.
- Mitchell, Lawrence E. 2007: *The Speculation Economy. How Finance Triumphed Over Industry*. San Francisco.
- Mokyr, Joel 2010: *The Enlightened Economy. An Economic History of Britain 1700–1850*. New Haven.
- Moreton, Bethany 2009: *To Serve God and Wal-Mart. The Making of Christian Free Enterprise*. Cambridge.
- Murray, John – Olmstead, Alan – Logan, Trevon et al. 2015: Roundtable of Reviews on *The Half Has Never Been Told*. *Journal of Economic History* (75.) 3. 919–931.
- Neal, Larry 2014: Introduction. In: Neal, Larry – Williamson, Jeffrey (eds): *The Cambridge History of Capitalism*. Vol. 1. New York, 1–21.
- Neal, Larry – Williamson, Jeffrey (eds) 2014: *The Cambridge History of Capitalism*. Vols 1–2. New York.
- North, Douglass 1961: *The Economic Growth of the United States 1790–1860*. New York.

- North, Douglass 1991: Institutions. *Journal of Economic Perspectives*. (5.) 1. 97–112.
- North, Douglass 2010: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Budapest.
- Oakes, James 2016: Capitalism and Slavery and the Civil War. *International Labor and Working Class History*. (89.) 1. 195–220.
- Olmstead, Alan – Rhode, Paul 2008a: *Biological Innovation and Productivity Growth in the Antebellum Economy*. Kézirat. (National Bureau of Economic Research, 14142. számú munkaanyag.)
- Olmstead, Alan – Rhode, Paul 2008b: *Creating Abundance. Biological Innovation and American Agricultural Development*. New York.
- Olmstead, Alan – Rhode, Paul 2016: *Cotton, Slavery, and the New History of Capitalism*. Kézirat. (University of Michigan, munkaanyag.)
- Ott, Julia 2011: *When Wall Street Met Main Street. The Quest for an Investor's Democracy*. Cambridge.
- Phillips, Ulrich B. 1905: The Economic Cost of Slaveholding in the Cotton Belt. *Political Science Quarterly* (20.) 2. 257–275.
- Phillips-Fein, Kim 2009: *Invisible Hands. The Businessmen's Crusade Against the New Deal*. New York.
- Polanyi, Karl 1944: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. New York.
- Polányi Károly 1997 [1944]: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest.
- Pomeranz, Kenneth 2000: *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton.
- Priest, Claire 2006: Creating an American Property Law. Alienability and its Limits in American History. *Harvard Law Review* (120.) 2. 385–458.
- Rhode, Paul 2015: *Biological Innovation Without IPRs. Cotton Breeding in the Antebellum American South*. Kézirat. (University of Michigan, munkaanyag.)
- Riello, Giorgio 2013: *Cotton. The Fabric that Made the Modern World*. New York.
- Rothenberg, Winifred 1992: *From Market-Places to a Market Economy. The Transformation of Rural Massachusetts, 1750–1850*. Chicago.
- Rosenthal, Caitlin 2016: In the Money. Finance, Freedom, and American Capitalism. *American Quarterly* (68.) 1. 161–175.
- Schumpeter, Joseph 1939: *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. Vols 1–2. New York.
- Sellers, Charles 1992: *The Market Revolution. Jacksonian America, 1815–1846*. New York.
- Snowden, Kenneth 2010: Covered Farm Mortgage Bonds in the United States During the Late Nineteenth Century. *Journal of Economic History* (70.) 4. 783–812.
- Steckel, Richard 1986a: Birth Weights and Infant Mortality Among American Slaves. *Social Science History* (23.) 1. 173–198.
- Steckel, Richard 1986b: A Dreadful Childhood. The Excess Mortality of American Slaves. *Social Science History* (10.) 4. 427–465.

- Steckel, Richard 1986c: A Peculiar Population. The Nutrition, Health, and Mortality of American Slaves from Childhood to Maturity. *Journal of Economic History* (46.) 3. 721–741.
- Tabellini, Guido 2010: Culture and Institutions. Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association* (8.) 4. 677–716.
- Tucker, Aviezer 1999: Historiographical Counterfactuals and Historical Contingency. *History and Theory* (38.) 2. 264–276.
- Weiman, David 1985: The Economic Emancipation of the Non-Slaveholding Class. Upcountry Farmers in the Georgia Cotton Economy. *Journal of Economic History* (45.) 1. 71–93.
- White, Richard 2011: *Railroaded: The Transcontinentals and the Making of Modern America*. New York.
- Williams, Eric 1944: *Capitalism and Slavery*. Chapel Hill.
- Wright, Gavin 1978: *The Political Economy of the Cotton South*. New York.
- Wright, Gavin 1986: *Old South, New South. Revolutions in the Southern Economy Since the Civil War*. Baton Rouge.
- Wright, Gavin 2006: *Slavery and American Economic Development*. Baton Rouge.
- Wright, Gavin 2014: Review of *River of Dark Dreams*. *Journal of Economic Literature* (52.) 3. 877–879.

Takó Ferenc

Egyszer volt? Hol nem volt?

Marx és Weber a kapitalizmusról*

ELŐZETES MEGJEGYZÉS

Aki Max Weber munkásságával valamelyest mélyrehatóbban foglalkozik, újra és újra a Marx–Weber-viszonyt érintő ellentmondásos véleményekre bukkan. A vonatkozó meglátások igen széles skálán helyezkednek el, kezdve azzal, hogy Weber mintegy Marx árnyékában dolgozta ki társadalomelméletét, azon át, hogy a weberi társadalomtudomány implicit célja, hogy – noha marxi talajon áll – meghaladja a marxi örökséget, egészen addig, hogy a társadalom vizsgálatának weberi eljárása lényegileg különbözik a marxi megközelítésmódtól.¹ A sokszínűség mögött persze nem kis mértékben Weber megnyilvánulásainak ambivalens jellege áll. Az Eduard Baumgarten által halhatatlanná tett Spengler–Weber-vitában például (Baumgarten szerint) úgy fogalmazott a vitapartner „jóslatait” korholva, hogy míg azok teljességgel esetleges prognózisok, ha Marx „ma kikelne sírjából és körbepillantana, minden oka megvolna rá, hogy a prófécijának ellentmondó néhány fontos fejlemény ellenére is azt mondja: Ez hús a húsból, csont a csontomból.”² Feltéve, hogy Baumgarten tartalmilag pontosan idézi fel a hallottakat, ebből a megszólalásból legalábbis részleges egyetértést érezhetünk ki, ami Weber és Marx moderniségről alkotott képét illeti, vagyis képüket arról, amit Marx gyakran „tőkés társadalomnak”, Weber „(modern nyugati) kapitalizmusnak” nevezett. Ha ugyanakkor elképzeljük, mi történne, ha Marx kikelne sírjából, s ahelyett, hogy körbepillantana, elolvasná Weber 1920-as *Összeűjtött vallásszociológiai tanulmányok* című kötetének Előzetes megjegyzésében a „kapitalizmus” (kvázi) meghatározását, arra jutunk, ebből ugyanolyan éles vita bontakozhatna ki a múlt vonatkozásában, mint Weber és Spengler között a jövő tekintetében. Az említett szöveghelyen ugyanis ezt olvasná Webertől:

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Erdélyi Ágnesnek, Madarász Aladárnak és Várnai Andrásnak rendkívül értékes észrevételeikért és tanácsaikért, melyekkel e tanulmány megírásában segítséget nyújtottak.

¹ A Weber és Marx közötti párhuzamot az első között hangsúlyozza Löwith (1932). A viszony ambivalens jellegére mutatnak rá a legtöbben, például Schluchter (1980: 75 skk), később Ringer (1997: 150 skk). Wolfgang J. Mommsen jelentős tanulmányában amellet érvel, hogy Weber Marxhoz való kötődése sokkal erősebb volt, mint Weber beismerte (Mommsen 1977), Bendix (1971) ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a viszony sokkal kisebb jelentőségű, mint az értelmezők láttatni próbálják.

² Idézi Baumgarten (szerk.) 1964: 554. Lásd 1Móz 2,23.

„A fogalom szempontjából csak az a fontos, hogy – bármilyen primitív formában is – a gazdasági cselekvést döntően határozza meg az a tényleges tájékozódás, amely összeveti a pénzértékben becsült eredményt a pénzértékben becsült befektetéssel. Ebben az értelemben a Föld minden kultúrországaiban létezett »kapitalizmus« és kapitalista vállalkozás, akár a tőkeszámla [*Kapitalrechnung*] meglehetősen racionalizálásával is – ameddig csak a gazdasági dokumentumok az időben visszanyúlnak. Létezett Kínában, Indiában, Babilonban, Egyiptomban, a Földközi-tenger melléki antikvitásban és a középkorban éppúgy, mint az újkorban. [...] kapitalista vállalkozás és a kapitalista vállalkozó, mégpedig nemcsak az alkalmi, hanem a tartós vállalkozó is, ősrégi és egészen egyetemesen elterjedt jelenség.”³

Marx, mint aki már sok hasonlót hallott, a tőle megszokott iróniával válaszolhatna:

„A tőke fogalmában tételezve van az, hogy a munka objektív feltételei – s ezek a saját termékei – a munkával szemben *személyiségre* tesznek szert, vagy ami ugyanaz, hogy egy a munkás számára idegen személyiség tulajdonaként vannak tételezve. A tőke fogalmában benne foglaltatik a tőkés. Ám ez a tévedés semmiképp sem nagyobb, mint pl. mindazoké a filológusoké, akik az ókorban *tőkéről* beszélnek, római, görög tőkésekről. Ez csak más kifejezése annak, hogy a munka Rómában és Görögországban *szabad* volt, amit ezek az urak aligha állíthatnak. Hogy most az amerikai ültetvénybirtokosokat nemcsak nevezzük tőkésekknek, hanem azok *is*, az azon alapul, hogy egy a szabad munkán nyugvó világpiacon belül mint rendellenességek léteznek. Ha a tőke szóról beszélnek, amely az ókoriaknál nem fordul elő,⁴ akkor a nyájaikat az ázsiai felföld sztyeppjein legeltető, még vándorló hordák a legnagyobb tőkések, mert a tőke [*Kapital*] eredetileg marhát jelent [...]. Ha bele akarnánk bocsátkozni a konyhalatinságba, kapitalistáink, azaz *Capitales Homines*, olyan emberek lennének, »qui debent *censum de capite*« [akik fejadót tartoznak fizetni].”⁵

³ Weber 2007a: 14.

⁴ Nem fordul elő abban az értelemben, ahogyan Marx itt beszél róla – a szóalak ugyanakkor más jelentésben használatos volt.

⁵ MEM 46/1: 390 (itt és a továbbiakban: ha másként nem jelöljük, kiemelések az eredetiben). Megjegyzendő, hogy Weber ezt a szövegrészt nem olvashatta, hiszen a *Grundrisse* nem volt elérhető számára. Itt azért támaszkodom a szemléltetésben erre a szakaszra, mert *számmunkra* ez mutatja meg leginkább szembeütnően, miért vagyunk hajlamosak szembenállóként interpretálni Marx és Weber tőkeértelmezését. Fontos ugyanakkor, hogy Weber bizonytalán ismert olyan marxi szöveget, amely kevésbé erőteljesen ugyan, de világosan kifejtette Marx felfogását arról, hogy egy bizonyos kort megelőzően nem létezhetett az általa használt értelemben vett „tőke”. Marx *A tőke* III. kötetében például Theodor Mommsent ostromozza, amiért „minden pénzgazdaságban már tőkés termelési módot” fedez fel (MEM 25: 742). Azt a Mommsent, akinek munkáira Weber nagymértékben támaszkodik *Römische Agrargeschichte*-jében, ahol pedig számos alkalommal beszél „tőkéről”, vagy épp „a leggátlátalanabb kapitalizmus[ról] a mezőgazdaság területén, melyről a történelemben valaha hallhattunk” (Weber 1986: 216).

A baumgarteni visszaemlékezés és ez az elképzelt párbeszéd jól szemlélteti, miért kínálkozik alap a Weber–Marx-viszony olyan sok, egymással nagymértékben szembenálló interpretációjára. A következő gondolatmenetben ugyanakkor éppen amellet fogok érvelni, hogy amit a hasonló, kontextusukból kiragadott szövegrészek szemléltetnek, valójában nem a Marx és Weber álláspontja közötti ellentét, hanem a „tőke” és a hozzá kapcsolódó kifejezések igen eltérő használati módja a két szerző munkáiban. Ez az eltérés helyezi szembe egymással azokat a szöveghelyeket, ahol Marx a „tőke” történeti meghatározottságát hangsúlyozza, s azokat, ahol Weber a világ minden pontján, minden történeti korban megtalálható „kapitalizmusról” beszél. Ezek a szöveghelyek, vagyis a „tőke” és a „kapitalizmus” létezésének/létrejöttének idejére és módjára vonatkozó gondolatmenetek egyben azok a helyek is, ahol a „materialistának” címkézett marxi, s a gyakran „idealistának” bélyegzett (vagy csúfolt) weberi álláspont látszólagos ellentéte kicsúcsosodik. Ám az utókor által is át- meg átértelmezett terminusok aszimmetriája mögötti viszony nem ragadható meg „ellentét” és „párhuzam” egyszerű kategóriáiban. A jelen elemzés célja tehát az, hogy e fogalmi aszimmetriát feloldva rámutasson, az olyan egyoldalú értelmezések, mint a Marxként, Marx helyett vagy Marx ellenében olvasott Weber, egyaránt célt tévesztenek, amennyiben figyelmen kívül hagyják azt az elemi fontosságú mozzanatot, hogy a Marx és Weber közötti „ellentét” *ugyanabban* a pontban sűrűsödik össze, amelyben a köztük lévő „párhuzam”. Abban tudniillik, amit Weber „a kapitalizmus szellemének” nevezett, mely terminust számos értelmező idealista fogalomként, már-már hegelizáló szóhasználatként kezel, s ilyenként szembeállít Marx úgynevezett „materialista” felfogásával,⁶ holott „a kapitalizmus szellemének” fogalma – mint alább érvelni fogok – éppen annyiban nemcsak nem ütközik, hanem rokon Marx tőkeértelmezésével, amennyiben sajátos értelmében tényleg „hegeli alapon” áll, ám minthogy ezen alapokról egészen más irányba, s igen nagy lendülettel rugaszkodik el, a marxi társadalomfelfogástól nagymértékben különbözik is.

Az itt következő elemzés ennek megfelelően Marx és Weber írásaira összpontosul, s röviden kitér Werner Sombart kapitalizmusértelmezésére is, mint-hogy az segít rámutatni a Weber és Marx felfogásmódja közötti különbségekre. Nem célja, hogy akár a *Kapital*, akár a rokon fogalmak keletkezéstörténetét, akár a Marx vagy Weber korabeli vonatkozó vitákat és elméleteket áttekintse, erre ugyanis csak olyan összetett fogalom- és gazdaságtörténeti perspektívából nyílna mód, amelyre magam nem vállalkozhatom.⁷ A jelen munka szerzője nem

⁶ Explicit módon és negatív értelemben Karl H. Fischer „vádolta” Webert először hegelianizmus-sal (Fischer 1972: 16), de ez az olvasat számos modern értelmezőnél is megjelenik. Lásd Bendix 1998 [1960]: 384 skk; Song 1972: 130–131; Ottmann 2010: 49.

⁷ Nem lesz szó ennek megfelelően azokról a gazdasági felfogásmódokról, amelyek szerzőink korát közvetve vagy közvetlenül meghatározták, így a merkantilizmusról vagy a kameralizmusról. Nem térek ki a német „történeti iskola” hagyományára sem a roscheri *Volkswirtschaftslehre* értelmében, sem a későbbi generációk vonatkozásában, s nem vizsgálom a századfordulót átható metodológiai vitákat, így például a Gustav von Schmoller és Carl Menger nevéhez kapcsolt ellentétet, ahogyan az osztrák iskola más képviselőinek szemléletmódját és a nézeteikre

tör azok babérai, akik e kérdéseket a maguk szakterületén már részletesen elemezték, s elemezni fogják. A tanulmány, mivel a vizsgált gondolkodók, Marx és Weber, egyaránt történészek *is* voltak, több történetelméleti kérdést fog érinteni, de nem lesz történeti értelemben átfogó, s minthogy a vizsgált gondolkodók gazdaságtudósok *is* voltak, több gazdaságtani problémát érint, de nem nyújtja a felmerülő tételek gazdaságtani elemzését vagy ellenőrzését. A vizsgálat elméleti, fogalmi (de nem fogalomtörténeti) megközelítést alkalmaz, arra keresve a választ, mit jelentenek a marxi és a weberi életmű kontextusában azok a terminusok, amelyek révén a két szerzőt előszeretettel állítják hol párhuzamba, hol ellentétbe egymással.

Előljáróban fontos felhívnom a figyelmet arra is, hogy az elemzés olyan fogalmak körül forog, amelyek tudományos értelmezését a vizsgált szerzők korában éppolyan bajos volt elválasztani a történelmi-kulturális örökség által (is) alakított hétköznapi nyelvhasználatától, mint amennyire ma. Ezt tetézi az a nehézség, hogy noha a *Kapitalismus*, *capitalism* fogalmak a „tőke” jelentésű *Kapital*, *capital* terminusok továbbképzései, a különböző szóalakokhoz a köznyelvben – és nem csak a magyar köznyelvben – eltérő felhangok kapcsolódhatnak, e felhangok pedig – hol inkább, hol kevésbé implicit módon – meghúzódhatnak tudományos elemzések hátterében is. Amikor ennek nyomán a különböző gondolkodók vonatkozó munkáit vizsgáljuk, mindig figyelembe kell venni, hogy egy adott jelenség történeti kialakulásáról folytatott *tudományos* vita mögött rendszert összetett személyes meggyőződés húzódik meg annak kapcsán, hogy a vizsgált jelenség milyen hatással van korára, környezetére. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy ezek a tudományos elemzések ne lehetnének objektívek, szakszerűek, „értékmentesek” – épp ellenkezőleg: azt jelenti, hogy az objektivitás, a szakszerűség és az értékmentesség teljesülésének a tudományosságon meszse túlmutató, társadalmi tétje van, az említett terminusoknak az adott szerző gondolkodásának kontextusában való megértése pedig előfeltétele annak, hogy megértsük, mi is ez a tét.

MARX TŐKÉJE

A tőke (1867) egyik fontos, *A pénz átváltozása tőkévé* című szakasza a következő sorokkal kezdődik:

„Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világszerte nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét.”⁸

---

adott reakciókat sem. Szintén nem eshet szó az alább elemzett szerzők közvetlen, s főképp nem hosszabb távú recepciótörténetéről, s a tárgyat érintő modern elképzelésekről.

⁸ MEM 23: 141. A következőkben a szövegben elhelyezett oldalhivatkozások ugyanezre a műre vonatkoznak.

Ez a három rövid mondat számos, vizsgálódásunk szempontjából központi jelentőségű feltételezést implikál. Az egyik legfontosabb ezek közül, hogy a tőke létrejöttének *történelmi* előfeltételei vannak, vagyis a tőke *abban az értelemben, ahogyan Marx itt* beszélni fog róla, történetileg fejlődött ki. Marx értelmezésében az áruforgalom megjelenése előtt nem beszélhetünk „tőkéről”, pontosabban az a dolog, ami az áruforgalom megjelenése előtt *számunkra*, mai viszonyainkból olvasva vissza a történelmet, tőkének „tünne”, valójában *még nem* tőke. Megtudjuk ugyanakkor azt is, vagy legalábbis meggondolhatjuk, hogy az az értelem, ahogyan Marx itt „tőkéről” beszél, nem feltétlenül az egyetlen, ahogyan arról beszélni lehet, ha ugyanis a tőkének *modern* élettörténete van, létezhet a tőke „premodern” élettörténete is. Ez azonban e ponton olyasmi, amit még a sorok közül sem vagyunk jogosultak kiolvasni, főként, mivel a vonatkozó mű következő bekezdésében azt találjuk, az áruforgalom „utolsó terméke”, a pénz, „a tőke első megjelenési formája”. „Történelmileg a tőke mindenütt először pénz formájában lép szembe a földtulajdonnal, mint pénzvagyon, kereskedőtőke és uzsoratótőke” (141). Az idetartozó jegyzetben ez után megjelenik a tőke marxi értelmezésének egy másik kulcsmozzanata is, jelesül hogy a pénznek, s ebből következően a tőkének is *személytelen* hatalma van. Az áruforgalom azon sajátos formája, amelyben a tőke létrejön, a tőke „általános formulájával”, azaz a *pénz – áru – pénz, P – Á – P* formulával leírható mozgás: „vétel eladás céljából” (141–142), vagyis egy olyan folyamat, melyben a kiindulóponton meglévő pénzüsszegekből nem pusztá esetlegesség, véletlen vagy szerencse folytán lesz újabb, s a korábbiánál természetesen nagyobb pénzüsszeg, hanem azért, mert a pénz birtoklójának *már kezdetben* meglévő, kifejezetten erre irányuló *célja* teljesül. Ezért érvel Marx hosszan amellet, hogy a pusztá nyereség, az esetleges bevétel, amelyet valaki az egyik ügyleten szerez, s egy másikon elveszít, nem teszi tőkévé a pénzt. Nem arról van szó, hogy a pénzt *alkalomszerűen* tőkeként használják, hanem arról, hogy a pénz birtokos a pénzt tőkévé változtató „mozgás tudatos hordozójaként” *tőkésé* válik:

„[Az ő s]zemélye, vagy inkább zsebe, a pénz kiindulópontja és visszatérési pontja. Ennek a körforgásnak objektív tartalma – az érték értékesítése – az ő szubjektív célja, és ő *csak annyiban funkcionál tőkésként, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkeként, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdaság egyre fokozódó elsajátítása.* A használati értéket tehát sohasem szabad a tőkés közvetlen céljának tekinteni. De az egyes nyereséget sem, hanem csak a nyereszkesedés szüntelen mozgását.”⁹

A kiemelt mondatrészben a marxi tőkefelfogás központi eleme jelenik meg. Miközben ugyanis a megelőző korszak gazdaságtana a tőkét a termelőtevékenység során létrejövő, a későbbiekben való további nyereségszerzés céljából fel-

⁹ MEM 23: 147. (Kiemelés – T. F.)

halmozott többletként, a maga tényszerűségében kezelte, olyasvalamiként, ami a „kapitalisták” kezében úgyszólván összegyűlik, Marx nem felhalmozott többletről, s ebből kialakuló tőkéről beszél, hanem magának a tőkének mint olyasvalaminek a létrejöttéről, ami a kapitalistákban *megszemélyesül*. Másképp fogalmazva, nem a tőke válik a kapitalisták meggazdagodását szolgáló eszközzé, hanem a kapitalisták válnak a tőke eszközévé, megszemélyesítőivé valami *személytelennek*, ami tehát nem *általuk*, hanem velük együtt jön létre: abban a folyamatban, amelyben maguk is *mint tőkés* létrejönnek. Nem arról van szó, hogy a tőke hozná létre a kapitalistákat, de arról sem, hogy a kapitalisták hozzák létre a tőkét: a tőkés azért *lehet*, mert tőke van, a tőke által létezik *mint tőkés*, s a tőke itt, hangsúlyozom ismét, nem egy „nagy összeget” jelent, nem egyben szerzett, egy adott időpillanatban kézbe vehető vagy papírra írható vagyont. Ehhez a ponthoz hamarosan vissza kell térnünk. Először azonban újra fel kell tennünk a kérdést, úgy gondolja-e Marx, hogy a tőke *kizárólag* a modern korban létezik?

Közvetlenül az idézett szakasz előtt azt olvassuk, „[a] pénznek mint tőkének a körforgása [...] [az egyszerű áruforgalommal] szemben öncél, mert az érték értékesítése csakis ezen a folytonosan megújított mozgáson belül létezik. A tőke mozgásának ezért nincs mértéke” (146). Az e mondathoz fűzött lábjegyzet így szól:

„Arisztotelész szembeállítja a khrématisztikével [pénzszerzéssel] az oikonomikét [gazdálkodást]. Az oikonomikéből indul ki. Amennyiben ez a szerzés művészete, annyiban az élethez szükséges és a háztartás vagy az állam számára hasznos javak megszerzésére szorítkozik. [...] A khrématisztiké [...] abban különbözik az oikonomikétől, hogy »számára a forgalom a gazdagság forrása [...]. Úgy látszik, hogy a pénz körül forog, mert a csere e fajtájának a kezdete és a vége a pénz [...]. Ezért az a gazdagság is, amelyre a khrématisztiké törekszik, határtalan.«¹⁰

A hangsúly persze nem magán a pénzen mint pénzen van, szó sincs tehát arról, hogy Marx a tőkét a pénzzel azonosítaná. A khrématisztiké lényege, hogy célja nem a *hasznos* javak megszerzése, azaz a szükségletek kielégítése, aminek a pénz pusztán eszköze, hanem a gazdagság növelése önmagában, a forgalom kihasználása révén. Ez alapján azonban ismét jogosnak tűnik a kérdés: tőkéről beszél-e (Marx szerint) Arisztotelész, amikor a khrématisztiké technikája révén

¹⁰ MEM 23: 146, 6. jegyzet. Az Arisztotelésztől idézett szakasz a marxi hivatkozás szerint: *De Republica* I. könyv IX. fejezet. A teljes idézett szakasz a magyar fordításban: „Mert más a pénzkeresés [khrématisztiké], és más a természet szerinti gazdagság, és pedig ez a családkormányzás körébe tartozik, az pedig a kiskereskedés tudománya, ti. a vagyonyújtás, bár nem általában, hanem a javak cseréje útján; és az úgy látszik, a pénz útján történik; mert a pénz az árucseré alanyja és végcélja. És valóban, a pénzkeresés ilyen módján szerzett gazdagság nem ismer határt. Mert valamint az orvosi hivatás a gyógyításban határt nem ismer, s a többi mesterség is a maga céljának elérésében nem korlátozható (mindegyik a legeslegjobb iparkodik célját elérni), azonban céljuk szempontjából mégsem határtalanok (mert a határt mindegyik számára kitzíti a cél): akképpen az efféle pénzkeresés sem ismer korlátozást célja elérésében, márpedig célja éppen az említett gazdagság és a pénzszerzés” (Arisztotelész 1994 [1969]: 97).

megnövelt gazdagságról beszél? Világosabbá válik az értelmezés, ha megvizsgálunk egy későbbi, már a második (*Az általános formula ellentmondásai* című) fejezetben található szöveghelyet, ahol Marx az uzoratóke kapcsán ismét Arisztotelészt idézi:

„Az uzoratókénél a $P - \dot{A} - P'$ forma¹¹ a közvetítés nélküli végpontokra, $P - P'$ -re rövidül, azaz pénzre, amely több pénzzel cserélődik ki, egy olyan formára, amely a pénz természetének ellentmond és ezért az árucseré álláspontjából megmagyarázhatatlan. Ezért mondja Arisztotelész: »Mivel a khrématisztiké kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az oikonomikéhoz tartozik, s az utóbbi szükséges és dicséretreméltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természetben, hanem kölcsönös becsapáson nyugszik), ezért az uzorát teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták.«¹² Vizsgálódásunk során a kamatozó tőkét, akárcsak a kereskedelmi tőkét, mint leszármazott formákat fogjuk készen találni, s egyúttal látni fogjuk, hogy miért jelennek meg ezek történelmileg a tőke modern alapformája előtt.»¹³

A tőkének tehát van egy „modern formája”, s vannak ezt megelőző, korábbi formái is. Arisztotelésznél, mint láttuk, a khrématisztiké célja az egyes gazdagságának tudatos növelése az egyes személyes döntése nyomán, amely döntés arra irányul – mint Marx fogalmaz –, hogy a pénzt ne rendeltetése szerint (szükségletei kielégítésére), hanem gazdagsága növelésére használja. A marxi „modern alapformában” ugyanakkor a tőke mint valami *személytelen* válik a körforgás mozgatójává, itt tehát már nem az egyes személy *használja* a tőkét, hanem épp fordítva, ő válik a tőke *eszközévé*. Miért nevezheti azonban Marx a modern, azaz „történelmileg” későbbi formát *alapformának*, másképp fogalmazva, miként lehetséges, hogy valami, ami az időben korábbi, vagyis „történelmileg” elsődleges, a vizsgálódásban – vagyis a vizsgáló számára – mégis „származtatott”, azaz *viSSzaszármaztatott*. Első megfontolásra mindez nem magyarázható másképp, mint azzal, hogy a vizsgáló számára már világossá vált, a tőke „modern alapformája” *nem* a korábbi, a gazdagság növelésére való törekvés magatartásából nőtt ki, vagyis a modern kori tőke megjelenésének nem az ókorban is megtalálható

¹¹ Itt már „a tőke általános formulájáról” van szó: „Végül több pénzt vonnak ki a forgalomból, mint amennyit az elején beledobtak. [...] E folyamat teljes formája ennélfogva $P - \dot{A} - P'$, ahol $P' = P + \Delta P$, azaz egyenlő az eredetileg előlegezett pénzüsszeggel plusz egy növekménnyel. Ezt a növekményt, vagyis az eredeti értéken felüli többletet értéktöbbletnek (Mehrwert, surplus value) nevezem” (MEM 23: 145).

¹² Az Arisztotelésztől idézett szakasz a marxi hivatkozás szerint: *De Republica*, I. könyv X. fejezet. A teljes idézett szakasz a magyar fordításban „[A] gazdálkodásnak kétféle módja van, éspedig az egyik a kereskedelem, a másik a házvezetői teendők ellátása, s minthogy csak ez utóbbi szükség-szerű és dicsérendő, amaz ellenben árucserén alapszik, s mint ilyen, joggal gáncsolható (mert így már nem természetszerű, hanem a kárára van alapítva): teljesen érthető, hogy annyira gyűlölik az uzorásságot, mert az magából a pénzből szerzi a vagyont, s a pénzt nem arra használja, amire az eredetileg rendeltetett” (Arisztotelész 1994 [1969]: 99–100).

¹³ MEM 23: 157.

uzsoratőke volt az *oka*. Sokkal inkább arról van szó, hogy a modern alapforma megjelenésével valami lényegi változás történik, valami egyszeri és visszafordíthatatlan, aminek súlyához és hatásához mérten a megelőző – „történelmileg” korábbi – formák csak mintegy előregzései voltak a teljes struktúrát átható renégésnek. A szó elterjedt értelmében vett tőke tehát valóban létezett a „modern forma” előtt – a teljes folyamat szempontjából ugyanakkor mégis ez a modern forma az „alapforma”: olyan tőke, amely bár valóban tőke, mégis lényegileg különbözik a korábbi időszakokban előforduló bármiféle tőkétől. E különbség a legfontosabb kérdés most számunkra. A kulcs pedig az értéktöbblet modern fogalma, amely korántsem pusztán nagyobb mennyiségű vagyont (adott esetben nagyobb mennyiségű pénzt) jelent. „[A]z értéktöbblet képződése [...] sem azzal nem magyarázható [...], hogy az eladók az árukat értékük felett adják el, sem azzal, hogy a vevők értékük alatt vásárolják őket” (154) – bármilyen „ügyes” legyen is valaki a khrématisztiké technikájában, adjon el akár élete végéig mindent magasabb áron, mint amilyen áron megvette, az értéktöbblet felől ez az ember semmiben nem különbözik attól, aki a vakszerencse folytán egy-egy alkalommal többletre tesz szert egy eladáson. Ahhoz, „hogy egy áru felhasználásából értéket húzzon ki” (159), vagyis hogy valódi értéktöbbletre tegyen szert, mondja Marx:

„pénzbirtokosunknak olyan szerencsésnek kell lennie, hogy a forgalom területén belül, a piacon, olyan árut fedezzen fel, amelynek maga a használati értéke azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkezik, hogy érték forrása, s amelynek valóságos felhasználása tehát maga is munka tárgyiasulása, s ezért értéktermelés. S a pénzbirtokos készen talál a piacon egy ilyen sajátos árut – a munkaképességet, vagyis a munkaerőt.”¹⁴

Ilyen „szerencséje” a pénzbirtokosnak sem az ókorban, sem a középkorban nem lehet – a szabad és rendelkezésre álló tömeges munkaerő jelenléte a piacon csakis a modern kor, a tőkés termelési mód korának sajátja, csakis az adott történelmi előfeltételek meglétével alakulhat ki. „A természet” ugyanis „nem hoz létre az egyik oldalon pénz- vagy árubirtokosokat, a másikon pedig olyan embereket, akik pusztán saját munkaerejük birtokosai” (161).

„A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa készen találja a piacon a szabad munkást mint munkaerejének eladóját, *és ez az egy történelmi feltétel egy világtörténelmet foglal magában.* A tőke ezért már eleve a társadalmi termelési folyamat egy korszakát hirdeti meg.”¹⁵

¹⁴ MEM 23: 159.

¹⁵ MEM 23: 162. (Kiemelés – T. F.)

Az a tőke, amely ezen előfeltétel teljesülésével létrejön, a tőke „modern alapformája”, és csakis ez. Minden, ami korábbi, a szó fogalma szerinti értelmében nem tőke, s pusztán annyi köze van ehhez a modern formához, hogy a folyamat „eleje” és „vége” külsőre egyformának tűnik: adott mennyiségű „gazdagság” – nagyobb mennyiségű „gazdagság”. Ez azonban nem értéktöbblet, egyszerűen csak többlet, nem az egyetlen feltétel teljesülése, hanem a feltétel által magában foglalt „világtörténelem” egy – persze kétségtelenül fontos – mozzanata. Ahhoz, hogy e világtörténelem során a *modern alapforma értelmében vett* tőke létrejölessen, nem pusztán gazdasági érdekek és szándékok találkozására van szükség, nem pusztán a tőkésre, aki értéktöbbletet „akar” szerezni, és a munkásra, aki munkarejét áruba akarja bocsátani. Amire szükség van, a Marx által világtörténelemnek nevezett *egységes* folyamat: az egységesként tételezett emberi világ történeteinek egységgé olvadása. Ez a „világtörténelem” természetesen nem „kiterjedésében” különbözik minden korábbi történettől, azaz nem arról van szó, hogy Arisztotelész korában a világtörténelem „még nem jutott el” a tőke modern alapformája előfeltételéig. Persze nem jutott el odáig – azonban azért nem, mert még nem létezett mint *világtörténelem*. Ugyanaz a folyamat zajlott, amelyről *ma* (vagyis Marx korában, a 19. században) világtörténelemként beszélünk, ebből azonban még nem világolt ki, hogy e folyamat kirajzol egy világtörténelmet, hogy kirajzol egy egységet, amelyet *mi* világtörténelemként fogunk fel, s ebben az értelemben kezeljük egyes mozzanatait bizonyos *később* megjelenő alakzatokból *visszaszármaztatott*ként. Ez az időbeli összesség mint előfeltétel a tőkés termelési mód korában a tér összekapcsolódásában is megjelenik: a *Weltverkehr* révén összekapcsolt világrészek története az időben mint *Weltgeschichte* áll előttünk. Ez az oka, hogy „a „tőke” abban az értelemben, ahogyan itt megjelenik, csakis itt jelenhet meg, Marx mégis „tőkének” nevezi a korábbi alakzatokat, s olyan „felemás formákról” beszél, „amelyekben a többletmunkát nem közvetlen kényszerrel préselik ki a termelőből, de a termelő formai alárendelése a tőkének sem következett még be”; amelyekben „[a] tőke [...] még nem kerítette közvetlenül hatalmába a munkafolyamatot”, mégis létezik valamilyen módon:

„Az önálló termelők mellé, akik hagyományos, ősi üzemmódon kézműveskednek vagy művelik a földet, odalép az uzsorás vagy a kereskedő, az uzsoratóke vagy a kereskedelmi tőke, amely élődi módra kiszipolyozza őket. Ennek a kizsákmányolási formának uralkodó volta egy társadalomban kizárja a tőkés termelési módot, jóllehet másrészt, mint a késői középkorban, a hozzá való átmenetet alkothatja.”¹⁶

A „felemás” forma csak egy mintához képest lehet felemás – csak mint *még* nem a modern értelemben vett tőke, de *már* nem is a valóban nem létező tőke időszaka értelmezhető „felemásként”, vagyis egy meghatározott rendet követő folyamat részeként, amely természetesen a világtörténelem. Általában véve: arról

¹⁶ MEM 23: 475.

beszélni, hogy valami *még* nem történt meg egy adott időpillanatban, csakis egy későbbi, s az említett „még nem...” típusú állításban már eleve bekövetkezőként implikált másik esemény vagy jelenség felől lehetséges. Bizonyos események történelemben betöltött szerepét utólag aszerint értékeljük, miként befolyásolták e későbbi mozzanatok alakulását. Így az imént idézett példa esetében az uralkodó réteg, s benne maguk az uralkodók, egyfelől vagyonnal rendelkeznek, amely a szó tág (nem modern) értelmében „tőke” e réteg tagjainak *kezüben*, ők azonban nem ennek révén szereznek hatalmat, így nem maga a tőke uralkodik, ez az állapot pedig úgyszólván *megakadályozza*, hogy a későbbi, Marx jelenét meghatározó állapot kialakuljon. Jól érzékelteti a különbséget Sombart 1916-os megfogalmazása, aki – mint látni fogjuk – másban jelöli meg e különbség *okát*, jellegét azonban Marxhoz egészen hasonlóan írja le, amikor úgy fogalmaz, „Mi vagy? – kérdezték korábban. Hatalmas. Akkor gazdag vagy. Mi vagy? – kérdezik ma. Gazdag. Akkor hatalmas vagy.”¹⁷ Igaz, a korábbi állapotot önmagában remekül le lehet írni a „tőke” fogalma nélkül, azt azonban, hogy ez az állapot egyfelől azzal jár, hogy a modern értelemben vett tőke *még* nem uralkodhat, másfelől *már* előlegezi is a tőke modern kori uralmát, ezt csak a tőke e modern kori uralmát élő ember szemlélheti ezen a módon. Csak ő fejezheti ki úgy, hogy a már korábban is létező uzsoratóke visszaszármaztatott alakja, de *egyben* előzménye is a tőkés termelési módnak. Ami a tőke uralmának mibenlétét illeti, a marxi meghatározás kulcsa a munkaerő, amelyet a tőkés megvásárol, s amelynek révén értéktöbbletre tesz szert. Mivel a tőkés termelési mód előtti „felemás” korok tőkéje, így például a sokat emlegetett uzsoratóke, *definíció szerint* nem kapcsolódhat össze a szabad munkaerő-eladással, *definíció szerint* nem lehet modern értelemben vett tőke – mégis, mintegy visszafelé olvasva az általunk már egészésként szemlélt történelmet, a *világtörténelmet*, éppen *a modern értelemben vett tőke definíciója szerint* „kell” mégis a szó egy sajátos, „felemás” értelmében tőkének lennie. Az uzsorásnak természetesen fogalma sincs arról, s nem is lehet, hogy a tőke uralmát akadályozza, a visszatekintő értelmezés számára azonban az egyes történelmi átalakulások csak egységes folyamatként érthetők meg.

Ezen olvasat mögött világosan megjelenik Hegel történelemszemlélete, a történelem, amely a Szellem kifejlődésének folyamataként megy végbe, olyan szereplők, a világtörténelmi egyének tettei révén, akik „a szükségszerűt akarják”,¹⁸ akik tehát nem *azt* akarják, hogy a világszellem tovább haladjon kibontakozása felé, de akaratuk tökéletes összhangban van azzal a szükségszerű fejlődésmennel, amelynek során a szellem kibontakozik. Ebben az értelemben a hegeli *Weltgeist* és a marxi *Weltverkehr* *Weltje* egyazon világ. Csakhogy míg a Szellem kibontakozása és szabaddá válása az egyén szabaddá válásával, a szabadság korával Hegel értelmezése szerint *véget ér*,¹⁹ Marxnál, minthogy a Szellem fejlődésén munkálkodó világtörténelmi egyént felváltja a személytelen tőkét megszemélyesítő

¹⁷ Sombart 1924: 586.

¹⁸ Hegel 1979: 71.

¹⁹ Hegel 1979: 192.

kapitalista, akiknek egyre terebélyesedő osztálya a termelési eszközeitől és – egyre inkább – méltóságától is megfosztott munkások osztályával kerül konfliktusba, akikkel szemben magát „a jogtalanságot” elkövetik,²⁰ Marxnál tehát a történelemnek nem „lehet” vége. Kant ezt szűk száz évvel korábban így fogalmazta meg:

„Tekintve, hogy az embereknél és ténykedésükknél semmiféle értelmes *saját szándékot* nem feltételezhet, a filozófus számára itt nincs más kiút, mint az emberi dolgok ez értelmetlen menetében megkísérelni egy *természeti cél* felfedezését, amelyből következően mégiscsak lehetséges lenne a saját terv nélkül eljáró teremtményeknek egy meghatározott terv szerinti történelme.”²¹

Márpedig, olvassuk Kantnál, „[a]z emberben (mint az egyetlen értelmes földi teremtményben) az észhasználatot célzó természeti adottságok csupán a nemben fejlődhetnek ki teljesen, nem pedig az individuumban.”²² Ez a szemléletmód, e természeti cél feltételezése fenti gondolatmenetünk szempontjából nem kevesebbet tesz lehetővé, mint hogy az említett „még (nem)” típusú állításokat ne csak akkor fogalmazzhassuk meg egy korábbi és egy későbbi esemény vonatkozásában, ha mindkettő a múltban található, korunkra már megtörtént esemény, hanem akkor is, ha a későbbi eseményre mint egy az *általunk* egységként szemlélt világtörténelmi folyamatnak *szükségképp* részét képezőre gondolunk, függetlenül attól, hogy ez az egységes folyamat elért-e már menetében az adott eseményhez. Fontos hangsúlyozni, hogy e szemléletmód *nem* arra szolgál, hogy proféciákat legitimáljon. A világtörténelem egységes menete mint követelés, vagyis mint olyasvalami, ami „egyetlen kiútként” áll a filozófus előtt, nem azt jelenti, hogy a jövőt mintegy a múlt alapján meg lehet jósolni. Azt viszont jelenti, hogy a múlt és a jövő eseményeire egyaránt úgy tekint, mint egyazon *meghatározott irányú* folyamat elemeire, mint pillérekre a mindent átfogó „terv” megvalósulásában.

E kanti „terv” helyét Hegelnél a Szellem szabaddá válásának szükségszerű folyamata, a dialektikus fejlődési út vette át, melynek jelen pontján Európa áll. Bármily misztikus legyen is a dialektika e szemlélete Marx számára, mégiscsak Hegel „az első, aki általános mozgási formáit átfogóan és tudatosan ábrázolta”, így Marx célja csak annyiban Hegel kritikája, amennyiben dialektikáját „[t]alpara kell állítani, hogy a misztikus burokból felfedezzük a racionális magvat” (20), hogy a „megvalósulásra törekvő gondolatot” „gondolatra törekvő valóság” egészítse ki, hiszen Németország még csak épp elindult afelé, amit Franciaország és Anglia már megszüntetett.²³ Ezen a ponton érdemes visszatérünk Marx egy korai szövegéhez, Kant és Hegel felől olvasva a *Gazdasági filozófiai kéziratok* sorait:

²⁰ MEM 1: 389.

²¹ Kant 1974: 62.

²² Kant 1974: 63.

²³ MEM 1: 386, 382.

„Az ember *valóságos*, tevékeny viszonyulása önmagához mint nembeli lényhez, vagyis a maga tevékenykedése mint valóságos nembeli lényé, azaz emberi lényé csak azáltal lehetséges, hogy valóban előteremtí magából összes *nembeli erőit* – ami megint csak az emberek összműködése által, csak a történelem eredményeként lehetséges –, hozzájuk mint tárgyakhoz viszonyul, ami először is megint csak az elidegenülés formájában lehetséges.”²⁴

Innen közelítve nyeri el helyét a világtörténelemben a modern értelemben vett, a *kapitalistában* megszemélyesülő *Kapital*, közvetlenül abban a „német emancipációban” – az egész és a részek emancipációja értelmében egyaránt –, amely önmagában „az ember emancipációja”, „*agya a filozófia, szíve a proletariátus*”.²⁵ Így közelítve válik láthatóvá, hogy a hegeli világtörténeti egyént, aki a történelmet egy személyben is nagymértékben befolyásolni képes, aki a tömegek *ura*, s aki „a szükségszerűt akarja”, nem a tőkét megszemélyesítő tőkés váltja fel, hanem a hétköznapi értelemben véve a tőkés „eszközének” látszó proletárok tömege. Ez a tömeg az, amely a folyamat előremozdítójává válik, s e tömeg forradalma, a kommunizmus mint a proletariátus „akciója”²⁶ ebben az értelemben nem prófécia, hanem igény. Sőt, ha tetszik, követelés: olyan történelem követelése, amelyben a szabadság *valóban* megjelenik. Ebben a követelésben egyesül a gazdaságtudós, a történész és a forradalmár Marx, akinek e három énje persze soha nem választható el egymástól élesen, s legkevésbé talán épp azokon a pontokon nem, ahol feszültség alakul ki köztük. Így lesz ez a metodológus, a jog-, gazdaság- és társadalomtörténész, illetve a politikai gondolkodó Max Weber esetében is.

SOMBART SZELLEME

Mielőtt Weber munkáinak értelmezésébe kezdenék, röviden kitérek Werner Sombart meghatározó műve, *A modern kapitalizmus* (1902) néhány meglátására, amennyiben ez a munka mind általában véve a kérdés korabeli vizsgálata, mind közvetlenül Weber saját központi kérdésfeltevése szempontjából fontos szerepet tölt be abban a hosszú gazdaság- és társadalomtörténeti kontinuumban, amelynek Marx és Weber is meghatározó szereplői voltak. Arra való tekintettel, hogy Sombart írásai számos belső következetlenséggel terheltek, nem is említve a különböző későbbi munkáiban képviselt álláspontok közötti lényeges különbségeket, itt csak az említett 1902-es – vagyis a *Protestáns etika* első kiadását megelőző – szöveg Marx és Weber álláspontjának összehasonlítása szempontjából releváns elemeire koncentrálok.

²⁴ Marx 1962: 105.

²⁵ MEM 1: 390.

²⁶ MEM 3: 35–36.

Sombart terjedelmes műve, akárcsak Weber rövidebb később megjelenő, s igen sok Sombarra vonatkozó utalást tartalmazó *Protestáns etikája*, a sajátosan európai, modern kapitalista szellem (*der kapitalistische Geist*) létrejöttének fokain halad végig, az eredetét viszont kifejezetten nem eszmei hagyományokhoz köti, noha tényként jegyzi meg, hogy a protestantizmus „lényegileg segítette elő a kapitalizmus fejlődését”.²⁷

Ami a sombarti kapitalizmusdefiníciót illeti, a fogalmon „olyan gazdálkodási módot [*Wirtschaftsweise*] ért [...], melyben a kapitalista vállalkozás a sajátos gazdasági forma [*Wirtschaftsform*]”, amely célja révén határozható meg.

„[Célja,] hogy pénzbeli szolgáltatásokat és ellenszolgáltatásokat rögzítő szerződéskötések révén dologi vagyont [*Sachvermögen*] értékesítsen, azaz a tulajdonos számára többletértékkel [*Aufschlag*] (profittal) újratermeljen. Az így felhasznált dologi vagyont tőkének hívják.”²⁸

Amennyiben az adott gazdasági forma sajátosságait a *cél* felől közelíti meg, e definíció nem sokban tér el az előző századok számos gazdaságtudósának megközelítésmódjától.

„Feltűnik, hogy a kitűzött cél mindenféle élő személyiségre való hivatkozás nélkül határozódik meg. Sokkal inkább valami absztrakt: a dologi vagyon lép kezdetől fogva a vizsgálódás középpontjába. Jól átgondolt eloldása ez gazdasági formánk céljainak a hús-vér, individuális gazdasági szubjektum személyiségétől. Ebben kell közvetlenül kifejeződni a cél absztrakt voltának, s ezzel korlátozatlanságának mint a kapitalista vállalkozás döntő sajátosságának.”²⁹

A szubjektum, vagyis a kapitalista vállalkozó, mint „dologi vagyonának reprezentánsa”, vagyis mint a személytől független tőke megtestesítője jelenik meg. E tekintetben tehát a leírás emlékeztethet a marxi értelmezésre. Sombart ugyanakkor nyíltan szembehelyezkedik Marxszal, amennyiben nem gondolja, hogy a profit csak a tőkés szolgálatában álló, bérért dolgozó munkások révén jöhetne létre (213). A tőke fogalma így egyrészt kitágul a marxi szemléletmódhoz képest, hiszen érvényessége az időben ismét visszanyúlik a modernséget megelőző korokra, másrészt le is szűkül a marxi értelmezéshez viszonyítva, mivel ismét valami dologit (*Sachvermögen*), valami megfogható és megszerzhető jelöl. A „tőkés termelési mód” marxi, illetve a „kapitalizmus” sombarti fogalma közötti fő különbség a szónak e Sombarnál megjelenő dologi természete. A sombarti „kapitalizmus” tőkése a tőke mint dologi vagyon *birtoklására* törekszik, azon dolgozik, hogy abból tőkét hozzon létre. Marx tőkése ezzel szemben nem a tőke létrehozójaként,

²⁷ Sombart 1902a: 380. A következőkben a szövegben elhelyezett oldalhivatkozások ugyanerre a műre vonatkoznak.

²⁸ Sombart 1902a: 195.

²⁹ Sombart 1902a: 195–196.

hanem a termelési folyamatban létrejövő tőke megszemélyesítőjeként jelenik meg, vagyis egyáltalán nem a tőkésévé „váló” dologi vagyon definiálja, hanem az a viszonyrendszer, amelyet Marx tőkés termelési módnak nevez. Sombart és Marx „tőke”-fogalma annyiban mutat rokonságot, hogy mindkét esetben valami személytől független dologról van szó. Ez a valami azonban Sombartnál eleve adott: bizonyos dologi vagyon azáltal válik megszerzendő tőkésévé, hogy egy meghatározott cél érdekében használják fel. Marxnál ez a meghatározás legfeljebb a korai, a modern alapformát megelőző tőkére, így például az uzoratókésre lehet igaz, de nem a tőkés termelési mód értelmében vett tőkére. Ez utóbbi ugyanis nem azért személyfüggetlen, mert valami dologit jelöl, hanem azért, mert az értéktöbblet létrehozását lehetővé tevő szabad munkaerő kihasználása révén, az e kihasználás által meghatározott termelési módban „jön létre”.

Sombart tehát egyértelműen eltér a marxi megközelítésmódtól, méghozzá egy olyan társadalomszemlélet irányába, ahol a tőkés vállalkozót meghatározó racionális gondolkodásmód kap elsődleges szerepet. E vállalkozó tevékenységeit, annak „rendelkező-szervező”, „kalkuláló-spekulatív” és „racionális” jellegű működését (197–199) Sombart olyan fogalmakkal írja le, amelyeket különböző formában Webernél is megtalálunk majd. E tevékenységekhez kapcsolódik a „kapitalizmus szellemének” fogalma is mint az adott korszakot elemi szinten átható gondolkodás- vagy életfelfogásmód, amely Sombart elemzésének is középpontjában áll, s amely Sombart esetében sem tartozik az általános emberi fejlődési sajátosságok közé. Ezt bizonyítják azon „magaskultúrák” – a kínai, az indiai,³⁰ a régi amerikai – is, melyekben „nem jött létre sajátosan kapitalista szellem”; „[i]tt, láthatólag, sokkal inkább egy az európai népekre jellemző tulajdonságról van szó” (379). Amikor azonban Sombart a kapitalizmus szellemének eredetéről beszél, *tartalmi szempontból* a későbbi weberi megközelítéssel csaknem szöges ellentétben foglal állást a folyamat irányát és okait illetően, méghozzá több értelemben is. Egyfelől szerinte a középkorban megjelenő vagyon utáni sóvárgásnak, melynek egyik fő motorja a vallásháborúk óriási költsége volt, éppen a hittől való eltávolodás lett a következménye. A kapitalizmus szellemének magja Sombartnál éppenséggel nem valamilyen vallási-etikai alapú megfontolás, amilyen Weber értelmezése szerint a protestantizmusban megjelenik, hanem a merő szerzési vágy (*Erwerbstrieb*), amely elsősorban „a nem helyi származásúakkal való érintkezésben (*Verkehr mit Stammesfremden*) bontakozik ki” (389). Ez ad alapot Sombart szerint annak a nagymértékben általa is elfogadott, s a korban általában véve rendkívül elterjedt magyarázatnak, mely szerint a kapitalista gondolkodásmód (a „kapitalizmus szelleme”) kialakulása szorosan összekapcsolódik a zsidósággal. „[A] zsidóknak, rasszbeli adottságaik [*Rassenveranlagung*] folytán, s mivel gyakran voltak alávett helyzetben, valóban jelentős része volt a kapitalista szellem kialakulásában” (390).³¹ Miközben Weber szerint a kapitalizmus „szellemének” létrejöttében egy sajátos

³⁰ Ezeket, mint ismeretes, Weber is mint olyan alakzatokat elemzi majd, amelyek nem hozták létre a Nyugatra jellemző modern kapitalista szellemet vagy bármilyen ennek megfelelő formát.

³¹ Vö. Sombart 1902b: 349.

világszemlélet, egy bizonyos vallási-etikai érzület játszik döntő szerepet – e világszemléletet köti a protestáns életfelfogáshoz –, Sombart a zsidóság kapcsán egyfelől egy adott népcsoport „rasszbéli” adottságairól beszél, ezzel is a 19. század egyik rendkívül elterjedt nézetrendszerét követve, másfelől a történelmi körülmények nyomán kialakuló tulajdonságokról.³² A zsidóság tehát ebben a magyarázati modellben *nem* vallási közösségként, nem egy közösen vallott és követett vallási-etikai álláspont hordozójaként jelenik meg. Szerepe mindazonáltal nem is döntő a sombarti értelmezésben. „[Ú]gy tűnik számomra, nem szabad túlbecsülnünk [a zsidók] ezirányú befolyását” (390), mivel számuk a kapitalista szellem kialakulásának elsődleges közegét jelentő területeken – például Olaszországban – egyáltalán nem volt jelentős. A zsidóság elsősorban mint a *külső* kereskedelmi partner fő példája játszik kiemelt szerepet, amennyiben „[e]lőször az idegenekkel [zsidók! lombardok!] való kereskedésben [*Verkehr*] alakulhat ki a kamatozó kölcsönnek a naiv érzet számára visszataszító gondolata” (185).

Az a *mód* ugyanakkor, ahogyan Sombart a kapitalizmus szelleme létrejöttének folyamatát mint történelmi eseménysort szemléli, egy fontos ponton találkozik mind a marxi, mind pedig – mint látni fogjuk – a weberi szemléletmóddal.

„[M]int azt a történelemben gyakran megfigyeljük, az, amit az ember végül elér, épp az ellenkezője annak, amiért fáradozott: az emberek Isten dicsőségére vonultak ki, eltöltekezve a leginkább eszmei indítékokkal. És e világ gyermekeinek szellemével tértek vissza. Mert a *teljes életfelfogás* ezen *elvilágiasítása*, ahogyan a középkor vége táján mindenütt megjelenni látjuk, ez volt a közvetlen következménye ama sok valálsháborúnak, melyeket az előző generációk vívtak. A bizánciak és az arabok gazdag, csillogó kultúrájával való érintkezés ébresztette fel az érzéket a világ örömei iránt, s hozta létre a luxus és a jólét utáni vágyat.”³³

Ez persze önmagában még nem szüli meg a kapitalizmus szellemét – az akkor jön létre, amikor az emberek elkezdnek *gazdasági tevékenység* útján „pénzt csinálni” (388–389), majd ez a felismerés „gazdasági racionalizmussal” kapcsolódik össze (391 skk). Sombart ilyenformán tehát „technikai” racionalizmust és nyereségszerzés iránti vágyat ért a kapitalizmus szellemén, ezek azonban olyan emberek tevékenysége révén jelennek meg, akik a legkevésbé sincsenek tisztában azzal, milyen folyamat részei. „A gazdasági szubjektumok [...] azért vannak jelen [...], hogy a gazdasági életet új formái felé mozgassák” (398). Ez a megfogalmazásmód, noha még köti az a tudományos szigor, amelyet Weber majd objektivitásnak nevez, már jól érezhetően átlép a történelemfilozófia színterére. Sombart későbbi munkáiban, melyek részletes tárgyalására a jelen tanulmány keretei között nem nyílik mód, még közelebb kerül egy olyan értelmezéshez,

³² Vö. Sombart 1902a: 270 skk.

³³ Sombart 1902a: 382.

amely a kapitalizmust az egységes világtörténelem részeként szemléli. Egyetlen példát említve a *Kapitalizmus* átdolgozott kiadásából:

„Történelmet írni annyit jelent, mint felmutatni, milyen utakon közelít a népszellem célja felé, mi az, ami törekvésében támogatja és mi az, ami gátolja. Másként kifejezve: azt kell megmutatni, milyen mértékben és mely eszközök révén valósul meg az egy nép vagy népcsoport alapzatául szolgáló eszme. [...] Képletesen szólva [...]: a modern kapitalizmus »felépítését« akarjuk megragadni. Ebből a célból egy ismeretlen építőmester működését tételezzük fel, akinek az »építési terve« azonban számunkra nagyon is jól ismert, hiszen megnyilvánul a törekvő emberek lelki alkában [...]»³⁴

Hasonló megfogalmazásokkal egészíti ki tehát munkáját az a Sombart, aki az előző század végén születő, *A szocializmus és a szociális mozgalom* című kötetének Marx-kritikájában „mellőz[i] a régi hegeli frazeológiát, mint a »tagadás tagadása«, »átcsapás« stb., amelybe a marxi teória öltöztetve van; [mivel] ez csupán nehezíti a megértést és nem viszi előbbre a dolgot”.³⁵ Ha mármost Sombart ott lerántotta a hegeli szellem leplét a marxi elméletről, itt a sajátjára teríti azt, s mint látható, ettől nem lesz nagyobb mértékben *kísérteties*. Pusztán arról van szó, hogy amennyiben egy bizonyos történelemszemlélet úgyszólván lappang egy tudományos, esetünkben gazdaságtani elmélet mögött, ez kisebb-nagyobb mértékben ki fog ütközni rajta, átszüremlik apró résein, szerényen, de annál érzékletesebben meghúzódik egy-egy kiszólásban, jegyzetben, megjegyzésben. A szükségszerűséget érintő, jellemzően Hegellel és/vagy Marxszal polemizáló kiállások általános nehézsége azonban abban rejlik, hogy a bennük jellegzetes módon megjelenő feszültség éppen Hegel és Marx történelemszemléletében nem okozna ellentmondást, gondoljunk akár a világtörténeti egyénre, aki „a szükségszerűt akarja”, akár a társadalomra, amely „természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti a szülési fájdalmakat.”³⁶ Max Weber – Sombarthoz hasonlóan – azzal az igénnyel lépett fel, hogy mind a hegeli, mind a marxi értelemben vett történeti szükségszerűséget elvetve a társadalomtörténeti folyamatok objektív elemzését valósítsa meg.

TŐKE ÉS HIVATÁS

A kapitalizmus sombarti szellemére tett kitérő azért volt szükséges, mert a rá adott weberi reflexión keresztül jól megragadható az a probléma, amely a „weberológiát” évtizedek óta foglalkoztatja, jelesül: mi állt valójában Weber érdeklődésének középpontjában. *A protestáns etika* I. részében (már az első, *Archiv*-beli

³⁴ A magyar fordítás: Sombart 1997: 59. Az eredetit lásd Sombart 1924: 330.

³⁵ Sombart 1908: 68. A korai magyar fordítást minimálisan módosítottam.

³⁶ MEM 23: 9.

megjelenéskor³⁷) Weber a következő, hozzá képest igen diplomatikus álláspontot foglalja el Sombart gondolatmenetével kapcsolatban:

„Többen – például Sombart, sokszor igen szerencsés és hatásos fejtegetésekben – a »gazdasági racionalizmusban« jelölték meg az egész modern gazdasági élet alapmotívumát. És kétségkívül joggal, ha ezen a munkatermelékenységnek azt a fokozását értjük, amely a termelési folyamat tudományos szempontok szerint való részekre bontásával megszüntette a termelésnek az emberi egyén természettől adott, »szervi« korlátaihoz való kötöttségét.”³⁸

Nem idézem hosszabban Weber amelletti érveit, hogy a racionális szervezési tevékenység a „»kapitalista szellem« képviselőit” általában véve nagymértékben jellemezte. Ezt a tényt számos műve tanúsága szerint Weber soha nem tagadta. Valójában azonban az itt bevezetett gondolat arra a figyelmeztetésre fut ki, mely szerint ha valaki a racionalizmusra mint *okra* szűkíti a modern nyugati gazdasági rendszer *kialakulásában* döntő szerepet játszó tényezők körét, éppenséggel a valós folyamattal ellentétes következtetésekre juthat.³⁹

„Abban a pillanatban, amikor komolyabban szemügyre vesszük a dolgot, kiderül, hogy a problémának ez az egyszerű felvetési módja már csak azért sem helytálló, mert a racionalizmus történetét egyáltalán nem jellemzi az élet különböző területein párhuzamosan haladó fejlődés. [...] A »racionalizmus« történeti fogalom, mely az ellentétek egész világát zárja magába. Mi éppen azt fogjuk kutatni, hogy honnan származott a »racionális« gondolkodás és élet konkrét formája, amiből az a »hivatás«-gondolat és hivatásvégzés iránti odaadás jött létre – tudjuk már, a tisztán eudaimonikus önérdékek szempontjából annyira irracionális odaadás –, amely egyik jellegzetes alkotórésze volt – és még ma is az – kapitalista kultúránknak. *Bennünket* itt éppen a keletkezése foglalkoztat annak az *irracionális* elemnek, amelyik ebben a »hivatás«-fogalomban éppúgy benne van, mint minden másokban.”⁴⁰

Látható tehát, hogy a fel-felbukkanó pozitív hangvételű utalások ellenére Weber *A modern kapitalizmus* megjelenésekor korántsem vélte úgy, hogy Sombarttal hasonlóan vélekedne a „kapitalizmus szelleméről”. Az a kulcsfontosságú fordulat, hogy Weber számos elődjével, így Sombarttal is szembehelyezkedve nem a zsidósághoz, hanem a protestáns vallási etikához köti a kapitalizmus szellemének megjelenését, szintén ehhez a szembenálláshoz kapcsolódik, melynek

³⁷ Az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* a kor társadalomtudományának meghatározó folyóirata volt, amelynek Weber 1904-ben vette át a szerkesztését Sombarttal és Edgar Jaffével közösen. Az új folyam mintegy programadó írásaként jelent meg az 1904/1. számban Weber híres tanulmánya, *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”*.

³⁸ Weber 1995: 68. A következőkben a szövegben elhelyezett oldalhivatkozások ugyanerre a műre vonatkoznak.

³⁹ Vö. Weber 1995: 41, 28. jegyzet.

⁴⁰ Weber 1995: 69–70.

alapja – mint az a fent idézett sorokból is kitűnik – a *hivatásnak* a weberi kapitalizmuskép szempontjából központi mozzanata, tágabb értelemben pedig az eszmei jellegű tényezők jelentősége gazdasági-társadalmi alakzatok kialakulásában. Amikor ugyanis Sombart a zsidóságot a kapitalizmus szelleme mint az anyagi haszonszerzésre való mindenek feletti törekvés, s az ehhez kapcsolódó racionalizmus kialakulásában meghatározó tényezőként tünteti fel, azt hangsúlyozza, hogy a zsidóság külső hatóerőként játszott szerepet a kapitalizmus szelleme mint valami sajátosan nyugati jelenség kifejlődésében. Weber számára a hangsúly a belső tényezőkre mint döntő – igaz, nem kizárólagos – tényezőkre helyeződik, vagyis arra, milyen érületi, etikai előzményei voltak annak a gazdasági alakulatnak, melynek saját korára legvilágosabb külső jege kétségkívül a dologi javak felhalmozására való erős törekvés lett. Weber meggyőződése szerint az okok között nemcsak jelen vannak, de döntő szerepet töltenek be bizonyos, az anyagi javakat mint az élvezet vagy a haszon forrását nemcsak nem kereső, de éppenséggel elvető (vallási-)etikai megfontolások. Ez a reláció áll *A protestáns etika* gondolatmenetének középpontjában, és csakis ez, elsősorban tehát *nem* a „kapitalizmus” mint olyan. A kapitalizmus kialakulása az e folyamat segítségével, belőle (is) absztrahált, az eszmei tényezőknek a történeti-társadalmi alakzatok létrejöttében játszott szerepére vonatkozó ideáltipikus konstrukció miatt példaértékű, önmagában azonban „puszta” példa. A *Kapital* szó önmagában csak néhány helyen fordul elő a műben, szemben a származtatott, tágabb vonatkozású alakkal, a *Kapitalismusszal*, attól pedig mindegyik *Kapital* előfordulás távol áll, hogy „definicióként” legyen olvasható. Jól szemlélteti ezt, amikor a tőke épp a hivatás meghatározásának elemeként jelenik meg:

„a kapitalista kultúra »társadalometikájára« jellemző, sőt bizonyos értelemben meghatározó a *hivatásbeli kötelességnek* sajátos, ma annyira megszokott, valójában azonban egyáltalán nem magától értetődő gondolata. Ez azt jelenti, *hogy az egyénnek kötelességtudatot kell éreznie – és érez is – »hivatásbeli« tevékenységének tartalmával szemben, bármi legyen is az, s tekintet nélkül arra, hogy az elfogulatlan érület előtt ez akár mint munkaerejének, akár mint dologi javainak (»tőke«) tiszta értékesítése tűnik fel.*”⁴¹

A „tőke” itt pusztán a „dologi javak” szinonimája, s talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, *köznapi jelentésében* áll. *A protestáns etika* ugyanis nem a kapitalizmust, ezáltal tehát nem is a tőkét, hanem a kapitalizmus *szellemét* vizsgálja. Másképp fogalmazva, a kapitalizmus szellemének eredetét Weber nem a tőkében, hanem a protestáns hivatásetikában keresi, a kapitalizmus és a kapitalizmus szelleme két szorosan összekapcsolódó, mégis különböző dolog.

⁴¹ Weber 1995: 44. A kiemelés Weberé, de csak az 1920-as átdolgozáskor alakítja kiemeltté a mondatot. Vö. Weber 1904: 17.

„Igaz ugyan, hogy valamely gazdaság »kapitalista« formája és a szellem, amelynek jegyében működik, általában véve »megfelel« egymásnak, de nincs közöttük »törvényszerű« kölcsönös feltételezettség. S ha mi itt ideiglenesen mégis »a modern kapitalizmus szelleme«* kifejezést használjuk annak az érzületnek a megjelölésére, amely hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre törekszik, úgy, ahogyan ezt Franklin Benjámintól láttuk – ezt történeti okokból tesszük, mert ez a beállítottság a modern tőkés vállalkozásban lelte meg legmegfelelőbb formáját, a tőkés vállalkozás viszont benne találta meg a számára legmegfelelőbb szellemi hajtóerőt.

*[Jegyzet az 1920-as átdolgozásban]: Az, amiről itt szó van, természetesen a Nyugatra sajátosan jellemző *modern* racionális *üzem*, nem pedig az uzsorások, hadiszállítók, hivatal- és adóbérlők, nagykereskedők és pénzmágnások kapitalizmusa, amelyet háromezer esztendeje ismer a világ Kínától, Indiától, Babilóniától, Hellásztól, Rómától, Firenzétől egészen napjainkig.”⁴²

A kapitalizmus e jegyzetben megjelenő tág értelmezése, amelyre korábban is utaltam, a weberi életmű több pontján visszatér. Marxhoz kapcsolódó vizsgálódásunkra visszautalva egyelőre csak annyit kell megállapítanunk, hogy ez a tág kapitalizmusértelmezés semmiképp nem feleltethető meg a marxi, a „termelési mód” értelmében vett kapitalizmusnak, a „modern alapformának”, sokkal inkább emlékeztet viszont arra, ahogyan Marx az ókorban korlátozott értelemben tőkéről, például – az itt is megjelenő – *uzsoratőkéről* beszél, az pedig, ahogyan Weber a „modern” kapitalizmusról ír, rokonságot mutat a tőkés termelési mód értelmében vett tőke *szűk* marxi értelmezésével. Ezt a viszonyrendszert tisztázandó, s mielőtt *A protestáns etika* központi gondolatához visszatérnénk, meg kell vizsgálnunk, hogyan ír Weber más műveiben a kapitalizmus és a tőke formáiról.

A Gazdaság és társadalom Weber által sajtó alá rendezett első kötetében megtaláljuk a „tőkének” *A protestáns etikából* hiányzó definícióját. „Tőkének nevezzük a vállalkozás céljaira rendelkezésre álló üzleti eszközök pénzben kifejezett – és tőkeelszámolás [*Kapitalrechnung*] esetén a mérlegkészítés céljából megállapított – összegét.”⁴³ Ez azonban ismét nem a tőkének a modern gazdasági formára vonatkozó, hanem általános, kortól és helytől abszolút független, azaz: ideáltipikus értelemben vett definíciója. Nem kell azonban hosszan keresnünk azokat a szöveghelyeket, amelyek kifejezetten a modern korra vonatkoznak: találhatunk ilyen például a munkások termelőeszközöktől való megfosztásáról szóló II/22.§-ban:

„Azt, hogy a munkások *összessége* [...] meg van fosztva a termelőeszközök birtoklásától, *ökonómiai* szempontból mindenekelőtt az indokolja, hogy

⁴² Weber 1995: 56–57, valamint a 43. jegyzet.

⁴³ Weber 1987: 107. A következőkben a szövegben elhelyezett oldalhivatkozások ugyanerre a műre vonatkoznak.

a) *egyébként azonos feltételek mellett* az üzem általában akkor működik racionálisan, ha a vezetés – ami a munkások kiválasztását és felhasználásuk módját illeti – szabadon rendelkezhet. [...]

b) A cseregazdaságon⁴⁴ belül további indokot jelent, hogy hitelképesség tekintetében fölényben van az olyan [...] vezetés, amely korlátlanul rendelkezhet mindazzal, ami a hitel (a zálog) fedezetét nyújtja, és rendelkezési hatalmát nem korlátozzák a munkásokat megillető jogok.

c) Végül indokot jelent az, ami történelmileg előidézte a XVI. századtól kezdve extenzív és intenzív *piacbővítéssel* fejlődő gazdaságon belül a munkásság kisajátítását, ti. egyfelől a rendelkezéseit egyénileg a piachoz igazító *vezetés* abszolút fölénye és tényleges nélkülözhetetlensége, másfelől a csupasz *hatalmi viszonyok*.⁴⁵

Itt érkezünk el tehát Weberrel is ahhoz az állapothoz, amely Marxnál *per definitionem* a tőke uralmának korát jelenti – a 16. századhoz –, amikor – ahogy Marx fogalmaz – „[a] világkereskedelem és a világgpiac” megnyitják „a tőke modern élettörténetét”.⁴⁶ Weber ugyanazt a fordulópontot, a 16. századot megjelölve, szintén leírja ezt az állapotot, ahogyan Marx – azonban nem *ugyanúgy*. Miközben ugyanis Marxnak a tőke uralmáról szóló interpretációja mögött éles morális értékítélet húzódik meg, Weber az értékmentesség elvének megfelelően szögezi le:

„[...] mindig fölényben van

α a munkapiacon az, akié a tulajdon, vagyis a tulajdonos mint olyan, szemben a cserепartnerekkel (a munkásokkal),

β a javak piacán pedig a tőkeelszámolású, tőkejavakkal ellátott és üzleti hitellel dolgozó nyereségszerző gazdaság, szemben a cserére igényt tartó többi – kevésbé ésszerű elszámolással dolgozó, vagy kevésbé fölszerelt és kevésbé hitelképes – konkurens partnerral. – *Az a tény, hogy a formális racionalitás legmagasabb szintjét jelentő tőkeelszámolás csak akkor lehetséges, ha a munkás alá van vetve a vállalkozó uralmának, további adalék ahhoz, hogy materiális értelemben e gazdasági rend jellegzetesen irracionális.*”⁴⁷

„Formális racionalitáson” itt „a *kalkuláció* technikai lehetőségének és tényleges alkalmazásának – az *elszámolásnak* – a mértékét” kell értenünk (101), vagyis e tekintetben közel járunk a sombarti technikai fejlettség szempontjához, s ezt az

⁴⁴ „A szükségletek »cseregazdaság« útján történő fedezéséről beszélünk, valahányszor tisztán az *érdekvizonyok* teszik lehetővé, hogy a kedvező cserelehetőségeket szem előtt tartva fedezzék a szükségleteket, mégpedig a csakis a csere aktusában társadalmasodó gazdasági szükségleteket” (Weber 1987: 123).

⁴⁵ Weber 1987: 151–152.

⁴⁶ MEM 23: 141.

⁴⁷ Weber 1987: 152. (Kiemelés – T. F.)

aspektust aránylag jól meg is tudjuk ragadni. Annál bonyolultabb a „materiális racionalitás” kérdése. Az idézett hely szerint ezen Weber azt érti,

„hogyan egyfajta gazdasági irányultságú társadalmi cselekvés adott embercsoportok [...] javakkal való mindenkori ellátását milyen fokig alakítja azon meghatározott (*bármilyen fajtájú*) értékelő posztulátumoknak megfelelően, amelyeknek szemszögéből a gazdasági irányultságú társadalmi cselekvés adott módját szemlélték, szemlélik vagy szemlélhetik. Ez fölöttébb *sok mindent jelenthet*. [...] [Jelentheti például, hogy a] tulajdon bizonyos hányada [...] olyan személyek kezébe is kerülhet, akik teljesen individuális vagyoni érdekeiket követik, vagy akik egészen másfajta – a vállalattal semmiféle kapcsolatban nem álló – célokhoz igazodó vállalkozásban érdekeltek, s végül, akik csupán játszanak a tőzsdén [...]”⁴⁸

Az tehát, hogy egy adott alakzat formális értelemben végsőkig racionalizált, amennyiben azok, akik kézben tartják a kalkuláció eszközeit, maximálisan ki is használják ezeket, független attól, hogy ugyanez az alakzat milyen mértékben racionális materiális értelemben, e tekintetben ugyanis nagymértékben irracionális lehet, ha például a formálisan racionális kalkuláció eszközeit arra használják, hogy sanyargatott tömegek munkájából egy a társadalom töredékét kitevő csoport hajtson hasznot. E gondolatmenetből rövid úton el lehet jutni a párhuzamig, mely szerint a marxi értelemben vett osztálytársadalom a weberi értelemben materiálisan irracionális, az osztálykülönbségek fenntartója pedig a formális racionalitás. Weber azonban nem fogalmazna így. Abban a tekintetben, hogy formális szempontból a modern alakzat éri el a legnagyobb fokú racionalitást, a weberi korszakhatárok más helyen is egybevágnak a marxiakkal:

„Először is mindenütt – és a legkülönbözőbb korszakokban – a *nem racionális kapitalizmus* számos válfajával találkozhatunk. [...] Ezek azonban egytől egyig alkalmi jellegű és gazdasági szempontból irracionális, egyedi események, amelyekből soha nem jött volna létre a munkaszervezet racionális rendszere. A *racionális kapitalizmus* ezzel szemben a piaci lehetőségekhez [...] kapcsolódik, és annál racionálisabb, minél inkább tömeges értékesítésre és tömegszükségletek kielégítésére törekszik. A Nyugatra hárult az a feladat, hogy a középkor utáni modern időkben ezt a kapitalizmust rendszerre fejlessze.”⁴⁹

Miközben azonban Webernél a kapitalizmust különböző megközelítésben vizsgáló szöveghelyeken rendre megjelenik a cezúra, amelyet Marx is élesen meghúz, kettejük értelmezése között van három komoly különbség. Az egyik, hogy Weber szemszögéből mindez elsődlegesen viszonyok rögzítése, megértő, nem pedig megítélő szociológia. A második, hogy a racionális, modern nyu-

⁴⁸ Weber 1987: 101, 154.

⁴⁹ Weber 1979: 266–267.

gati kapitalizmus Weber értelmezésében egyértelműen *következmény*, racionális következménye valami irracionálisnak, *materiális* következménye valami *szelleminek*. A „gazdasági életnek az új szellemmel való átítatása szempontjából döntő fordulatot” ugyanis – s ezzel visszatérünk *A protestáns etika* gondolatmenetéhez – „nem a gazdaságtörténet minden korszakában tevékenykedő vakmerő és gátlástalan spekulánsok, gazdasági kalandorok, és nem is egyszerűen »nagy pénzemberek«” hajtották végre, vagyis, tehetnénk hozzá, nem a *tőkések*, „hanem az élet szigorú iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket és »alapelveket« valló emberek, akik egyszerre óvatosan és merészen, főleg azonban józanul és állhatatosan, tántoríthatatlanul és fenntartás nélkül szentelték magukat az ügynek.”⁵⁰

Ez, vagyis az *ügy* Weber életművének másik, a hivatástól elválaszthatatlan, központi fogalma, amennyiben ezen keresztül találunk utat személyes hivatásfelfogása (lásd az „ügy” szerepét *A tudomány mint hivatás*ban vagy *A politika mint hivatás*ban) és a hivatás történeti jelentőségéről alkotott tudományos vélekedése között.

„[E magatartásnak] ma már nincs szüksége vallási hatalmak támogatására, s ha az egyházi normáknak van még befolyásuk a gazdasági életre, ezt ugyanúgy akadályosnak érzi, mint az állami szabályozást. Így azután általában a kereskedelempolitikai érdek határozza meg a »világnezetet«. Aki életvitelében nem alkalmazkodik a kapitalista siker feltételeihez, elpusztul vagy nem jut előre. Ezek a jelenségek azonban már annak a kornak a jellemzői, amikor a kapitalizmus győzelemre jutott és függetlenítette magát régi támaszaitól.”⁵¹

Annak a kornak a jellemzői tehát, amelyről Marx beszél, s amelyben a kapitalizmus, noha „keletkezése idején olyan munkásokra volt szüksége, akiket *lelkiismeretük* miatt lehet gazdaságilag kizsákmányolni”, mára elég erős ahhoz, „hogy túlvilági jutalmak nélkül is dologra kényszerítse a munkásokat”.⁵² Itt is látható, hogy Weber nem vitatkozik Marx kapitalizmusról szóló *leírásával*, sőt, valójában szót sem ejt róla. Számos helyen jegyzi meg ugyanakkor, hogy mindaz, amiről *A protestáns etikában* szó van, egy korábbi időszakra vonatkozik. Amivel Weber valóban vitába száll, az a modern kapitalizmus mint gazdasági forma *okainak* tisztán gazdasági jellege – azt azonban nem állítja, hogy ezt az egyoldalú értelmezést Marxba olvasná, miközben viszont explicitte teszi, hogy a marxi kategóriákat ideáltípusként kezeli és ilyenként kiemelkedően fontosnak tartja.⁵³

Az elmondottak alapján megkísérelhetjük elhelyezni a „tőke”, a „kapitalizmus”, a „kapitalizmus szelleme”, és a „modern nyugati kapitalizmus” weberi terminusokat *A tőke* fogalmi hálójában. Nem állítjuk ezzel, hogy a weberi terminu-

⁵⁰ Weber 1995: 60–61.

⁵¹ Weber 1995: 63.

⁵² Weber 1995: 221, 299. jegyzet.

⁵³ Weber 1998: 60.

sok e fogalmi keretben olvasandók, feltételezzük azonban, hogy a weberi séma nagymértékben arra szolgál, hogy a marxi értelmezést mintegy kiegyensúlyozza. Pontosabban a marxi kategóriáknak a marxista gondolkodásban – Weber szerint – rendszeresen félreértett használatát akarja a helyére tenni:

„Mindenki, aki valaha dolgozott már marxista fogalmakkal, egyaránt ismeri ezeknek az ideáltípusoknak a kiemelkedő, sőt egyedülálló heurisztikus jelentőségét – amikor összevetik velük a valóságot –, s veszedelmességét, mihelyt empirikusan érvényes, vagy éppenséggel *valóságos* (azaz igazából metafizikai) »hatóerőknek«, »tendenciáknak« stb. képzelik őket.”⁵⁴

A weberi fogalmak és a marxi séma összekapcsolási kísérlete keretében a következőket állapíthatjuk meg. A „tőke” és a „kapitalizmus” fogalmait Weber az ideáltipikus fogalomalkotás módszertanának megfelelően kitérít és lecsúszítja, azok tehát semmiképp nem kezelhetők abban a szigorú értelemben, ahogyan Marxnál megjelennek. Ami a „modern nyugati kapitalizmus” időbeni elhelyezését illeti, ennek időszaka nagyjából megfeleltethető annak a Marx által leírt kornak, amelyet a tőke személytelen uralma jellemez, de Weber elvet mindennemű marxi értékítéletet (ezek egyébként Weber egy-egy nem tudományos vagy nem publikálásra szánt beszédében, megszólalásában, szintén visszhangot vertek). A weberi értelemben vett „kapitalizmus szelleme” mármost e korszak, vagyis a tipikusan marxi értelemben vett „tőke” kibontakozása *elé*, illetve *mellé* helyezhető. Nem arról van szó, hogy a „kapitalizmus szelleme” *helyettesítené* a Marx által elsődlegesen gazdasági folyamatok eredményeként kezelt tőkét, hiszen Webernek nem állt szándékában, „hogy a kultúra és történelem értelmezésének egyoldalúan »materialista« módját egy éppolyan egyoldalú, spirituálisan kauzálissal cserélj[e] fel”.⁵⁵ A kapitalizmus szellemének kialakulása így részben megelőzi a marxi értelemben vett tőke kialakulását, részben e folyamat másik, mondhatni komplementer oldalát jelenti, ezáltal pedig példaként szolgál arra, hogy eszmei mozzanatok döntő kauzális tényezőként vannak jelen a történelemben. Azok, akikben a kapitalizmus szelleme felébred, még nem *váltak* egy személytelen úr, a tőke eszközeivé, hanem *a* személyes Úr, Isten eszközei *akartak* lenni, nem a profit, hanem az üdvözülés bizonyosságát keresik.

Itt érkezünk el a harmadik különbséghez Marx és Weber szemléletmódja között. Miközben ugyanis Marxnál az emberek, amikor „munkáikat mint emberi munkát” egyenlővé teszik, „nem tudják ezt, de csinálják”,⁵⁶ Franklin pedig „ha nem is tudja, mégis kimondja”, hogy a „dologi értékek” „egyenlő emberi munkára” redukálhatók – az emberek tehát mint eszközök, valami rajtuk kívül álló eszközeiként jelennek meg, Franklin pedig tudtán kívül válik e külső erő meg-

⁵⁴ Weber 1998: 60.

⁵⁵ Weber 1995: 226.

⁵⁶ MEM 23: 76.

szólaltatójává.⁵⁷ Weber kálvinistája szemében ezzel szemben „Isten annak segít, aki segít önmagán”, aki „üdvözülését – pontosabban: üdvözüléséről való *bizonyosságát* – maga »csinálja«”.⁵⁸ Franklin „nem egyszerűen életmódot, technikát prédikál, hanem egyfajta »etikát«, melynek megsértését nemcsak ostobaságnak, hanem egyfajta kötelességmulasztásnak tekinti”⁵⁹ – az emberek nagyon is tudják, mit cselekszenek, Weber Franklinje tehát nagyon is tudja, miről „predikál”. Mégis van itt egy figyelmen kívül nem hagyható tényező, melynek okán e harmadik, fő különbséget igen óvatosan kell kezelnünk: a „szellem”. Bármennyire példázza ugyanis Franklin tanítása a „kapitalizmus szellemét”, ezt Weber soha nem értelmezi úgy, mintha az egyes ember, például „Franklin szelleme” volna, ehelyett úgy jelenik meg mint – az imént idézett helyen – Franklin „megnyilatkozásának szelleme”, vagy leggyakrabban egyszerűen: *a kapitalizmus szelleme*. Ez a szellem „feltámad és mozgásteret teremt magának”, „megszerzi a működéséhez szükséges pénzkészletet”, s bár létrejötté emberi „újítókhoz” kötődik,⁶⁰ azokon a helyeken, ahol nem alakul ki, Weber a megjelenését gátló *akadályokról* beszél. Ilyen akadályokat lát Kínában, ahol „hiányoztak a tengerentúli és koloniális kapcsolatok”, ami „akadályt [*Hemmnis*] jelentett még a kapitalizmus azon formájának kialakulásában is, amely Nyugaton *közös* volt az ókorban, a középkorban és az újkorban”.⁶¹ A nyugati modernitást jellemző kapitalista *szellem* kialakulásának fő akadályá azonban nem valamely sajátosan gazdasági jellegű folyamat volt, hanem „[a] tárgyszerűen felfogott nyugati hivatásfogalommal radikálisan szembenálló konfucianus alapelv, mely szerint az előkelő ember nem eszköz”, s amely „úttját állta a szakképzettségnek, és minduntalan megakadályozta a szakismeretek érvényesülését”.⁶² Mármost az a folyamat, amelynek elemei „hiányozni” képesek, amelynek bizonyos tényezők „úttját állhatják”, nem pusztán a szó szigorú értelmében vett ideáltipikus folyamat, hanem olyan, melynek egy-egy fázisa mintegy magában látszik hordani a következőt. Ha nem is „egy természeti folyamat szűkszerűségével” hozza létre „saját tagadását”,⁶³ ahogyan a marxi tőkés termelési mód, a történelmet egészként értelmező számára – s Weber így tekintett a történelemre – e folyamat mégis annyira „természetesnek” tűnik (Kantra utalva: *muszáj*, hogy annak tűnjön), hogy amennyiben valahol eltérés mutatkozik, ezt „hiányként”, „akadályként” hajlamos kezelni, egészen hasonlóan ahhoz, ahogyan Marxnál „felemás formákat” találunk. Ám amennyire ez a weberi *Geist* – még ha egyes individuumok hordozzák is – közösségben kifejlődő, s egészében csak a társadalmi rend teljességében megjelenő szellem, annyira a marxi *Kapital* is emberi lények cselekvésében jelenik meg. Épp a létfenntartási feltételek marxi

⁵⁷ MEM 23: 55–56, 17. jegyzet.

⁵⁸ Weber 1995: 124–125.

⁵⁹ Weber 1995: 40.

⁶⁰ Weber 1995: 60.

⁶¹ Weber 1989: 284.

⁶² Weber 1996: 144. Az eredetit lásd Weber 1976: II. 610. A fordítást módosítottam – T. F.

⁶³ MEM 23: 713.

elsődlegességét szem előtt tartva igaz, hogy a munkaerő árát nem „a tőke” adja a munkás kezébe, ahogyan a munkaerő árán felüli értéktöbbletet hordozó árut sem „a tőke” adja el, hanem hús-vér emberek. Ebben az értelemben a marxi tétel hangsúlya úgy helyezhető át: noha nem „tudják”, de azért mégiscsak *csinálják*, mégis cselekszenek. A marxi szemlélet társadalomközpontúsága, – amelynek alapja, hogy „az emberek élete kezdettől fogva termelésen, ilyen vagy olyan módon *társadalmi* termelésen nyugodott”⁶⁴ – és Weber „módszertani individualizmusa” csak látszólag állnak szemben egymással. Marx számára a tőkés termelési mód mint viszonyrendszer nagyobb jelentőséggel bír ugyan az egyes kapitalistánál, ám e viszonyrendszer mindig *egyének* viszonyaiból áll, Weber pedig, igaz, elméleti síkon, az egyes racionális cselekvőből indul ki, ennek egyéni cselekvése mindig a megfelelő társadalmi kontextusban nyeri el értelmét.

EGYSZER: MOST

Ha ezek után újraolvassuk a fenti pseudodialógust, a probléma, amelyet szimbolizálni volt hivatott Marx és Weber kapitalizmusfogalmának, -fogalmainak összevetésében, felbomlik (helyesebben talán Hegellel szólva: megszüntetve megőrződik). Marx ironizáló kiszólása, s a weberi ideáltipikus szemlélet jellegzetes megnyilvánulásaként olvasható szöveghely összevetéséből annyi derül ki, hogy ugyanazokat a *szavakat* más értelemben, ráadásul saját műveik egyes helyein is kisebb-nagyobb eltérésekkel használták. Ez természetesen mindkét gondolkodó elemzése kapcsán fontos, szemléletük *összehasonlításakor* azonban félrevezető, mert azt sugallja, másképp helyezték el a történelemben ugyanazt a jelenséget. Az elmondottak ezzel szemben reményem szerint rávilágítottak arra, hogy a kezdetben idézett két szakasz *ugyanarra* hívja fel a figyelmet. Mégpedig arra, hogy amennyiben tágan értelmezzük a terminust – Webernél a kapitalizmust, Marxnál a tőkét –, akkor mindig, mindenütt megtalálhatjuk az általa jelölt alakzat részleges, kezdeti, „[vissza]származtatott” megjelenési formáit. A „kapitalizmus szelleme” azonban, ahogyan Weber *A protestáns etikában* beszél róla, s a tőke *A tőke* lapjain arra és csakis arra a formára vonatkoznak, amely „itt és most” létezik. Weber és Marx kora ebben a tekintetben ugyanaz a kor, s mindketten erről és csakis erről a korról beszéltek. Az, hogy Weber számára az ókorban vagy Ázsiában is létező gazdasági rendszer értelmében vett kapitalizmus mint ideáltipikus konstrukció módszertani szempontból kulcsfontosságú volt, természetesen lényegi eleme szemléletmódjának. Ugyanígy a marxi szemléletnek is lényegi eleme, hogy „tőkén” valami egészen sajátos jelenséget értett, a fogalmat pedig éppenséggel ennek jelölése céljából ő szűkítette le (nem pedig elődei vagy kortársai tágították ki), amennyiben azt az esszenciális különbséget jelezte vele, amely saját kora, s minden korábbi között fennállt, s amelynek érzékeltetésére

⁶⁴ MEM 46/1: 368.

a szó mások által használt – nem a marxi, normálformakénti – értelme elégtelennek bizonyult. Ez áll Marxnak a tág tőkefogalom használatával és használóival szembeni ironikus kritikájának a háttérében. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy Marx és Weber ugyanazt a kort, a modern Nyugat korát vizsgálta, s egyikük a „tőkével”, másíka a „kapitalizmus szellemével” jellemezte. A két fogalom két megközelítésmódot jelöl, melyeket, mondjuk úgy, „elsődlegesen gazdaságtörténeti” és „elsődlegesen esztétörténeti” megközelítésként ragadhatunk meg, de ismét csak ugyanennek a kornak a megközelítéséről van szó, amely korhoz pedig a *polgárság*, illetve a *polgári társadalom* fogalmain keresztül találhatunk utat. A „kapitalizmus szelleme” ugyanis, Weber szerint, „polgári szellem”:

„Nincs a történelemnek olyan korszaka, hacsak nem a szigorúan feudális vagy patrimonialis kötöttségűeket vesszük, és nincsen a Földnek olyan gazdasági régiója, amelynek ne lettek volna meg a Perpont Morgan, Rockefeller, Jay Gould stb. jellegű kapitalista figurái [...]. [D]e: bármilyen sokra becsülnénk is egyébiránt jelentőségüket a gazdaság forradalmasítása szempontjából, soha nem ők döntötték el, hogy milyen gazdasági *szellem* volt a *meghatározó* egy adott korszakban és egy adott területen. Mindenekelőtt pedig nem ők voltak a megteremtői és nem ők lettek a hordozói a specifikusan nyugati *polgári szellemnek*.”⁶⁵

Hogy „nem ők döntötték el”, természetesen nem azt jelenti, hogy bárki más „eldöntötte” volna: a weberi értelemben vett (gazdasági) szellem nem hordozóinak vagy hordozói közül bizonyos kiváltságosoknak a döntése révén jön vagy nem jön létre. Ugyanakkor arról sincs szó, hogy Morgan, Rockefeller vagy Gould „a szükségszerűt akarták”, mintegy modern világtörténeti egyénökként, hiszen a hegelivel szemben a weberi *Geist*nek nem a szükségszerűség, hanem az egyes egyedi – a Nyugat esetében számos tekintetben példa nélküli – társadalmi folyamatok jelölik ki az útját. A Nyugat ilyen, döntő társadalmi folyamata a polgárosodás volt. Az adott társadalmat átható szellem tehát – ebben az értelemben a hegeli megközelítésmóddal összhangban – *nem* döntések eredménye, amennyiben senki nem képes akarata szerint irányítani, ugyanakkor nagyon is döntések, tudniillik évtizedek és évszázadok során hozott egyéni döntések eredménye, melyek azonban soha nem egy adott kor szellemének meghatározására irányulnak, hanem például arra, hogy a munkával szerzett vagyonomat jelképező pénzösszeget elköltszem, befektessem vagy félretegyem. Ennek megfelelően a konfucianus etika azért válik a modern nyugati kapitalizmust jellemző etikai életfelfogás útját álló „akadályá”, mert „a konfucianizmusból és a kereszténységhez hasonlóan mélyen gyökerező etikájából semmilyen köztes elem sem vezetett át valamiféle polgári életmetodikához. Márpedig egyedül ez utóbbi a döntő.”⁶⁶ *Ezzel* természetesen Marx messzemenőkéig nem értene egyet, s az „életmetodika” mint

⁶⁵ Weber 1995: 238.

⁶⁶ Mindkét idézetet lásd Weber 2007b: 188.

„döntő” tényező értelmezését a „lélet meghatározó tudat” tévedésével sorolná egy csoportba. Ugyanazon a jól ismert helyen azonban, ahol Hegellel szemben az utóbbi két fogalom viszonyáról beszél („a társadalmi lét határozza meg a tudatot”), egy ponton csatlakozik is Hegelhez, tudniillik annyiban, hogy ugyanannak a „polgári társadalomnak” a leírására vállalkozik, amelyről ő beszélt. A *Jogfilozófia* bírálata nyomán Marx ezt írja:

„[vizsgálata] abba az eredménybe torkolt, hogy a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, „polgári társadalom” néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni.”⁶⁷

A politikai gazdaságtan mint „a polgári társadalom anatómiája” Marxnál éppúgy aránylik Weber „polgári életmetodikájához”, ahogyan a szűk marxi értelemben vett „tőke” a weberi „kapitalizmus szelleméhez” – ismét egyazon jelenség megközelítése ez eltérő kiindulópontokról. Az élet „társadalmi termelése” kiindulópontjáról egyfelől, s az etikai indíttatású életvezetés, a *hivatásgyakorlás* kiindulópontjáról másfelől, azaz egyrészt az egyes, másrészt az általános irányából. Ezek azonban, mondta már maga Hegel, épp a polgári társadalomban mint egészben jutnak együttesen érvényre.

„A konkrét személy, amely mint *különös* magának célja, mint szükségletek egésze s természeti szükségszerűség és önkény keveréke: a polgári társadalom *egyik elve*. De a *különös* személy lényegileg *vonatkozik* más ilyen különösségre, úgyhogy mindegyik a másik által s egyúttal teljességgel csak az *általánosság* formája, a *másik elv* által *közvetítve* érvényesül és kielégül.”⁶⁸

Az önmagában álló különös csak akkor lehet különössé, ha általa egy másik is különössé lesz, mert a személy mint olyan csak más személyektől való különbségében válhat azzá, ami. E különbség ugyanakkor, vagyis hogy mind egyediek, éppenséggel olyasmi, ami mindannyiukban közös. Marx szerint persze egyfelől „[a] polgári gazdaságtanban – és a neki megfelelő termelési korszakban – az emberi benső [...] teljes kimunkálása mint teljes kiürülés [...] jelenik meg”, s míg „[a]z antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ [...] elégtelenül hagy, illetve ahol magában elégedettnek jelenik meg, ott *közönséges*.”⁶⁹

⁶⁷ MEM 13: 6.

⁶⁸ Hegel 1983: 207.

⁶⁹ MEM 46/1: 367–368.

„Mint egyáltalában minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy – miként a valóságban, úgy a fejben is – a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom, adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, egzisztenciameghatározásait, *gyakran csak egyes oldalait fejezik ki [...]*.”⁷⁰

Ahogy az egyazon polgári társadalom két „oldalát” fejezi ki a marxi „tőke” és a weberi „kapitalista szellem”, egy és ugyanaz a Franklin az, akinek szavaiól Weber számára „jellegzetes módon árad a »kapitalizmus szelleme«, bár persze [Weber] *korántsem állít[ja], hogy mindent tartalmaznak, amit ezen a »szellemen« érteni lehet*”,⁷¹ s aki Marx számára „fiatalkori munkájában megfogalmazta a modern politikai gazdaságtan alaptörvényét”, amikor „kijelenti, hogy más értékmérőt szükséges keresni, mint a nemesfémeket. Ez pedig a munka.”⁷² Marx ugyan nem beszél „szellemről”, s ez természetesen lényegi eleme megközelítésmódjának. Azzal ugyanakkor, hogy vállaltan ugyanazt a polgári társadalmat írja le, amelyet Hegel, ám nem mint a Szellem szabaddá válásának, hanem épp mint a csak *névleg* szabaddá váló munkás kizsákmányolásának, s a tőke uralmának korát, valójában Marx engedi ki a történelemfilozófia – Hegel által egyszer már lezárt – palackjából a kapitalizmus szellemét, s szorítja a gazdaságtan korlátai közé. Így adja tovább az utókornak, benne Webernek, aki abból a meggyőződésből indul ki – e tekintetben szembefordulva Marxszal –, hogy a vallás (s bármely eszmei mozzanat a történelemben) sokkal több, mint „ópium a nép számára”. Ez azonban a kapitalizmusnak mint a modern Nyugat meghatározó sajátosságának *kialakulására* vonatkozó meggyőződés volt, miközben maga a modern nyugati kapitalizmus Marx és Weber számára ugyanúgy *egyként* jelent meg: a polgári társadalmat meghatározó, illetve annak megfeleltethető gazdasági rendszerként.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arisztotelész 1994 [1969]: *Politika*. (Ford. Szabó Miklós.) Gondolat, Budapest.
- Baumgarten, Eduard (Hg.) 1964: *Max Weber. Werk und Person*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Bendix, Reinhard 1998 [1960]: *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Routledge, London–New York.
- Bendix, Reinhard 1971: The Historical Relationship to Marxism. In: Bendix, Reinhard – Roth, Guenther (eds): *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 227–252.

⁷⁰ MEM 13: 171–172. (Kiemelés – T. F.)

⁷¹ Weber 1995: 60. (Kiemelés – T. F.)

⁷² MEM 13: 36.

- Fischer, H. Karl 1972: Kritische Beiträge zu Professor Max Webers Abhandlung „Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus”. In: Winkelmann, Johannes (Hg.): *Max Weber: Die protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*. Siebentern Taschenbuch Verlag, Hamburg, 11–26.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1983: *A jogfilozófia alapvonalai*. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kant, Immanuel 1974: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemzőgből. (Ford. Vidrányi Katalin.) In: Kant, Immanuel: *A vallás a pusztta ész határain belül és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 61–79.
- Löwith, Karl 1993 [1932]: *Max Weber and Karl Marx*. (Transl. Hans Fantel.) Routledge, London–New York.
- MEM: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 1–48. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957–1988.
- MEM 1: Marx, Karl 1957: *A hegeli jogfilozófia kritikájához*.
- MEM 3: Marx, Karl – Engels, Friedrich 1960: *A német ideológia*.
- MEM 13: Marx, Karl 1965: *A politikai gazdaságtan bírálatához (1–147); Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatához”) (149–176)*.
- MEM 23: Marx, Karl 1967: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. 1. kötet.
- MEM 25: Marx, Karl 1974: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. 3. kötet.
- MEM 46/1: Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*.
- Marx, Karl 1962: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mommsen, Wolfgang J. 1977: Max Weber as a Critic of Marxism. *Canadian Journal of Sociology* (2.) 4. 373–398.
- Ottmann, Henning 2010: *Geschichte des politischen Denkens*. Bd. 4/1. *Das 20. Jahrhundert*. J.B. Metzler, Stuttgart–Weimar.
- Ringer, Fritz 1997: *Max Weber’s Methodology. The Unification of the Cultural Sciences*. Harvard University Press, Cambridge–London.
- Schluchter, Wolfgang 1980: *Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Sombart, Werner 1902a: *Der moderne Kapitalismus*. Bd. 1. Duncker & Humblot, Berlin.
- Sombart, Werner 1902b: *Der moderne Kapitalismus*. Bd. 2. Duncker & Humblot, Berlin.
- Sombart, Werner 1908: *A szocializmus és a szociális mozgalom*. (Ford. Vezsenyi Béla.) Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Sombart, Werner 1924: *Der moderne Kapitalismus*. Bde I/1–2. (Nachdruck der 2. neu-gearbeiteten Auflage von 1916.) Duncker & Humblot, München–Leipzig.
- Sombart, Werner 1997: A kapitalizmus természete és létrejötte. (Ford. Kerékgyártó Béla.) In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 49–61.
- Song, Du-yul 1972: *Die Bedeutung der Asiatischen Welt bei Hegel, Marx und Max Weber*. (Dissertation.) Goethe-Universität, Frankfurt am Main.

- Weber, Max 1904: Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (20.) 1. 1–54.
- Weber, Max 1976: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Halbbd. 1–2. (Hg. Johannes Winckelmann.) (Fünfte revidierte Auflage.) J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Weber, Max 1979: *Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázolata*. (Ford. Erdélyi Ágnes.) In: Weber Max: *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 7–293.
- Weber, Max 1986: *Römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht. 1891*. (Hg. Jürgen Deininger.) (Max Weber-Gesamtausgabe. Abt. I., Bd. 2.) J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. kötet (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1989: Konfuzianismus und Taoismus. In: Weber, Max: *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Konfuzianismus und Taoismus. Schriften 1915–1920*. (Hgg. Helwig Schmidt-Glintzer, Petra Kolonko, Horst Baier, Mario Rainer Lepsius.) (Max Weber-Gesamtausgabe. Abt. I., Bd. 19.) J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 128–478.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. (Ford. Józsa Péter, Lisauer Zoltán, Somlai Péter.) Cserépfalvi, Budapest.
- Weber, Max 1996: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. kötet. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1998: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. (Ford. Wessely Anna.) In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 7–69.
- Weber, Max 2007a: Előzetes megjegyzés. (Ford. Somlai Péter.) In: Weber, Max: *Világvallások gazdasági etikája*. (Összeáll., szerk. Hidas Zoltán.) Gondolat–ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 7–22.
- Weber, Max 2007b: Konfucianizmus és taoizmus. (Ford. Mesés Péter, Hidas Zoltán.) In: Weber, Max: *Világvallások gazdasági etikája*. (Összeáll., szerk. Hidas Zoltán.) Gondolat–ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 86–238.

Madarász Aladár

Két lexikoncikk a kapitalizmusról*

Sombart zsidó pénzkölcsönzői és Schumpeter teremtő rombolása

„A kapitalizmus fogalma és maga a kifejezés [...] elsősorban a szocialista teoretikusok írásaira vezethető vissza [...] s máig egyike a szocializmus kulcsfogalmainak [...] ám [az említett teoretikusok] soha nem kísérelték meg világosan meghatározni. Még Karl Marx is, aki tulajdonképpen felfedezte a jelenséget, csak bizonyos aspektusait definiálta, ahogy az alkalom diktálta. Amikor a szocialisták valamilyen határozott értelemben használják, mindig politikai jelleget ölt, erős erkölcsi felhanggal.”

Így kezdődik az *Encyclopaedia of Social Sciences* 'kapitalizmus' szócikke, amely 1930-ban jelent meg. A bevezető további részében a szerző – Werner Sombart – azt az ellentmondást emeli ki, hogy bár „a kapitalizmus válik a közgazdaságtan egyetlen témájává, az akadémiai közgazdaságtan képviselői eddig sem a kifejezést, sem a fogalmat nem fogadták el”. A fordulatot, mint írja, Sombart hozta el, „az ő művei az elsők, melyek a kapitalizmus fogalmát alapvetőnek tekintik”, egy „meghatározott gazdasági rendszer megnevezéseként”.¹ Bár az olvasónak kicsit furcsa lehet, hogy a szócikk szerzője önmagáról beszél harmadik személyben, de ettől még megállapítása nem légből kapott.² Miként egy kortárs recenzió megállapítja: „Marx és Sombart számára a kapitalizmus abban az értelemben jelenti a problémát, mint egyetlen más rangos közgazdász számára

* A cikk bővebb változata eredetileg a Kornai János 90. születésnapja alkalmából a Budapesti Corvinus Egyetemen rendezett konferencia előadásaként hangzott el. A részletesebb fogalomtörténeti kitekintést itt terjedelmi okok miatt elhagytam. Nem foglalkozom önállóan sem Marx, sem Weber egyébként megkerülhetetlen szerepével, mert ezt a témát Takó Ferenc kiváló tanulmánya tárgyalja a *Korall* jelen számában. Ugyancsak nem érintem a páriakapitalizmus-vitát, amelyről Bolgár Dániel írt a *Korall* 66. számában (Bolgár 2016), és amire jelen számban Halmos Károly reflektál (Halmos 2018). Itt szeretném megköszönni Malachi Hacohen (Duke University) és Julie Mell (North Carolina State University) segítségét.

1 Sombart 1930: 195. Itt és a továbbiakban, ha nem jelölöm külön, az idézeteket saját fordításban adom meg.

2 Vö.: „Némileg önkényesen 1912-re datálhatnánk a fogalom divatba jöttét, ekkor jelent meg ugyanis Werner Sombart híres műve, a *Der moderne Kapitalismus* [Sombart 1902]” (Braudel 2008: 57). (A főszövegben nyilvánvaló sajtóhiba van, de a lábjegyzet már helyesen 1902-t adja meg a kiadás éveként.) Hasonlóképpen Jürgen Kocka egy nemrég megjelent összefoglaló kismonográfiájában így ír: „Sombart könyve döntően hozzájárult ahhoz, hogy a kifejezés a köznyelv része lett” (Kocka 2016: 4–5). Passow szerint számos teológus lelkesen elfogadta Sombart kifejezésmódját, és egy vallástörténeti lexikon már 1912-ben is tartalmazott kapitalizmus címszót, amikor a közgazdaságiakban még nem szerepelt (Passow 1927: 4). A kapitalizmus fogalomtörténetéhez lásd még: Braudel 1992: 231–242; Hilger 1982: 399–454.

sem”.³ A recenzens – Joseph Schumpeter – ugyancsak írt egy szócikket a kapitalizmusról, amely az *Encyclopaedia Britannica* 1946-os kiadásában jelent meg, ez azonban első látásra egészen másként határozta meg kiindulópontját: „Egy társadalmat akkor nevezünk kapitalistának, ha az a gazdasági folyamat irányítását a privát üzletemberre bízta.”⁴ Ehhez Schumpeter szerint három feltétel szükséges: a tárgyi termelőeszközök magántulajdona, a termelés egyéni kezdeményezésre történő és egyéni haszonszerzésre irányuló volta, s végül a bankhitelek intézménye. Sombarttal szemben Schumpeter nem tartotta szükségesnek, hogy e cikkben szót vesztegessen a kapitalizmus sajátos „ellenfogalom” jellegére.⁵

Izgalmas téma lenne a német és az osztrák közgazdász kapitalizmuskoncepciójának összevetése, akár egyetlen, de mindkettejükénél kulcsfontosságú kérdés: a vállalkozói szellem, illetve az innovatív vállalkozó szerepe kapcsán, egy „párhuzamos életrajz” keretében. A párhuzamok és ellentétek elméleti és életrajzi szövevényét kellene szétszálazni, kezdve onnan, hogy lexikoncikke megjelenésekor mindkét szerző a hatvanas éveiben járt, mindketten kiadták már nagy, összefoglalónak szánt kapitalizmuselmzésüket.⁶ Folytatva azzal, hogyan voltak le hasonló következtetéseket a kapitalizmus jövőjét illetően, noha javarészt ellentétesen ítélték meg annak gazdasági és társadalmi okait,⁷ egészen odáig, hogy Schumpeter azért Amerikában, a Harvard professzoraként írta a cikket (említett könyveivel együtt), mert 1931-ben nem kapta meg az áhított berlini katedrát, és nem ő lett Sombart utóda, amiben magának Sombartnak is benne volt a keze.⁸ Ám a párhuzamok, az érintkezési pontok és az ellentétek kielégítő elemzése akár csupán a két kapitalizmus szócikk alapján is alighanem szétfeszítené a tanulmány kereteit, nem is beszélve Sombart és Schumpeter terjedelmes és legalábbis az utóbbi esetében ma is relevánsnak tartott egész *oeuvre*-jéről.⁹

E párhuzamos életrajz helyett azokból az eszme- és fogalomtörténeti összefüggésekből próbálók felvillantani néhányat, amelyek a két kapitalizmuskoncepció híres, illetve hírhedt elemének megfogalmazását, valamint recepcióját alakították: egyfelől Sombart történeti hipotéziséről lesz szó, amely a zsidó pénzkölcsönzők döntő szerepét hangsúlyozta a kapitalizmus kialakulásának folyama-

³ Schumpeter 1954b [1927]: 357.

⁴ Schumpeter 1991c [1946]: 189.

⁵ Ellenfogalomról itt a kosellecki értelemben beszélünk, s nem a már létező két rendszert összehasonlító komparatiztikai irodalomében, bár ez utóbbit tekintve Kornai János rendszerparadigma-tanulmányai jelentős hatással voltak a tanulmány gondolatmenetére is (Kornai 1999, 2016). Lásd még Madarász 2008; Chenggang 2017. A kapitalizmustörténet problémáiról: Plumpe 2017.

⁶ Sombart 1927-ben a *Der moderne Kapitalismus* 5. és 6. kötetét, Schumpeter 1939-ben a tőkés összefolyamat elemzését ígérő kétkötetes *Business Cycles*t, melyet 1942-ben a nagysikerű *Capitalism, Socialism and Democracy* követett.

⁷ Sombart szerint a kései kapitalizmus végérvényesen stagnáló periódusba került. Schumpeter ezt tagadta, szerinte a kapitalizmus továbbra is képes dinamikus növekedésre, de éppen gazdasági sikerei ássák alá társadalmi alapját (Chaloupek 1995).

⁸ Schumpeter 2000: 13–14, 189–192.

⁹ Chaloupek 1995; Hagemann–Landesmann 1996; Schneider 1997; Prisching 2015.

tában, másfelől a teremtő rombolás schumpeteri eszméjéről. E két kérdéskör látzólág távol áll egymástól. Az előbbi egy történeti magyarázatot kínált „a kapitalista szellem” létrejöttéről a korai kapitalizmusban: „a zsidók tették lehetségessé a kapitalizmust mai formájában”,¹⁰ „a zsidónak volt pénze, amit kölcsönadott [...] a modern kapitalizmus a pénzkölcsönzés gyermeke”.¹¹ Az utóbbi pedig a kifejlett kapitalizmus dinamikáját foglalta össze egy máig élő toposzban, azt a folyamatot, „amely *belülről* szakadatlanul forradalmasítja a gazdasági struktúrát, szakadatlanul lerombolja a régit, és létrehozza az újat [...] ez a kapitalizmus lényege”.¹²

A ZSIDÓ PÉNZKÖLCSÖNZŐ

Sombart idézett, 1930-as lexikonszócikke hallgat a zsidóság, egyáltalán a vallási tényező szerepéről a kapitalizmus kialakulásában; elméleti okfejtés híján itt csak arról értesül az olvasó, hogy a kifejlett kapitalizmus korszakában (1750–1914) „a zsidók aránya minden országban növekszik a gazdasági vezetésben”. Ezt egyébként 1914 előtti német statisztikai adatokkal szemlélteti: szerinte a német népesség 1%-át kitevő zsidóság az ipari vállalatok igazgatói pozícióiból 13,3%-ban részesedett, a felügyelőbizottságokban pedig a helyek 24,4%-át töltötték be zsidók.¹³ „Még fontosabb szerepet játszottak a bankok vezetésében [...] az áruházak túlnyomó részét zsidó kereskedők alapították.” A bekezdés zárómondata pedig leszögezi, hogy bár az adatok csak Németországról szólnak, „ami Németországra igaz, megfelelő mértékben áll az összes kapitalista országra”.¹⁴ A bekezdést az teszi különössé, hogy a „megértő közgazdaságtan” szószólója cikkében tényadatokra hivatkozik, ám semmiféle elméleti magyarázatot nem fűz hozzájuk.¹⁵ Vagyis az Amerikában kiadott lexikon korabeli olvasója azt szűrhetette le, hogy a kifejlett kapitalizmus vállalkozói osztályának ez az egyik kiemelendő és általános jellemzője, de nem derült ki, van-e összefüggés a zsidó igazgatók, bankárok, áruház-tulajdonosok növekvő aránya és a „kapitalista szellem” konstituáló tényezői, a szerzés, a versengés és a racionalitás között.

¹⁰ Sombart 1911: XII–XIII (az angol kiadás nem tartalmazza!).

¹¹ Sombart 1913a: 188–189. A németben: „a zsidók mindenütt gazdagabbak voltak, mint az őket körülvevő keresztények” (Sombart 1911: 213).

¹² Schumpeter 1996 [1942]: 83.

¹³ Sombart nem adja meg az adatok forrását, amely egyébként saját 1911-es könyve (Sombart 1911: 135). Adatait a modern kutatás is igazolta: Németországban „az igazgatósági tagok 16%-a volt zsidó [...] a hálózatok központi figurái közül 25% volt az” (Windolf 2011: 136–137).

¹⁴ Sombart 1930: 205.

¹⁵ Vö. Talcott Parsons 1928-as disszertációjában adott értékelésével: Sombart „az európai gazdasági élet egészét kívánja megjeleníteni [...] fejlődéstörvényeit megtalálni [...] célja így kifejezetten elméleti” (Parsons 1928: 643).

Ha azonban az *Encyclopaedia of Social Sciences* angolszász olvasója nem érte be ennyivel, fellapozhatta Sombart zsidókról és a kapitalizmusról írt könyvének 1913-ban megjelent angol fordítását, amely egyébként az eredetivel együtt szerepelt a szócikk irodalomjegyzékében is, és ott az idézett adatok után a választ is megtalálhatta: nemcsak a korabeli gazdasági élet külső struktúráját (az értékpapírokat, a tőzsdét stb.) „építették nagyrészt zsidó kezek [...] hanem a modern gazdasági szellem vagy a gazdasági nézőpont¹⁶ is visszavezethető zsidó eredetére”.¹⁷

Ez a könyv a maga idejében Amerikában is jelentős visszhangot keltett: 1912. február 26-án számolt be a *The New York Times* arról a vitáról, amely Sombart „számos európai országban nagy port felverő” művével foglalkozott (természetesen akkor még csak a német kiadás alapján). A beszámoló szerint Edwin R. A. Seligman, a Columbia University professzora, aki még berlini diákveiből ismerte és barátjának nevezte Sombartot, egyértelműen méltatta „a briliáns közgazdász és világos gondolkodó” írását, amely megmutatja, „a kereskedelmet fejlesztve a zsidók hozták létre a mi modern kapitalista rendszerünket”, ők adták a világnak az olyan innovációkat, mint „az egész banktevékenység, a gyárépítés, a hirdetés, az üzleti versengés, a kirakat, az eladás művészete”.¹⁸

A professzori olvasatnak élesen ellentmondott ugyanakkor a tudós rabbié. Samuel Schulman a New York-i Beth El zsinagógából így fogalmazott: Sombart úgy állítja be, mintha a zsidók a pénzcserét tették volna vallásukká, holott a zsidó vallás Isten önzetlen imádatát kívánja.¹⁹ Hasonló élességgel utasította el Solomon Sechter, a Jewish Theological Seminary in America elnöke egy héttel később „a zsidó és nem zsidó körökben világszerte egyaránt széles körű és szívélyes kommentárokat vonzó” könyvet a *The New York Times*-ben megjelent egész oldalas cikkében: „Sombart könyvének szerintem semmiféle tudományos értéke nincs”.²⁰ Mindezzel csupán azt akarom illusztrálni, hogy az 1930-as *Encyclopaedia of Social Sciences* kapitalizmus szócikke amerikai célközönségének legalábbis egy része számára ismert lehetett Sombart korábbi tézise és a körülötte fellángolt vita.

Sombart furcsa félhallgatásának egyik elképzelhető magyarázata az, hogy ez a szócikk, „az érett tudós legfontosabb összegzése a témáról”, mindenek dacára

¹⁶ Az eredetiben *Wirtschaftsgesinnung* (Sombart 1911: 136).

¹⁷ Sombart 1913a: 115.

¹⁸ N. N. 1912a. Érdemes hozzátenni, hogy a *The New York Times* már 1909-ben beszámolt Sombartnak a zsidóság és a kapitalizmus témájával foglalkozó berlini előadásairól: N. N. 1909.

¹⁹ Schulman rendkívül éles kritikáját „a tudománytalan könyvről” és a „kapitalizmust gyűlölő” Sombarttól lásd Schulman 1912.

²⁰ N. N. 1912b. A következő évben megjelent recenzió hasonlóan elutasító volt „a népszerű közgazdász” művével szemben, aki inkább képes a „közvélemény érdeklődését felkelteni”, mint „kollégáit instruálni tudományos kérdésekben”. „Sombartnak nem sikerül kettős tézise egyik oldalát sem bizonyítani, sem a kapitalizmus zsidó megalapozását, sem a judaizmus kapitalista megalapozását” (Jacobs 1913: BR 530–531). De azt is meg kell említeni, hogy 1911-ben az American Jewish Historical Society Sombartot tiszteletbeli tagjának választotta (Lenger 1994: 210; Senn 1996: 164–168).

„az amerikai olvasó számára nagyon nem megfelelő”²¹ hangot ütött meg, egyebek között a zsidóságról, s ezt akarta esetleg mérsékelni. Így járt el 1913-ban a *Die Juden und das Wirtschaftsleben* angolra fordító M. Epstein is, aki Breslauban (ma Wrocław) Sombart tanítványa volt, és aki például a zsidó faji jellegről szóló több fejtegetést – a szerző jóváhagyásával – egyszerűen kihagyott a szövegből.²² A lexikonszócikk esetében azonban nem ilyen kihagyásról lehet szó. Ezt már az a tény is valószínűvé teszi, hogy az *Encyclopaedia of Social Sciences* főszerkesztője ugyanaz a Seligman volt, aki 1912-ben egyértelműen kiállt Sombart tézise mellett, vagyis vélelmezhető, noha levéltári források ismeretének hiányában bizony nem állítható, hogy 18 évvel később sem kifogásolta volna. Az is tény ugyanakkor, hogy Sombartnak nem volt erőssége a belső koherencia, előfordult, hogy akár egy művén belül is többféle álláspontot fejtett ki ugyanarról a kérdésről. Paul Honigsheim, az 1963-ban Amerikában elhunyt Weber-tanítvány memorárijának maróan rosszindulatú, de nem alaptalan megjegyzése jellemző példa a Sombarttól alkotott kortársi véleményekre: „Sombart, a német társadalomtudósok Próteusza, akinek legalább annyi világnézete volt, ahány nője (és ez bizony jó néhányat jelent)”.²³ Kérdés azonban, ha a zsidóság szerepét illetően megváltozott Sombart véleménye, akkor miért vette át az *Encyclopaedia of Social Sciences* szócikkébe a könyvében szereplő, a tézist aládúcolni hivatott adatokat,²⁴ ha pedig nem változott meg, miért nem ismételte meg a korábban kimondott tézist?

Talán a szövegkörnyezet eligazít bennünket ez ügyben? Sombart szócikke azokat a változásokat veszi szemügyre, amelyek a modern kapitalizmusban a vállalkozói osztály tevékenységében mennek végbe. A korábbi típusok (a feltaláló, a felfedező, a hódító, a szervező és a kereskedő) újakkal (a szakértő, a kereskedő-üzletember és a finanszírozó) való kibővülése mellett a csoport szociális és nemzeti összetétele is átalakul. Egyfelől demokratizálódik: az ipari vezetők növekvő arányban kerülnek ki az alacsonyabb és szegényebb társadalmi csoportokból, mert míg a korai kapitalizmusban saját tőkére vagy a pénztulajdonosokkal való kapcsolatra volt szükség, az érett kapitalizmusban már nem szükséges feltétel a saját tőke, „a hitelrendszer a gényusz kelléke”.²⁵ A másik változás, hogy míg a korai kapitalizmusban a gazdasági élet súlypontja a latin népeknél volt, a kifejlett kapitalizmusban az ipari vezetés átkerült a germán ere-

²¹ Peter Senn fogalmazott így a Sombart angolszász recepcióját feldolgozó igen részletes, ám meglehetősen konfúzus tanulmányában (Senn 1996: 194). Lásd még Metzler 2011.

²² Davis 1997: 59–60; Metzler 2011: 272–273.

²³ Honigsheim 2000: 131–132. Hasonlóképpen Mitzman: „[A]z evolúciós marxizmustól és a modern ipari civilizációba mint a haladás hordozójába vetett hittől eljutott a modern civilizáció elutasításáig és a közösség nosztalgikus szeretetétig, a vállalkozó és a hős felmagasztalásáig” (Mitzman 1974: 136). Kettejük konklúziója is azonos: Sombart pályája végén nem állt távol a náciizmustól. Mitzman ezt később némileg árnyalta: „szűk, de fontos távolságot tartott a náciizmustól”, bár „vehemens antiszemita” volt (Mitzman 1995: 125, 127). Az 1950–1970-es évek és a későbbi évtizedek között a Sombart-recepcióban végbement hangsúlyváltásra később visszatérünk.

²⁴ Lenger 2009: 110.

²⁵ Sombart egy brémai újságot idéz 1856-ból (Sombart 1930: 205).

detű nemzetekhez. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Németország adta 1910–1911-ben a fontos nyersanyagok és féltermékek össztermelésének zömét. Ám mindebből még nem derül ki, mi is volt Sombart szerint a zsidóság szerepe a fejlett kapitalizmus létrejöttében és kiépülésében.

Ha Sombart nem is ítélte szükségesnek, hogy az *Encyclopaedia of Social Sciences* olvasóit részletesebben beavassa, mit is írt két évtizeddel korábban a zsidó szellem és a kapitalizmus szellemének azonosságáról, megtette ezt helyette más. Az *Encyclopaedia of Social Sciences* 8. kötetében, 1932-ben jelent meg Ismar Elbogen szócikke a judaizmusról, melyben tömören ismertette és bírálta Sombart érvelését. Elbogen ekkoriban a zsidó tudományok berlini főiskolájának nagy tekintélyű tanára volt, aki a 19. század utolsó évtizedében a breslauer egyetemen (s párhuzamosan a helyi zsidó szemináriumban) végezte tanulmányait és szerezte meg doktorátusát,²⁶ vagyis abban az időben, amikor Sombart megkapta első egyetemi kinevezését és tanítani kezdett ugyanott. Az idézett lexikoncikkben Elbogen előbb röviden összefoglalta, mi szerinte a judaizmus álláspontja a hagyományosan kiemelt gazdasági témákban, majd mérlegre tette a „legnagyobb hatást keltő elméleti fejtegetést” judaizmus és a kapitalista szellem viszonyáról, vagyis Sombart koncepcióját. Elbogen azt hangsúlyozta, hogy a zsidóság üzleti kapcsolataiban „szigorú erkölcsi kódex” érvényesült, amely megtiltott minden csaló és becsstelen viselkedést nem zsidókkal szemben éppúgy, mint zsidókkal szemben. Közismert, hogy a Biblia és a Talmud „megengedett bizonyos privilégiumokat” (vagyis a kamatszédést) az idegenekkel folytatott tranzakciókban, míg ugyanezt zsidók között tiltotta, így „sok zsidó a középkorban és a modern időkben kétségtelenül kettős mércét használt az üzleti etikában”. Ám „a középkori rabbik döntései ezt csak a régi pogány népekre vonatkoztatták, és kifejezetten hangsúlyozták, hogy ez már nem érvényes azokra az egyistenhívő népekre, amelyek között a diaszpóra zsidósága él”.²⁷

Sombart véleménye szerint – folytatja Elbogen – a zsidóság szelleme és a kapitalizmus szelleme azonos, mert az elsőt „a vallásos érdeklődés túlsúlya, az isteni jutalom és büntetés gondolata, az evilági aszketizmus, a vallás és az üzlet szoros kapcsolata, és mindenekfölött az élet racionalizálása”²⁸ jellemzi. Ezek a zsidókban kidomborodó vonások tették őket a kapitalizmus kibontakozásának egyik fő tényezőjévé.

„A források gondos tanulmányozásának fényében ez a nézet tökéletesen egyoldalú és eltúlzott. Csak annyit lehet bizonyítani, hogy hagyományos életmódjuk képessé tette a zsidókat a tőkés tevékenységekben való részvételre, vallásuk pedig nem akadályozta meg őket abban, hogy kihasználják ezeket a lehetőségeket, attól függetlenül, hogy az Ó- és az Újtestamentum szelleme egyaránt homlokegyenest ellentmondott

²⁶ Rosenthal 1963: 18.

²⁷ Elbogen 1932: 435.

²⁸ Elbogen azt a listát idézte, amellyel Sombart a zsidóság és a puritanizmus lényegi azonosságát kívánta bemutatni (Sombart 1911: 292; 1913a: 249).

a kapitalizmus szellemének. Nem a zsidóság, hanem egyes zsidók járultak hozzá a modern gazdasági rendszer kialakulásához, amiben külső és pusztán történelmi erők és körülmények segítették őket.”²⁹

„Amerika minden ízében zsidóország (*Judenland*) [...] amit amerikanizmusnak nevezünk, az túlnyomórészt nem egyéb, mint megalvadt zsidó szellem”³⁰ – így jellemezte Sombart 1911-ben az észak-amerikai kontinens gyarmatosításának korszakát, egyszersmind a modern amerikai gazdasági mentalitást, kijelölve egyúttal az utána következő azon történészek nézőpontját, akik az Egyesült Államok gazdaságtörténetével kívánnak foglalkozni.³¹

„A kapitalizmus lényegét legjobban az amerikaiak értik. Ezért az Egyesült Államokban értékeli különösen magasra a személyiség szerepét a gazdasági életben; sem a vállalatok, sem a család, sem a tőke, hanem végső soron az egyes ember számít a gazdaság hajtóerejének.”³²

Mindez Sombartnak a kifejlett kapitalizmust tárgyaló, 1927-ben megjelent kötetében olvasható, egy fejezettel később, mint ahol a zsidóság gazdasági vezetésben tapasztalt növekvő részarányára vonatkozó fentebb idézett szöveg, illetve az ezt személtető német adatok szó szerint megtalálhatóak. Vagyis úgy tűnik, Sombart nem az amerikai lexikoncikk kedvéért „finomított” a narratíván, csak azt a lépést ismételte meg, amit már az impozáns német összegzésben (is) végrehajtott, ahol a zsidók csak mellesleg kerülnek szóba, mint például a hitelrendszer kapcsán: „számos tekintetben a skótok – ha a zsidókat figyelmen kívül hagyjuk – a modern hitelrendszer alapítói”.³³

Ha azonban megnézzük az amerikai lexikoncikkkel szinte egy időben, 1931-ben, a *Handwörterbuch der Soziologie* című kötetben Sombart tollából megjelent *Kapitalismus* szócikket, ott számadatokat nem találunk, egy rasszista antropológiai fogalmi keretben előadott okfejtést azonban igen, arról, hogy mi magyarázza a kapitalizmus súlypontjának eltolódását és a modern vállalkozó új embertípusának kialakulását.

²⁹ Elbogen 1932: 437–438. A szócikk irodalomjegyzékében szerepelt Julius Guttmann 1913-ban megjelent, több mint hatvanoldalas beható bírálata Sombart könyvéről. Elbogen és Guttmann iskolatársak voltak a breslauer egyetemen és a rabbiképzőben, majd tanárkollégák a berlini zsidó főiskolán. Elbogen a lexikoncikkben tömör formában összegezte Guttmann kritikáját, amely megállapította: „Sombart merész konstrukciói, amelyek a kapitalizmust és a zsidókat össze akarják forrasztani, a józan valósággal szembeesítve soha nem állják meg a helyüket. Nem a zsidók teremtették meg a kapitalizmust” (Guttmann 1913: 212).

³⁰ Sombart 1911: 31, 44.

³¹ Sombart 1911: 45.

³² Sombart 1927: III/1. 41.

³³ Sombart 1927: III/1. 189.

„Súlypontjának *faji jellegű eltolódása* következtében a kapitalizmus egyre inkább afféle germán–zsidó üggyé vált, s ezzel nyilvánvalóan olyan néptörzsek léptek előtérbe, melyek körében igen gyakori a tehetséges vállalkozó: a germán faj az iparkodó, előrejutni igyekvő vállalkozóval, a »fausti« alkattal, a szívós kitarással, a konstruktív, építkező beállítottsággal járul hozzá a kapitalizmus szellemének kibontakozásához, a zsidó faj pedig a nagy nyüzsgést, a spekulánsok jó szimatát, az erőteljes számítás, a jó helyzetfelismerés képességét és a feljebbjutás iránti mohó vágyat hozza magával.”³⁴

A gondolat nem volt egyébként új Sombartnál: 1913-as könyvében – *Der Bourgeois*, amelyet angolul *The Quintessence of Capitalism* címmel adtak ki – a kapitalizmus kultúrkritikáját biológiailag megalapozott történelemmagyarázatba ágyazta. Eszerint az európai törzsek vagy fajok között voltak heroikusak, amelyek kifejezetten hajlamosak voltak a kapitalista szellem kifejlesztésére, és kereskedők, amelyek a békés kereskedelmet és a középosztályi respektabilitást részesítették előnyben. Az elsőhöz tartoztak a rómaiak, a normannok, a lombardok, a szászok, a frankok stb., a másodikhoz a firenzeiek, akik ereiben etruszk és görög vér csörgedezett, a skótok, akikében kelta, és a zsidók. Itt az angolok még az első kategóriába tartoznak, 1915-ben, a háborús propaganda támogatására írt művében (*Händler und Helden*) a tipológiát már ehhez a szemponthoz igazította: a németek a hősi nemzet, az angolok a szatócsok.

Arra azonban továbbra sem tudunk válaszolni: érvényesnek tartotta-e Sombart a zsidóságnak a kapitalizmus kialakulásában játszott szerepéről 1911-ben megfogalmazott állításait később is. Sombart számos kritikusa erre a kérdésre azzal felelt volna, hogy nem is érdemes megpróbálni erre válaszolni. Lujo Brentano, a német történeti iskola második nemzedékének egyik befolyásos figurája, „a progresszív liberalizmus akadémiai zászlóvivője”,³⁵ aki már korábban is bírálta Sombart szerinte marxista, a kereskedelmi tőke improduktivitására épülő kapitalizmusképét,³⁶ 1916-ban egy a modern kapitalizmus kezdeteiről tartott akadémiai előadásához fűzött terjedelmes függelékben elemezte Max Weber és Werner Sombart koncepcióját, éles különbséget téve kettejük között. Míg Weibert, akivel korábban politikai konfliktusa is volt, nagyra becsülte rendkívüli szelleméért, szorgalmáért és tudományos komolyságáért, Sombart esetében nem fogta vissza magát. Brentano szerint Sombart már 1902-ben igen erőszakosan kezelte a forrásokat, hogy azokat koncepciójához igazítsa, s ezt csak fokozta a zsidókról és a gazdasági életről szóló könyvében, amelynek megjelenése véleménye szerint

³⁴ Sombart 1931: 275 (kiemelés az eredetiben). Az idézet fordításáért Erdélyi Ágnesnek tartozom köszönettel. Ebben a lexikonban Sombart más szócikkeket is írt, így például a társadalmi élet alapformáiról, ehhez lásd Bodemann 2010.

³⁵ Schmoller jellemezte így hozzá írt levelében, idézi Ghosh 2009: 63.

³⁶ Brentano 1905: 275–276, ahol Ricardo komparatív költségelméletéből vezette le a kereskedelem produktivitását. A némiképp bizarr vita ismertetése: Ghosh 2009: 67–69.

„a német tudomány egyik legszomorúbb eseménye”,³⁷ bár Sombart örövendetesen veszni hagyott számos, 1902-ben még magabiztosan előadott állítást (például a felhalmozott földjáradékról mint a tőke keletkezésének forrásáról).

„A könyv tele van egy magát emberfölötti embernek képzelő öntelt figura frivolságaival, aki szeszélyes hóbortjainak szappanbuborékait fölényes megvetéssel a szellemkedéseitől elképedt olvasó képébe fújja, és még azt is elvárja tőle, hogy alkalmi ötleteit »cáfolhatatlanul helyes« tudományos tételeknek tekintse.”³⁸

Schumpeter Sombart 3. kötetéről szóló, már idézett 1927-es, kritikusan elismerő recenziójában, amelyben Sombartot a kapitalizmus másik nagy teoretikusával, Marxszal vetette egybe,³⁹ jóval mértéktartóbban, de lényegében hasonlóan ítélt. A két szerzőt munkamódszer és tárgyalásmód tekintetében szakadék választja el egymástól, ami személyiségük különbözőségéből fakad: „Marx elemez, Sombart felskiccel”. Marx élethosszig egy eszmén és egy gondolatmeneten dolgozott, Sombartnak benyomásai vannak, és azokat rögzíti. Marx problémák megoldásával küzdött, Sombart szempontokat vet föl, majd sorsukra hagyja őket. „Marxot a válasz érdekli, Sombartot a kérdés.”⁴⁰

Az 1960-as, 1970-es években a Leo Baeck Institute évkönyveiben több írás⁴¹ is foglalkozott a német történeti iskola, s ezen belül Sombart koncepcióival, a zsidók gazdaságtörténeti szerepét tárgyaló írásaik ideológiai premisszáinak és gazdaságtörténeti alapjainak elemzésével. E gondolatmenetek pályáját érthető módon alapvetően az üldöztetés és a vészorszak tapasztalatai és tanulságai cövekeltek ki, szándékuk az volt, hogy megmutassák, hogyan alakult ki és milyen szerepet töltött be a zsidóságnak tulajdonított – akár kezdetben pozitív, akár később negatív előjelű – különleges gazdasági, kereskedelmi hajlam és funkció sztereotípiája, a róla alkotott kép(ek) és a zsidóság önképe(i). Sombart áltudományos érvelése, amely a zsidóságot nevezte meg a kapitalizmus feltalálójaként, „legtöbb olvasója számára azt az üzenetet hordozta, hogy a zsidók a felelősek a modern piaccgazdaság legrútabb tulajdonságaiért” – írta David Landes, a korszak egyik legnagyobb tekintélyű gazdaságtörténésze.

„Sombart könyve sokkal nagyobb figyelmet kapott, mint amit megérdemelt. Kapásból el kellett volna utasítani mint áltudományos átverést [...] amely soknyelvű láb-

³⁷ Brentano 1923 [1916]: 428.

³⁸ Brentano 1923 [1916]: 429–430.

³⁹ Sombart, aki ekkor már politikailag igen távol állt a marxizmustól, előszavában azt írta: amit Marx mondott, az „a büszke első szó a kapitalizmusról”, míg az ő műve „a szerény utolsó szó” (Sombart 1927: III/1. XXI–XXII).

⁴⁰ Schumpeter 1954b [1927]: 227–228.

⁴¹ Oelsner 1962; Landes 1974; Mendes-Flohr 1976; Mosse 1979.

jegyzetek bőkezű használatával akart tudományos elismerést szerezni egy cégéres ostobaságnak, ami közönséges német nyelven már jó ideje forgalomban volt.”⁴²

Ezért is meglepő némileg, hogy egy tavaly megjelent fontos monográfia,⁴³ amely a középkori zsidó pénzkölcsönző mítoszát veszi mélyreható, gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó bírálat alá, a narratíva 19. századi ki- és átalakulását és annak historiográfiáját rekonstruáló fejezetének elején Sombart „szoros olvasatára” vállalkozik, miközben ő is idézi többek között Landes sommás álláspontját, hozzátéve, hogy ezzel az interpretációs stratégiával neki sincs szándékában hitelt adni Sombart hibás és értelmetlen előfeltevéseinek. A szoros olvasásra azért van mégis szükség Julie Mell szerint, mert így lehet megmutatni, hogy Sombart tézise lényegében a német történeti iskola alapító atyja, Wilhelm Roscher által 1875-ben kifejtett gondolatmenet adaptációja és metamorfózisa.

Roscher azt a kérdést tette fel: mi az oka, hogy a középkor első, nyersebb korszakában a zsidókkal jobban bántak, mint a második, civilizáltabb szakaszban, miért volt a zsidókkal kapcsolatos politika ellentétes az általános gazdasági irányzattal? Az ok szerinte a kereskedelmi féltékenységben keresendő.

„[A korábbi korszakban] a zsidók egy fontos nemzetgazdasági szükségletet elégítettek ki, amelyet senki más nem tudott ellátni: a rendszeres kereskedelem szükségletét. A germán és részben a latin népek már érezték ennek szükségét, de saját eszközeikkel nem tudták biztosítani; a zsidók ezzel szemben már akkor is kiválóan alkalmasak voltak erre.”⁴⁴

Roscher a gazdasági haladás alapvető innovációi közül a kamat, a lopott jószág jóhiszemű vásárlóját védő jogi intézmény és a váltó bevezetését sorolta fel, mint amit „az újabb népek nagyrészt a középkori zsidóknak köszönhetnek”.

„[A zsidók kereskedelmi gyámkodása] a fiatalabb népek fölött az utóbbiak hasznára évszázadokon át tartott [...]. Ám minden gyámkodás terhessé válik, ha tovább tart, mint a gyámoltott függősége. A népek, csakúgy, mint az egyes egyének, más népek gyámkodása alól csak harc árán szabadíthatják föl magukat. A kései középkor zsidóüldözései jórészt a kereskedelmi féltékenység következményei.”⁴⁵

⁴² Landes 1974: 21–22. A korabeli zsidó fogadtatás ennél jóval összetettebb volt, amint az Penslar áttekintésében olvasható: „Sombart írásai könnyen szolgálhattak olyan tükör gyanánt, amelyben a zsidók azokat a vonásaikat láthatták, amelyeket a leginkább csodáltak, vagy amelyektől a legjobban félttek” (Penslar 2001: 165). Ez is magyarázza, hogy még olyan zsidó kritikusok is, akik elvetették Sombart alaptételét (például Ludwig Feuchtwanger, Julius Guttmann), számos szempontból elismerően nyilatkoztak a műről (Lenger 1994: 196; Meyer 2011; Riess 2011).

⁴³ Mell 2017.

⁴⁴ Roscher 1878 [1875]: II. 327.

⁴⁵ Roscher 1878 [1875]: II. 332–333.

Ez vezetett oda, hogy a zsidók, miután kiszorították őket a kereskedelem-ből, annak egyetlen ágában, „a pénzkereskedelemben vagy banküzletben maradtak sokáig túlsúlyban [...]. Ez érthető, egyfelől mert az ilyen pénzkereskedelemben rendszerint később válik éretté, mint az árukereskedelemben, másrészt mert az előbbi még inkább igényli a nemzetközi kapcsolatokat.” Roscher ezt a 19. század végének perspektívájából általános érvényű jelenségnek látta: „szinte minden magasban fejlett kereskedő nép, ha érzi, hogy ifjabb riválisai kezdik túlszárnyalni az árukereskedelemben, nagy tőkéjével a pénzkereskedelemben szokott visszavonulni”. Amikor a zsidók is ezt tették, magukra vonták „az adós gyűlöletét a hitelező ellen, a nyomorúság gyűlöletét a kapitalizmus ellen”, újabb ürügyeket szolgáltatva az előítéletek és a zsidógyűlölet számára.

„A késő középkor számos zsidóüldözése elsősorban a zsidók birtokában lévő adóslevelek megsemmisítésére irányult, ezért felfoghatjuk őket a pénzügyi krízis bárbar megnyilvánulásaként, a mai szóhasználatnál társadalmi forradalomnak nevezett jelenség középkori formájaként.”⁴⁶

Ám ez a narratíva – teszi hozzá Mell – korántsem csak a zsidókról szólt. Roscher számos történelmi példával szemléltette a föníciaiaktól kezdve a lombardokon és a Hanza-városokon át az örményekig és a kínaiakig, hogy a magasabban fejlett kereskedőnép uralkodó szerepe, majd háttérbe szorulása kapcsán „valódi történelmi törvényről lehet beszélni”.⁴⁷ A zsidóság történelmi szerepéről szóló áttekintés konklúziója liberális és optimista: a kulturális fejlődés legmagasabb fokára érkezett fiatal népek igyekeznek emancipálni a zsidóságot, jóvátenni a középkori jogtalanságokat, ahogyan ez Európa különböző országaiban megtörtént.

„A magasabb képzettség értelmében vett »civilizáció« és az államban elfoglalt teljes jogú helyzetet kifejező »polgárjog« jelzi, hogy a középosztály igénye az államhatalomra kéz a kézben jár azzal a törekvéssel, hogy soraiba fogadja a nemzeti terület minden jómódú és kulturált lakóját.”⁴⁸

Noha ez a szöveg világosan kidomborítja Roscher – az irodalomban filozofikusan jellemzett – alapállását, mégis voltak olyan kísérletek, amelyek ellenkező értelmet akartak adni neki.⁴⁹ Ám ezeknél számunkra fontosabb az az interpretáció, amely 1944-ben indokoltan tartotta felidézni és méltatni ezt az írást, abban egy visszatérően ismétlődő gazdasági jelenség alapján elfogadható ábrázolását látva, amely megfelelő magyarázatot ad a zsidók szerepére a közép-

⁴⁶ Roscher 1878 [1875]: II. 338–339.

⁴⁷ Roscher 1878 [1875]: II. 341.

⁴⁸ Roscher 1878 [1875]: II. 340–341.

⁴⁹ Lásd Kisch 1979 [1944]: 109.

kori gazdaságban.⁵⁰ Guido Kisch szerint ugyan nem lehet általános gazdasági törvénynek nevezni azt, hogy a zsidók ismétlődően úttörő szerepet töltek be a gazdaságban (kereskedelemben, pénzkölcsönzésben, zálogüzletben) mindaddig, amíg a többségi népesség nem tanulta meg, hogy maga lássa el e funkciókat, de ez az összefüggés kulcsszerepet játszott a középkori zsidóság jogi helyzetének alakulásában, és „működése a modern gazdaságban is megfigyelhető”.⁵¹

Kisch Roscher-interpretációja irányadó maradt az 1945 utáni évtizedekben „a középkori zsidóság gazdaságtörténetének standard narratívái” számára,⁵² annak ellenére, hogy Toni Oelsner két tanulmányban⁵³ tette alapos kritika tárgyává Roscher érvelését és annak továbbélését Weber és Sombart kapitalizmusmagyarázataiban. Az első cikkben Oelsner a régi történeti iskolának tulajdonított szakaszelméletet és az általa átvett herderi *Völkerpsychologie* koncepcióját nevezte meg a bírált elképzelés két tartópilléréként. Ezek tették lehetővé, hogy Roscher a klasszikus ókortól a (nyugati) modernitásig vezető utat általános érvényű fejlődési sémaként használja, amelynek a gazdaságtörténetben a natúr-gazdaságtól a piaczgazdaságon át a hitelgazdaságig ívelő fejlődés felelt meg, az egyes népek pedig organikus módon élik végig az ifjúságtól az érett koron át az öregségig vezető életszakaszokat. Oelsner ezért nemcsak az adatok elégtelenségét, az ingatag analógiákat vetette Roscher szemére, hanem mindenekelőtt azt, hogy a zsidók hézagpótló szerepe feltételezi egyfelől a fejlődési szakaszok éles elválasztását, a népvándorlás miatt a civilizáció teljes összeomlását, másfelől viszont azt is, hogy a zsidóság egész kultúrája mindezeket a viharokat szinte érintetlenül vészelte át, és egyedül volt birtokában a kereskedelemhez szükséges tudásnak, tapasztalatnak és tőkének.⁵⁴

Oelsner második tanulmányában azt mutatta be, hogyan használta fel és formálta át Sombart és Weber Roscher elsőként kimondott tézisét a „zsidóknak tulajdonított meghatározott gazdasági foglalatosságról, amely radikálisan különbözött más csoportokétól, s amelyet szociológiai formulaként újra lehetett fogalmazni”.⁵⁵ Sombartnak ehhez nemcsak saját korábbi megállapításait kellett elfelejtenie, például a lombardokról, az észak-itáliai kereskedő- és bankházakról, Jakob Fuggerről stb., hanem azt is történeti mítoszként kellett elutasítania, hogy a zsidók mindvégig kereskedő nép lettek volna, vagy csak a keresztes háborúk nyomán kényszerültek volna erre a tevékenységre. Más szóval ez Oelsner szerint azt jelentette, hogy Roscher biztosította Sombart számára a kiinduló pontot ahhoz, hogy általánosíthassa a középkori zsidó pénzkölcsönzésről szóló

⁵⁰ Itt nem foglalkozunk a Kisch-tanulmányt keretező kérdéssel, mely szerint sem a gazdasági féltékenység, sem a vallási gyűlölet, sem a kettő szintézise nem ad kielégítő magyarázatot a zsidóság késő középkori katasztrófáira. Az 1944-es áthallás nyilvánvaló, lásd Mell 2017: I. 85–87.

⁵¹ Kisch 1979 [1944]: 111.

⁵² Mell 2017: I. 87. Reuveni 2011-ben így fogalmaz: „Roscher tanulmánya a zsidókról és a gazdaságról szóló modern kutatás sarokköve” (Reuveni 2011: 3).

⁵³ Oelsner 1958–1959; Oelsner 1962.

⁵⁴ Oelsner 1958–1959: 177–181.

⁵⁵ Oelsner 1962: 194.

tételt: „a zsidó gazdasági életben – legalábbis amióta ismereteink vannak róla – a pénzkölcsönzés kiemelkedő szerepet játszott”.⁵⁶ A történelmi alkalmazkodásból így lett a veleszületett tulajdonságokra hivatkozó magyarázat, amely tarthatatlan hipotézisekhez vezetett, „felnagyítva a zsidók szerepét bizonyos korokban és bizonyos gazdasági területeken”, noha ezt „sem a történelmi bizonyítékok, sem a rabbinikus tanítások nem támasztják alá”.⁵⁷ Mell véleménye szerint Kisch és Oelsner ellentétes Roscher-interpretációi „a zsidó gazdasági diskurzus Janus-arcát jelenítik meg”, az előbbi Roscher koncepcióját „történetileg érvényes gazdasági narratívának” állította be, míg az utóbbi a (nem szándékolt) antiszemitizmus hibás forrását látta benne, és mint ilyet bírálta.⁵⁸

A szoros Sombart-olvasat eredménye Mell számára egyértelműen negatív: a szakaszelmélet egymásra következő stádiumai Sombartnál szembenálló pólu-sökká váltak. A középkori gazdaság meghatározó elve a szükségletkielégítés és a tradicionalizmus, míg a modern kapitalista gazdaság a nyereségre és a racionalításra épül. A kettő közötti váltás nem adódik a természetes vagy törvényszerű fejlődésből, ehhez külső erőre van szükség, s ez a kapitalizmus szelleme. Sombart „adaptálta Roscher narratíváját: a zsidók örök kereskedők, ők képezik a hidat a premodern önellátó gazdaság és a modern kapitalizmus között”. Sombartnál a pénzkölcsönzés egyszerre testesíti meg a kapitalizmus hajtóerejét és teremti meg történelmileg a kapitalizmust. Így lép a „fejlettebb és civilizáltabb kereskedő helyére az örök pénzkölcsönző, egy Schylock, akinek tevékenysége átfogja az ókori és a modern világot, s akinek kereskedelmi képességeit a vallásra és a fajra kell visszavezetni”.⁵⁹

A modern kapitalizmus új kiadásában 1200 oldalból a zsidók talán ha tizenkettőt fognak kapni – írta Sombart Friedrich Naumannak 1911-ben,⁶⁰ s ezt úgy-ahogy be is tartotta. De addig gyors egymásutánban, azaz 1912–1913-ban három újabb sikeres könyvet is publikált⁶¹ (ezekről részben már esett szó): a luxus és a háború szerepéről a kapitalizmus kialakulásában, és a polgárról, alcíme szerint a modern gazdasági ember szellemtörténetéről, amely a hősies vállalkozói és a kalkuláló polgári szellem viszonyának újraértelmezésével kívánt hozzájárulni „korunk kritikájához”.⁶² Az ezzel kapcsolatos kritikus impressziókat a konzervatív történetírás reprezentánsa, Georg von Below fogalmazta meg:

⁵⁶ Sombart 1911: 373.

⁵⁷ Oelsner 1962: 212.

⁵⁸ Mell 2017: I. 89.

⁵⁹ Mell 2017: I. 48–49, 55–56. Megjegyzendő, hogy Sombart 1904-ben egy zsidó folyóirat számára írt cikkében még elfogadta Roscher tételét: „a zsidókat évszázadokon át a törvények kényszerítették arra, hogy tevékenységüket a pénzkereskedelemre korlátozzák” (Sombart 1904: 28).

⁶⁰ Lenger 1994: 193. Valójában 24 oldal lett belőle, s a pénzkölcsönzésről csupán az utolsó oldalon esik szó (Sombart 1916–1917: I/2. 896–919).

⁶¹ A Weber-irodalomban ezt *a Die Juden und das Wirtschaftsleben*nel együtt szokás a Weber koncepciója elleni „összpontosított támadásnak tekinteni, amely teljesen más történelemmagyarázatokat kínált” (Radkau 2009: 205). Lásd még Lehmann 1996: 94–108.

⁶² Sombart levele Emil Ludwighoz, 1913. november 8. (idézi Lenger 1994: 232).

Sombartnak nem sikerült tisztáznia az egyes tényezők viszonyát, amelyek egymásnak is ellentmondanak, és alapjában mindegyik jelentőségét túlértékelté.⁶³ Sombart azzal vágott vissza, hogy ő ezekben a résztanulmányokban szándékos önkénnyel egy-egy aspektust emelt ki, hogy olvasói figyelmét erre irányítsa, és nem az volt a célja, hogy „ma a városi földjáradékot, holnap a nemesfémtermelést, holnapután a zsidókat, aztán a luxust, majd a háborúkat”⁶⁴ tegye felelőssé a modern kapitalizmus kialakulásáért. Ezt a mozzanatot itt csak azért idézzük fel, mert a háborúval foglalkozó Sombart-könyv egyik passzusa visszavezet bennünket a cikk kezdetén idézett másik toposzhoz: Schumpeter teremtő rombolásához.

A TEREMTŐ ROMBOLÁS

A hadihajók építése a 16–18. században nagy keresletet támasztott a faanyag iránt – írta Sombart –, s ezzel a háború ismét rombolt: lerombolta Európa erdeit, s a fegyvereket előállító vasiparral együtt állt a fakitermelés iránti magas igények mögött, ami már a 16. század óta okot adott a növekvő fahiányról szóló szenvedélyes panaszokra.

„Ám a rombolásból (*Zerstörung*) ezúttal is új teremtő szellem (*schöpferischer Geist*) bontakozott ki: a fa hiánya és a mindennapi élet szükségletei rászorították az embereket a fapótló anyagok megtalálására vagy feltalálására, a kőszén mint tüzelőanyag használatára, a kokszolási eljárás felfedezésére a vassfeldolgozásban. Az pedig, hogy kezdetben ez tette lehetővé a modern kapitalizmus nagyszabású fejlődését, minden hozzáértő számára kétségtelen.”⁶⁵

Hogyan olvassuk ezt a szöveget: az ökológiai kérdéskörnek a kapitalizmus általános történetébe való beemeléseként,⁶⁶ a Nietzsche-hatás egyik jellegzetes példájaként,⁶⁷ vagy a teremtő rombolás toposzának Schumpetert megelőző, első közgazdaságtani megjelenéseként?⁶⁸ Ehhez hasonló kérdés a másik, Schumpeter védjegyeként ismeretes kategória, „a tőkés színpad központi alakja, a vállalkozó”⁶⁹ (ahogy lexikoncikkében jellemezte) eredete, hiszen itt is felvethető a prio-

⁶³ Below 1920: 496–498.

⁶⁴ Sombart 1916–1917: I/1. XI.

⁶⁵ Sombart 1913b: 207. A magyar kiadásban: 1924: 231. Vezsenyi Béla fordítását némileg fel-frissítettem – M. A.

⁶⁶ Radkau 1983.

⁶⁷ Otto Pringsheim találó megjegyzése szerint Sombart könyve a polgárról „olyanfajta társadalomkritika, amelyet csak Nietzsche [...] írhatott volna” (idézi Lenger 1994: 237).

⁶⁸ Reinert–Reinert 2006: 72–74. A szerzőpáros egyebek mellett Zarathustra előljáró beszédét idézi az „értéktáblákat széttörő [...] teremtőről”, aki „társteremtőket keres [...], akik új értékeket akarnak új táblákra írni” (Nietzsche 2004: 28). Megjegyzendő, hogy Kurdi Imre fordítása felerősíti az analógiát, míg Nietzsche eredeti terminológiája nem: nála a teremtő *der Schaffende*, rombolni *zerbrechen*, a rombolók pedig *die Vernichter*.

⁶⁹ Schumpeter 1991c [1946]: 198.

ritás kérdése, amely sok tudománytörténész szemében minden más szempontot felülír. Nos, mielőtt erre megpróbálnék reflektálni, hallgassuk meg Sombartot: ki fedezte fel a vállalkozót? 1909-ben egy Marx életművét összegző könyvecskében fejtette ki, hogy szerinte Marx volt a vállalkozó fölfedezője.

„Amit Marx fölfedezett, az nem csupán a jogi intézmények és gazdálkodási módok összessége volt, amelyek egy gazdasági rendszert alkottak, hanem inkább az ezek [...] mögött lévő élő emberek. Ő a kapitalizmus szubjektumát fedezte fel: a vállalkozót [...] a homo sapiens sajátos alfaját, akinek pszichéjéből képes volt megmagyarázni a piaci formában szervezett gazdaság hatalmas forratát.”⁷⁰

Ehhez képest Schumpeter szerint:

„Míg Marxnál a tőke van az emberek előtt – mint odaláncolt feketék a rabszolgahajókon, úgy guggolnak »tőkésék« (a marxista avagy általában a klasszikus tőkés vállalkozók vagy vállalkozó tőkésék) és munkások, kizsákmányolók és kizsákmányoltak egyaránt a tőke logikájának ketrecében –, addig Sombartnál az emberek vannak a tőke előtt. Ami Marxnál a tőke lényege, az Sombartnál egy viszonylag mellékes pont – olyannyira, hogy hiányzik a kapocs tőke és kapitalizmus között.”⁷¹

Jóllehet Schumpeter ezt a már idézett 1927-es Sombart-recenziójában írta, akár a fentebbi sorokra is válaszolhatta volna. Miként azt is, hogy az az elméleti hagyomány, amely a vállalkozót azonosította a tőketulajdonossal és a munkaadóval, s amely a klasszikus közgazdaságtanban formálódott ki, majd Marx munkásságában érte el csúcspontját, „alapjaiban elhibázott és számos kérdésben félrevezető”. Egyebek között azért, mert helytelen képet ad a forgalmi gazdaság működéséről és ennek társadalmi eredményeiről, valamint a tőkés gazdasági formában lakozó tendenciákról.⁷² A vállalkozói funkció megértése nyomán válik világossá Schumpeter szerint, hogy azok a közgazdászok (közülük a lexikoncikk csak Max Weber nevezte meg), akik szükségesnek tartották, hogy a kapitalizmus kibontakozását valamilyen speciális elmélettel magyarázzák meg – tévúton jártak.

„A probléma teljességgel a képzelet szüleménye, létét annak köszönheti, hogy szokás volt irreális képet festeni a tisztán feudális és a tisztán kapitalista gazdaságról, ami

⁷⁰ Sombart 1909: 54–55.

⁷¹ Schumpeter 1954b [1927]: 238. Ugyanakkor Schumpeter a *Kommunista kiáltvány* centenáriumaán így méltatta Marxot: „olyan dicshimnuszot adott elő a polgárság teljesítményéről, aminek nincs párja a közgazdasági irodalomban [...]. [A] hangsúly az üzleti osztály *teremtő* szerepén van, amit a »polgári« közgazdászok többsége folyamatosan semmibe vett” (Schumpeter 1991d [1949]: 301–302 – kiemelés az eredetiben).

⁷² Schumpeter 1987 [1928]: 147. Halmos Károly fordítását (1982: 39) némileg módosítottam – M. A.

fölvetette a kérdést: mi változtatta át az első hagyományok kötötte egyéneit a második elszánt profitvadászaivá. Weber szerint a vallási forradalom volt az, amely megváltoztatta az emberek attitűdjét és új, a kapitalista tevékenységnek megfelelő szellemet hozott létre.”

Ahhoz azonban, hogy megértsük ezt az átalakulást, Schumpeter szerint szükséges,

„hogy megfelelő figyelmet szenteljünk a középkori társadalmi és gazdasági struktúra részleteinek és a 8–16. század gazdaságtörténetének. A középkori világ távolról sem volt mozdulatlan (stacionárius), a hagyományok által gúzsba kötött vagy a gazdasági tevékenység iránt ellenséges; bőséges lehetőséget kínált kezdetleges vállalkozói ügyleteknek. Siker és kudarc adta a leckét. És minden lecke hozzátett valamit a tőkés gyakorlathoz és a kapitalista szellemhez. Így, alapjában a működés révén, Nagy Károly világa Luther és Kálvin, a Chigiek és a Fuggerek, V. Károly és Erzsébet világává fejlődött.”⁷³

Így foglalta össze Schumpeter az *Encyclopaedia Britannica* szócikkében, miért nem létezik szerinte az a történelmi probléma, amelyet Weber puritánjai és Sombart zsidó uzsorásai lettek volna hivatottak megoldani, s amelyre ő a vállalkozó kategóriájával és a teremtő rombolás oximoronjával a gazdasági fejlődés immanens dinamikájának elméleti keretében adott megoldást. Erős leegyszerűsítéssel talán azt lehetne mondani, hogy a statikus középkor és a dinamikus újkor történetivé stilizált ellentétpárját Schumpeter a tiszta közgazdasági elmélet dichotómiájává alakította át:

„Mondandóm a nemzetgazdaság »statikája« és »dinamikája« közötti alapvető különbségen nyugszik. Ez olyan dolog, amelynek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A tiszta közgazdaságtan módszerei egyelőre csupán az elsőtől elegendők, és legfontosabb eredményei is csupán erre érvényesek. A »dinamika« a »statikától« minden tekintetben teljesen különböző valami, módszertanilag éppúgy, mint tartalmilag.”⁷⁴

Ez a célkitűzés, amelyet 1908-ban, első könyvének előszavában fogalmazott meg, egész életművét meghatározta. Számunkra itt azért fontos, mert ebben az összefüggésben nézett szembe először a Sombart által képviselt kapitalizmusfelfogás kihívásával. A klasszikusokat folytatni akaró és a modern (mai terminológiával: neoklasszikus) közgazdasági irányzatok mellett a gazdaságtörténészek

⁷³ Schumpeter 1991c [1946]: 191.

⁷⁴ Schumpeter 1908: XIX. A következőkben számos tekintetben támaszkodom Schumpeterről szóló korábbi írásaimra: Madarász 1980, 2014; Madarász–Valentiny 2015. A másodikban Sombart vállalkozóelmélete és a prioritás kérdése is tárgyalásra került. Ezt ismerteti tömören: Klement 2012: 105–106.

körében fellépett egy csoport, amely az elméletet a történeti anyag alapján akarta kifejleszteni.

„Ennek legismertebb példája Sombart *A modern kapitalizmus elmélete* c. könyve⁷⁵ [...]. Ám ezt az irányzatot nem lehet minden további nélkül az általunk »egzaktnak« nevezett elmélet mellé állítani, hiszen lényege és célja szerint teljesen különbözik attól. Nem egy egzakt rendszerre épít, hanem konkrét kérdésekre állít fel hipotéziseket, olyanokat, mint amilyeneket a politika története is ismer. Ezek nem törekednek semmiféle általánosságra, szinte mindig meghatározott történelmi tényekre hivatkoznak. Összefüggés ezek között általában nem áll fenn [...] hasonlóak a biológiai hipotézisekhez, amit az is erősít, hogy legtöbbször a fejlődés problémáival foglalkoznak. Vagyis éppenséggel nem »statikusak« [...] és talán a »dinamika« területe tartozik hozzájuk! De ennek először meg kell mutatkoznia.”⁷⁶

Szép pályafutás: az a gazdaságtörténeti narratíva, amely Schumpeter szemében 1908-ban még magában hordozta a gazdasági dinamika magyarázatának ígéretét, harminc év múltán már csupán „kiagyalt problémák körül veri fel a port”.⁷⁷ Paradox módon ezt a Weber és Sombartot lesajnáló értékelést (amely mellesleg nemcsak a Sombartot értékelő korábbi cikkének, hanem a Max Weberről írt nekrológiájának is élesen ellentmondott⁷⁸) abban a könyvében vetette papírra, amely célkitűzésében igencsak hasonlított Sombart kapitalizmusköteire, s amelyet korabeli recenziói is így értelmeztek: „ez Schumpeter interpretációja a kapitalizmus történetéről”,⁷⁹ „intenciójában és látókörében csak Marx *Tőkéséhez* fogható”.⁸⁰ De az is tény, hogy az elmélet szó itt is kiemelt fontosságú, a *Business Cycles* alcíme szerint „A tőkés folyamat elméleti, történelmi és statisztikai elemzése”. Ahhoz, hogy az elméleti és a történeti vizsgálódást össze tudja kapcsolni, hogy a kapitalizmus endogén dinamikáját és a vállalkozói működés angol, német és amerikai példákkal gazdagon illusztrált történetét egységes fogalmi keretbe tudja illeszteni, Schumpeter számára meghatározó fontosságú volt a teremtő rombolás metaforája, amely bár szóalakzatként először csak az 1942-es *Capitalism, Socialism and Democracy* kötetben jelent meg, már kitapintható a korábbi szövegben is.⁸¹

Ez a metafora az utóbbi évtizedekben népszerűségét tekintve szinte már a második helyre került Smith oly sokszor idézett és félértelmezett „láthatat-

⁷⁵ Ez Sombart második kötetének alcíme.

⁷⁶ Schumpeter 1908: 18.

⁷⁷ Schumpeter 1939: I. 229, 1. lábjegyzet.

⁷⁸ *A protestáns etika és A világvallások gazdasági etikája* „nemcsak a német szociológia legjobb teljesítménye [...] hanem bizonyosan a világtörténelmi események tudományos elemzésének mindmáig rendelkezésünkre álló legkiemelkedőbb kísérlete” (Schumpeter 1954a [1920]: 113–114).

⁷⁹ Marschak 1940: 893.

⁸⁰ Lange 1941: 190.

⁸¹ Például az új vállalkozás létrehozása mint a régiek kiszorítása és mint „kreatív válasz”.

lan keze” után, azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy Schumpeter ezzel a kapitalizmus lényegét vélte kifejezni, míg Smith ironikus kifejezése nem hordozott ilyen intenciót a „kereskedelmi társadalom” tekintetében. Közgazdászok, a vezetéstudomány művelői és publicisták szóhasználatában egyaránt alkalmasnak bizonyult arra, hogy tömören érzékeltesse azt a folyamatot, amely „belülről forradalmasítja a gazdasági struktúrát”, s amelyet figyelmen kívül hagyni bármilyen elméleti konstrukcióban épp olyan, mint a *Hamlet* a dán királyfi nélkül.⁸² Robert Solow, a gazdasági növekedés modern elméletének Nobel-díjas kidolgozója, aki a Harvardon Schumpeter hallgatója volt, így összegezte: az innovációt megvalósító vállalkozó működése, melynek nyomán a korábban hasonlóan sikeres egyének, vállalatok és intézmények elvesztik addigi lehetőségeiket és akár el is tűnnek, „ez az élet-halál folyamat a »teremtő rombolás«, Schumpeter pedig mindenki mást megelőzve ismerte fel, hogy ez a gazdasági növekedés fő forrása. Nincs működőképese alternatívája a kapitalizmusnak; ez a kapitalizmus.”⁸³

A klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan egészen más képet rajzolt fel, ahol nyoma sincs ilyen dinamikának, turbulenciának és belső bizonytalanságnak, helyettük egyenletes trendek, stacioner állapotok és különböző egyensúlyi helyzetek szerepeltek.

„Bizonyos értelemben Schumpeter joggal tekinthető ama modern kutatás alapítójának, amely a profit vezérelte innováció és az innováció vezérelte gazdasági növekedés dinamikáját elemzi. Még a teremtő rombolást is lefordították egyenletekre.”⁸⁴

Hasonlóan érvel Kornai János is, aki a rendszerparadigma egyik kiemelkedő gondolkodójának tekinti Schumpetert: a gyors innováció és a dinamizmus a kapitalizmus mélyen gyökerező, rendszerspecifikus tulajdonsága. „Schumpeter teremtő rombolása tömören és precízen írta le a gyors technikai fejlődés két elválaszthatatlan oldalát”.⁸⁵ Folytathatnók a hasonló idézetek sorát, ám talán ennyi is érzékelteti, mi az alapja az utóbbi évtizedek sajátos „Schumpeter-reneszánszának”, amely egyebek között az evolúciós és/vagy neo-schumpeteri közgazdasági irányzatok színre lépésében és térnyerésében mutatkozott meg. Ezek az evolúció belső dinamikáját, az endogén technikai változást stb. kutató törekvések fontos, olykor a legfontosabb szellemi elődjükként tartják számon Schumpeter szellemi örökségét, a vállalkozóról, az innovációról és a teremtő rombolásról kifejtett gondolatait.⁸⁶

⁸² Schumpeter 1996 [1942]: 81–86. A kizárólag belső tényezőkkel magyarázott dinamika kritikáját lásd Hodgson 2015.

⁸³ Solow 2007.

⁸⁴ Solow 2007.

⁸⁵ Kornai 2013: 31–32.

⁸⁶ Például Dopfer 2016; Fagerberg 2003; Hanusch–Pyka (eds) 2007, ezen belül különösen Freeman 2007; Komlos 2016; McCraw 2007; Pyka–Cantner (eds) 2017; Rosenberg 2000; Schu- bert 2013; Witt 2002.

ÚJRAOLVASNI SOMBARTOT?

Hasonló reneszánszra Sombart esetében nem került sor, noha több kísérlet is történt arra, hogy a múlt század első évtizedeinek legbefolyásosabb és legismertebb, ugyanakkor legellentmondásosabb német társadalomtudósát valami módon kiemeljék a feledésből, és visszahelyezzék a szociológia, a kapitalizmus-történet, a vállalkozóelmélet stb. kánonjába, legalább részben megszabadítva őt attól a megbélyegzéstől, amely a fajokról, a zsidókról és a kapitalizmusról tett „baljós megjegyzései” nyomán ragadt rá.⁸⁷ Már Lenger Sombart-monográfiája is megpróbálkozott azzal utolsó néhány oldalán, hogy a tényellenes történetírás eszközeit hasznosítva, eljuttasson a gondolattal: mi lett volna, ha Sombart még néhány esztendővel él 1941 után; baráti kapcsolata az 1944-es Hitler-ellenes összeesküvés egyik résztvevőjével, Jens Jessennel, aki aktív náciból lett a szervezkedés részese, s akit ezért kivégeztek, vajon őt is a nemzeti konzervatív ellenállás résztvevői közé vitték volna? Vagy ha a halál *A modern kapitalizmus* átdolgozása után, 1917-ben érte volna utol, akkor Weber társaságában ott ülhetne a modern társadalomtudomány alapítóinak Olümposzán? Lenger érzésében Bourdieu-t idézi az életrajzi illúzió ellenében, amely a töredezettség, a széttartó mozzanatok helyén egészet konstruál a tárgya életéből, mintha azt egy szubjektív és objektív intenció egységes kifejezéseként, egy projektként lehetne és kellene felfogni.⁸⁸

Nos, ez jogos érvelés, miként első látásra az is megfontolást érdemel, amit Loader hangsúlyozott, hogy félrevezető Sombartot a zsidóságról és a kapitalizmusról írt könyve okán egyetlen narratívába helyezni, amely sok más figurával együtt őt is a protonácik, a hitleri rezsim szellemi előfutárai közé sorolja. Szerinte ez a történelem Whig interpretációjának egyfajta negatív lenyomata, amely mintaképéhez hasonlóan a jelenből vagy a közelmúltból visszafelé olvassa a történelmet, csupán annyi különbséggel, hogy nem egy dicsőségesnek, hanem egy gyalázatosnak ítélt korhoz rendeli hozzá annak vélelmezett szellemi őseit. Sombart művének megosztott recepciója – pozitív fogadtatása a cionisták körében és elutasítása az asszimilációt támogató zsidóság részéről – éppúgy az árnyaltabb rekonstrukció szükségességét indokolja, mint az antiszemita reakciók sokfélesége. Sombartot egyfelől többször megvádolták azzal, hogy azért hízeleg a zsidóságnak, mert maga is zsidó, másfelől viszont egy antiszemita egylet a tagjai közé invitálta.

„A zsidók és antiszemiták közötti recepció diszkrepanciái, a szöveg viszonya a kapitalizmusról szóló más írásokhoz (beleértve a sajátjait is) [...], mindez arról tanúskodik, hogy a történetet összetettebben kell kezelni [...] de ez nem a zsidókról írt

⁸⁷ Grundmann–Stehr 2001: 273. Lásd még Loader 2001 (ez kifejezetten a zsidókról szóló 1911-es könyvet és fogadtatását tárgyalja); Peukert 2012.

⁸⁸ Lenger 1994: 386–387.

könyv rehabilitációja. Inkább csak azt mutatja, hogy a mű nem volt protonáci, és ami ennél is fontosabb, nem volt Sombart életművének sarkalatos darabja.”⁸⁹

Loader érvelésével csak az a gond, hogy Sombart 1933 szeptemberében egy levelében arról írt, hogy bár a „nemzeti forradalom” nem akar szellemi elődöket, de ő „már régóta képviselt számos olyan eszmét, amelyek a mai politikát mozgatók”, és ehhez egy listát csatolt, melynek első helyén „a zsidókról szóló alapvető könyvem” szerepelt.⁹⁰ Vagyis Sombart – legalábbis ebben a formában – elég határozott választ adott arra a kérdésre, amelyet a lexikonszócikk kapcsán fel tettem: 1933-ban alapvetőnek és érvényesnek tartotta mindazt, amit 1911-ben zsidóság és kapitalizmus viszonyáról kifejtett.

Hans Delbrück 1907-ben írta Sombarról:

„Werner Sombartot nem szabad a szigorú módszerű tudomány mértékével mérni. Sokat olvasott és önállóan alkot ítéletet, ám forrásolvasása túlságosan megbízhatatlan és gondolkodása túlságosan híján van a dialektikus biztonságnak és a világos logikának ahhoz, hogy őt valódi tudósnek nevezhessük [...]. [Csupán] tehetséges újságíró tudományos alapokkal.”⁹¹

Hasonló véleményeket már idéztünk, de azt is láttuk, nemcsak a korabeli közvélemény, hanem a társadalomtudományi kánon ma is mértékadó alakjai: Schumpeter és Weber, Knight és Parsons szemében Sombart éppenséggel kiemelkedő tudós, a kapitalizmus meghatározó kutatója volt. És mégis: Delbrück már 1907-ben úgy látta, hogy Sombart hamis színekkel ecseteli a modern kapitalizmust és „még inkább annak háttérét, a történelmi múltat”.⁹² Egy évszázaddal később az előző századforduló kapitalizmusvitáit értékelő tanulmányok ítélete árnyaltabb, de a lényegét tekintve hasonló: Sombart kultúratudományt akart teremteni és kordignózist adni, mindig összhangban a korszellellemmel.

„Korai évei modernista-liberális álláspontját fokról fokra felváltotta a prekapitalista közösség nosztalgikus ábrázolása, és ez végül következetesen juttatta el a *völkisch* mozgalmak közelébe, a vállalkozó és a nemzeti hősiesség felületes, nietzscheiánus analógiáihoz.”⁹³

Ha elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor óhatatlanul arra is választ kell adnunk: a számos hasonlóság és párhuzam ellenére miért alakult annyira más-

⁸⁹ Loader 2001: 77. Ezzel szemben lásd Goldberg érvelését, aki szerint Sombart a zsidó jellemvonásokat a faj véréből származtatta, és felhalmozott tudományos és intellektuális tőkéjével pályafutása végén legitimálta a náci üldözéseket (Goldberg 2017: 59–66).

⁹⁰ Lenger 1994: 366.

⁹¹ Delbrück 1907: 149, idézi Kamphausen 2011: 111–112.

⁹² Delbrück 1907: 149, idézi Kamphausen 2011: 111–112.

⁹³ Liess 2011: 83. Lásd még Kamphausen 2011; Ludwig 1996; Muller 2010; Reheis 1996.

ként Schumpeter tudományos életművének fogadtatása és utóélete, mint Sombarté? Csak néhány példát említve: az innovatív vállalkozó és a teremtő rombolás nietzschei gyökerei Schumpeternél is nyilvánvalóak; *A gazdasági fejlődés elméletének* első kiadásában kifejtett általános érvényű dichotómia, a tett energiáját képviselő dinamikus vezetők és a statikus tömeg kétpólusú világa mint „az emberi dolgok tudományos felfogásának hajnalpírja”⁹⁴ történetietlenségben vetekedhet Sombart vér, faj és vallás meghatározta, az örök másságot megtestesítő zsidóival. Schumpeter közgazdaságtana ugyanakkor egyre inkább dinamikussá és szociológiai perspektívájúvá vált az idők során, egyre több ponton kapcsolódott a társadalmi és történelmi típusú elemzéshez,⁹⁵ ami különösen hangsúlyos a Harvardon létrejött Research Center in Entrepreneurial History előkészítésével és indulásával kapcsolatos írásaiban és előadásaiban.⁹⁶ Tisztában volt törekvései ambivalens jellegével:

„Egész életemben főként az elmélet embere voltam, és ezért elég kényelmetlen számomra a történelmi krédót prédikálni. De arra a következtetésre jutottam, hogy az elméleti eszköztár, ha nem egészíti ki a gazdasági folyamat történetének alapos ismerete, rosszabb, mint ha egyáltalán nincs semmiféle elméletünk.”⁹⁷

Liess szerint a magyarázat abban keresendő, hogy jöllehet Schumpeter élete jelentős részében történelmi és szociológiai módon érvelt, de módszertani gyökerei, az osztrák iskola mestereitől átvett tudományfelfogás, a módszertani individualizmus mindig arra ösztönözték, hogy a gazdaságot egzakt, endogén tényezőkre épített elmélet segítségével kell megérteni. Ez – bár a történelmi és kulturális tényezők figyelembe vételét ő is éppúgy fontosnak tartotta, mint Sombart – kizárta, hogy teret adjon ideológiai előítéleteinek vagy politikai *ressentimentjeinek* (amelyeket amúgy magánemberként papírra vetett).⁹⁸ Noha ezzel kapcsolatban indokolt némi fenntartással élni, hiszen előadásaiban azért olykor hangot adott politikai preferenciáknak. 1945-ben például arról beszélt kanadai üzletemberek előtt, hogy a kor problémáit csak egy korporatista rendszer tudja megoldani XI. Piusz enciklikája szellemében, megteremtve a harmonikus együttműködést munkaadó és alkalmazott között.⁹⁹

Akárhogyan is: a kapitalizmus evolúciós elemzésének ambivalenciáit elméleti közgazdaságtan, gazdaságtörténet, statisztika és szociológia között

⁹⁴ Schumpeter 1912: 538. Lásd erről Madarász 2014: 21–25.

⁹⁵ Swedberg 1991: 41–42.

⁹⁶ Lásd ehhez Madarász–Valentiny 2015.

⁹⁷ Schumpeter levele E. Longegannak, 1942. február 1. (Schumpeter 2000: 339–340).

⁹⁸ Liess 2011: 84–86. Schumpeter világnézetéhez néhány elem: A demokrácia: hazugság révén kormányozni. Az életben az első érték a győzelem, a második a bosszú. Szabadság: a rabszolga ideálja. Az emberek egyenlősége a legostobább hitvallás (Swedberg 1991: 199–206). Lásd még McCraw 2007: 337–346.

⁹⁹ Schumpeter 1991a [1945]: 401–405.

Schumpeternek sem sikerült feloldania, ezért vállalkozása befejezetlen maradt.¹⁰⁰ De az ambivalencia termékenynek bizonyult, a gazdasági evolúció, a kapitalizmus átalakulásának és instabilitásának nagy kérdései velünk maradtak, Schumpeter ezért találhatott követőkre. Olyanokra, akik hozzá hasonlóan ma is úgy gondolják, hogy „a kapitalizmus felemelkedése” – s tegyük hozzá, további sorsa – „nem pusztán gazdasági folyamat”.¹⁰¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andersen, Esben 2009: *Schumpeter's Evolutionary Economics: a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Engine of Capitalism*. London.
- Below, Georg von 1920: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte: eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen.
- Bodemann, Y. Michal 2010: Ethnos, Race and Nation: Werner Sombart, the Jews and Classical German Sociology. *Patterns of Prejudice* (44.) 2. 117–136.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Braudel, Fernand 1992: *The Wheels of Commerce*. Berkeley–Los Angeles.
- Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest.
- Brentano, Lujo 1905: Ist der Handel an sich ein Parasit? *Die Nation* 1905. január 28. 275–276.
- Brentano, Lujo 1923 [1916]: Judentum und Kapitalismus. In: Brentano, Lujo: *Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte. Gesammelte Reden und Aufsätze*. Leipzig, 426–490.
- Chaloupek, Günther 1995: Long-term economic perspectives compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart. *The European Journal of the History of Economic Thought* (2.) 1. 127–149.
- Chenggang, Xu 2017: Capitalism and Socialism: A Review of Kornai's *Dynamism, Rivalry and Surplus Economy*. *Journal of Economic Literature* (55.) 1. 191–208.
- Davis, Natalie Zemon 1997: Religion and Capitalism Once Again? Jewish Merchant Culture in the Seventeenth Century. *Representations* (15.) 59. 56–84.
- Delbrück, Hans 1907: Besprechungen von Werner Sombart Das Proletariat. Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus? *Preussische Jahrbücher* (127.) 148–152.
- Dopfer, Kurt 2016: Evolutionary economics. In: Faccarello, Gilbert – Kurz, Heinz (eds): *Handbook on the History of Economic Analysis*. Vol. III. Cheltenham–Northampton, 175–193.
- Elbogen, Ismar 1932: Judaism. In: Seligman, Edwin – Johnson, Alvin (eds): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 8. New York, 430–442.

¹⁰⁰ Andersen 2009: 369; McCraw 2007: 495–506; Storn 2016: 484–497.

¹⁰¹ Schumpeter 1991b: 442. Ez az utolsó előadás vázlatából való, amelyen közvetlenül halála előtt dolgozott.

- Fagerberg, Jan 2003: Schumpeter and the Revival of Evolutionary Economics: an Appraisal of the Literature. *Journal of Evolutionary Economics* (13.) 2. 125–159.
- Freeman, Chris 2007: A Schumpeterian Renaissance? In: Hanusch, Horst – Pyka, Andreas (eds): *Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics*. Cheltenham, 130–141.
- Ghosh, Peter 2009: From the ‘spirit of capital’ to the “spirit” of capitalism: The transition in German economic thought between Lujo Brentano and Max Weber. *History of European Ideas* (35.) 1. 62–92.
- Goldberg, Chad 2017: *Modernity and the Jews in Western Social Thought*. Chicago.
- Grundmann, Reiner – Stehr, Nico 2001: Why is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology* (1.) 2. 257–287.
- Guttman, Julius 1913: Die Juden und das Wirtschaftsleben. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (36.) 149–212.
- Hagemann, Harold – Landesmann, Michael 1996: Sombart and Economic Dynamics. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. II. Marburg, 179–204.
- Halmos Károly 2018: Prófétálások: kettős beszéd Szekfü Gyula Három nemzedékében. *Korall* (18.) 72. 181–204.
- Hanusch, Horst – Pyka, Andreas (eds) 2007: *Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics*. Cheltenham.
- Hilger, Marie-Elisabeth 1982: Kapital, Kapitalist, Kapitalismus. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 3. Stuttgart, 399–454.
- Hodgson, Geoffrey 2015: *Conceptualizing Capitalism: Institutions, Evolution, Future*. Chicago.
- Honigsheim, Paul 2000: *The Unknown Max Weber*. New Brunswick.
- Jacobs, Joseph 1913: Capitalism, its relation to the Jewish Race to-day. *The New York Times* 1913. október 12. BR 530–531.
- Kamphausen, Georg 2011: Nationalökonomie – Denkstil und Fachgeschichte im Fin de Siècle. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 95–114.
- Kisch, Guido 1979 [1944]: The Jews’ Function in the Evolution of Medieval Economic Life. In: *Forschungen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Juden. Ausgewählte Schriften*. Band 2. Sigmaringen, 106–114.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban*. Budapest.
- Kocka, Jürgen 2016: *Capitalism: A Short History*. Princeton.
- Komlos, John 2016: Has Creative Destruction become more Destructive? *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy* (16.) 4. 1–12.
- Kornai János 1999: A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle* (46.) 7–8. 585–599.
- Kornai János 2013: *Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy*. Oxford.
- Kornai János 2016: Még egyszer a rendszerparadigmáról. *Közgazdasági Szemle* (63.) 10. 1074–1119.

- Landes, David 1974: The Jewish Merchant: Typology and Stereotypology in Germany. *Leo Baeck Institute Year Book* (19.) 11–24.
- Lange, Oskar 1941: Review of Joseph Schumpeter: Business Cycles. *Review of Economics and Statistics* (23.) 4. 190–193.
- Lehmann, Hartmut 1996: *Max Webers „Protestantische Ethik“: Beiträge aus der Sicht eines Historikers*. Göttingen.
- Lenger, Friedrich 1994: *Werner Sombart 1863–1941: Eine Biographie*. München.
- Lenger, Friedrich 2009: Werner Sombarts „Die Juden und das Wirtschaftsleben“ (1911): Inhalt, Kontext und zeitgenössische Rezeption. In: Lenger, Friedrich: *Sozialwissenschaft um 1900: Studien zu Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*. Frankfurt am Main, 109–124.
- Liess, Hans-Cristoph 2011: Methode und Ideologie – Erkenntnisfragen in der Nationalökonomie. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 71–94.
- Loader, Colin 2001: Werner Sombart's *The Jews and Modern Capitalism*. *Society* (39.) 1. 71–77.
- Ludwig, Heinz 1996: Sombart and the Jews. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 205–210.
- Madarász Aladár 1980: Bevezető. In: Joseph Schumpeter: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, 7–36.
- Madarász Aladár 2008: Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle* (55.) 2. 95–106.
- Madarász Aladár 2014: Hogyan született a vállalkozó? *Külgazdaság* (58.) 7–8. 3–29.
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalatörténet: Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok egy „paradigmateremtésre”. *Korall* (16.) 62. 5–42.
- Marschak, Jacob 1940: Review of Joseph Schumpeter: Business Cycles. *Journal of Political Economy* (48.) 6. 889–894.
- McCraw, Thomas 2007: *Prophet of Innovation. Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Cambridge, Mass.
- Mell, Julie 2017: *The Myth of the Medieval Jewish Moneylender*. I–II. New York.
- Mendes-Flohr, Paul 1976: Werner Sombart's The Jews and Modern Capitalism: An Analysis of its Ideological Premises. *Leo Baeck Institute Year Book* (21.) 87–107.
- Metzler, Tobias 2011: Werner Sombart im Ausland – Die Juden und das Wirtschaftsleben in England, Amerika und Frankreich. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 155–192.
- Meyer, Thomas 2011: Zur jüdischen Rezeption von Werner Sombart: Julius Guttmanns Antwort. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 293–318.
- Mitzman, Arthur 1974: *Sociology and Estrangement*. New York.
- Mitzman, Arthur 1995: On the Use and Abuse of Biography: Lenger's Sombart. *International Review of Social History* (40.) 1. 125–132.
- Mosse, Werner 1979: Judaism, Jews and Capitalism. Weber, Sombart and Beyond. *Leo Baeck Institute Year Book* (24.) 3–15.

- N. N. 1909: Jews, the pioneers in the New World. *The New York Times* 1909. november 2. C3.
- N. N. 1912a: China, a key with new treaty with Russia. *The New York Times* 1912. február 26. 11.
- N. N. 1912b: German professor's book stirs Jewish circles here. *The New York Times* 1912. március 3. SM 10.
- Nietzsche, Friedrich 2004: *Így szólott Zarathustra*. (Ford. Kurdi Imre.) Budapest.
- Oelsner, Toni 1958–1959: Wilhelm Roscher's Theory of the Economic and Social Position of the Jews in the Middle Ages: A Critical Examination. *YIVO Annual of Jewish Social Science* (12.) 176–195.
- Oelsner, Toni 1962: The Place of the Jews in the Economic History as Viewed by German Scholars: A Critical-Comparative Analysis. *Leo Baeck Institute Year Book* (7.) 183–212.
- Parsons, Talcott 1928: "Capitalism" in Recent German Literature: Sombart and Weber. *Journal of Political Economy* (36.) 6. 641–661.
- Passow, Richard 1927: *Kapitalismus. Eine begrifflich-terminologische Studie*. Jena.
- Penslar, Derek J. 2001: *Shylock's Children. Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley.
- Peukert, Helge 2012: Werner Sombart. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Handbook of the History of Economic Thought: Insights on the Founders of Modern Economics*. New York, 527–564.
- Plumpe, Werner 2017: Der Kapitalismus als Problem der Geschichtsschreibung. *Journal of Modern European History* (15.) 4. 457–469.
- Prisching, Manfred 2015: Understanding inescapable modernization: Werner Sombart and Joseph Schumpeter. *Journal of Evolutionary Economics* (25.) 1. 185–196.
- Pyka, Andreas – Cantner, Uwe (eds) 2017: *Foundations of Economic Change: A Schumpeterian View on Behaviour, Interaction and Aggregate Outcomes*. Cham.
- Radkau, Joachim 1983: Holzverknappung und Krisenbewußtsein im 18. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (9.) 513–543.
- Radkau, Joachim 2009: *Max Weber. A Biography*. Cambridge.
- Reheis, Fritz 1996: Return to the Grace of God. Werner Sombart's Compromise with National Socialism. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 173–192.
- Reinert, Hugo – Reinert, Erik 2006: Creative Destruction in Economics: Nietzsche, Sombart, Schumpeter. In: Backhaus, Jürgen – Dreschler, Wolfgang (eds): *Friedrich Nietzsche (1844–1900): Economy and Society*. New York, 55–86.
- Reuveni, Gideon 2011: Prolegomena to an "Economic Turn" in Jewish History. In: Reuveni, Gideon – Wobick-Segew, Sarah (eds): *The Economy in Jewish History. New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*. New York–Oxford, 1–20.
- Riess, Rolf 2011: Werner Sombart under National Socialism. A First Approximation. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 193–204.

- Roscher, Wilhelm 1878 [1875]: Die Juden im Mittelalter, betrachtet vom Standpunkte der allgemeinen Handelspolitik. In: Roscher, Wilhelm: *Ansichten der Volkswirtschaft aus geschichtlichen Standpunkte*. Band I–II. Leipzig, 321–354.
- Rosenberg, Nathan 2000: *Schumpeter and the Endogeneity of Technology: Some American Perspectives*. London.
- Rosenthal, Erwin 1963: Ismar Elbogen and the New Jewish Learning. *Leo Baeck Institute Year Book* (8.) 3–28.
- Schneider, Dieter 1997: Schumpeter und Sombart: Zwei Irrlehren über die Rolle des Unternehmers im sogenannten Kapitalismus. *Geschichte und Gegenwart* (16.) 1. 26–42.
- Schubert, Christian 2013: How to Evaluate Creative Destruction: Reconstructing Schumpeter's Approach. *Cambridge Journal of Economics* (37.) 2. 227–250.
- Schulman, Samuel 1912: The Jews and the Economic Life. *The Judaeans* (2.) 77–90.
- Schumpeter, Joseph 1908: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Leipzig.
- Schumpeter, Joseph 1912: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig. (A második, átdolgozott kiadás: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig, 1926. Magyarul: *A gazdasági fejlődés elmélete*. [Ford. Bauer Tamás.] Budapest, 1980.)
- Schumpeter, Joseph 1939: *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. Vol. I–II. New York.
- Schumpeter, Joseph 1954a [1920]: Max Webers Werk. In: Schumpeter, Joseph: *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*. (Hgg. Erich Schneider – Arthur Spiethoff.) Tübingen, 108–117.
- Schumpeter, Joseph 1954b [1927]: Sombarts Dritter Band. In: Schumpeter, Joseph: *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*. (Hgg. Erich Schneider – Arthur Spiethoff.) Tübingen, 220–240.
- Schumpeter, Joseph 1987 [1928]: Unternehmer. In: Joseph Schumpeter: *Beiträge zur Sozialökonomie*. (Hg. Stephan Böhm.) Wien, 137–158. (Magyarul: A vállalkozó. In: Lengyel György [szerk.]: *A vállalkozó*. [Ford. Halmos Károly.] [Szociológiai füzetek 28.] Budapest, 1982, 29–58.)
- Schumpeter, Joseph 1991a [1945]: The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialist Tendencies. In: Schumpeter, Joseph: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton, 401–405.
- Schumpeter Joseph 1991b: American Institutions and Economic Progress. In: Schumpeter, Joseph: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton, 438–444.
- Schumpeter, Joseph 1991c [1946]: Capitalism. In: Schumpeter, Joseph: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism* (Ed. Richard Clemence.) New Brunswick, 189–210.
- Schumpeter, Joseph 1991d [1949]: The Communist Manifesto in Economics and Sociology. In: Schumpeter, Joseph: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism* (Ed. Richard Clemence.) New Brunswick, 287–305.
- Schumpeter, Joseph 1996 [1942]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London–New York.

- Schumpeter, Joseph 2000: *Briefe/Letters*. (Hgg. Ulrich Hedtke – Richard Swedberg.) Tübingen.
- Senn, Peter 1996: Sombart's Reception in the English-Speaking World – "Je ne propose rien, je n'impose rien: j'expose". In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. III. Marburg, 147–286.
- Solow, Robert M. 2007: Heavy Thinker. *The New Republic* 2007. május 21. 48–50.
- Sombart, Werner 1902: *Der moderne Kapitalismus*. I–II. Leipzig.
- Sombart, Werner 1904: Die Bedeutung des Einschlages jüdischer Elemente für Deutschlands Wirtschaftsleben. *Ost und West* (4.) 23–31.
- Sombart, Werner 1909: *Das Lebenswerk von Karl Marx*. Jena.
- Sombart, Werner 1911: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig. (Angolul: *The Jews and Modern Capitalism*. [Transl. M. Epstein.] London, 1913.)
- Sombart, Werner 1913a: *Der Burgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München. (Angolul: *The Quintessence of Capitalism*. [Transl. M. Epstein.] London, 1915.)
- Sombart, Werner 1913b: *Krieg und Kapitalismus*. München. (Magyarul: *Háború és kapitalizmus*. [Ford. Vezsenyi Béla.] Budapest, 1924.)
- Sombart, Werner 1916–1917: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seiner Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. I/1–2: *Die vorkapitalistische Wirtschaft*. Bd. II/1–2: *Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*. München.
- Sombart, Werner 1927: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seiner Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. III/1–2: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München.
- Sombart, Werner 1930: Capitalism. In: Seligman, Edwin – Johnson, Alvin (eds): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 3. New York, 195–209.
- Sombart, Werner 1931: Kapitalismus. In: Vierkandt, Alfred (Hg.): *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, 258–277.
- Sturn, Richard 2016: Joseph Schumpeter. In: Faccarello, Gilbert – Kurz, Heinz (eds): *Handbook on the History of Economic Analysis*. Vol. I. Cheltenham–Northampton, 484–497.
- Swedberg, Richard 1991: *Joseph Schumpeter. His Life and Work*. Cambridge.
- Windolf, Paul 2011: The German-Jewish Economic Elite (1900 to 1930). *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte / Journal of Business History* (56.) 2. 135–162.
- Witt, Ulrich 2002: How Evolutionary is Schumpeter's Theory of Economic Development? *Industry and Innovation* (9.) 1–2. 7–22.

Pogány Ágnes

A megnemesített kapitalizmustól a nemzetiszocializmusig

Imrédy Béla gazdasági és politikai nézetei

„Igen t. képviselőtársamnak egyszer majd el fogom magyarázni a saját lelki fejlődésem útját, amely töretlenül vezetett a jobboldali politika fogalmi meghatározásától végig egyenesen mai állásponthoz és azt hiszem, hogy senkinek nem lehet a szemére vetni azt, ha fejlődik, mert én nem változtam, de fejlődtem.”¹

SOMBART BUDAPESTEN

1932 őszén a kor egyik közismert személyisége, Werner Sombart éppen akkor érkezett Prága, majd Bécs érintésével európai előadókörútjának újabb állomására, a magyar fővárosba, amikor a világ egyre mélyebbre csúszott a gazdasági válságba, és Közép-Európában a kilábalásnak még az első jelei sem mutatkoztak.² A közvéleményt súlyos egzisztenciális kérdések foglalkoztatták, a korábban ismert világ minden eresztékében recsegett-ropogott, és bizonytalanra vált, hogy egyáltalán megmenthető-e. Sombart éppen ezekre a kérdésekre ígért választ hallgatóságának: mi okozta a mély és elhúzódó világgazdasági krízist, hogyan lehetne kilábalni belőle, mit kell gondolni a kor új eszméiről, az etatista, kollektivistista, autoriter megoldásokról. 1932. október 23-án a Zeneakadémia zsúfolásig megtelt kamaratermében tartott előadását akkora érdeklődés övezte, hogy a *Pesti Napló* előreküldte Bécsbe a tudósítóját, hogy a bécsi Sacher szálló hallgatókban készítsen interjút a 69 éves mesterrel. Kora Németországának népszerű intellektüelje a tervgazdaság, az autarchia és a kollektívizmus feltartóztatatlan előretöréséről beszélt a lap olvasóinak.³ Sombart szerint a válságot a világgazdaság szerkezetének átalakulása idézte elő, a kezeléséhez pedig egészen más módszereket kell alkalmazni, mint amik a múltban megszokottak voltak.⁴

¹ KN 1940–1944: VIII. 160. ülés, 1940. november 26. Imrédy Béla felszólalása a költségvetési vitában, 867.

² Werner Sombart Budapest. *Pesti Napló* 1932. október 16. 25; Werner Sombart előadása a világválság megoldásáról. *Pesti Napló* 1932. október 25. 7.

³ Az optimista Werner Sombart pesszimista budapesti előadása. *Az Est* 1932. október 25. 3; Beszélgetés a legnagyobb élő közgazdással, Werner Sombarttal. *Pesti Napló* 1932. október 23. 13.

⁴ Werner Sombart Budapest. *Pesti Napló* 1932. október 16. 25.

„A mai válság nemcsak gazdasági, hanem szellemi és kulturális is és ezért a megoldás sem lehet kizárólag gazdasági. Vége van az úgynevezett gazdasági korszaknak, amikor a legfontosabb a közgazdaság volt. Egy politikai korszak kezdetén vagyunk, amelyben a politika a gazdasági kérdéseket maga alá rendeli. A liberális gazdasági eszme valószínűleg helyet fog adni a modern tervegazdálkodásnak, amely minden országban specifikusan az ottani életfeltételek szerint fog kialakulni. Nemzetközi viszonylatban szintén tervszerű szervezésnek kell bekövetkeznie.”⁵

Sombart pesszimizmátán ítélte meg a válság leküzdésének kilátásait; úgy gondolta, hogy súlyos áldozatokat kell még hozni, de a válságból egy újabb és jobb rendszer fog megszületni.⁶

A gazdasági válság időszaka többféle narratívát is felkínált a kor emberének a helyzet értelmezésére. A közgazdaságtudomány intézményes berkein belül, az egyetemi katedrákon, a szakfolyóiratok oldalain erősen tartotta még magát a gazdasági liberalizmus, a klasszikus közgazdaságtudomány. Németországban Wilhelm Röpké vagy Walter Eucken elutasította Sombart és Schacht⁷ nézeteit. Hjalmar Schacht Sombarthoz hasonlóan úgy gondolta, a liberális megközelítés már idejétmúlt, nem ad adekvát magyarázatot a válságra. A berlini központi bank korábbi elnöke, aki ekkoriban már saját liberális nézeteit hátrahagyva Hitler hatalomra segítésén és a náci gazdaságpolitikai koncepció egyik variánsán dolgozott, a német gazdaság reagrarizálását, a fejlett kapitalizmusból a naturálgazdasághoz való visszatérést, a szélsőséges önellátás bevezetését javasolta *Grundsätze deutscher Wirtschaftspolitik* című broszúrájában, amely a kormányalakításra készülő és Imrédynek tárcát ajánló Gömbös Gyula érdeklődését is felkeltette itthon.⁸

Nem tudjuk, hogy Imrédy Béla, az alig három héttel korábban megalakult Gömbös-kormány pénzügyminisztere is ott ült-e a Zeneakadémia kamaratermében 1932. október 23-án, de megszólalásai, írásai alapján biztosra vehetjük, hogy hasonló kérdések foglalkoztatták őt is ekkoriban. Jelen tanulmány megpróbálja összefoglalni a rendelkezésre álló források alapján a pénzügyminiszter, majd jegybankelnök gazdaságpolitikai és politikai nézeteit, és összevetni azokkal a konkrét lépésekkel, amelyeket gazdaságpolitikusként a harmincas években a gazdasági válság enyhítése érdekében tett. Imrédy Bélát a közvélemény és a történészszakma is főként az első két zsidótörvényt kidolgozó politikusként, bukott miniszterelnökként, a németek mellett a végsőkig kitartó, 1946-ban kivégzett háborús bűnösneként tartja számon.⁹ Kevésbé ismert életének 1938 előtti szakasza,

⁵ Werner Sombart előadása a világválság megoldásáról. *Pesti Napló* 1932. október 25. 7.

⁶ Az optimista Werner Sombart pesszimista budapesti előadása. *Az Est* 1932. október 25. 3.

⁷ Hjalmar Schachtról, illetve külgazdasági koncepciójáról: Pentzlin 1980: 202–223; Kopper 2006: 251–273.

⁸ A vitát ismertette a legrangosabb hazai közgazdasági folyóirat is: Mátyásné Marton 1932: 825–829; Gergely 2001.

⁹ Sipos 1970, 2001; Sipos–Sipos (szerk.) 1999.

amikor gazdasági szakemberként, majd gazdaságpolitikusként tevékenykedett. A tanulmány bemutatja, hogyan változtak Imrédy Béla nézetei ezekben az években a kapitalizmusról, a piacgazdaságról és kora gazdasági válságáról. A cél annak rekonstruálása, miként alakult felfogása korának alapvető gazdasági jelenségeiről, milyen világnézet, politikai diskurzust alkotott meg a gyorsan változó politikai és gazdasági viszonyok értelmezésére és saját, módosuló politikai pozíciója erősítésére, és mennyiben befolyásolta mindez politikusi tevékenységét. A fellelhető források, publikált és asztalfiókban maradt tanulmányok, nyilvánosságna szánt beszédek, parlamenti felszólalások, interjúk, újságcikkek, valamint a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank levéltárában fennmaradt iratok alapján kíséreljük meg Imrédy nézeteinek rekonstruálását a húszas évek végén elhangzott első nyilvános megszólalásaitól kezdve a negyvenes évek elejéig.

A KAPITALIZMUS MEGNEMESÍTÉSE

„A kapitalizmust valahogyan meg kell nemesítenünk és a szolidarizmus szellemével kell átítatnunk.”¹⁰

Imrédy Béla a húszas évek második felében, a jegybank ifjú közgazdászaként még a leghagyományosabb, klasszikus, liberális felfogást vallotta, az államnak másodlagos szerepet tulajdonított, egyfajta éjjeliőri feladatot, amely pusztán a szükséges háttérrel biztosítja a magántőke tevékenységéhez, és a magánvállalkozás elsőbbségét, primátusát hirdette. Ezeket, a korszak uralkodó közgazdasági felfogásával megegyező nézeteit fejtette ki *Produktivitás és fizetési mérleg* című előadásában, amely 1928-ban a hazai közgazdászakma legrangosabb tudományos folyóiratában, a *Közgazdasági Szemlében* is megjelent. Imrédy szerint a magángazdaságot kell előnyben részesíteni, mert az állami befektetéseknek legfeljebb hosszú távon mutatkozik meg az eredményessége. A gazdaságban az államnak, önkormányzatoknak csak másodlagos, kiegészítő szerepe lehet. Az állam feladata, hogy a tőkét a rentábilis és produktív befektetések felé terelje, és korlátozza magát azokra a legnélkülözhetetlenebb és legsürgősebb beruházásokra, amelyekre a magántőke nem vállalkozik a rentabilitás hiánya miatt.¹¹

1932-ben, a gazdasági válság tapasztalataival a háta mögött és a miniszteri bársonyszék perspektívájából már lényegesen más nézeteket vallott kapitalizmusról, állam és gazdaság viszonyáról. A politikai karrierre vágyó Imrédy örömmel vállalta el a pénzügyi tárcát az újonnan megalakult Gömbös-kormányban. Gömbös Gyula és munkatársai már a kabinet megalakulása előtt hozzáálltak a kormányprogram kidolgozásához. A 95 pontos Nemzeti Munkaterv gazdasági kérdésekkel foglalkozó részeit pedig Imrédy szövegezte. A kormányzati gazdaság-

¹⁰ KN 1931–1935: XXII. 272. ülés, 1934. május 4. Imrédy Béla beszéde, 183.

¹¹ Imrédy 1928: 35–36.

politika alapelveit megfogalmazó szöveg valójában egyfajta politikai nyilatkozat volt. A 34. pont kimondta, hogy a kormány a gazdaságot a magántulajdon elvei alapján és a kapitalizmus keretei között kívánja működtetni, de ezt kiegészítette azzal, hogy a kapitalizmusnak „a nemzet egyetemére káros kinövéseit erős kézzel igyekezzünk lenyenesni”.¹²

Vonyó József több művében is elemezte Gömbös Gyula nézeteit, és felhívta a figyelmet arra, hogy miniszterelnökként sem változtatta meg korábbi fajvédő álláspontját, csak a megfogalmazást tette elfogadhatóbbá, kihagyva a durván jogkorlátozó, antiszemita követeléseket.¹³ Legfőbb célja már a korai húszas évektől kezdve az volt, hogy a zsidó tőkét és értelmiséget háttérbe szorítva biztosítsa a magyar „faj” érvényesülését, hatalmi eszközökkel megnyirbálva azokat a „kinövéseket”, amelyeket károsnak ítélt a „a magyar nemzet” számára. A Nemzeti Munkaterv a kormányprogramot mindazonáltal úgy határozta meg, hogy többféle olvasatot is lehetővé tegyen, ezáltal elfogadhatóvá váljon egy szélesebb politikai spektrum számára is.

A 40. pont állam és gazdaság viszonyát tisztázta. Leszögezte, hogy az állami beavatkozást a „nemzeti termelőmunka” tervszerű irányítására, ellenőrzésére, valamint mintautemek létesítésére kívánják korlátozni, és az egyéni kezdeményezésnek szabad teret kívánnak biztosítani. Nem tisztázták ugyanakkor, hogy mit kell érteni a gazdaság tervszerű irányítása alatt, pedig a munkaterv több más pontjában is feltűnően gyakran szerepelt a „tervszerű” jelző. A 46. pont tervszerű mezőgazdasági termelést irányzott elő; a 60. pont szerint a kormány kiemelt feladatának tekintette az energiatermelés és az egyes alapvető fontosságú iparágak „tervszerű és a köz szempontjait érvényesítő irányítását”; a 65. pont tervszerűen irányított külkereskedelemlről beszélt; a 80. pont pedig a nemzet további eladósodását azzal akarta megakadályozni, hogy „újabb külföldi hiteleket csak tervszerűen és lehetőleg gyorsan amortizálódó, produktív célokra” lehessen felvenni, és a hitelek felvételét fokozott ellenőrzés alá kell helyezni.¹⁴

A Gömbös-kormány a későbbiekben nem tett lépéseket a gazdasági tervezés beindítására, bár ez a kor Európájában már több országban gyakorlat lett. A tervszerűség a kor divatos fogalma volt, amely alatt gyakran a racionális, a közösség érdekeit szolgáló gazdasági cselekvés elősegítését értették, szemben a piac irracionálisával, az egyének individualista, önérdelkeket szolgáló magatartásával.

Imrédy megnyilatkozásaiból arra következtethetünk, hogy a harmincas évek közepén már elsősorban politikusként beszélt a gazdaságról. Ekkoriban már nem volt híve a szabadversenyos kapitalizmusnak, helyette egy megreformált, ahogy ő írta, „megnevesített” kapitalizmust akart megvalósítani, amely ugyan a magántulajdon és magángazdálkodás elvére épül, de nem az önző individua-

¹² A munkaterv teljes szövegét Romsics Ignác közölte a szerkesztésében megjelent szöveggyűjteményben: A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve, a Nemzeti Egység Pártja programja, Budapest, 1932. október 24. In: Romsics (szerk.) 2000: 251–262.

¹³ Vonyó 1997, 2009, 2011, 2014.

¹⁴ Romsics (szerk.) 2000: 251–262.

lista érdekek mozgatója, hanem az önfegyelem, a nemzeti célok, és a társadalmi szolidaritás elvei által szabályozott módon működik. 1932 végén így írt:

„[A kormány] a nemzeti termelő munkában az egyéni kezdeményezésnek domináló szerepet kíván juttatni. [...] Beteg az a nemzet, amely minden gazdasági tevékenységéhez állami kedvezményeket, állami támogatást vár, amely irtózik az egyéni kockázattól, amelynek a nyugdíjas állás jelenti vágyai beteljesülését. Egy nemzeti szellemű, a társadalmi szolidaritás jegyében született, átértett, tehát nem kényszer hatásával bíró nemzeti fegyelem vonta körben szabadon, de túlzásoktól és elfajulásuktól mentesen bontakozzanak ki egy individualista-kapitalista gazdálkodás egészséges hatóerői. Az államhatalom feladata ebben a gazdasági rendben az irányítás és ellenőrzés mellett a kedvező légkör megteremtése, a bizalom felkeltése.”¹⁵

1936-ban a Magyar Nemzeti Bank közgyűlésén ugyanezt így fogalmazta meg: „Mert nincs szebb, tisztelt Közgyűlés, mint egy a nemzeti és a szociális követelményeknek szinte tudat alatti átélésétől fegyelmezett egészséges nemzeti társadalomnak szabad gazdasági mozgása.”¹⁶

1933. májusi, parlamenti beszédében arról beszélt, hogy a liberális, individuális gazdasági rend és az erősebb állami kontrollt megvalósító, intervencionista politika kombinációja eredményezheti csak a gazdasági kibontakozást, mivel a régi, teljesen szabad, liberális, individuális rendszerre a világháború után már nem lehet visszatérni: „[...] nagyobb irányító és vezető szerepet kívánunk és vindikálunk magunknak, mint amilyen a békében volt”.¹⁷

Ekkoriban már arról sem volt meggyőződve, hogy az állam mindig csak másodhegedűs lehet a gazdaságban a magánvállalkozások mögött, jóval aktívabb kormányzati gazdasági szerepet tartott szükségesnek, mint a húszas években megjelent írásaiban:

„[A] kormányzati tevékenység sohasem fogja teljes mértékben pótolni az egyéni iniciativa frissességét. Ez csak hiánytpótló lehet ott, ahol az egyéni kezdeményezés nem tudja megtalálni a helyes utat. [...] Ott azonban, ahol a szervezés hiánya mutatkozik, az állam nem fogja doktriner jelszavaktól indítatva követni a liberális tendenciákat, hanem ahol kell, belenyúl, megalkotja a megfelelő szervezetet, sőt, ha kell, rendelkezésre bocsátja az organizációt is.”¹⁸

Imrédy egyre inkább politikusként gondolkodott, ideológiát, világgépet kreált, történeti érveket sorolt fel szándékai legitimálására. Előszertetettel beszélt

¹⁵ MNL OL K 278. 12. csomó, 63. tétel. Mi a pénzügyminiszter véleménye a napokban megjelent kompenzációs rendszerről? 1932. XII. 3. A szöveg feltehetően egy újságnak adott interjú szövege lehetett.

¹⁶ MNL OL Z 6.13. 390. tekercs, 1936. február 3.

¹⁷ KN 1931–1935: XV. 181. ülés, 1933. május 16. Imrédy beszéde, 478.

¹⁸ KN 1931–1935: XXI. 257. ülés, 1934. április 6. Imrédy Béla beszéde, 104.

sorsfordulóról, történelmi korszakváltásról, amelyben kulcsszerepet kap az új jelenségeket helyesen felismerő kormányzati gazdaságpolitika. A második költségvetési vita során, 1934 áprilisában arról érkezett, hogy „a történelmi erők játékában nagy változás állott be”. A reneszánszsal és a francia forradalommal elinduló folyamatok, amelyek lényege az egyén felszabadítása, a liberális individualizmus volt, mintha a végükhöz értek volna, és újra a közérdek szempontjai kezdenek dominálni és érvényre jutni. Mint mondta, az egyéni és a kollektív gondolat harca egészen új társadalomszervezési problémákat vet fel. „Ebben a nagy harcban élünk most és egy nagy bizonytalanság érzete lepi el az egész világot.” Ebben a bizonytalan légkörben Imrédy szerint meg kell erősíteni, működőképessé kell tenni a központi államszervezetet, amelyet egyedül tartott alkalmasnak a problémák megoldására, és immár aktív gazdasági szerepet szánt a kormánynak is: „nem riadunk vissza attól sem, hogy egy központosított rendszert létesítsünk”. Hallgatósága megnyugtatására azonban azt is leszögezte, hogy elutasít minden olyan kalandos kísérletet, amely veszélyeztetné a rendezett gazdasági életet és a pénzürték stabilitását.¹⁹

A SZOLIDARITÁS SZELLEME

„[H]a a munka, igénytelenség, áldozatkészség és szolidaritás szelleme hat át, nem kell féltenuünk nemzetünk jövőjét”.²⁰

A harmincas évek közepén új hívószó jelent meg Imrédy politikai szótárában: a társadalmi szolidaritás.²¹ Imrédy a szolidaritásban látta „annak a szellemnek megnyilvánulását, amelytől egyedül remélhetjük hazánk gazdasági problémáinak helyes megoldását”.²² A kapitalizmust a szolidaritás révén akarta megnemesíteni, hogy le lehessen nyesegetni a „vadhajtásokat” és „kinövéseket”. Erre hivatkozva akarta az egyéni érdekeket a közösségi érdekek alá rendelni, az államnak pedig aktív szerepet szánt a folyamat során. Politikai retorikájában a „dolgozó kisemberek” pártfogójaként, a „gyengék” védelmében, az elnyomottakkal szolidárisan lépett fel. 1934 májusában egy új gazdasági világrendet hirdetett meg a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) közgyűlésén mondott beszédében. A szolidaritásra hívta fel a magyar hitelélet vezetőinek a figyelmét, ebben láttatva a jövő gazdasági életének erkölcsi alapját és vezető eszméjét, amelynek „hivatása, hogy az egyes nemzeteket, az egész emberiséget a válság mai zűrzavarából

¹⁹ KN 1931–1935: XXI. 257. ülés, 1934. április 6. 96.

²⁰ Imrédy Béla: Szemlélődés. *Budapesti Hírlap* 1932. december 25. 7.

²¹ A szolidarizmus eredetileg a politikai katolicizmusnak a 19. század végén megjelenő új koncepciója volt, amely a liberalizmus és a szocializmus ellenében, a társadalmi szolidaritás nevében akarta áthidalni az ipari társadalmakban megjelenő súlyos törésvonalakat. Itthon legismertebb képviselője Kovrig Béla volt (Zachar 2014: 94–131, 212–222).

²² KN 1931–1935: XV. 171. ülés, 1933. április 7. Imrédy beszéde, 570.

kimentse s a jelenlegi gazdasági rend hibáit kiküszöbölje”. A pénzügyminiszter szerint az állam által nem korlátozott, szabadversenyos kapitalizmus már nem elégíti ki a modern kor emberét:

„[A]z emberek rájöttek arra, hogy a korlátlan szabadság a gyengébbek elnyomására, kizsákmányolására vezet, s az ázás verseny, a haszon kíméletlen hajhászása csak egyesek s nem a tömegek, a dolgozó kisemberek jólétét, boldogulását biztosítja. Kiderült, hogy a fékezetlen szabadság nem hozta meg az emberiség boldogságát s az államnak nemcsak joga, de elsőrendű kötelessége, hogy a gyengéket, a dolgozó embereket a különböző érdekek és erők küzdelmében a tőke túlkapásaitól, féktelen nyereségvágyától és önzésétől megvédelmezze. [...] A mostani világválság szenvedéseiből és vívódásaiból születik meg szemünk előtt egy új társadalmi és gazdasági világregend, egy új korszak, mely a szolidaritást teszi meg a nemzeti és gazdasági élet alapjává.”²³

Mindezek alapján rögtön ki is jelölte a pénzintézetek feladatait az elkövetkező új, szolidáris gazdasági rendben: a versengés helyett a közös célok érdekében való, megértő együttműködésre hívta fel a vidéki és a fővárosi bankokat. Ne a pillanatnyi üzleti előnyök, hanem „az egyetemes nemzeti érdekek” szabják meg ezentúl az üzletpolitikájukat:

„Ezeknek az elveknek kell a jövőben nemcsak a hitelélet, de a gazdasági és társadalmi élet egész vonalán érvényesülni. Valóban: a jövő fejlődés a szolidaritás irányában halad, mely az egyéni és külön érdekeket a nemzeti összesség érdekeinek rendeli alá s ezzel az emberiség egy új, nyugalmasabb korszakának veti meg alapját.”²⁴

Imrédy megnyilatkozásait, állásfoglalását azonban sokféleképpen lehetett érteni – talán éppen ez mutatta meg politikusi kvalitásait, azaz hogy mind-egyik politikai oldal a saját szája íze szerint értelmezhetette mondatait. Az ellenzék Keynes és Roosevelttel hatását vélte felfedezni bennük, míg a kormánypárt bethleni platformja a konzervatív, keresztényszocialista álláspontot, a jobbszárny pedig Gömbös nézeteit vélte kihallani szavaiból.²⁵ Pénzügyminiszterként, jegybankelnökként Imrédy igyekezett óvatosan fogalmazni, kerülte a szélsőséges megfogalmazásokat, szavait patikamérlegre tette, így mindenki saját ízlése, érdekei szerint értelmezhetette szövegeit. Jellemző erre a liberális Rassay Károllyal folytatott polémiaja a parlamentben, 1934 májusában. Rassay úgy értelmezte költségvetési exopozóját, hogy a liberalizmus mellett tett hitet, megköszönte kiállítását a magán-

²³ A gazdasági világregend. *Dunántúl* 1934. május 3. 1, vezércikk.

²⁴ Szolidaritás a hiteléletben. *Pesti Napló* 1934. április 28. 17; A gazdasági világregend. *Dunántúl* 1934. május 3. 1, vezércikk.

²⁵ Fenyő Miksa szerint Imrédy „kritikus szemmel nézi a közgazdaságtannak úgynevezett örökös tanításait és bizonyos mértékben [...] a roosevelti cselekedeteknek a büvöletében is van” (KN 1931–1935: XXII. 272. ülés, 1934. május 2. Fenyő Miksa hozzászólása a költségvetési vitához, 73).

tulajdon és a kapitalizmus mellett. Úgy látta, hogy Imrédy markánsan más álláspontot képvisel, mint a kollektivista, etatista elvekkel szimpatizáló miniszterelnök.²⁶ Elutasította ugyanakkor, hogy szükség lenne a szolidaritás elvére a gazdaságpolitikában, és felhívta a figyelmet arra, hogy milyen következményekkel jár, ha szakítunk a piaci kapitalizmus elveivel:

„Én a magam részéről nem látok más utat, ha nemzeti egységet akarunk, mint azt, hogy végre el kell döntenünk azt a nagy kérdést, hogy kapitalizmust akarunk-e, vagy szocializmust akarunk-e, individualizmust akarunk-e, vagy kollektivizmust [...]. Nekünk, t. Ház, nem szabad úgy beszélnünk, hogy »profitkapitalizmus«. Ez egy önmagában való ellenmondás. Természetes, hogy a kapitalizmus önzésre, profitra van felépítve. Azt mondani, hogy a profitönzést majd a szolidaritás gondolata fogja helyettesíteni, naivítás, t. uraim. Az önzés gondolata egy dinamikus gondolat, amely viszi előre a tőkét a maga útján. A szolidaritás gondolata egy lefokozó gondolat, nem aktivitást jelent, hanem természetszerűleg passzivitást. Az ilyen kérdések összezavarása tehát a legsúlyosabb konzekvenciákkal jár. Én tudom, hogy sokan, akik ezeket a kifejezéseket használják, Rómára és Berlinre gondolnak. De legyenek meggyőződve arról, hogy ha ők felülnek erre a vonatra, akkor a végállomás sem Róma, sem Berlin nem lesz, hanem Moszkva.”²⁷

Imrédy válaszában visszautasította Rassay véleményét, cáfolta, hogy a kormányban nézetkülönbségek lennének, és leszögezte, hogy az egész kormány kapitalista alapon áll.²⁸ Vitatta Rassay azon véleményét is, hogy a kapitalizmus elvével ellenkezne a „szolidaritási gondolat”. Imrédy felhívta a figyelmet arra, hogy a szolidarizmus egyrészt egy közgazdasági tan, amelynek megalapítója egy Gide nevű francia professzor²⁹ volt, másrészt a kapitalizmusnak egy alfaja. Imrédy

²⁶ Imrédyt sokan Bethlen emberének tartották a Gömbös-kormányban, maga Bethlen is időnként így beszélt róla. A Gömbös-kormány megalakulásakor tett nyilatkozatában külön kiemelte Imrédy Bélát: „rendkívül örülök, hogy *Imrédy Béla* a pénzügyminiszterségre vállalkozott [...]. Örömmel állapíthatom csak meg, hogy jó kezekben látom az ország pénzügyi irányítását” (Vitéz Gömbös Gyula megalakította az új kormányt. *Új Barázda* 1932. október 6. 2 – kiemelés az eredetiben). A történeti irodalomban Imrédyt gyakran a nagytőke, a bankok képviselőjeként tartják számon a Gömbös-kormányban (Romsics 1991: 243–244; Gergely 2001: 222–223; Sipos 1970: 24–25).

²⁷ KN 1931–1935: XXIII. 284. ülés, 1934. május 28. Rassay Károly felszólalása, 282.

²⁸ KN 1931–1935: XXIII. 284. ülés, 1934. május 28. Imrédy Béla válasza, 286.

²⁹ Charles Gide 1847-ben, dél-franciaországi protestáns családban született, a szolidarizmus közgazdasági tanának, a társadalmiegyüttműködés-elmélet francia iskolájának a megalapítója, a francia szövetkezeti mozgalom egyik kezdeményezője, a francia történeti iskola fontos szerzője volt, akinek munkássága a keresztényszocializmusra is hatott. André Gide író nagybátyja. A mára jórészt elfeledett tudóst a két világháború közötti korszakban nagyra értékelték, a hazai lapok és tudományos fórumok is gyakran foglalkoztak a munkásságával. Heller Farkas ismertette könyvei német kiadását a *Közgazdasági Szemlében*. Heller szerint Gide Franciaország legtekintélyesebb és világszerte legismertebb tudósa volt. Gide 1922. május 11. óta a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja is volt ('Charles Gide, 1847–1932' szócikk; Heller 1926; Heller 1930; Csikay 1929; Feketéné 1975: 346; megemlíti Szabó Miklós is: Szabó 1974).

szerint az emberi cselekedeteket nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi tényezők is irányítják, ezek is történelemformáló erők, és leszögezte, hogy ő maga mindig érvényesíteni kívánja a gyakorlatban az erkölcsi értékeket.³⁰

IRÁNYÍTOTT GAZDÁLKODÁS

„[V]éleményem szerint az új Európa gazdaságpolitikájának iránya világosan áll előttünk és ez az irány a tervszerűen, központilag irányított gazdálkodás”.³¹

A II. világháború idején, bukott miniszterelnökként, majd a szélsőjobboldal ellenzéki vezéréként, Imrédy ismét új narratívákhoz csatlakozott, a helyzethez igazítva nézeteit.³² Gyökeresen szakított korábbi elveivel, elvetette a kapitalizmust: „elvileg nem állok a szabad gazdálkodás alapján”,³³ jelentette ki, és szocialistának, nemzetiszocialistának nevezte magát, a kereszténységet a nemzeti-szocializmussal összeegyeztethetőnek nyilvánította.³⁴ Politikusi, vezéri ambíciói, a viharos gyorsasággal jobbra tolódó hazai politikai élet és a náci Németország által diktált új normáknak való megfelelés vágya alakították az általa hirdetett nézeteket. A történeti szakirodalomban legelterjedtebb felfogás szerint Imrédy Béla még a miniszterelnöksége alatt, 1938. augusztusi berlini látogatását követően, egészen pontosan szeptember 4-én, a kaposvári gazdaggyűlésen elmondott beszédében hajtotta végre radikális fordulatát, amikor addigi liberalizmusát nemzetiszocialista nézetekre cserélte, és kortársai döbbenetére „csodálatos forradalmat” hirdetett meg.³⁵ Ungváry Krisztián, aki több írásában is foglalkozott Imrédy antiszemizmussal, illetve gazdasági reformelképzeléseivel a győri program kapcsán, azon az állásponton van, hogy Imrédy 1938 előtti és utáni nézeteiben jóval nagyobb a kontinuitás, mint azt korábban a történetírás feltételezte. Ungváry ezt egy 1937-es memorandum alapján állapította meg,³⁶ Imrédy ennél korábbi írásai és beszédei alapján azonban azt láthatjuk, hogy valójában több fordulatra is sor került, hiszen Imrédy igen rugalmasan alakította ki azt az aktuális politikai diskurzust, fogalomkészletet, amit éppen használt.

A II. világháború elején tehát újabb jelentős változásokat tapasztalhatunk Imrédy kapitalizmusképeiben, ismét egy újabb gazdasági modell lelkes híveként

³⁰ KN 1931–1935: XXIII. 284. ülés, 1934. május 28. Imrédy Béla válasza, 286.

³¹ KN 1940–1944: VIII. 160. ülés, 1940. november 26. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 861.

³² Paksa 2012: 136–148.

³³ KN 1940–1944: VIII. 160. ülés, 1940. november 26. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 861.

³⁴ KN 1940–1944: XII. 227. ülés, 1941. november 28. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 158–159; Paksa 2012: 144.

³⁵ Paksa 2012: 141; Sipos 2001: 30–34.

³⁶ Ungváry 2002, 2009.

beszélt. Parlamenti felszólalásaiban nyíltan csodálta és utánozni akarta a nemzetiszocialista Németországot, türelmetlenül sürgette a német modell átvételét, a náci „Új Európához” való minél gyorsabb felzárkózást, és éles szavakkal ítélte el a kormányt, amiért az halogatta a korszerű európai megoldások átvételét. Egy újabb gazdasági világrend eljövételét hirdette; egy népi és szociális munkaállamot akart megvalósítani.

„Ahogyan a régi liberál-demokrata-individualista rendszer a társadalmi, politikai és gazdasági síkon egységes egészet alkotott a maga demokrata parlamentjeivel, társadalmi szabadságjogaival és az egyéni haszonra alapított piaci gazdálkodásával, ugyanúgy ez a közösségi eszme is organikus egészet alkot a tekintélyi elven alapuló politikai szervezéssel, a hivatásrendi társadalomépítéssel, az irányított gazdálkodással, a családvédelem és a népi kollektívizmuskok elismerésén alapuló politikájával. Ez egységes egész és szervesen összefüggő építmény.”³⁷

Imrédy egy olyan nemzetiszocialista munkaállamot akart felépíteni, „amelyben mindenkinek joga van dolgozni és megélhetését megtalálni, de kötelessége is dolgozni”, amely nem veti el ugyanakkor a korlátok közé szorított tőkét sem, és amelyben központi szerepet kap a fajtisztaság védelme és a népi gondolat, „a széles néprétegek érdekébe állított népi gazdaságpolitika, földbirtokpolitika, tanulmányi politika” és a nacionalizmus.³⁸ A hivatásrendi alapon felépülő munkaállamban tervszerű, irányított gazdálkodás, valamint „erős és állandósult központi hatalom van, amely nincs kitéve a parlamenti számarányok esetlegességeinek”.³⁹

A TAKARÉKOSSÁG ESZMÉJE

„[A] takarékoság eszméje nemzetnevelő és nemzetfenntartó gondolat”.⁴⁰

Imrédy nézetei tehát meglepően gyorsan változtak: 1928 és 1940 között egymást követően legalább három, markánsan különböző felfogás hívének vallotta magát. Volt ugyanakkor gondolkodásában olyan elem is, amelyhez tartósan ragaszkodott. Az egyik olyan kérdés, amely szinte minden hosszabb lélegzetű eszmevitatásában felbukkan, a takarékoság volt. Imrédy számára a takarékoság propagálása és a pazarló fogyasztás, a hedonizmus elítélése egyszerre volt gazdasági és morális kérdés, egy olyan téma, amely egyre inkább a vesszőparipájává lett.

³⁷ KN 1940–1944: VIII. 160. ülés, 1940. november 26. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 870.

³⁸ KN 1940–1944: XII. 227. ülés, 1941. november 28. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 158–159.

³⁹ KN 1940–1944: XII. 227. ülés, 1941. november 28. Imrédy Béla beszéde a költségvetési vitában, 148–163.

⁴⁰ A takarékoság egyik záloga a társadalom rendjének és a bizalomnak – mondta Imrédy pénzügyminiszter az Országos Takarékosági Kongresszuson. *Pesti Napló* 1934. október 3. 13.

A takarékoság, illetve annak hiánya Magyarországon olyan generális narratívává vált a világgépében, amely sok meglévő problémára magyarázatot adott számára.

Imrédyt kortársai gyakran Girolamo Savonarolához hasonlították. Sokak szerint nemcsak külső vonásai emlékeztettek a máglyára küldött firenzei prédikátorra, de erőteljesen hangsúlyozott katolicizmusa, aszketizmusa, puritánsága is.⁴¹ Fenyő Miksa a dominikánus szerzetes vonásait fedezte fel benne, amikor Imrédy nem volt hajlandó a válság kezelése érdekében beruházásokra pénzt áldozni.⁴² Ugyanez jutott Kozma Miklós eszébe is róla 1934 végén:

„Imrédyben látok egy bizonyos pénzügyi Savonarola vonást. Fanatikus, bizonyos askéta hajlamokkal. Ez a napokban jutott az eszembe, midőn egy személyes ügyben kerestem. Rossz színben és lesóványodva, sápadtan és lobogó szemmel ült előttem.”⁴³

Kornfeld Móric a megszállottság, az evilági messianisztikus hit és az önbi-zalom keverékét látta benne, és idézte Maugras francia követet, aki a teokráciát megvalósítani akaró Kálvinhoz hasonlította Imrédyt.⁴⁴ A parlament pénzügyi bizottságában Imrédy a világháborús szenvedésekre hivatkozva utasította el a rossz fővárosi lakáshelyzetet nehezményező képviselők beruházási igényeit 1934-ben, mondván „öt esztendőn keresztül a lövészárkokban laktunk”.⁴⁵

Imrédy a takarékoskodásra való képtelenséget a magyar néplélek jellemző vonásának tartotta, és azt gondolta, hogy valójában erre vezethető vissza a magyar gazdaság évszázados elmaradottsága. Egy valószínűleg 1936-ban keletkezett hosszú tanulmányában a magyar gazdaság permanens problémáit történeti tényezőkkel magyarázta. Diagnózisa szerint „a magyarságnak éppen a legtehetősebb részéből hiányzik a takarékoskodásra való hajlam, és határozott hajlama van a viszonyokon felül való költekezésre”, ami pedig tőkeszegénységhez és állandó tőkeimporthoz vezetett. Imrédy mindezt a két évszázados török hódoltságra és háborús pusztításra vezette vissza, ami szerinte meggátolta, hogy az ország kellő időben kapcsolódjék be a kapitalista gazdálkodásba, és ebben látta annak is az

⁴¹ Mester Miklós, aki a negyvenes évek elején, fiatal politikusként Imrédy Magyar Megújulás Pártjához csatlakozott, szintén Imrédy puritanizmusát emelte ki visszaemlékezésében, amit azzal igazolt, hogy a hosszú kormányzati munka és a jegybankban betöltött vezető állások dacára vagyona mindössze abból a soproni nyaralóból állt, amit felesége a szülei után örökölt (Mester 2012: 20–21).

⁴² „Én ezt a savonarolai vonást igen nagyra becsülöm a pénzügyminiszter úrban. Én magam mindig meghatva álltam Savonarola képe előtt Firenzében a San Marco kolostorban, de azért reznációval és melanchóliával gondoltam azokra a Botticelli-képekre és azokra a Fra Bartolomeókra, amelyeket Savonarola hatása alatt elégettek. Mert erről van szó, nagy nemzeti értékek pusztulásáról, ha mi továbbra is olyan nagy mértékben hanyagoljuk el a beruházási politikát, mint eddig történt.” Fenyő Miksa csalódottan vette tudomásul, hogy Imrédy – bár szerinte a roosevelti gondolatok nagy hatással voltak rá – végül mégis a pénzügyi ortodoxia mellett kötött ki (KN 1931–1935: XXII. 272. ülés, 1934. május 2. Fenyő Miksa felszólalása, 69–73).

⁴³ Ormos 2000: 333.

⁴⁴ Kornfeld 2006: 261.

⁴⁵ KN 1931–1935: XXII. 272. ülés, 1934. május 2. Fenyő Miksa felszólalása, 69–73.

okát, hogy „a gazdasági élet iránti érzék csak legújabbán kezd kibontakozni”. A statisztikai adatokra és más elemzésekre nem támaszkodó történelmi diagnózist szociológiai szempontokkal is kiegészítette: Magyarország társadalmi rétegződését „fogyatékosnak” tartotta, túlzottan magasnak találta a „névlegesen magas képzettségű emberek” arányát, akik a tőkeszegénység miatt nem tudnak elhelyezkedni (a beruházások hiánya miatt nincs képzett embereket igénylő, elegendő munkahely). „E magasabb életszínvonalat igénylő réteg eltartása a csekély nemzeti jövedelemből súlyos terhet ró a többi társadalmi rétegre.”⁴⁶

A jegybankelnök szerint nemcsak az egyes emberek hajlamosak a túlzott költsékezésre, hanem az egész ország többet fogyaszt a lehetőségeinél, ezért aztán nincs elegendő új tőke, új beruházás. A bajok oka Imrédy szerint az alacsony nemzeti jövedelmet meghaladó magán- és közületi fogyasztás. A fizetési mérleg hiányát az okozza, hogy „a csekély szociális termelési produktumból túl nagy rész fogyasztódik el, nem marad a törlesztésre”.⁴⁷

Már 1928-ban, a válság előtt is hasonló megállapításokat tett. A külső eladósodást, a fizetési mérleg passzivitását tartotta a legnagyobb problémának, amit azzal magyarázott, hogy „nemzetgazdaságunk mai állapota mellett termelésünk nem képes egy mindenképpen jogosnak nevezhető fogyasztás igényeit és termelési apparátusunk jelen szinten való fentartásának [sic!] szükségleteit fedezni”.⁴⁸ A gazdasági egyensúlyhiány megoldására a fogyasztási igények csökkentését, az import visszafogását, a hazai termékek nagyobb arányú fogyasztását (a fogyasztás racionalizálását és nacionalizálását) javasolta, többek között.⁴⁹

Mindezek a kérdések nem csak elméleti szinten vetődtek fel a harmincas években. A súlyos pénzügyi és gazdasági válság kezelésére többen is a költségvetési megszorításokkal való szakítást, lazább fiskális politikát, az állami beruházások növelését követelték. Imrédy azonban a gazdaság fellendítése érdekében sem tartotta elfogadhatónak az expanzív költségvetési politikát, a kiadások bővítését. Ezeket a javaslatokat „közgazdasági tudatlanságon épülő tetszetős hangulatkeltésnek”,⁵⁰ kalandorságnak nevezte, és állandó harcot folytatott az ilyen javaslatokkal.

1934-ben a költségvetési vita során Fenyő Miksa a hazai gyáripar nevében kérdőjelezte meg a szigorú költségvetési politika hasznosságát. A Gyáriparosok Országos Szövetsége titkára vitatta, hogy a pénz vásárlóerejének stabilan tartása lenne a legfontosabb gazdaságpolitikai cél, aminek minden mást alá kellene rendelni. Angliára hivatkozott, mint olyan államra, ahol feláldozták a pénzérték stabilitását a gazdasági konjunktúra érdekében. Fenyő mindenekelőtt azt fájlalta, hogy

⁴⁶ MNL OL Z 12. 8. csomó, 17. tétel. Elnök Úr Ö Nagyméltósága cikke II/2/17, 19 oldalas gépirat.

⁴⁷ MNL OL Z 12. 8. csomó, 17. tétel. Elnök Úr Ö Nagyméltósága cikke II/2/17, 19 oldalas gépirat.

⁴⁸ Imrédy 1928: 27–28.

⁴⁹ Imrédy 1928: 31.

⁵⁰ MNL OL Z 12. 8. csomó, 17. tétel. Elnök Úr Ö Nagyméltósága cikke II/2/17, 19 oldalas gépirat.

a pénzügyminiszter kiirtotta a beruházásokat a költségvetésből, hiányolta a munkanélküliség csökkentésére szolgáló közmunkaprogramokat, és úgy látta, hogy óriási értékek mennek veszendőbe a megszorítási politika miatt. Megnevezett több országot, többek között az USA-t, olyan pozitív példaként, ahol jelentős forrásokat szánt az állam ilyen célokra. Fenyő javaslatot tett egy 100 millió pengős beruházási programra, amit nyereségyelcsön kibocsátásával lehetne finanszírozni.⁵¹ Fenyő később is a keynesianus, keresletösztönző, expanzív pénzpolitika előnyeiről igyekezett meggyőzni a magyar pénzügyminisztert és a jegybankelnököt (aki akkor éppen Imrédy volt), 1937-ben Keynes főművét ajánlotta a figyelmükbe.⁵²

Imrédy viszont pénzügyminiszterként is a takarékoskodás híve maradt; az állami kiadások lefaragását, a pénzügyi megszorítások következetes végrehajtását tűzte ki céljául. Mindössze egy nagyon szerény közmunkaprogram indításával próbált eleget tenni a követeléseknek.⁵³

A válság mélypontján, 1933. november 11. és 19. között került először megrendezésre a Nemzeti Munkahét,⁵⁴ aminek keretében Országos Takarékosági Kongresszust is tartottak. A rendezvény díszszónokaként Imrédy ismét a takarékoságról akarta meggyőzni hallgatóságát. A pénzügyminiszter szerint a gazdasági élet és az emberi élet legfőbb törvénye az egyensúly.

„Egyensúlyt kell tartani a takarékoság, a tőkegyűjtés, a tőke felhasználása és a fogyasztás révén. [...] Helytelen, ha a takarékoság teaurálás formájában történik, mert ezzel kikapcsolja a vásárlóerőt a gazdasági élet körforgásából. A takarékoság helyes formája, ha a megtakarított vásárlóerő visszakerül a gazdasági élet körforgásába, és mint új vásárlóerő jelentkezik azoknál, akik munkába tudnak állni.”⁵⁵

Imrédy megállapításaival sokan nem értettek egyet. Vitatkozott vele ifj. Simontsits Elemér is a *Magyar Szemle* hasábjain. Imrédyvel szemben ő azon az állásponton volt, hogy a takarékoság nem segíti a válságból való kilábalást, mivel a fogyasztás csökkenését vonja maga után. Hibának tartotta az államháztartási megszorításokat, a tisztviselők illetménycsökkentését, a dologi kiadások csökkentését, mert „vásárlóerőt pusztít el és így a fogyasztást és termelést csökkenti”. A bankok nem tudják a rájuk bízott betéteket hitelekbe kihelyezni, a ter-

⁵¹ KN 1931–1935: XXII. 270. ülés, 1934. május 2. Fenyő Miksa hozzászólása a költségvetési vitához, 73–80.

⁵² Fenyő Miksa: Foglalkoztatás, Kamat, Pénz. *Pesti Napló* 1937. február 10. 17.

⁵³ Imrédy fiskális politikájáról, az államháztartási válság kezeléséről: Pogány 2018.

⁵⁴ A Gömbös-kormány által kezdeményezett rendezénysorozat célja a hazai termékek fogyasztásának propagálása volt. Az eseményt a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) 1933 és 1940 között évente megszervezte (Nemzeti Munkahét. *Honi Ipar* 1933. október 15; A MUNKA piedesztálra emelése legyen a nemzeti munkahét programja. *Budapesti Hírlap* 1933. november 12. 3–4; 'Társadalmi Egyesületek Szövetsége' szócikk).

⁵⁵ Tőke, munka, takarékoság. Imrédy pénzügyminiszter beszéde a takarékosági kongresszuson a tőke gyűjtésének és felhasználásának helyes módjairól, s a magánosok és közületek helyesen értelmezett takarékoságáról. *Pesti Napló* 1933. november 15.

melés élénkítésére felhasználni, egyrészt mert az adósvédelmi törvények miatt bizonytalanná vált a tartozások visszafizetése, másrészt a gazdasági recesszió miatt kevesen akarnak kölcsönt felvenni.⁵⁶

Imrédyt azonban nem sikerült meggyőzni Keynes igazáról. 1934 őszén, a Nemzeti Munkahét alatt az Országos Takarékosági Propagandabizottság ismét megszervezte a takarékosági kongresszust. Imrédy ezúttal az egész magyar nemzethez intézett szöveget „a legfontosabb nemzeti gondolat”, a takarékoskodás fontosságáról.

„A kormány, mint eddig, úgy a jövőben is feltétlenül és szilárdan a nemzeti takarékoság alapján áll [...] a takarékoság eszméje nemzetnevelő és nemzetfenntartó gondolat, elsőrendűen fontos, ez egyik záloga a társadalom rendjének, a nyugalom biztosításának és a pénzügyi értelemben vett bizalom fenntartásának. [...] [E]zúttal is óva intem, figyelmeztetem és kérem a nagyközönséget, ne engedjen esetleges hangulatos szólásoknak, amelyek a fogyasztás minden áron való növelésével, mint egyedüli panaceaival ígérik megoldani egycsapásra az összes bajokat! A fogyasztásnak és a termelésnek, valamint a kereseti lehetőségeknek harmóniában kell állaniuk egymással s ezért mindenkire nézve fontos, szinte kötelező: a takarékoság, őszinte szívvel óhajtom, hogy ezt az egész nemzeti közvélemény megszívlelje s tőkeképzéssel erősebbé, boldogabbá és gazdagabbá tegye az országot.”⁵⁷

1937-ben Darányi Kálmán miniszterelnököt is erről akarta meggyőzni egy feljegyzésében: „tőke csak a termelésnek a fogyasztást meghaladó többletéből képződik. Mesterséges pénzszaporításból tőke közvetlenül nem származik.”⁵⁸ Imrédy azt ugyan elismerte, hogy a keresletösztönző lépések eredményesek lehetnek a jelentős megtakarításokkal rendelkező, gazdag nyugati társadalmakban, de ezeket a recepteket nem tartotta alkalmazhatónak Magyarországon, és hevesen támadta mindazokat a felelőtlennek tartott elemeket, akik a keynesiánus módszerek bevezetését akarták elérni:

„[A] könnyen élni szerető magyart könnyű a költségek, a többfogyasztás »hasznosságáról« meggyőzni, különösen, amikor világtekintélyekre is lehet hivatkozni, és egyes angolszász tényleg jeles közgazdasági írókat citálni. [...] Azt azonban soha semmiféle komoly közgazdász nem állította, és nem is állíthatja, hogy olyan társadalmakban, amelyeknél nyilvánvaló, hogy a megtakarítások messze elmaradnak a befektetések és befektetési szükségletek mögött, a bajokból való kijutásnak az volna a módja, ha azok a társadalmak még többet fogyasztanak. Az ilyen tendenciák csak olyan körökből indulhatnak ki, amelyeknek az életfelfogása materialista, sőt hedonista (és sajnos Budapesten ez az elem nagyon elszaporodott), értékei pedig

⁵⁶ Simontsits 1934.

⁵⁷ A takarékoság egyik záloga a társadalom rendjének és a bizalomnak – mondotta Imrédy pénzügyminiszter az Országos Takarékosági Kongresszuson. *Pesti Napló* 1934. október 3. 13.

⁵⁸ Imrédy 1999 [1937]: 443.

a gazdasági körforgásnak a fogyasztást megelőző fázisához, a javak forgalomba hozatalához (és az ezt még egy fokkal megelőző reklamározáshoz) fűződnek. Tehát igenis: nemcsak, hogy nem szabad a többfogyasztást propagálni minálunk, hanem egyenesen hangsúlyozni kell az igénytelenségnek és a takarékoságnak a követelményét, mert a tőkeképződés annak az eredménye, ha nagyobb a termelés, mint amekkora a fogyasztás, ami nemcsak abból eredhet, hogy többet termelünk, de abból is, ha kevesebbet fogyasztunk. Tisztában kell lennünk azzal, hogy Magyarország gazdasági felemelkedése csak egy rendkívül küzdelmes, nemcsak munkával, hanem lemondással is járó, hosszú periódusnak lehet az eredménye, és az, aki az életstandard emelésének csillogtatásával akar magának híveket szerezni, lehet jó politikai taktikus, de végeredményben csak árt a nemzet ügyének.⁵⁹

Imrédy, miközben egyre nagyobb hévvel érvelt a takarékoság mellett, bűnbakokat is talált, akiket azzal lehetett vádolni, hogy hedonizmusukkal, pazarló életformájukkal akadályozzák a puritán, a fogyasztást korlátozó életmód elterjedését, a társadalmi és gazdasági egyensúlyhiány megszüntetését. A harmincas évektől egyre gyakrabban konkrétan is megnevezte a „vétkeseket”: eleinte csak magánbeszélgetések során, később már nyíltan is a zsidókat tette elsősorban mindezért felelőssé. Már 1927-ben arról írt Harry Siepmannek⁶⁰ Londonba, hogy a külgazdasági egyensúly hazai hiányának egyik oka „a spekulatív elemek túltengése. Ez mindig egyensúlyi zavarokat okoz, és ami nálunk különösen jellemző, a fogyasztásnak és az áraknak az emelkedését. Ez utóbbiak különösen veszélyesek a fizetési mérlegünkre, mert csökkentik a kivitelt és növelik a behozatalt.”⁶¹ 1933-ban, egy másik brit tanácsadónak már kimondottan a zsidókat hibáztatta: „Imrédy panaszkodott a honfitársaira, hogy nem értik meg, hogy takarékoskodni kell, különösen a zsidók. Irtóznak az egyszerűségtől, kiirthatatlan meggyőződésük, hogy a külső hivalkodás elengedhetetlen.”⁶²

Miniszterelnökként, 1939 elején tartott pécsi beszédében a felszámolásra ítélt „zsidó szellemiséget” ismét a harácsolással és a hedonizmussal jellemezte.⁶³ 1943 végén, a zsidótörvények és a több száz egyéb jogfosztó rendelet által kismimizett, kítaszított hazai zsidóságot még mindig ugyanilyen vádakkal illette parlamenti beszédében:

⁵⁹ MNL OL Z 12. 8. csomó, 17. tétel. Elnök Úr Ő Nagyméltósága cikke II/2/17.

⁶⁰ H. A. Siepman (1889–1961) 1924 és 1926 között népszövetségi tanácsadó a Magyar Nemzeti Banknál, 1926-tól a Bank of England tanácsadója, a tengerentúli jegybankokkal foglalkozó osztályon a közép-európai országok tartoznak hozzá (Péteri 1993: 576–577; Hennessy 1992: 85; Sayers 1976: 163).

⁶¹ MNL OL K 278. 6. csomó, 33. tétel. Imrédy levele Siepmannek, 1927. július 13.

⁶² BECA OV 33/14. Bruce levele Siepmannek, 1933. november 21. Henry J. Bruce (1880–1951) 1904 és 1920 között diplomáciai szolgálatot látott el Bécsben, Berlinben és Petrográdban, 1931. november és 1938. február között a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) által delegált tanácsadó a Magyar Nemzeti Bankban, majd 1939-ig az MNB felkért szakértője volt.

⁶³ Imrédy Béla Pécssett ismertette a Magyar Élet Mozgalom nemzeti egységet és összefogást teremtő programját. *Budapesti Hírlap* 1939. január 17. 4.

„Társadalmi és gazdasági téren is egyre erősebben érvényesül a zsidókérdés megoldatlanságának hatása. [...] [G]azdasági befolyásuk könnyed és materiális életszemlélettel párosulva rombolja és bomlasztja középosztályunkat. A szellemi szabotázs fegyvereit is ők forgatják, vagy forgattatják csatlósaiikkal a legügyesebben. Pénzükkkel, összeköttetéseikkel, a jó élet iránti hajlamaikkal a feketepiacon is a kereslet zömét képviselik.”⁶⁴

Imrédy zsidókról alkotott korai nézeteiről nem tudunk semmit, az eddig megismert források alapján úgy tűnik, hogy 1937 előtt sem a nyilvánosság előtt, sem pedig belső feljegyzésekben nem írt vagy beszélt a zsidókról, az 1933-ból származó fenti levél az egyetlen olyan dokumentum, amely arról tudósít, hogy voltak ilyen gondolatai. 1937-től viszont egyre elvakultabb, szélsőséges antiszemita lett, aki az első két zsidótörvény megalkotásában is kulcsszerepet játszott és minden alkalmat megragadott, hogy felszólaljon a zsidóság jog- és vagyonszűntetése érdekében.

A harmincas évek második felében nemcsak Imrédy nézetei módosultak, de fontos gazdasági és politikai változások is beindultak. A súlyos gazdasági válságból való lassú, fokozatos kilábalás eredményeképpen csökkent a magyar államháztartás hiánya, kiviteli többlet jelent meg és nőtt az ország konvertibilis devizatartaléka, mindennek hatására 1937-ben az addig fizetésképtelen Magyarország három évre szóló adósságrendezési megállapodást kötött a külföldi hitelezőivel. A kölcsönszolgálat egy részét újra konvertibilis devizában tudták teljesíteni a magyar adósok. 1938 februárjában megszűnt Magyarország 1931 óta tartó népszövetségi ellenőrzése is, az ország visszanyerte pénzügyi szuverenitását. Adottak voltak tehát a külső és belső feltételei egy jelentős gazdaságpolitikai irányváltásnak. A kormány által 1931 óta alkalmazott deflációs politika ugyanis akadályozta a gazdasági növekedés kibontakozását. A sokak által már régóta követelt gazdaságélénkítő beruházási program 1938-ban valósult meg. Kezdeményezője Imrédy Béla MNB-elnök volt, aki neves hazai és svéd szakemberek segítségével dolgozta ki az ötéves beruházási terv koncepcióját, amely az első zsidótörvénnyel együtt kívánta megindítani az Imrédy szerint szükséges társadalmi és gazdasági reformokat. Talán nem véletlen, hogy az Imrédy közreműködésével megszövegezett első zsidótörvény célja is „a társadalmi és gazdasági egyensúly hatályosabb biztosítása” volt, amit néhány fontos foglalkozási területen a zsidóknak minősített állampolgárok arányának csökkentésével akart elérni.

Az Anschluss árnyékában beinduló győri program nem csak a válságból való kilábalást, a hadsereg régóta követelt felfegyverzését szolgálta. Imrédy a tervet a társadalmon belüli fogyasztási egyenlőtlenségek mérséklésére is fel kívánta használni.⁶⁵ A terv előkészítése során egy 1937-ben, Darányi miniszterelnök számára írt memorandumában fejtette ki a program fő céljait.⁶⁶ A feszült szociális

⁶⁴ KN 1940–1944: XVIII. ülés, 1943. november 30. Imrédy felszólalása, 372–384.

⁶⁵ Ungváry Krisztián is felhívta erre az összefüggésre a figyelmet (Ungváry 2002: 6).

⁶⁶ Imrédy 1999 [1937].

helyzet enyhítésére egy rövid távú tervet és egy hosszabb távra szóló, „organikus” koncepciót is felvázolt. Rövid távon a (főként zsidó) nagyvállalatokra kivetett társulati adó 25%-os felemelését javasolta, amelynek a bevételeiből a társadalom legszegényebb rétegeit, elsősorban a nincstelen agrárproletariátust akarta támogatni közmunkaprogramok révén.⁶⁷ Hosszú távon viszont egy „nagyszabású és egységes tervet” kívánt megvalósítani. A „keresztény életfelfogástól áthatott gazdasági és szociális terv” átfogó és egységes gazdaság- és szociálpolitika bevezetését jelentette számára. Imrédy nagy összegű vagyonadó kivetésével, a legtöbbet fogyasztó, legvagyonosabb rétegek, elsősorban a zsidó nagypolgárság megadóztatásával, fogyasztási szintje leszorításával akart forrásokat teremteni komplex gazdasági és szociális terve megvalósításához.⁶⁸ A megtakarítás, a vagyonosok fogyasztásának leszorítása forrásokat biztosított az új, munkahelyeket és jövedelmeket teremtő beruházások számára.

A memorandumban ugyanakkor felhívta a miniszterelnök figyelmét azokra a veszélyekre is, amelyekkel a tömegek fogyasztásának gazdaságilag megalapozatlan bővítése járna.

„Tökeszegény országban tehát, amilyen ma mi is vagyunk, a termelés növekedésével, vagy a felsőbb rétegek fogyasztásának megszorításával nem ellensúlyozott szociálpolitika igen rövid időn belül a tőkének az elpusztulására és az ezzel járó társadalmi zavarok nyomán egy kollektivista rendszerbe való bukásra vezetne.”⁶⁹

Darányit is a takarékoság nélkülözhetetlenségéről igyekezett meggyőzni a feljegyzésben:

„Magyarországon a szó régi, becsületes értelmében vett takarékoságnak igen nagy, mindenestre lényegesen nagyobb szerepe van, mint a nyugati államokban. Újból hangoztatom tehát, hogy igénytelenségnek kell az egész vonalon érvényesülni, és a felsőbb osztályoknak kell ebben elől járni. Nem szabad magunkat félrevezettetni hagyni a bulvár sajtótól, amely a költekezésben látja a munkanélküliség problémájának megoldását, s nem szabad visszariadnunk a külső ismérvek alapján való adóztatástól sem, mert az adótöbblet mellett, amelyet elérünk, még azt a másodlagos hatást is produkálhatjuk, hogy az emberek akaratlanul kevesebbet költenek és így több tőke halmozódik fel a produkció alátámasztására.”⁷⁰

* * *

Imrédy Béla kapitalizmusképe, illetve a harmincas évek gazdasági és társadalmi válságáról vallott gondolatai jelentős változáson mentek át 1927 és 1944 között.

⁶⁷ Imrédy 1999 [1937]: 449–450.

⁶⁸ Imrédy 1999 [1937].

⁶⁹ Imrédy 1999 [1937]: 461

⁷⁰ Imrédy 1999 [1937]: 464.

Fiatal gazdasági szakemberként a korszak uralkodó gazdasági liberalizmusának álláspontján állt. Pár évvel később, a krízis mélypontján, immár kormánypárti politikusként és kormánytagként a szabadversenyos kapitalizmussal szemben egy keresztény elvekre, a társadalmi szolidaritásra épülő gazdasági rendszer hívének vallotta magát. A világháború idején ellenzéki politikusként, egy szélsőjobboldali párt vezéréként pedig nemzetiszocialistának mondta magát, aki egy fajvédő, hivatásrendi alapon felépülő, népi és szociális munkaállamot kívánt felépíteni. Imrédy korai munkássága alapján nem igazolhatóak a történelmi szakirodalom eddigi állításai, Imrédy nézeteiben ugyanis nem 1938 őszén, de nem is 1937 tavaszán következett be az első fordulat, nézeteit szinte folyamatosan változtatta, a változó politikai helyzet függvényében, saját politikai karrierje érdekében. Kornfeld Móric szerint, aki már a húszas években is ismerte őt, „a teljes szociális átalakulás szükségességének hite Imrédyben már akkor élt, mikor, mint kezdő, a Nemzeti Bank tudományos osztályának tisztviselője lett”.⁷¹

Míg a tervgazdaság eljövételéről vagy a szabadversenyos, liberális piacgazdaság hanyatlásáról vallott sombarti tézisek Imrédy gondolkodásában is tetten érhetőek, addig a fogyasztás történelmi jelentőségének felismerésében Imrédy nem bizonyult Sombart követőjének. Míg a berlini mester a hedonizmusnak fontos szerepet tulajdonított a kapitalizmus kialakulásában, és kortársa, az amerikai szociológus, Thorsten Veblen is a demonstratív fogyasztás társadalmi hasznosságát emelte ki, addig Imrédy évtizedeken át, prófétai hévvel ostromozta a fényűzést és a pazarlást.⁷² Ez minden bizonnyal egy sikerrel játszott politikai szerep része volt, a szegények és nincstelenek pártfogójaként lépett fel, amivel az évek során népszerűsége, ismertsége és politikai támogatókra tett szert. Népi írók, fiatal értelmiségiek és sokan mások szimpatizáltak Imrédyvel szociális érzékenysége, radikális földreformjavaslatai, a falusi szegénység felszámolására vonatkozó szándékai miatt.⁷³ Kornfeld Móric 1948-ban írt visszaemlékezéseiben Imrédyt sodródó figuraként mutatta be, aki a politikai karrierje érdekében változtatta nézeteit:

„Imrédy sodródott az angolbarátságtól a nácizmusig, szociális megújulástól a szegeci reakcióig, az elhivatottság érzésétől merő kapaszkodásig a hatalomba, zsidóbecsüléstől az izzó antiszemitizmusig, keresztény idealizmustól pogány gonoszságig: az utóbbiaknál aztán végzetesen és véglegesen megakadt.”⁷⁴

Imrédy Béla gondolkodásában azonban kimutathatóak olyan elemek is, amelyek tartósan jelen vannak beszédeiben, írásaiban a vizsgált korszak egészé-

⁷¹ Kornfeld 2006: 253.

⁷² A kulináris élvezetek sokak számára az európai kultúra, a békeidők egyfajta szimbólumává lettek a második világháború idejére. Fenyő Miksa a német megszállás alatt, bujkálása során írott naplójegyzeteiben keserű nosztalgiával idézte fel a békeidők kifinomult asztali örömeit, a francia konyha iránti hódolatát. Andrassy Katinka is megemlékezett memoárjában az egykori családi étkezések hedonista bőségéről (Fenyő 1986: 119–120; Károlyné 1967).

⁷³ Mester 2012.

⁷⁴ Kornfeld 2006: 262–263.

ben. A takarékoság szükségességéről vallott nézete nem pusztán retorikai eszköz volt, hiszen a pénzügyi, gazdasági válság kezelése során pénzügyminiszterként, majd jegybankelnökként folytatott fiskális és monetáris politikájára jelentős hatással volt ez a gondolat.

FORRÁSOK

Bank of England Central Archives, London (BECA)

Overseas and Foreign Department (OV), 1933.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 278. Pénzügyminisztérium, Imrédy Béla félhivatalos iratai, 1932–1935.

Z 6. Magyar Nemzeti Bank, Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 1924–1949.

Z 12. Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztály, 1921–1955.

Képviselőházi Naplók (KN)

KN 1931–1935: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. I–XXIV. kötet. Athenaeum, Budapest, 1931–1935.

KN 1940–1944: Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I–XIX. kötet. Athenaeum, Budapest, 1940–1944.

Az Est, 1932.

Budapesti Hírlap, 1932.

Dunántúl, 1934.

Honi Ipar, 1933.

Pesti Napló, 1932–1934, 1937.

Új Barázda, 1932.

HIVATKOZOTT IRODALOM

'Charles Gide, 1847–1932' szócikk. In: *History of Economic Thoughts*. <http://www.het-website.net/het/profiles/gide.htm#works> – utolsó letöltés: 2018. június 11.

Csikay Pál 1929: Gide, Charles: Der Kooperatismus. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle* (53.) 10–11. 679–681.

Fekete Géznáné 1975: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

Fenyő Miksa 1986: *Az elsodort ország*. Magvető Kiadó, Budapest.

Gergely Jenő 2001: *Gömbös Gyula: politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest.

Heller Farkas 1926: Gide, Charles: Anfangsgründe der Volkswirtschaftslehre. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle* (50.) 69. 480.

- Heller Farkas 1930: Gide, Charles: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle* (54.) 73. 522–524.
- Hennessy, Elizabeth 1992: *A Domestic History of the Bank of England 1930–1960*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Imrédy Béla 1928: Produktivitás és fizetési mérleg. *Közgazdasági Szemle* (52.) 1. 20–41.
- Imrédy Béla 1999 [1937]: Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének memorandumja Darányi Kálmán miniszterelnök részére az ország helyzetéről és a teendőkről. 1937. március. In: Sipos Péter – Sipos András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Osiris Kiadó, Budapest, 445–468.
- Károlyi Mihályné 1967: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Európa, Budapest.
- Kopper, Christopher 2006: *Hjalmar Schacht: Aufstieg und Fall von Hitlers mächtigsten Bankiers*. Carl Hanser Verlag, München–Wien.
- Kornfeld Móric 2006: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. (Közreadja Széchényi Ágnes.) Corvina, Budapest.
- Mátyásné Marton Clementin 1932: Csoportos és összefoglaló ismertetések. Az autarkia kérdése a német röpirat-irodalomban. *Közgazdasági Szemle* (56.) 11. 825–829.
- Mester Miklós 2012: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is 27 év távlatából*. Tarsoly Kiadó, Budapest.
- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós*. I. kötet. PolgArt Kiadó, Budapest.
- Paksa Rudolf 2012: *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Pentzlin, Heinz 1980: *Hjalmar Schacht. Leben und Wirken einer umstrittener Persönlichkeit*. Verlag Ullstein GmbH, Berlin–Frankfurt am Main–Wien.
- Péteri György 1993: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1916–1924*. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 501–538, 566–577.
- Pogány Ágnes 2018: Szentháromság téri változatok költségvetési válságra. A fiskális krízis kezelése az 1930-as évek első felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Hitel – Bank – Piac. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 305–329.
- Romsics Ignác 1991: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországtudató Intézet, Budapest.
- Romsics Ignác (szerk.) 2000: *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999*. I. kötet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sayers, Richard Sidney 1976: *The Bank of England 1891–1944*. Vol. I. Cambridge University Press, Cambridge.
- Simontsits Elemér ifj. 1934: Gazdasági szemle. *Magyar Szemle* (8.) 1. 85–92.
- Sipos Péter – Sipos András (szerk.) 1999: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sipos Péter 1970: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sipos Péter 2001: *Imrédy Béla*. (Élet-kép sorozat.) Elektra Kiadóház, Budapest.

- Szabó Miklós 1974: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. *Történelmi Szemle* (17.) 3. 326–359.
- ’Társadalmi Egyesületek Szövetsége’ szócikk. In: *Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/T/T%C3%A1rsadalmi%20Egyes%C3%BCletek%20Sz%C3%B6vets%C3%A9ge.html> – utolsó letöltés: 2018. június 9.
- Ungváry Krisztián 2002: „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég* (26.) 4. 3–37.
- Ungváry Krisztián 2009: Szociálpolitika, modernitás és antiszemizmus Imrédy Béla politikájában. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 305–340.
- Vonyó József 1997: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 412–420.
- Vonyó József 2009: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 243–274.
- Vonyó József 2011: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok* (145.) 1. 3–38.
- Vonyó József 2014: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Zachar Péter Krisztián 2014: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válasz-kísérletek Európában a két világháború között*. L’Harmattan Kiadó, Budapest.

Laki Mihály

Kornai János a kapitalizmusról, 1953–1989

Tanulmányunk tárgya: hogyan gondolkozott a kapitalizmusról Kornai János a szocializmus évei alatt. A kijelölt téma jó néhány kérdést vet fel önmagában is. Hol kezdjük el a gondolati rekonstrukciót? 1945-től, amikor Kornai 17 éves korában belépett a kommunista ifjúsági szervezetbe, a MADISZ-ba? Vagy 1949-től, amikor a kommunista pártlap, a *Szabad Nép* munkatársa lett? Esetleg legyen 1955 a határ, amikor a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa lett?

De maga a kapitalizmus is kérdéseket implicál, hiszen igazi mozgó célpont. A fogalom ugyanúgy változó tartalmakat hordozott fejlődése során, mint az a jelenségkör, amit a kapitalizmus fogalmával jelöltek, jelölnek. A kapitalizmus terjedelme, ágazati súlypontjai, intézményi környezete folyamatosan módosult. Vajon mit érzékelt ebből az állandó átalakulásból Kornai János, és milyen jelenségeket tartott fontosnak? Vagy inkább tekintsük fekete doboznak a kapitalizmust, amihez kutatásunk tárgya, alanya viszonyult?

Ezek a dilemmák erősen befolyásolják nemcsak a kutatási, elemzési programot és annak módszertanát, de a felhasználható és felhasználandó források, dokumentumok körét is. Vajon figyelembe kell-e vennünk hozzá mások emlékezéseit, véleményét, magándokumentumait, például Kornai leveleit? E tekintetben mindenképpen célszerű az önkorlátozás. Jelen tanulmány csupán a Kornai János által közreadott (publikált, jóváhagyott) szövegekre és a saját önéletrajzára¹ épít. Eközben próbáljuk meg rekonstruálni, dokumentálni a szűkebb, tágabb környezetet, amelyben Kornai fontosabb kutatási és publikációs döntései megszülettek.²

A HAZAI REFERENCIACSOPORT

Kovács János Mátyás, a „létezett szocializmus közgazdasági eszmetörténetének” avatott kutatója, nyilvános levelet írt Simonovits Andrásnak hetvenedik születésnapja alkalmából. Ebben azt kérdezte az ünnepelttől, „hogya miért tartott oly sokáig, hogy a nagyvilágban régóta uralkodó neoklasszikus iskola, még ha »másodlagos frissességű« változatban, de 1989 után végül is meghonosodjék

¹ Kornai 2005.

² Kornai Jánost a múlt század hetvenes éveinek elején ismertem meg. Az azóta eltelt évtizedekben kollégaként, munkatársként nyomon követhettem, recenziókban, interjúkban értékelhettem a munkásságát. Idővel barátok lettünk (remélem ezt ő is így gondolja). Az olvasó majd eldönti, hogy mindez segítette vagy gátolta a leírást és az elemzést.

a Kárpát-medencében, azon túl is, szerte Kelet-Európában”.³ Másként fogalmazva: miért késleltették – Kovács szerint – a magyar közgazdaságtan „nyugatosodását” a hazai közgazdász-társadalom véleményvezérei, köztük a levélben (cikkben) említett Bródy András, Jánossy Ferenc, Kornai János, Nagy András, Nagy Tamás, Tardos Márton.

Jelen írás szempontjából fontos, hogy ezek a teljesítményeket, politikai és magánéleti gesztusokat számon tartó, egymással alkalmanként informális és formális munkaviszonyban álló, hol konfliktusokba, hol véd- és dacszövetségekbe keveredő közgazdászok számos jel szerint Kornai János egyik fontos referenciacsoportjának tagjai voltak évtizedeken át.

Nagy Tamás, Bródy András, Jánossy Ferenc életük végéig marxistának vallották magukat. A piacgazdaság és a többpártrendszer megteremtésében nagy szerepet játszó, „liberális reformer” Tardos Márton pedig utolsó írásaiban visszatért a marxista kezdetihez, és úttévesztésnek minősítette a szocializmus utáni átmenetet.⁴ Abban nem különböztek, hogy lenézték és ellenfélnek tekintették a hivatalos, „polgárd-tanszéki” marxizmust, pontosabban a marxizmus–leninizmust. Cikkeikből, könyveikből jól dokumentálható a polgári demokráciához és a magántulajdonon alapuló gazdasághoz (kapitalizmushoz) fűződő kritikus viszonyuk is. Jánossy Ferencnek és Bródy Andrásnak a kapitalista rendszer teljesítményét és fejlődési korlátait elemző, az akadémiai világon kívül is nagy hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó könyvei⁵ jól illusztrálják ezt az ambivalenciát.

Az olvasó joggal kérdezheti: miért foglalkozunk e „referenciacsoport” és a marxizmus viszonyával? Miért a kerülőút, miért nem tanulmányozzuk csupán a kapitalizmusról folyó hazai és nemzetközi vitát és benne Kornai János tudományos közléseit? A válasz megint többrétegű.

Egyfelől a kommunista diktatúráknak a tudományos nyilvánosságot korlátozó feltételei készítenek erre bennünket. A születésnapi levélben említett közgazdászok évtizedeken át olyan politikai-gazdasági rendszerben éltek, ahol nem volt nyilvános és szabad diskurzus a kapitalizmusról (sem). A tudományos karriert, sőt a sztálinizmus éveiben gyakran az életben maradás esélyét határozta meg a viszonyulás a hivatalos ideológiához, a marxizmus–leninizmushoz,⁶ amely

³ Kovács J. M. 2016: 6.

⁴ Tardos 2004.

⁵ Jánossy 1966; Bródy 1983.

⁶ A sztálinizmussal leszámoló Ny. Sz. Hruscsov szovjet pártfőtitkár időszakában, „az olvadás éveiben” készült tankönyv szerzői így írták le a két rendszer közötti különbségeket: „A termelőeszközök tulajdonának formája határozza meg az emberek helyét a társadalmi termelés rendszerében, a társadalom osztályszerkezetét. A termelőeszközök tőkés magántulajdonának uralma idején a munkások meg vannak fosztva a termelőeszközöktől, s ezért kénytelenek a munkájuk termékeit elsajátító kapitalistáknak dolgozni. Ennélfogva a kapitalizmusban a termelési viszonyokat is antagonisztikus ellentmondások, a kapitalisták és a munkások közötti osztályharc, valamint a kapitalisták között a lehető legmagasabb profit biztosításáért folyó konkurenciaharc jellemzik. A szocializmusban a termelőeszközök társadalmi tulajdonának két formája, az állami tulajdon (köztulajdon) és a szövetkezeti-kolhoztulajdon uralkodik, megszűnt az embernek ember általi kizsákmányolása, a dolgozók maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak. A termelési viszonyok

a kapitalista rendszert a szocializmus ellenfeleként, ellentettjeként határozta meg. Magyarországon 1949 és 1989 között a marxizmus–leninizmus volt a hivatalos ideológia. A piac koordináló szerepének növekedését, a magántulajdon részleges visszaállítását javasoló közgazdászok könnyen kiérdemelték az „antimarxista” nem veszélytelen címét.⁷ Ilyen tapasztalatok, feltételek között élesen elvált a kinyilvánított, publikált, előadott, illetve a gondolt, legfeljebb szűk körben megosztott, formálódó vélemény. Akik figyelmen kívül hagyták ezt az élet- és karrierszabályt, még az 1970-es években is retorzióban részesültek Magyarországon.⁸

Másfelől a marxizmushoz való viszonyt közvetett mutatónak is használhatjuk: aki marxista, az jó eséllyel erősebben bírálja, elutasítja a kapitalizmust, mint aki nem fogadja el, bírálja vagy ignorálja Marx vagy éppen Lenin, Trockij, Sztálin, Mao Ce-tung nézeteit. Ma is vállalom negyven évvel ezelőtti mondataimat:

„A marxisták [...] tapasztalataim szerint kritikusan viszonyulnak, fenntartásokkal közelednek a kapitalizmushoz, a kapitalista társadalomra jellemző intézményekhez (elsősorban a piachoz). Ez a kapitalizmusellenesség, pontosabban minden, a kapitalista társadalmakban alkalmazott megoldással szembeni ellenkezés szerintem a magukat marxistának vallók legfontosabb közös jellemzője. Ennek alapján eléggé jól körülhatárolhatóak a határesetek is.”⁹

---

terén ismeretlenek az antagonisztikus ellentmondások, a termelési viszonyokat az elvtársi együttműködés és a szocialista kölcsönös segítség jellemzi” (Fedor [szerk.] 1959: 11–12).

⁷ Jól illusztrálják az 1950–1960-as évek fenyegető atmoszféráját, a hatalomban levők fenyegető arroganciáját az alábbi idézetek: „Lapunknak az ellenforradalom előtt megjelent számait szintén mulasztás terheli a marxista közgazdasági elmélet tisztaságáért és hazai alkotó alkalmazásáért vívott harcban [...]. 1956-ban nem közöltünk kellő számú és színvonalú cikket a szocialista állam gazdasági szerepéről. Ez a tematikai egyoldalúság éppúgy, mind egyes lapunkban közölt vitacikkek hibái szintén hozzájárultak ahhoz, hogy az idevágó vitatott kérdésekben egyoldalú, túlzó, sőt antimarxista nézetek kaptak lábra” (Lapunk munkájának és feladatainak néhány kérdése 1983 [1958]: 297). Hasonló szellemiséget áraszt Háy Lászlónak, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nagy hatalmú rektorának 1964-as írása: „Kutatásaink csak a marxizmus–leninizmus elveinek és módszereinek alkalmazásával lehetnek eredményesek: nagy hiba, amikor egyes szerzők munkáiban eltűnik a marxizmus” (Háy 1983 [1964]: 383).

⁸ „Az állampárt 1973-ban Kis János, Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Bence György és Vajda Mihály ellen lépett fel antimarxista nézeteik miatt. »Úgy érzem, hogy a jogaimban sértettek meg, és ez nyilvánvalóvá tette számomra, hogy vannak jogaim, melyeket nem az államtól kapok, s amelyeket az állam nem vehet el, legföljebb megsértheti őket. Ezt nem kell lehorgasztott fővel tűrnöm, tiltakozhatok, védelmezhetem a méltóságomat« – mondta Kis János. Arra a felvetésre, hogy a retorziót kiváltó írások tudományos vagy inkább politikai jellegűek voltak, a filozófus elmondta: a Bence Györggyel és Márkus Györggyel közösen írt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művük egyik központi gondolata az volt, hogy nemcsak a létező szocializmus, de annak marxi ideálképe sem tartható. Bár előre látható volt, hogy a könyv a pártállami kontroll alatt álló sajtóban nem jelenhet meg, a szerzők mégis benyújtották a Gondolat Kiadónak. »Nem a szerző dolga, hogy cenzúrázza magát« – mondta Kis János erről” (N. N. 2009).

⁹ Kovács A. (szerk.) 1977: 22.

Kornai referenciacsoportjának marxista tagjai kezelni tudták ezt a kettősséget. Rendre vitába keveredtek a hivatalos ideológia képviselőivel, a „dogmatikusokkal”, ám ez a diskurzus a marxizmuson belül, annak szó- és fogalomkészletével folyt, a marxisták által fontosnak tartott folyamatokról és tendenciákról. Nem tudunk olyan esetről, hogy például a kapitalizmuselemzéseik közreadását gátolta volna a hazai cenzúra, a szerkesztői vagy a kiadói önkény.

Az 1973-as „filozófusper” után létrejött a cikkek, könyvek tárgyában, a szó- és érvekészletében a hivatalostól különböző hazai második nyilvánosság.¹⁰ A hetvenes évek második felében, *Marx a negyedik évtizedben* címmel közreadott, az egyik első magyarországi szamizdat szerzői a marxizmus állapotát, hasznosításának esélyeit, a marxizmushoz fűződő viszonyukat elemezték.¹¹ Nem vállalkozunk a szöveggyűjtemény bemutatására, még kevésbé értékelésére. Kovács András, a diskurzus kezdeményezője, így emlékezett vissza 1998-ban:

„1977 februárjában levelet küldtem néhány tucat barátomnak és ismerősömnek. A levél így kezdődött: »Generációm legtöbb tagjának gondolkodását valamilyen formában a marxizmus határozta meg. Akik tudatosan marxistának tekintették magukat, vagy akik álláspontjukat tudatosan a marxizmussal szemben alakították ki, mind úgy vélték, hogy pontosan tudják, miben hisznek, mit vetnek el, és azt is, hogy miért. Mára a helyzet megváltozott. Ez indított arra, hogy feltegyem a kérdést: szerinted mi a marxizmus, és mi a viszonyod hozzá?« A levélre huszonegyen válaszoltak. A válaszokat összeraktam – 268 oldalt tettek ki –, úgy húsz-harminc példányban legépeltettem, és a *Marx a negyedik évtizedben* címet adtam neki, arra utalva, hogy a válaszadók többsége harmincas éveiben járt, no meg a szovjetrendszer is fennállásának negyedik évtizedébe lépett. Ebből a gyűjteményből lett a magyar szamizdat első nagyobb vállalkozása.»¹²

KORNAI JÁNOS STRATÉGIÁJA¹³

Kornai memoárjában részletesen bemutatja azt, hogy Sztálin halála után, lépésről lépésre megismerte a rendszer működését, bűneit, és a referenciacsoport tagjainál korábban radikálisan szakított a marxizmus minden – hivatalos és nem hivatalos – formájával:

¹⁰ Viták tárgya lehetett a hivatalos nyilvánosságban tabunak számító egypártrendszer, a Szovjetunióhoz fűződő viszony.

¹¹ Kovács A. (szerk.) 1977.

¹² Kovács A. 1998: 72.

¹³ Leírásra, feldolgozásra vár Nagy András sok szempontból hasonló értékeken alapuló izgalmas szakmai, közéleti életútja, közlési stratégiája.

„Szemben 1955-ig a marxi gondolati építmény zártsága és áttekinthető logikai szerkezete elegendő argumentum volt a mellett, hogy az nemcsak zárt és logikus, de *igaz* is. Amikor már csalódottan és gyanakodva kezdtem revideálni magamban a korábbi elméleti meggyőződést, elkezdtem mind nagyobb határozottsággal alkalmazni egy másik kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. Éppen a becsapottság keserves élménye sugalmazta fokozott erővel ezt a kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. [...] Nem csak az a baj, hogy ezeknél a szembesítéseknél a marxista dogmák egytől egyig elbuktak a valósággal való összevetés vizsgáin. A legnagyobb baj az, hogy Marx és főképp későbbi tanítványai nem is érzik intellektuális kötelességüknek a tudományosság elemi kritériumának alkalmazását, a valósággal való konfrontációt.”¹⁴

Az 1989-es rendszerváltásig Kornai János nem publikálta ezeket a felismeréseit sem a hivatalos, sem a nem hivatalos nyilvánosságban.

„[M]ár 1956 körül megérlelődött és 1957-ben újra megerősödött bennem az elhatározás: nem próbálok illegális publikációkkal hatni az események menetére. Már akkor kijelöltem magamnak az utat, amelyen járni akarok: hozzáértő közgazdász-szá szeretnék válni, a nyugati szakma tagjává, aki legálisan kinyomtatott publikációival akar majd befolyást gyakorolni. Ez kezdettől fogva engedményeket követelt. Kész voltam engedményeket tenni, amíg azok nem ütköztek bele lelkiismeretem tiltásaiba.”¹⁵

Kornai a referenciacsoportjának marxista tagjaitól és a nem hivatalos nyilvánosságban fellépőktől eltérő közlési stratégiát választott: ignorálta a hivatalos ideológiát.

„Magyarországon azonban, akárcsak a többi szocialista országban, a marxista politikai gazdaságtannak hivatalosan deklarált monopóliuma volt. [...] A »Túlzott központosítás« eszköztára, nyelve, gondolati apparátusa teljesen kívül esik ezen a körön. Amikor írtam, nemcsak arról voltam meggyőződve, hogy a politikai gazdaságtan sztálini újításai (’alaptörvény’, ’tervszerű arányos fejlődés törvénye’) használhatatlannak és félrevezetőek, hanem arról is, hogy a marxi munkaérték-elmélet intellektuális apparátusa sem munkaképes: nem ad konstruktív segítséget a szocialista rendszer valóságának elemzéséhez. Nem polemizáltam vele, hanem egyszerűen mellőztem: ezt teszem azóta is.”¹⁶

Nem vállalkozunk a választott közlési és kutatási stratégia előnyeinek és hátrányainak leírására vagy összevetésére. Egyik következménye azonban jól rekonstruálható. Kornai első publikációi (zsengéi) a kapitalizmusról szóltak. A nyugat-

¹⁴ Kornai 2005: 92–93.

¹⁵ Kornai 2005: 263.

¹⁶ Kornai 1990: VII.

német gazdaság működését elemző folyóiratcikk ismertetéseiben 1955-ben¹⁷ az ifjú szerző nem a Német Demokratikus Köztársaság marxista folyóiratainak ideológiai fejtegetéseire, hanem a folyamatokra, tényekre helyezte a hangsúlyt. Az ezt követő évtizedekben, pontosabban 1989-ig, életművéből hiányoznak a kapitalista rendszert vagy az egyes fejlett tőkés országok gazdasági folyamatait elemző írások. Nem tudunk olyan, általa vezetett vagy részvételével végrehajtott kutatási programról, amelynek a marxizmus vagy a kapitalista rendszer lett volna a közvetlen tárgya.¹⁸ Ám akkor honnan az 1989-es, nagy visszhangot kiváltó, a polgári demokráciát és a magántulajdon növekvő súlyának fontosságát hirdető *Indulatos röpírat?*¹⁹ Amely – mint majd bemutatjuk – a korabeli kapitalizmus alapos ismeretéről tanúskodik.

A CSELEKVÉS TUDOMÁNYA – A MATEMATIKAI KÖZGAZDASÁGTAN ÉVEI

Kornai 1957–1958-ban jelentősen módosította kutatási programját.²⁰

„Ha a kutatás messzemenő következtetései, azok gazdag tényszerű igazolásával együtt nem írhatók meg és nem adhatók ki, akkor tudomásul kell venni, hogy a kutatás politikai korlátokba ütközött. Úgy éreztem, hogy zsákutcába kerültem. Most, amikor emlékezéseimet írom, persze eszembe jut, vajon jól ítéltem-e meg a helyzetet. Vajon nem lett volna érdemes tovább dolgozni a *Túlzott központosítás* folytatásán? Annyi bizonyos, hogy én *akkor* azt gondoltam, nem lehet, nem érdemes. Kialakult bennem a meggyőződés, hogy nem elegendő a téma kisebb módosítása. Új kutatási irányt kell választanom. Ez az irány a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása volt.”²¹

Kornai nemcsak a kutatási-elemzési módszerét, hanem a tudományos kutatás céljáról vallott álláspontját is módosította. Az új program: a „cselekvéstudomány”. A kétszintű tervezésről írt 1965-ös könyve előszavában ez olvasható:

„Mint minden tudománynak, a közgazdaságtudománynak is alapvető feladata, hogy leírja, rendszerezze, osztályozza a valóság jelenségeit, s ezek alapján feltárja a lényeges összefüggéseket, szükségszerűségeket, törvényeket. (Tudományos törvényen itt a valóságban szükségképpen érvényesülő lényeges tendenciákat, összefüggéseket értjük.) A közgazdaságtudománynak van azonban egy másik, fontos feladata is: tám-

¹⁷ Kornai 1955a, 1955b, 1955c.

¹⁸ Az összehasonlító elemzésekről később még lesz szó.

¹⁹ Kornai 1989a.

²⁰ A referenciacsoport több tagja is hasonló irányban módosította, folytatta a kutatási programját. Lásd például: Bródy 1960, 1961; Lipták–Nagy 1963; Tardos 1967.

²¹ Kornai 2005: 142 (kiemelés az eredetiben).

pontokat adni a gazdaságos, racionális gyakorlati cselekvéshez. Válaszolnia kell arra a kérdésre: hogyan kell kedvezően elosztani, felhasználni a termelőerőket, hogyan kell célszerűen gazdálkodni a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló gazdasági erőforrásokkal, hogyan kell az erőforrások legkedvezőbb kombinációjával a legnagyobb eredményt elérni. *A közgazdaságtudomány egyik alapvető fontosságú feladata: a gazdaságos cselekvés tudományos vizsgálata.*²²

A cselekvés tudományos vizsgálata rendszersemleges. Amikor az volt a célja, hogy kiderítse, „az adott termelési viszonyok mellett milyen tervezési módszereket alkalmazzunk, milyen gazdaságossági számításokat végezzünk, hogy a termelőerők elosztása és felhasználása kedvező legyen”,²³ akkor ehhez nem kellett „tisztázni” a marxizmushoz, és így a kapitalizmushoz fűződő viszonyát sem.

Kornai ebben a szellemben folytatta a távlati tervezéshez kötődő kutatásait is. „A reálfolyamatok, anyagi fizikai tevékenységek (termelés, forgalom, fogyasztás), valamint a hozzájuk szorosan kapcsolódó intellektuális folyamatok harmóniáját” vizsgálta. Kiemelt jelentőséget nyertek nála „a világméretű gazdasági fejlődés történelmi főáramlatai”.²⁴

„[Nem foglalkozott azzal,] hogyan függ össze a gazdasági növekedés a politikai hatalmi és tulajdonviszonyokkal, a kormány és a lakosság kapcsolatával, a társadalom osztályszerkezetével stb. Sőt még az ennél szűkebben vett gazdasági institutionális formák – a mai közgazdasági nyelv kifejezésével: a gazdasági mechanizmusok, szabályozási rendszerek is a vizsgálat körén kívül maradnak.”²⁵

A téma és a módszer módosításának előnye a viszonylagos nyugalom és függetlenség volt.

„A matematikai nyelv érthetetlen a komisszárok, politikai referensek és általában mindazok számára, akik az intézetek, kiadók, folyóiratok munkáját politikailag ellenőrzik. Meglátanak néhány matematikai képletet egy kéziratban, és elborzadva leteszik. Maga a nyelv is némi oltalmat jelent tehát a politikusok és segítők, az éber »polgárosok« vizsgáló szemeitől. A matematikai formalizmus a politikai semlegesség benyomását kelti.”²⁶

Kornai a módosított program éveiben lett a nyugati akadémiai közösség elismert tagja. 1972-ben a Princeton Egyetem, 1973-ban a Stanford Egyetem, 1976–1977-ben a Stockholmi Egyetem vendégprofesszora, 1968-ban az Eco-

²² Kornai 1973 [1965]: 16 (kiemelés az eredetiben).

²³ Kornai 1973 [1965]: 18.

²⁴ Kornai 1972: 12.

²⁵ Kornai 1972: 12.

²⁶ Kornai 2005: 162.

nometric Society tiszteletbeli tagja, 1978-ban már elnöke volt. 1978-ban lett a Párizsi Egyetem, ugyanebben az évben a Poznani Egyetem díszdoktora.

A FELISMERÉS FOKOZATAI

Az 1971-ben publikált *Anti-equilibrium*²⁷ és az ezt megalapozó kutatások célja több és más, mint a fentebb idézett, egy évvel később közreadott tanulmányoké. Kornai János az *Anti-equilibrium*ban nem kevesebbre vállalkozott, mint az általános egyensúlyelmélet bírálataira és (noha ezt nem mondja ki nyíltan) meghaladására.

„A közgazdaságtudomány eddig mindössze egyetlen iskolát hozott létre, amely a gazdasági rendszerelmélet nézőpontjából írja le a gazdaságot, mégpedig formalizált modell segítségével. Ez a gondolatrendszer a Walras nyomán kialakult úgynevezett általános egyensúlyelmélet (general equilibrium theory). Minthogy ez a matematikailag formalizált gazdasági rendszerelmélet eddigi *egyetlen* nagy teljesítménye, figyelmemet erre kívánom összpontosítani. Könyvem alapján véve *kritikai* tanulmány.”²⁸

A gazdasági rendszerelmélet fogalomkészlete és nyelve sem maradhatott változatlan:

„Legyen általánosabb, mint a tradicionális közgazdaságtan nyelve. Tartalmazza azokat a fogalmakat, amelyek alkalmasak egymástól eltérő rendszerek leírására. Segítségükkel jellemezhetjük mind a szocialista, mind a kapitalista berendezkedésű országok gazdaságát, mégpedig gazdag sokféleségükben, egymástól eltérő formáikban.”²⁹

Továbbra is a módosított program érvényes:

„Előítéletek nélkül kívánom leírni a gazdasági rendszereket. Úgy gondolom, vannak jelenségek, amelyek minden gazdasági rendszerben megtalálhatók, teljesen általánosak. Más jelenségek főként a korszakkal függenek szorosan össze: a XIX. század, a XX. század első vagy második felének gazdaságát jellemzik. Számos jelenség az ország gazdasági-technikai fejlettségével kapcsolatos: gazdag, közepesen fejlett vagy pedig szegény, elmaradott-e a szóban forgó ország. És vannak igen lényeges vonások, amelyek kifejezetten a társadalmi berendezkedéssel, a tulajdonviszonyokkal, a hatalom formáival függenek össze.”³⁰

²⁷ Kornai 1971.

²⁸ Kornai 1971: 23.

²⁹ Kornai 1971: 57–58.

³⁰ Kornai 1971: 24–25.

„»Társadalmi-gazdasági formáció« vagy »társadalmi-politikai rendszer«”. Főként a szocialista országok politikai és közgazdasági irodalma használja e kifejezéseket a »szocialista gazdasági rendszer« és a »kapitalista gazdasági rendszer« megkülönböztetésére. A szóhasználat szerint a 'rendszer' kifejezést fenn kellene tartani olyan, egymástól alapvető kérdésekben különböző formációkra, mint amilyen a szocializmus vagy a kapitalizmus. Könyvemben nem csatlakozom a 'rendszer' fogalmának ehhez a speciális értelmezéséhez. A legtöbb tudományág sokkal általánosabb fogalomnak tekinti, a matematikai rendszerelmélet egzakt definíciókat adott a rendszer fogalmához, nem foglalthatjuk le tehát a kifejezést az említett két formációra, illetve azok megkülönböztetésére.”³¹

A szerző azonban esetenként eltért ettől a programtól. Az *Anti-equilibrium* szövegében több helyen is olvashatunk „az egymástól eltérő rendszerekről” és a rendszerek időbeli átalakulásáról. A mai tőkés gazdaság többszintű rendszerré válásáról például megtudjuk, hogy a kapitalizmus sokat változott a 19. század közepéhez képest.

- „A harmincas évek óta, a nagy válság okozta megrázkódtatás nyomán, nem utolsósorban a keynesi iskola tanácsai alapján, sokkal aktívabbá vált a kormányok pénzügyi beavatkozása a gazdasági életbe.
- A két világháború, s különösen a második hadigazdasága nagymértékben megnövelte a gazdaság szabályozásával foglalkozó állami bürokráciát, ami a háború után sem sorvadt el mindenütt teljesen, hanem módosult formában, szűkebb körben tovább él.
- Számos tőkés országban részleges államosítást hajtottak végre. Az állami ipar irányításában néhol többszintű vertikális mutatók mutatkoznak.
- Részben a keynesi foglalkoztatási politikához, részben a hadsereg szükségleteihez, részben pedig az állami vállalatokhoz kapcsolódva megnőtt a kormányok szerepe a beruházások szabályozásában.
- Megnőtt a helyi állami szervek gazdasági szerepe.
- Számos tőkés országban kezdik kialakítani a népgazdasági szintű tervezést. Egyes országokban – például Franciaországban – a tervezés kezdetől fogva többszintű: a kormány alá rendelt tervtitkárság iparági tervbizottságokat irányít, azok pedig befolyást gyakorolnak a vállalatok tervezésére.
- Nőtt a bankrendszer centralizációja. A pénzügyi és hitelszervezet számos országban többszintű.
- Igen nagy, sőt óriási vállalatok, tőkecsoportosulások, konsernek jöttek létre, amelyekben belül többszintű vezetés érvényesül.

³¹ Kornai 1971: 77.

- A II. világháború után nagy befolyással rendelkező nemzetközi gazdasági szervezetek alakultak. Ezek egy újabb szintet hoztak létre az eddigi nemzeti szintek fölé.³²

A kutatási tervnek is beillő ambiciózus felsorolás (vagy vázlat) jól mutatja, hogy Kornai alapos ismeretekkel rendelkezett a korabeli kapitalizmus folyamatairól.³³ Tárgyunk szempontjából ennél talán fontosabb, hogy olyan piac-, illetve rendszerállapotokat mutat itt fel, amelyek főként a kapitalizmusra, olykor a szocializmusra jellemzőek.³⁴ Kornai tulajdonképpen módosított tudományos programja ellenében jutott élete egyik fontos felfedezéséhez. Kimutatta, hogy az egyensúlyi állapotok „kivételes pillanatok. A jellegzetes állapot, legalábbis egy termék piacán, de igen gyakran a gazdaság egészében is: vagy nyomás, vagy szívás.”³⁵

Ha egy gazdasági rendszer állapotát elemezzük, „hosszabb időszak és valamennyi termék átlagát kell figyelembe vennünk”. Ezek alapján „[a] gazdaság helyzetére az általános nyomás (illetve az általános szívás) jellemző, ha a társadalmi termelés nagy részét kitevő termékeknél, hosszabb időszak átlagában nyomás (illetve szívás) érvényesül”.³⁶

Innen egyenes út vezetett „vissza” a cselekvések tudományos vizsgálatától a gazdasági rendszerek jelenségeinek rendszerezéséhez, osztályozásához, s ezek alapján az összefüggések, szükségszerűségek, törvények feltárásához.

„A valóságos gazdasági rendszerek számottevő részében vagy általános nyomás, vagy általános szívás uralkodik.”³⁷

„A legtöbb szocialista országban, köztük Magyarországon is, hosszú időszakokon át, többé-kevésbé általánosan, azaz a rendszer egészére kiterjedően szívás érvényesült. A legtöbb fejlett kapitalista országban, hosszú időszakokon át (főként a háborús évek kivételével), többé-kevésbé általánosan, azaz a rendszer egészére kiterjedően nyomás érvényesült. Mindkét megállapítás megszorításokat tartalmaz (»a legtöbb

³² Kornai 1971: 106–107.

³³ Sajnos Kornai nem adott meg az egyes pontokhoz referenciáirodalmat, így nem tudjuk, mennyire szisztematikus forrásgyűjtésre és elemzésre támaszkodott a felsorolás összeállításakor.

³⁴ Kornai János életművének talán legellentmondásosabb eleme az *Anti-equilibrium*. A számos lelkes és/vagy kritikus könyvismertetést, biztatást nem áttörés, hanem feledés követte. (Aligha véletlen, hogy az *Anti-equilibrium* megjelenése után 35 évvel ugyanez az ambivalencia jellemezte a Kornai János önéletrajzi kötetét bemutató vitadélután hozzászólóit is (Laki [szerk.] 2006). Nem vállalkozunk a percepció vagy a könyv ismertetésére, még kevésbé értékelésére. Itt csupán a könyv III. részének (*Nyomás és szívás a piacon*, 247–369) néhány megállapításával foglalkozunk.

³⁵ Kornai 1971: 281. Az akkor kreált „nyomás–szívás” ellentétpárt nem fogadta el a szakma. Az eladók piaca–vevők piaca pár viszont eléggé elfogadott fogalom. Kornai újabb írásaiban a „hiány–többlet” fogalom párt használja.

³⁶ Kornai 1971: 281.

³⁷ Kornai 1971: 282.

országban«, »többé-kevésbé általánosan«) arra utalva, hogy tudomásul vesszük ellentétes jelenségek létezését.”³⁸

Az előző oldalakon felborítottuk az időrendi sorrendet. Mint említettük, az *Anti-equilibrium* egy évvel előbb jelent meg, mint a távlati tervezési program keretében született *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Vagyis párhuzamosan működött Kornai cselekvéstudományi és a félbehagyott, majd újrajkezdett „klaszszikus” társadalomtudományi programja. Erre utal, hogy az *Anti-equilibrium*-ban csak vonakodva, feltételekkel fogadta el, hogy a tartós egyensúlytalanság két alapállapota a létező két társadalmi rendszerhez köthető:

„A szocializmussal szemben politikailag elfogult, vagy a tárgyilagos, de nagyon felületes szemlélő számára könnyen adódik a következő válasz: a szívás szükségszerű következménye, de legalábbis kísérőjelensége a szocializmusnak, a nyomás pedig a kapitalizmusnak. Nem könnyű ezzel az állásponttal vitatkozni, mert [...] a legtöbb szocialista országban többnyire szívás volt és van, a legtöbb kapitalista országban pedig nyomás. Mégis, [...] a magam részéről ezt a »magyarázatot« határozottan elvettem. Meggyőződésem, hogy a szocialista gazdasági rendszer is lehet a nyomás állapotában, s a kapitalista rendszer piacán is érvényesülhet általános szívás.”³⁹

Ma már tudjuk (többek között Kornai Jánostól), hogy egyetlen működő rendszer állapotának radikális átalakulásai sem írhatók le kielégítően a kapitalizmus és a szocializmus különbségeinek vizsgálata nélkül. Mégis, ekkor még az ellenpéldák – az 1965-ös gazdasági reform utáni Jugoszlávia, illetve a második világháború után a hadigazdaságból a békegazdaságba átlépő nyugat-európai országok – elegendőek Kornainak, hogy kijelentse: „a beruházási politikában, az árak és a bérek alakulásában, a hitel- és pénzügyi politikában a legutóbbi néhány évben végrehajtott változtatások billentették át a piaci erőviszonyokat”.⁴⁰

VISSZATÉRÉS AZ EREDETI KUTATÁSI PROGRAMHOZ: A HIÁNY

Kornai János *A hiány* bevezetőjében így határozta meg könyvének tárgyát.

„Azoknak a hiányjelenségeknek egy része, amelyeket az előzőekben körvonalaztam, minden gazdasági rendszerben feltűnhet. Jó néhány nem ismeretlen a fejlett tőkés országokban, különösen a nagy konjunkturális fellendülések idején, vagy pedig háborúk alatt. [...] Könyvemben azonban ezekkel az országokkal nem foglalkozom: vizsgálatom a szocialista gazdasági rendszerekre összpontosul.”⁴¹

³⁸ Kornai 1971: 287.

³⁹ Kornai 1971: 335.

⁴⁰ Kornai 1971: 336.

⁴¹ Kornai 1980: 18.

Bár rendre megemlíti, hogy „[n]em feladatunk a modern kapitalizmus részletes elemzése”,⁴² a figyelmes olvasó a kapitalista rendszer meghatározó folyamatainak, működés módjának leírásait, Kornai korábbi fontos állításainak korrekcióit találja ebben a könyvben. A vállalatok magatartásában megfigyelhető különbségeket továbbra sem a tulajdonosi szerkezettel, hanem a piacok tartósan eltérő állapotával magyarázza: „A klasszikus kapitalista vállalatnál rendszerint a keresleti korlát, a hagyományos szocialista vállalatnál az erőforráskorlát köti meg a tevékenységeket.”⁴³ A vállalatok eltérő viselkedését tehát a két rendszer eltérő normál állapota magyarázza:

„A klasszikus keresletkorlátos rendszer normál állapotában számottevő a mozgósítható slack: mindenekelőtt foglalkoztatható, de pillanatnyilag nem foglalkoztatott munkaerő, és a kihasználatlan állótőke. Éppen azért mozgósítható ez a slack, mert együtt állnak, felhasználásra várva, a komplementer inputok. Hiányjelenségek léteznek, de csak szórványosan. A kapitalista ciklus *e körül a normálállapot körül megy végbe*. Még a fellendülés csúcán is aránylag ritkán ütközik bele fizikai erőforráskorlátokba s a mélypontra óriásivá nő a slack.”⁴⁴

A piaci kockázatok eltérő mértéke és helye miatt a vállalatok beruházási magatartása, üzleti stratégiája is alapvetően különbözik a két rendszerben.

„Mivel [a szocializmusban – L. M.] minden vállalatra és közületre hat az expanzió belső kényszere, s mivel semmilyen kudarc nem fenyeget, amely az expanziótól visszatarthatná őket, *önként* senki sem mond le a beruházásról. A szocialista rendszerben a gazdasági vezetők annyira megszokták ezt a helyzetet, hogy el sem tudják képzelni, más is lehetséges. Pedig éppen ebben áll az egyik legfontosabb különbség a tőkés rendszer mechanizmusával szemben. Beruházni vagy nem beruházni – ez a tőkés-vállalat egyik legsúlyosabb dilemmája. Önként is visszarettenhet a beruházás gondolatától, ha az túl kockázatosnak látszik – még akkor is, ha pillanatnyilag rendelkezésére állna az anyagi fedezet.”⁴⁵

Mindez a gazdaságpolitikák különbségeit is magyarázza:

„A keynesi makro-ökonómiában és a tőkésállamok gazdaságpolitikájában (amennyiben azok keynesista szellemben fogantak) az a fő gond, hogyan kell beruházásra ösztönözni, ha a vállalkozók körében nincs elég beruházási kedv, hogyan kell az államot is beruházási tevékenységre aktivizálni.”⁴⁶

⁴² Kornai 1980: 418.

⁴³ Kornai 1980: 43.

⁴⁴ Kornai 1980: 228 (kiemelés az eredetiben).

⁴⁵ Kornai 1980: 207 (kiemelés az eredetiben).

⁴⁶ Kornai 1980: 215.

Kornainál a kapitalizmus változásának legfontosabb indikátora ekkor már a költségvetési korlát állapota, állapotváltozása.

„A klasszikus kapitalizmus elindulásához képest mélyreható változások mentek végbe, amelyek eltávolítják a költségvetési korlát keménységének fokát a $(\beta)=0$ végpontról. [...]

Igazság szerint még a magántulajdonon, az egymástól elkülönült mikroszervezetek tevékenységén alapuló kapitalizmusban sem jelent meg soha teljes következetességgel a 0. fokozat. Talán a XIX. század közepének Angliája még közelebb állhatott ehhez, viszont a mai kapitalizmus messze eltávolodott tőle. Az állam számos formában avatkozik bele a gazdasági életbe. Így például paternalisztikus módon kiegészíti a veszteséges, csőddel fenyegetett vállalkozást: állami garanciákkal, előnyös hitelekkel, adókedvezményekkel, esetleg közvetlen pénzügyi juttatással. A munkanélküliség növekedésének időszakában a szakszervezetek is nyomást gyakorolnak a kormányokra, hogy a munkahelyek, a foglalkozási lehetőségek védelmében segítsék meg a pénzügyi nehézségekbe sodródott vállalatot. [...] Az atomizált verseny és a tökéletesen magára hagyott mikro-szerkezet lehetetlenné vált korunkban, amelyben ropant koncentráció ment végbe a termelésben, s amelyben növekszik, és mind hatalmasabbá válik az állami bürokrácia.”⁴⁷

KITÉRŐ: A RÉGI-ÚJ PROGRAM MEGVALÓSÍTÁSÁNAK KEDVEZŐ FELTÉTELEI

Kornai 1976-ban, inspiráló svédországi környezetben írta *A hiányt*. Nemcsak a kedvező munkafeltételek, de helyzetének és környezetének változásai is segítettek a könyv megírásában. Például az, hogy Kornai peremértelmiségiből nemcsak a nemzetközi, de a hazai tudományos közösség tekintélyes tagjává is vált a hetvenes években: 1974-ben Akadémiai Díjat kapott, 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Ezek a fejlemények jelentősen javították magyarországi kutatási és publikálási lehetőségeit.

Ugyancsak kedvező és fontos fejlemény, hogy ezekben az években folyamatosan csökkent a hivatalos marxizmus–leninizmus befolyása a hazai tudományos életben és az oktatási programokban. Miközben intenzív diskurzus zajlott a gazdasági reformról, sorra jelentek meg a nyugati (köztük főáramú) közgazdaságtan fontos művei magyar kiadóknál, magyar nyelven.⁴⁸ Magyar nyelvű válogatások is segítettek a nyugati társadalomtudomány iránt érdeklődőket.⁴⁹ Csak alapos levéltári kutatás és interjúsorozat segítségével deríthetnénk ki, hogyan szívárogtak be

⁴⁷ Kornai 1980: 328.

⁴⁸ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: McGuire 1971; Perroux 1972; Myrdal 1972; Hicks 1978; Arrow 1979; Simon 1982.

⁴⁹ Például: Andorka 1970.

a polgázdalkurzusok kötelező és választható irodalomjegyzékeibe az ilyen könyvek, folyóiratcikkek, és ennek hatására hogyan módosult az oktatás és a tudományos közlés nyelve a hetvenes és a nyolcvanas években, de így volt.

A *hiány* írásának és megjelenésének éveiben ugyan zavartalanul folytatódott a (jórészt idősebb) marxista közgazdászok kapitalizmusdiskurzusa – a csökkenő profitrátáról, az abszolút vagy relatív elnyomóról és más örökzöld témákról⁵⁰ –, ám egyre nagyobb számban íródtak a fejlett ipari országokban szokásos módszerekkel és szókészlettel készített konjunktúrajelentések,⁵¹ háttér tanulmányok, folyóiratcikkek és monográfiák. A kutatási-oktatási környezet változásának jele az is, hogy a közgazdászok új nemzedéke, különösen azok, akik a megértő közgazdaságtant művelték és terepmunkán alapuló leíró elemzéssel mutatták be a vállalatok, szövetkezetek és az állami irányítás működését, ezekben az években már nem használták a hivatalos ideológia szókészletét és elemzési eszközeit.⁵²

A referenciacsoport tagjai – marxisták és nem marxisták – támogatták Kornait *A hiány* kiadásában, percepciójában. Bródy András lett például a könyv egyik lektora. Szerepéről így emlékezik Kornai az önéletrajzában:

„Tudtam, hogy egyik-másik korábbi munkám nemigen nyerte el a tetszését. Mindazonáltal Bródy, a politikai kockázatokat vállalva, teljes mellszélességgel kiállt a könyv mellett. Igazi tudóshoz méltó generozitással fogalmazta meg a lektori véleményt. Kijelentette: ahogy Adam Smith a kapitalizmust, úgy mutatom be én *A hiányban* a szocializmust.”⁵³

A kutatás és elemzés javuló feltételei sem módosították Kornai fontossági sorrendjét, a nyolcvanas években is a szocialista gazdaság állt érdeklődésének középpontjában. Ám továbbra is gyakran élt az összehasonlító elemzés eszközeivel.

Az összehasonlítás fontos indikátora a költségvetési korlát állapota (állapotának változása): „A szocialista gazdaságokban a költségvetési korlát szélsőségesen puha. Kisebb mértékben és a rendszer jól körülhatárolható részében hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a vegyes gazdaságokban is.”⁵⁴ *A hiány* utáni években egy másik mutatót is alkalmazott, elkészítette a koordinációs mechanizmusok tipológiáját. A koordináció négy mechanizmusát különböztette meg: a bürokratikus, a piaci, az etikai és az agresszív alapformát. „[M]inden mikro-folyamat közvetlen szabályozását vagy a négy alapforma egyike, vagy az alapformák

⁵⁰ Erdős P. 1976; Erdős T. 1976; Göncöl 1966.

⁵¹ Például: Molnár et al. (kész.) 1976; Rába (szerk.) 1978.

⁵² A 20. század utolsó harmadában tevékenykedő magyarországi esettanulmány-írók, terepkutatók története külön elemzést érdemelne. Itt elegendő, ha megemlítjük a Tardos Márton szerkesztette kötetet (Tardos [szerk.] 1980), az olvasó ebből megismerheti a kutatói kör szándékait, módszereit, jellemzőit.

⁵³ Kornai 2005: 254.

⁵⁴ Kornai 1989b: 64.

valamilyen kombinációja látja el.”⁵⁵ Az alapformák aránya, a domináns alapforma rendszerenként, koronként változik, különbözik:

„Soha a történelem folyamán nem létezett olyan társadalom, amelynek minden tevékenységét kizárólag a négyféle alapforma egyike koordinálta volna. [...] A valóságban egymás mellett működnek a különböző alapformák. Hatókörük részben elhatárolódik, részben pedig e formák egymással szorosan összefonódva érvényesülnek.”⁵⁶

Az alapforma-kombináció indikátora, amely alkalmas a rendszerek leírására és összehasonlítására: „A történelem a kombinációk roppant változatosságát hozta létre eddig is, s a korábbiak mellett folytonosan újabb kombinációk keletkeznek.”⁵⁷ Bár 1989 előtt Kornai a szocialista és a nem szocialista (vegyes) gazdasági rendszerek eltéréseit mutatta be, figyelmes olvasója számára nem volt kétséges, hogy a kapitalizmusban a piaci, a szocializmusban a bürokratikus koordináció a meghatározó alapforma, hogy a költségvetési korlát a reformált szocialista rendszerben is puhább lesz, mint bármely kapitalista gazdaságban. Az 1980-as években folytatott kutatásainak fontos eredménye volt a gazdasági rendszerek összehasonlításának másik fontos indikátora: a nyereségérdekeltség, a profitmotívum erőssége.

1982. január 28-án a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen nyilvános vitát rendeztek Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról.⁵⁸ A nagy érdeklődés mellett folyó vita jórészt arról szólt, hogy Liska víziója mennyire működne egy megreformált szocialista gazdaságban – itt ezzel az érdekes kérdéssel nem foglalkozunk, a hozzászólók nézeteinek bemutatásától eltekintünk.

Tárgyunk szempontjából viszont nem érdektelen, hogy a vitában felszólaló Kornai János a rendszer-összehasonlítás egy újabb elemére hívta fel a figyelmet: az elképzelt és a valóságos rendszerek közötti különbségre:

„Tudom, hogy Liska olyan képződményt akar, amely alapvető vonásokban eltérne a kapitalizmustól. Mégis, lehetetlen tudományosan megalapozott állításokat megfogalmazni az általa elképzelt rendszerről anélkül, hogy alapos, tárgyilagos, előítéletmentes összehasonlításokat ne tenne a kapitalista gazdaság működésével. Hogyan működik ott a tőkepiac, a hitelrendszer, a kamatláb, a részvénytőzsde, a vállalat-alapítás, a vállalatok tulajdonának átadása, az árverés, a csőd: milyen az állam és a vállalat viszonya? Milyen a kis-, a közép- és a nagyvállalat helyzete? Miféle típusai vannak a tulajdonnak, a tulajdonosi, a menedzseri és a vállalkozói szerepkörnek és így tovább.”⁵⁹

⁵⁵ Kornai 1989b: 13.

⁵⁶ Kornai 1989b: 13.

⁵⁷ Kornai 1989b: 13.

⁵⁸ Síklaky (szerk.) 1985.

⁵⁹ Síklaky (szerk.) 1985: 319–320.

AZ INDULATOS RÖPIRAT

Kornai 1989 novemberében közreadta az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című művét, a szocializmus utáni társadalmi-gazdasági rendszer – a szocializmus utáni átmenet – egy lehetséges forgatókönyvét, ami a formálódó rendszer szerinte szükséges elemeit, az átalakításban részt vevő politikai erők fontos teendőit tárgyalja.⁶⁰ Ezzel két korábbi döntését is megváltoztatta: sok évtized után újból gazdaságpolitikai ajánlást készített, ráadásul a szocialista gazdaságról.

Döntését könnyíthette, hogy az *Indulatos röpirat* írásakor, megjelenésekor lényegében véget ért az általa került, nem kedvelt reformdiskurzus,⁶¹ és hogy a sok éven át használt reformskála⁶² egyre kevésbé volt alkalmas a programok értékelésére. 1989 második felében sorra alakultak az „előpártok”, pártok, politikai szövetségek, már olvashatóak voltak a programkezdeményeik, sőt részletesebb pártprogramok is készültek.⁶³ Változott a programok címettje és funkciója is.

„A magyarországi szocializmus utolsó éveiben született nem hivatalos reformjavaslatok (Társadalmi szerződés 1987, Fordulat és reform 1987) szerzői már nem elsősorban a hatalom központjait, hanem a *közönséget* kívánták meggyőzni állításaik igazáról. [...] A politikusok fokozatosan rájöttek, hogy nézeteik lehetséges vevői – hasonlóan a polgári demokráciák választóihoz – nem a reformskálát fogják használni, amikor a fülkében kitöltik szavazóceduláikat.”⁶⁴

Kornai könyvében nem hivatkozik ezekre a programokra, nem vitatkozik velük, legfeljebb olyan közgazdászokkal, akik időközben az új politikai pártok, szervezetek programíró szakértői lettek.⁶⁵

Kornai a nyolcvanas években (*A hiány után*) sem folytatott kapitalizmuskutatást, szocializmuskutatásaiban azonban kiemelkedő szerepet kapott a gazdasági-társadalmi rendszerek összehasonlítása. A használt mutatók így a kapitalizmus fontos tulajdonságait jelezték.

„Korábbi munkáimban sokat foglalkoztam azzal, hogy a szocialista rendszert más társadalmi-gazdasági formációkkal, elsősorban a modern kapitalizmussal hasonlítam össze. Ennek az előismeretnek a hasznosítására teszek kísérletet.”⁶⁶

⁶⁰ Kornai 1989a.

⁶¹ Kornai 1987.

⁶² „Az elemzés fontos eszköze volt az akkor és korábban használt 'reformskála': ha a gazdaság meghatározó részét érintette a felülről vezényelt változtatás, továbbá ha igen rövid idő alatt léptek hatályba a reformcsomag legfőbb elemei, akkor átfogó és radikális reformról, ellenkező esetben részleges reformról, korrekcióról beszéltünk” (Laki 2000: 230).

⁶³ Laki 1989a, 1989b, 2000.

⁶⁴ Laki 2000: 231. (Hivatkozott munkák: Társadalmi szerződés 1987; Fordulat és reform 1987.)

⁶⁵ Némileg igaztalanul és feleslegesen, hiszen a gyorsan változó közlési feltételek között a korábban merész ötletek, önkorlátozások időszerütlenné váltak.

⁶⁶ Kornai 1989a: 8.

Kapitalizmus és szocializmus összevetése Kornai munkáiban

<i>Mutató</i>	<i>Kapitalizmus</i>	<i>Szocializmus</i>
költségvetési korlát	kemény, puhuló	puha
uralkodó koordinációs mechanizmus	piaci koordináció	bürokratikus koordináció
a nyereségösztönzés ereje	erős	gyenge
a piacok állapota	nyomás	szívás
uralkodó tulajdonforma	magán	közösségi
utópia vagy valóságos rendszer	valóságos	valóságos

Nem vállalkozunk az 1989–1990-es pártprogramok és az *Indulatos röpirat* összehasonlítására. Egyet kivéve: szemben a programok többségével, Kornai vegyes gazdasággal, a magán- és az állami szektorok tartós hazai együttélésével számolt 1989-ben. Továbbá azzal, hogy a két szektor eltérően fog viselkedni. Kornai szerint a növekvő magánszektorban a kapitalizmus, a tovább élő állami szektorban pedig inkább a szocializmus tulajdonságait tapasztaljuk majd.

„Amíg a bürokratikus állami tulajdon marad a gazdaság domináns szektora, lehetetlen az állami vállalatban érvényesíteni a kemény költségvetési korlátot. Ennek alapvetően szociológiai okai vannak. Összefügg ez azokkal a garanciákkal, amelyeket ez az állam, akár akarja, akár nem, kénytelen vállalni a tulajdonában levő vállalatok menedzsereinek és dolgozóinak biztonságos foglalkoztatásával kapcsolatban.”⁶⁷

A hiánygazdaság felszámolásában is más szerepet játszik a két szektor. Az állami szektorban „[ú]jra és újra meg fog jelenni a beruházási éhség és a bérlázításra való hajlam”⁶⁸ – ami a hiány vagy az infláció gerjesztője. Ezzel szemben „[a] magánvállalkozás szabad belépése a termelés és a forgalom bármelyik területére, beleértve a szabad magánimportot is, kialakítja azt a piaci rezsimet, amelyet úgy szoktunk nevezni: az eladók versenye a vevőért”.⁶⁹ Emiatt a két szektor szabályozása sem lehet hasonló. Ahol nem a piaci, hanem a bürokratikus koordináció a meghatározó, mások a versenyfeltételek, mint a magánszektorban: ott „ne részesüljön azonos elbánásban a népgazdaság minden szektora. Nem tarthat igényt azonos elbánásra az, aki a maga pénzét költi, és az, aki az államét.”⁷⁰

* * *

Az itt közreadott történet nem erősíti, hanem cáfolja Kovács János Mátyás – kérdésbe bújtatott – tételét. Kornai János és/vagy a referenciacsoportja nem gátolta a nyugati/főáramú közgazdaságtan terjedését a szocialista Magyarországon. Ha volt ilyen elmaradás, a fő vétkesek ebben a hivatalos marxista–leninista ideológiát sok éven át a tudományos-oktatói világra kényszerítő kommunista hata-

⁶⁷ Kornai 1989a: 59.

⁶⁸ Kornai 1989a: 92.

⁶⁹ Kornai 1989a: 93.

⁷⁰ Kornai 1989a.

lom képviselői és intézményei. Az elnyomó struktúrákhoz többféle módon viszonyultak a tudományos közösség tagjai. Kornai olyan tudományos nyelvet, közlési és kutatási stratégiát választott, amely lehetővé tette számára, hogy kerülje a nyílt ütközést a hivatalos „tudományos világnézet” képviselőivel. Eközben az összehasonlító közgazdaságtan eredményeinek felhasználásával és új tételeinek kidolgozásával olyan tudásra és módszerekre tett szert, amelyek a szocialista rendszer összeomlása után képessé tették az átmenet nagy hatású programjának elkészítésére. 1989 után Kornai számos tanulmányt írt, illetve több kutatást folytatott, amelyeknek már – nyíltan vállalva – a kapitalista rendszer volt a tárgyük.

De ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1970: *Mikromodellek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Arrow, Kenneth J. 1979: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*. (Válogatta és a bevezetőt írta Kornai János.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bence György – Kis János – Márkus György 1992: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Lukács Archívum, Budapest.
- Bródy András 1960: *Az ágazati kapcsolatok mérlege. (A felhasznált absztrakciók, ezek korlátai és a számítások pontossága.)* (Kandidátusi értekezés.) MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Bródy András 1961: *Matematikai módszerek alkalmazása a vállalatvezetésben. Iparvállalatok tervezése és szervezése. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bródy András 1983: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Erdős Péter 1976: *Bér, profit, adóztatás. Tanulságok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről*. MTA Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Erdős Tibor 1976: *Egyensúly, válság, ciklikusság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fedor János (szerk.) 1959: *Politikai gazdaságtan*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fordulat és reform 1987: *Medvetánc* (7.) 2. Melléklet, 5–131.
- Gönczöl György 1966: *A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Háy László 1983 [1964]: Közgazdaságtudományunk helyzete és feladatai. In: Nyers Rezső (szerk.): *A magyar gazdaságirányításról*. (Vélemények/Viták.) I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 379–394. (Eredeti megjelenés: *Közgazdasági Szemle* 1964. [11.] 2. 137–150.)
- Hicks, John R. 1978: *Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága*. (A bevezető tanulmányt írta Mátyás Antal.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Jánosy Ferenc 1966: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1955a: Az állammonopolista tendenciák erősödése a beruházások finanszírozásában. *Pénzügyi Szemle* (2.) 10. 880–881.

- Kornai János 1955b: A Wirtschaftswissenschaft című közgazdasági folyóirat 1955-ben megjelent számairól. *Közgazdasági Szemle* (2.) 12. 1512–1519.
- Kornai János 1955c: Nyugat-Németország közgazdasági problémáiról. *Közgazdasági Szemle* (3.) 4. 470–477.
- Kornai János 1971: *Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1972: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1973 [1965]: *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése*. (Szerk. Lipták Tamás, Wellisch Péter.) (Második, bővített kiadás.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1980: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1983: *Ellentmondások és dilemmák*. (Gyorsuló Idő.) Magvető Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1987: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I–II. rész. *Gazdaság* (21.) 2. 5–46; 3. 5–40.
- Kornai János 1989a: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Rt., Budapest.
- Kornai János 1989b: *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. (Gyorsuló Idő.) Magvető Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1990: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. (Második kiadás.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kovács András (szerk.) 1977: *Marx a negyedik évtizedben*. Szamizdat kiadás, Budapest.
- Kovács András 1998: Marx a negyedik évtizedben. *Beszélő* (3.) 9. 72–77.
- Kovács János Mátyás 2016: A hetvenéves Simonovits Andrásnak. Minden, amit tudni akartam a matematikai közgazdaságtanról, de nem mertem megkérdezni. *Élet és Irodalom* 2016. november 25. 6.
- Laki Mihály 1989a: *Alternatívák és alternatívok. Az új politikai szervezetek gazdasági nézetei*. Közgazdasági Információs Szolgálat 1989. augusztus 4. (Kézirat.)
- Laki Mihály 1989b: Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról. *Térgazdasági Fórum* (5.) 4. 1–17.
- Laki Mihály 2000: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelési 1989-ben. *Közgazdasági Szemle* (47.) 3. 230–250.
- Laki Mihály (szerk.) 2006: *Egy délután Kornai-val. Beszélgetés A gondolat erejével című könyvről a Közgazdaságtudományi Intézetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Lapunk munkájának és feladatainak néhány kérdése 1983 [1958]: Szerkesztőségi cikk. In: Nyers Rezső (szerk.): *A magyar gazdaságirányításról*. (Vélemények/Viták.) I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 295–307. (Eredeti megjelenés: *Közgazdasági Szemle* 1958. [5.] 1. 79–90.)

- Lipták Tamás – Nagy András 1963: *A külkereskedelmi optimumszámítások eredményeinek összehasonlítása hányad- és összeg-típusú célfüggvények alkalmazása esetén*. Magyar Kereskedelmi Kamara, Budapest.
- McGuire, Joseph 1971: *A vállalalkozási magatartás elméletei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár Ferenc et al. (kész.) 1976: *A világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem irányzatai 1976 elején*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Myrdal, Gunnar 1972: *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- N. N. 2009: '73-as filozófusper. *Népszava online* 2009. június 1. <http://nepszava.hu/cikk/83711-73-as-filozofusper> – utolsó letöltés: 2018. január 30.
- Perroux, François 1972: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Rába András (szerk.) 1978: *A világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem irányzatai 1978 tavaszán*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Simon, Hebert A. 1982: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Síklaky István (szerk.) 1985: *Koncepció és kritika*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tardos Márton 1967: *A nemzetközi kereskedelem néhány problémájának vizsgálata lineáris programozási modellek segítségével*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Tardos Márton 1976: *A szovjet–magyar külkereskedelem árszínvonala*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Tardos Márton (szerk.) 1980: *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Tardos Márton 2004: Néhány gondolat a globalizáció trendjéről. *Külgazdaság* (48.) 12. 4–6.
- Társadalmi szerződés 1987: Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. (Szöveg: Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia.) *Beszélő* (Különszám, sokszorosítva).

Perényi Roland

Justizmord vagy megalapozott ítélet?

A katonai bíróság és a nyilvánosság viszonya az 1909-es Hofrichter-ügy kapcsán

„Ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek!” (Mt 7,1)¹

1909-ben gyilkossági botrány rázta meg az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregét. Bár az eset kevésbé ismert, mint a négy évvel későbbi Redl-ügy, mégis ez volt az első olyan nagy nyilvánosságot kapott eset, amely rávilágított a császári és királyi hadsereg strukturális és morális problémáira. Tanulmányomban a „Hofrichter-ügy” néven elhíresült gyilkosságot mutatom be a rendelkezésre álló források – elsősorban a bécsi Kriegsarchivban található katonai bírósági anyag, valamint a korabeli osztrák és magyar sajtó – alapján. Azt a kérdést vizsgálom, hogy a Mária Terézia uralkodása alatt megteremtett, s a 20. századra anakronisztikussá vált katonai bírósági eljárásrend mennyiben befolyásolta az ügy megítélését a Monarchia közvéleményében.

A 19. század végére, 20. század elejére a sajtó, valamint a tartalmait ekkoriban már egyre szélesebb körben fogyasztó társadalom mindinkább negyedik hatalmi ágként jelentkezett. Az Osztrák–Magyar Monarchia történetében számos olyan esettel találkozhatunk, ahol egy konkrét ügy – legyen az politikai korrupciós ügy, köztörvényes bűncselekmény vagy bármilyen más, nagy botrányt kavart eset – nyilvános visszhangja a politikai döntéshozókat lépéskényszerbe hozta, s akár törvényi reformokra is ösztönözte. Maradva a Monarchia osztrák felén, két példát érdemes ezzel kapcsolatban említeni. A 19. század végére Bécsben, elsősorban a szociáldemokrata munkásmozgalomhoz kapcsolódóan létrejött az úgynevezett szociális riport műfaja, amely kimondottan a társadalmi problémák és konfliktusok bemutatására szakosodott.² Az első ilyen oknyomozó riport Victor Adlerhez, a *Gleichheit* című szociáldemokrata lap szerkesztőjéhez köthető, aki a wienerbergi téglagyári munkások helyzetét feltáró riportjának köszönhetően elérte, hogy a parlament is napirendre tűzze a kérdést, aminek eredményeképp egy iparfelügyelői vizsgálatot követően a téglagyár vezetőségét különböző munkásjóléti reformok bevezetésére kényszerítették.³ Másik példánk Max Winterhez, a bécsi oknyomozó riport legnagyobb alakjához kötődik, aki 1908-ban megjelent *Die Blutsauger des Böhmerwaldes* (A Cseh-erdő vérszívói) című riportkönyvében számos anomáliát tárt fel az ottani Schwarzenberg-birtokon,

¹ Ezt a bibliai idézetet választotta Adolf Hofrichter visszaemlékezése mottójául (Hofrichter 1920).

² Ehhez bővebben: Perényi 2018: 11–16.

³ Ehhez bővebben: Perényi 2018: 43–44.

s a könyv kapcsán keletkezett politikai vita – amelynek ekkor Winter a Reichsrat tagjaként maga is aktív részese volt – nyomán több törvényjavaslat is készült a birtokviszonyok rendezése érdekében.⁴

Jól illeszkedik ebbe a sorba az itt tárgyalandó Hofrichter-ügy is (amelyben, amint azt később látni fogjuk, ugyancsak fontos szerepet játszott az előbb említett Winter). A sajtó ugyanis az átlagos bűncselekményekhez képest sokkal intenzívebben foglalkozott a kérdéssel, hiszen az ügy egyben a Monarchia egyik legtekintélyesebb intézménye, a közös hadsereg strukturális problémáira világított rá, s ebből következően az olvasóközönség körében is komoly érdeklődésre tartott számot. Mindezt tetézte természetesen az a tény, hogy az eset rendkívül kényes mivolta miatt a hatóságok mind a rendőrségi nyomozást, mind pedig a bírósági eljárást igyekeztek titokban lefolytatni. A Hofrichter-ügy tehát arra is jó példával szolgál, hogy a 20. század elején a sajtó és az olvasóközönség egyre fokozódó hírérsége már nem tette lehetővé a hatalom számára, hogy a politikailag kellemetlen ügyeket a nyilvánosság kizárásával folytassák le. Az eset egyúttal a dualista monarchia viszonylag szabadon működő,⁵ a fennálló társadalmi viszonyokat olykor szókimondóan kritizáló sajtója és a merev, gyakran anakronisztikus szabályok szerint funkcionáló, a modernizálódó világtól egyre inkább eltávolodó, egyfajta párhuzamos társadalommá váló hadsereg konfrontálódásaként is értelmezhető.

Az eset alapos dokumentáltságának köszönhetően egyszerre több szempontból is bemutatható a gyilkosság, mivel a teljes egészében fennmaradt katonai bírósági iratok,⁶ valamint a Monarchiabeli, illetve a nemzetközi sajtóban rendkívüli részletességgel tárgyalt bűnügy főszereplői, így maga az elítélt, Adolf Hofrichter főhadnagy, továbbá az ügyben vizsgálóbíróként főszerepet játszó, cseh származású Jaroslav Kunz is publikálta visszaemlékezéseit, amelyekben mindketten saját szempontjaik szerint mutatják be az esetet. Hofrichter egykori ügyvédjének, Richard Pressburgernek köszönhetően pedig további nézőpontból is vizsgálható a rendkívüli bűneset. A főszereplők narratívái a Monarchia összeomlását követő utólagos értelmezés szempontjából is érdekesek számunkra, hiszen mindhárman az I. világháború végét követően ragadtak tollat, hogy megírják az üggyel kapcsolatos emlékeiket.

A Hofrichter-ügy a bűnözés- és büntetéstörténeti elemzés mellett számos társadalomtörténeti adalékkal is szolgál a k. u. k. katonatiszt társadalmi pozíciójára, megítélésére vonatkozóan, rávilágítva a hadsereg „állam az államban” jellegére, valamint a civil világ és a hadseregen belül meghatározó szerepet játszó sajátos becsületkódex között megfigyelhető feszültségekre. Az eset ugyanakkor médiatörténeti szempontból sem érdektelen, hiszen a korszakban kibontakozó

⁴ Perényi 2018: 53–54.

⁵ Ez persze nem jelenti a sajtó ellenőrzésének teljes hiányát, amit leginkább a baloldali sajtóval szemben gyakran hozott hatósági intézkedések bizonyítanak.

⁶ A bécsi hadi levéltárban kilencdoboznyi iratanyag maradt fenn, amely kizárólag ezt a bűncselekményt dokumentálja a legapróbb részletekig.

modern újságírás teljes arzenálját felvonultatta a gyilkossággal megvádolt Adolf Hofrichter főhadnagy ártatlansága vagy éppen bűnössége körül dúló „sajtóháborúban”.⁷ Mivel a történelem híres bűnesetei az utókort is gyakran foglalkoztatják, ezért tanulmányom végén egy rövid kitérőt teszek, amelyben bemutatom a Hofrichter-ügy későbbi irodalmi és filmes reprezentációit. Esetünkben ez azért is fontos, mert a Redl-ügyhöz hasonlóan a vezérkari tisztek elleni 1909-es merénylet későbbi feldolgozásai is hozzájárulnak a Monarchia hadseregéről alkotott utólagos képhez.

Miután a gyilkosság kronológiáját egy korábbi írásban elemeztem,⁸ magát a bűnesetet itt csak vázlatosan mutatom be, s inkább az ügyet különböző szempontból értelmező forrásokra koncentrálok.

MERÉNYLET A VEZÉRKAR ELLEN⁹

1909. november 17-én a Monarchia hadseregének vezérkarába frissen előléptetett Richard Mader százados különös csomagot kapott, amiben a csomaghoz mellékelte leírás szerint „férfierőt fokozó”, potencianövelő kapszulák voltak. A százados kipróbálta a szert, majd nem sokkal később tisztiszolgája holtan találta bécsi lakásán.¹⁰ Ezzel a furcsa halálesettel kezdődött az 1900-as évek Monarchiájának egyik legnagyobb visszhangot keltő bűnügyi története.

A rendőrségi vizsgálat kiderítette, hogy a százados halálát a pirulák okozták, amelyekben potencianövelő szer helyett ciánkálit mutattak ki. A nyomozást a bécsi rendőrség részéről Moritz Stuckart rendőrfőnök vezette, aki később a Redl-ügy felderítésében is komoly szerepet játszott.¹¹ Mivel az eset igencsak kínos volt a vezérkar számára, a vizsgálatot igyekeztek a nyilvánosság kizárásával lefolytatni. Erre azonban lényegében semmi esély nem volt, mivel a sajtó korán felfigyelt az ügyre, így aztán a tettesek, tanúk felkutatásában a rendőrség és az ügyet a hadsereg oldaláról vizsgáló Jaroslav Kunz katonai ügyész mellett a sajtó is fontos szerepet vállalt.

A nyomozás kezdetén kiderült, hogy nem kizárólag Mader százados kapott a ciánkálit tartalmazó pirulákból; rajta kívül tizenegy fiatal, frissen kinevezett vezérkari tisztnek érkezett ugyanolyan reklámcsomag, ám közülük Maderen

⁷ A rendelkezésre álló források, így a levéltári iratok között megtalálható jellemzések, pszichológusi szakvélemények, valamint a Hofrichter tollából származó különböző írásközpontok összevetése akár egy pszichohistóriai elemzésre is lehetőséget nyújtana, az ehhez szükséges speciális kompetenciák hiányában azonban ettől el kellett tekintenünk.

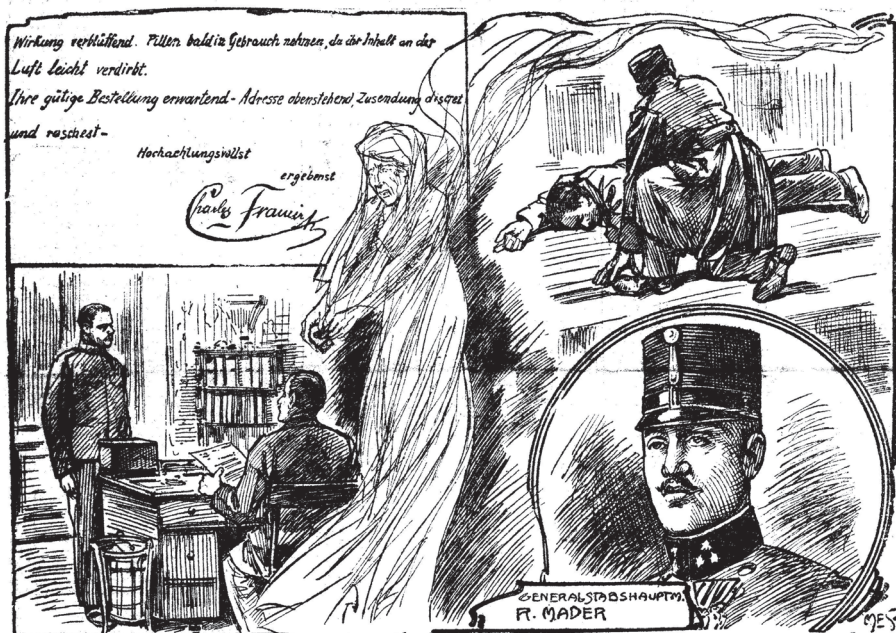
⁸ Perényi 2011: 56–62.

⁹ Az eset kronológiájának rekonstrukciójában többnyire Bernhard Theodor Wenning a bécsi egyetemen 2002-ben megvédett, kiadatlan disszertációjára (Wenning 2002), valamint a traiskircheneri levéltár által kiadott, nagyrészt a korabeli sajtó alapján összeállított életrajzra hagyatkoztunk.

¹⁰ Wenning 2002: 28–30.

¹¹ Wenning 2002: 28.

Richard Mader százados halálát ábrázoló hírlapi illusztráció

Die Giftmordanschläge auf die Generalstabsoffiziere.

(Zieht diese im Innern des Blattes.)

1

Forrás: *Die Neue Zeitung* 1909. november 23.

kívül más nem próbálta ki a szert, hála a sajtóban időben közölt figyelmeztetésnek.¹² Mivel a csomagok címzettjeinek többsége a tiszteket a vezérkari posztra felkészítő Hadiiskola 1905-ös végzős évfolyamához tartozott, ezért a hatóságok gyanúja szerint a tettest is itt kellett keresni. 1905-ben ugyanis szokatlanul sok hallgató végzett itt, de közülük csak harmincan juthattak be a vezérkarba, a többieknek vissza kellett térniük ezredeikhez. Így tehát a gyanú egyre inkább azokra a tisztekre terelődött, akik a vezérkarba bekerülőök várólistáján a Madert és a többi címzettet követő helyeken álltak.

Ez alapján terelődött a gyanú a linzi 14. gyalogezred főhadnagyára, az előléptetési lista 32. helyén szereplő Adolf Hofrichterre, akit november 27-én tartóztattak le.

Érdeemes e ponton egy rövid kitérével érinteni a Monarchia tisztikarára nehezedő külső és belső kényszereket, hiszen mind a gyilkosság körülményei, mind pedig az elkövetés motivációja tanulságos lehet számunkra, ráadásul

¹² Az ügy vizsgálati aktáiból az is kiderül, hogy Mader százados „hajlamos volt a szexuális elhajlásokra”, ugyanis lakásán találtak egy saját készítésű albumot, amelybe pornográf tartalmú fotókat és szövegeket ragasztott (OeStA/KA MGA HR Fall Hofrichter, Karton I).

a Hofrichter-üggyel foglalkozó korabeli sajtódiskurzusban – ezen belül is különösen Egon Erwin Kisch és Max Winter írásaiban – a hadsereggel szembeni legfőbb kritikák éppen a tisztekre rendszerszinten nehezedő előrelépési kényszert hangsúlyozták. Hogyan értékeljük ennek fényében azt a tényt, hogy egy frissen kinevezett vezérkari százados kipróbálja a férfierő növelésére szolgáló szert, egy a kinevezésről éppen lecsúszó társa pedig a sorban előtte álló tisztársainak meggyilkolásában látja az egyetlen lehetőséget az előrelépésre?

A közös hadsereg tisztikarával foglalkozó elemzések, ezen belül is elsősorban Deák István munkája részletesen bemutatja mindazon tényezőket, amelyek egy tiszt karrierjét meghatározták. Miközben a tisztikar legfelső parancsnoki rétege számára – amennyiben a tékozló életviteltől, szerencsejátékoktól és egyéb költséges szenvedélyektől távol tudta magát tartani – az anyagi biztonság, és ezáltal a civilekéhez hasonló életvitel, a családfenntartáshoz szükséges körülmények biztosítva voltak, addig az alacsonyabb rangfokozatú tisztek sokszor küzdöttek mindennapos egzisztenciális problémákkal, ami különösen a tisztí életmóddal szembeni külső elvárások, illetve az ehhez képest túlságosan alacsony tisztí díjazás közötti ellentétből fakadt.¹³

Nem véletlen tehát, hogy az előrelépési és bizonyítási kényszer meghatározta a katonatisztek pályáját, amire már a katonai iskolákban, katonai akadémiákon a kezdetektől fogva, ha úgy tetszik, kondicionálták a tisztjelölteket. Ennek fényében már nem lepődünk meg annyira azon, hogy egy vezérkari tiszt, akitől a hadsereg megköveteli az állandó teljesítést, a magánéletben is e teljesítési kényszer hatása alatt áll, s ennek érdekében akár külső segítséget is hajlandó igénybe venni. Hasonlóképpen értelmezhető a ranglétrán való előrelépés érdekében elkövetett gyilkosság is, annak ellenére, hogy az elkövető mind a katonai becsület-

2. kép

Adolf Hofrichter főhadnagy

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1909. december 5.

¹³ A tisztí fizetésekhez: Deák 1993: 153–158.

kódex, mind pedig a hatályos, katonákra és civilekre egyaránt érvényes törvények áthágásával kívánta elérni karriercélját.

Mindezen tényezők alapján a Hofrichter-üggyel foglalkozó sajtó is a tisztikar kasztszerű szerveződését, a modern polgári társadalom szemszögéből nézve elavult, szinte feudális állapotát kritizálta. Egon Erwin Kisch egy az esetről jóval később, a két világháború közötti időszakban készített írásában így nyilatkozik a vezérkarba aspiráló tisztek helyzetéről:

„Hogy a csapattisztek tömegéből valakit a katonai akadémiára felvegyenek, s hogy az illető az akadémiai tananyagot elsajátítsa, mindez aszketikus lemondást kívánt: lemondást a tisztek általános kiváltságairól és élvezeteiről. Serkentőszerek és injekciók segítségével érték el a leendő vezérkariak, hogy egész éjszakákon át könyvek és füzetek felett virraszthassanak, s mindeközben egyetlen vágy sarkallta őket, az, hogy a »csapat« fölé emelkedjenek, gyorsan előrejussanak, és gazdagon nősüljenek. [...] Mármint az ilyen célratörő emberek egy-egy szerelmi együttlét során is többet akarnak produkálni, mint a közönséges halandók, ezzel lélektanuk ismerője tisztában lehetett.”¹⁴

A sajtó és a közvélemény – amely sokáig meg volt győződve arról, hogy ilyen borzalmas tette csak egy örült lehet képes¹⁵ – döbbenet fogadta a hírt, hogy a merényletet egy katonatiszt tervelte ki. A lapok azonnal belekezdték Hofrichter személyiségének elemzésébe, és részletesen tárgyalták a vádlott katonai előéletét, valamint életrajzának furcsaságait. Az *Illustriertes Wiener Extrablatt* című lap a Hofrichter körüli hisztériáról így nyilatkozott:

„A kérdés, hogy Adolf Hofrichter főhadnagy bűnös-e a neki felrótt bűncselekmény elkövetésében, vagy csupán a szerencsétlen véletlenek egybeesésének sajnálatraméltó áldozata, rendkívül intenzíven foglalkoztatja a nagyközönséget. A mellette és ellene szóló körülményeket mérlegelik, és legfőképpen a titokban lefolytatott katonai büntetőbírósi eljárást körülhangzó misztérium az, ami a vélemények eme megoszlását okozza.”¹⁶

A sajtó, különösen – de nem kizárólag – a baloldali orgánusok, két okból támadták az eset kapcsán a nyomozó hatóságokat és a hadsereget. A 20. szá-

¹⁴ Kisch 1987: 217–218.

¹⁵ „Valószínű az a feltevés, hogy örült ember követte el a merényletet, akinek mániája a gyilkosság, de nem lehetetlen az az eset sem, hogy bosszúról van szó” (Az erősítő szer. *Népszava* 1909. november 21.).

¹⁶ Der Fall Hofrichter. *Illustriertes Wiener Extrablatt* 1909. december 1. 4–5. Érdekes, hogy egy másik, szintén az *Illustriertes Wiener Extrablatt*-ban megjelent cikkben azzal hívják fel a figyelmet a hadbírói eljárás anakronisztikus voltára, hogy az újonnan átadott bécsi katonai bíróság épületének kialakítására térnek ki, amelyet úgy építettek meg, hogy a tárgyalótermekben a közönség is helyet kapjon (Für die Oeffentlichkeit des Verfahrens. *Illustriertes Wiener Extrablatt* 1909. december 9.).

zad elejére a bűnügyekről tudósító riporterek számára már-már természetes volt, hogy a rendőrség átadja a sajtó számára az adott bűncselekménnyel kapcsolatos információkat, sőt, ha szükséges, akár bevonja magát a sajtót is a nyomozásba. A Hofrichter-ügyben azonban a hatóságok igyekeztek a nyomozást a nyilvánosság kizárásával lefolytatni, így jórészt ennek köszönhető egyfelől az, hogy különösen az ügy első szakaszában számos álhír, téves információ jelent meg az eset kapcsán, másfelől pedig az újságírók igyekeztek a hatóságokkal párhuzamosan lefolytatni a maguk nyomozását, egyúttal valóságos hadjáratot indítottak az ügy részleteinek nyilvánosságra hozása érdekében.

A Hofrichter-ügy tárgyalása 1910 májusában kezdődött a bécsi katonai bíróságon. A hadbírószági tárgyalás a korszakban már elavultnak számító, még Mária Terézia korából származó szabályok szerint zajlott. A katonai igazságszolgáltatás egyik alapelve az volt, hogy a hadsereg becsületkódexének mindenfajta megsértését – így a katonák által elkövetett bűncselekményeket is – „családon belül” kell elintézni, azaz magának a hadseregnek kell elrendeznie, még akkor is, ha a sértett fél civil.¹⁷ A tárgyalást titokban, zárt ajtók mögött folytatták, az ügy vádlója – a korábban említett Jaroslav Kunz – pedig egy személyben volt ügyész és vizsgálóbíró, ráadásul neki kellett javaslatot tennie a vádlottra kiszabandó büntetésről is.¹⁸

Az újságok élesen bírálták a katonai bírósági eljárásnak a civil világtól teljesen eltérő rendszerét, ami megint csak a hadsereg kasztszerű, a polgári társadalomtól élesen elkülönülő szerveződését támasztotta alá. „De kérem, a tisztek különleges becsületfelfogású emberek, egy kivételezett kaszt, őket nem lehet ugyanazon mércével mérni, mint a szokványos földlakókat” – írta a szociáldemokrata Max Winter a Hofrichter-ügyet feldolgozó riportkönyvében.¹⁹

A hadbírószági eljárással kapcsolatos közvélekedést jól mutatja a *Die Bombe* című bécsi élclap karikatúrája, amely nyilvánvalóan a Hofrichter-ügy apropóján, de egészen más kontextusban értelmezi a katonai bíróság titkos eljárásrendjét. A *Militärgerichtsbarkeit*, azaz „Katonai bíróság” címmel megjelent karikatúra alatt olvasható szöveg így hangzik:

„– És ha valami rosszat teszek, hadnagy úr, akkor is hadbírószági eljárást indít ellenem?
– Természetesen; az eljárást a nyilvánosság teljes kizárásával folytatom le.”

Kunz hadbíró feladata különösen kényes volt, hiszen bár a körülmények mind arra mutattak, hogy a ciánkális merényletet Hofrichter követte el, egyértelmű bizonyítékot a főhadnagy bűnösségére nem sikerült találni. Ezzel kapcsolatban érdemes hosszabban idézni Kunz első vádbeszédét:

¹⁷ Deák 1993: 186.

¹⁸ A katonai büntetőeljárás jogi hátteréhez, rendkívül bonyolult mechanizmusához: Wagner 1987: 268–277.

¹⁹ Winter 1910: 13.

*A Die Bombe című élc lap karikatúrája***Militärgerichtsbarkeit.**

- Und wenn ich etwas anstelle, Herr Leutnant, würden Sie auch nach dem Militärstrafgericht vorgehen?
- Selbstverständlich; ich würde ein Verfahren mit vollständigem Ausschluss der Öffentlichkeit durchführen.

Forrás: *Die Bombe* 1909. december 26.

„A vádlott beismerő vallomását a nyilvánosság megkönnyebbülve vette tudomásul. A vallomás visszavonása ezen nem változtat semmit, mert az hiteltelen. Hallottuk mindenfelé, mennyien hisznek Hofrichter bűnösségében. Sokan azonban kételkedtek ebben, sokfelől pedig arra figyelmeztettek, milyen veszélyeket rejt magában, ha közvetett bizonyítékok alapján hoznak ítéletet. Ahogy a Hofrichter-ügy önmagában is egyedülálló kriminalisztikai eset volt, úgy e szenzációs eset körülményei is legalább annyira rendellenesek voltak, mivel egyetlen korábbi bűnügynél sem fordult elő hasonló, és nem is fordulhatott volna elő, hiszen a hatóságok nem túrték volna, hogy egy efféle büntetőügy nyilvános vita tárgyává váljon, s hogy a bizonyítékok erejét ilyen szenvedélyes elfogultsággal tárgyalják [...]”²⁰

Kunz és a hadbíróság tehát tisztában volt azzal, hogy egy megalapozatlan ítélet könnyen a hadsereg ellen hangolhatja a közvéleményt. Az ügyvel kapcsolatos

²⁰ OeStA/KA MGA HR Fall Horichter, Karton IX. Plädoyer von Jaroslav Kunz, dátum nélkül.

aggályok végül a bírósági ítéletben is kifejeződtek. Hofrichtert hosszas bírósági tárgyalást követően 1910. június 25-én halálra ítélték, de mivel az ítéletet nem tudták egyértelmű bizonyítékokra alapozni, hanem csupán 22 gyanújel, azaz közvetett bizonyítékok alapján hoztak döntést, ezért az ítéletet 20 év börtönre módosították.²¹ Az ítélet megváltoztatásában minden bizonnyal szerepet játszott a sajtó és a nyilvánosság, s az a körülmény, hogy a tárgyalások elhúzódásával a sajtó egyre inkább megkérdőjelezte Hofrichter bűnösségét, így a hadsereget ért éles kritikák által felkorbácsolt bécsi közvélemény nem vette volna jó néven a halálos ítéletet.

Hofrichter fordulatokban gazdag életrajza azonban ezzel még nem ért véget. A főhadnagy a Bécs közeli Möllersdorfi katonai börtönben kezdte meg büntetését. Alig telt el két év a fogságban, a főhadnagyot újabb csapás érte: felesége, aki a vizsgálati fogság és a hadbírósi per alatt mindvégig kitarított mellette, 1912-ben beadta a válókeresetet. Még ugyanebben az évben súlyos beteg lett Hofrichter, olyannyira, hogy a sajtó már szinte el is temette a tuberkulózisban szenvedő rabot – legalábbis erre utal a *Neuigkeits-Welt Blatt* című illusztrált lap 1912. március 13-án a szenzációhajhász „A Hofrichter-dráma utolsó aktusa Möllersdorfbán” címmel megjelent cikke.²²

Újabb két évvel később, az I. világháború kitörésekor felcsillant a remény Hofrichter számára, hogy újra visszatérhet a katonai szolgálatba: tapasztalataira hivatkozva frontszolgálatra jelentkezett. Feltehetően e kérelem hatására egy bizottság kihallgatta a möllersdorfi börtön foglyát, s ennek nyomán keletkezett 1914. november 26-án az a jelentés, amely szerint Hofrichter vonatkoztatásos téveszme tüneteit mutatja, amely betegség feltehetően az öt éve tartó – javarészt magánzárkában töltött – elzárás hatására alakult ki nála (a jelentés ugyanakkor azt sem zárta ki, hogy Hofrichter szimulálta a tüneteket).²³ Mindezek alapján a hadügyi vezetés visszautasította Hofrichter kérését. Talán az újabb kudarc vezethetett ahhoz az összeomláshoz, amely miatt 1915-ben kivizsgálásra átmenetileg a bécsi Steinhof elmeegógyintézetbe kellett szállítani elmeháborodottság gyanújával.

A világháború végét követő zűrzavar meghozta Hofrichternek a szabadulás reményét. A háború utáni zavaros időszakban a más rabokkal együtt a börtönből kiszabadult elítélt a fiatal Osztrák Köztársaság elnökéhez, Karl Seitzhez fordult, s kegyelmet kért, arra hivatkozva, hogy a nehéz háborús évek alatt a börtönben töltött időt duplán számítsák be neki.²⁴ 1919-ben ezt az engedményt meg is kapta, 1920-ban pedig éppen egykori börtönében nyert alkalmazást írnokként.²⁵

²¹ Az ítéletet bevezető életrajzból és jellemzésből kiderül, hogy Hofrichterről egészen a gyilkossági eset bekövetkeztéig minden felettese jó véleménnyel volt (OeStA/KA MGA HR Fall Horichter, Karton IX. Verschluss des K. u. K. Militäröbergerichts, Wien, 1910. június 17.).

²² Der letzte Akt des Hofrichter-Dramas in Möllersdorf. *Neuigkeits-Welt Blatt* 1912. március 13. 9.

²³ OeStA/KA MGA HR Fall Horichter, Karton IX. Beobachtungen, 1914. december 1.

²⁴ Adolf Hofrichter im Parlament. *Fremden-Blatt* 1918. november 5. 8.

²⁵ Az erről tudósító cikk szerint Hofrichter „csendes, szorgalmas és szerény, az igazgatóság pedig teljességgel meg van vele elégedve” (Adolf Hofrichter in Möllersdorf als Anstaltsschreiber

1927-ben végül amnesztiát kapott, egy ideig Prágában élt egy kereskedelmi cég alkalmazottjaként, majd Adolf Richter néven Bécsbe költözött, ahol az 1930-as években részt vett az Ausztriában akkor még tiltott náci mozgalomban. Ebben az időszakban keveredett bele egy családi ügybe is, amiért ismét négy hónap börtönre ítélték. Az Anschluß után többször is megkísérelte felvetetni magát a Wehrmachtba, kérelmeinek azonban egyszer sem adtak helyt az illetékes hivatalok. Az egykori főhadnagy élete végén még tanúja volt a Harmadik Birodalom összeomlásának, majd 1945. december 29-én, a szövetséges hatalmak által elfoglalt Bécsben halt meg.²⁶

A HOFRICHTER-ÜGY ÉS A SAJTÓ

A Hofrichter-ügyet természetesen a szenzációra éhes tömegsajtó is élénk figyelemmel kísérte. Mivel a nyomozás és később a hadbírósi tárgyalás is a nyilvánosság teljes kizárásával zajlott,²⁷ ezért a sajtómunkásoknak minden újságírói tudásukat latba kellett vetniük annak érdekében, hogy információhoz jussanak. Talán ennek is köszönhető, hogy mind a bécsi, mind a nemzetközi sajtó – az európaiak mellett az amerikai lapok, köztük a neves *The New York Times* is figyelemmel kísérte az ügyet – visszhangzott a tettes kilétére vonatkozó különböző elméletektől.

A szenzációéhes bulvárlapok mellett az ekkoriban kialakuló oknyomozó riport számára is ideális terepet szolgáltatott a bűnügy. A közép-európai tényfeltáró riport atyjának tekintett, „száguldó riportternek” is nevezett prágai születésű újságíró, Egon Erwin Kisch *Ciánkáli a vezérkarnak* című riportjában élesen kritizálta a Monarchia tisztikarának erkölcsseit és a hadsereg társadalmon belül betöltött kasztszerű helyzetét.²⁸ Bécsi kollégája, a szociáldemokrata *Arbeiter-Zeitung* riportere, Max Winter pedig könyv formájában adta ki oknyomozó riportját, amelyben részletesen rámutatott a nyomozás, majd a bírósági tárgyalás vizsázásaira, egyúttal kétségbe vonta, hogy valóban Hofrichter volt a merénylő. A hatóságoknak az eset kapcsán mutatott érzékenységét jelzi, hogy a *Der Fall Hofrichter* című könyv csak Münchenben jelenhetett meg, a bécsi államügyész-ség pedig elkobozta az osztrák fővárosban árusított példányokat.²⁹

Természetesen a Lajtán inneni újságokat is élénken foglalkoztatták a bécsi események. A budapesti bulvársajtó folyamatosan tudósított az osztrák fővárosból érkező hírekről, a többnyire külföldi lapoktól átvett szenzációs információk

---

angestellt. *Wiener Mittagspost* 1920. szeptember 13. 8).

²⁶ Biegler–Schlögl 2004: 34.

²⁷ A hadsereget élesen kritizáló szociáldemokrata napilap, az *Arbeiter-Zeitung* például egyenesen az inkvizícióhoz hasonlította a hadbírói eljárást (Das Dunkel der Inquisition. *Arbeiter-Zeitung* 1909. november 30. 1).

²⁸ Kisch 1987: 214–233.

²⁹ Winter 1910: 1–5. Winterhez bővebben: Perényi 2014.

és feltételezések sokáig szerepeltek az olyan tömeglapok címlapjain, mint például a *Kis Újság*. A szociáldemokrata napilap, a *Népszava* szintén érdeklődéssel kísérte az ügyet, és minden vele kapcsolatos tudósítást arra használt, hogy kritizálja a militarizmust, a Monarchia közös hadseregét vagy éppen a rendőrség hatékonyságát.³⁰ Ezzel szemben az *Uj Idők* című irodalmi és közéleti képes hetilapban a főszerkesztő, Herczeg Ferenc egy moralizáló írásában igyekezett védeni a hadsereg becsületét. Herczeg a lovagi eszménnyel állította párhuzamba a tisztikar testületét, és a büntett motivációját, a becsvágyat általános érvényű emberi tulajdonságként mutatta be. Eszmeifuttatását a következő gondolattal zárta: „Ha tényleg katonatiszt volt a méreg pirulák gyártója, akkor egy félbemaradt Caraffa, vagy Haynau. Egy ember, aki a háború morálját, a siker imádását belevitte a maga életébe.”³¹

A magyar sajtó számára akkor vált igazán érdekessé a Hofrichter-ügy, amikor fény derült arra, hogy az esetnek magyarországi vonatkozása is lehet. A hadbírószáki tárgyalás már javában zajlott, amikor a fővárosi sajtóban felröppent a hír, hogy a budapesti rendőrség kérésére Eszéken elfogtak egy szerb származású orvostanhallgató nőt, aki kapcsolatba hozható a ciánkáli-mérgezésel. Marianovics Amadea azzal vált gyanússá, hogy gyakran kereste katonatisztek társaságát, a merényletet megelőző időszakban egy budapesti patikában ciánt vásárolt, és ráadásul korábban már büntetve volt kémkedés miatt. A „szélhámosnő” – ahogy a sajtó nevezte – nyíltan bevallotta, hogy gyűlöli az osztrák–magyar hadsereget, ugyanakkor Hofrichtert ártatlannak gondolja, azt azonban tagadta, hogy ő adta volna fel a ciánkáli-kapszulás csomagokat. A nő további sorsáról nem tudunk, a rendőrség feltehetően bizonyíték hiányában szabadon engedte. Egyébként a sajtó is megkérdőjelezte szavahihetőségét: az újságok szerint „nagyfokú hisztériában szenved, így vallomásait nagy óvatossággal kell fogadni”.³²

Ebből a rövid áttekintésből is látszik talán, hogy a sajtó milyen mértékben alakította a közvéleményt az eset kapcsán. De vajon hogyan értékelték az eset főszereplői saját helyzetüket? A következőkben ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

³⁰ Erre jó példa az alábbi, a *Hofrichter a gyilkos?* címmel 1909. december 1-jén megjelent cikkből származó részlet Stuckart főfelügyelőről: „Stuckart úr a leglelkiismeretlenebb reklámhősök egyike, aki a nagytökésekkel való rokonsága révén a legnagyobb polgári lapokban csapott magának reklámot. Közismert telhetetlensége ellenére így tudott fokról-fokra emelkedni. A militarizmus áldozatot követel és szívesen áldoznak egy tisztet, hogy az egész kasztnak a presztízset megmenthessék. Stuckart szállítja az áldozatot. Ártatlan-e vagy sem, az neki mindegy. Szállít, mert kívánják tőle, és valószínű, hogy hamarosan udvari tanácsossá emelik” (Hofrichter a gyilkos? *Népszava* 1909. december 1. 4).

³¹ Herczeg Ferenc: A méregkeverő. Megjegyzések. *Uj Idők* 1909. december 12. 549–550.

³² A ciankalis hölgy. *Budapesti Hírlap* 1910. március 6. 8; A ciankalis asszony. *Népszava* 1910. március 8. 9.

A HOFRICHTER-ÜGY A FŐSZEREPLŐK SZEMSZÖGÉBŐL

Adolf Hofrichter 1920-ban, a bécsi Theaterverein közönsége előtt tartott előadása alapján írta meg az esetre vonatkozó visszaemlékezését. A *10 Jahre im Kerker zu Möllersdorf* címmel kiadott memoárjában magát Monte Christo grófjához hasonlítva egyértelműen a katonai bírósági eljárás áldozataként, ártatlanul elítélt mártírként mutatja be, aki ellen mindenki összeesküdött. A visszaemlékezésből jól kirajzolódik Hofrichter sajátos személyisége, amely már az ügy kirobbanásakor meghatározta a nyilvánosság által róla alkotott véleményt.

A visszaemlékezés szerzője az ügy természetéből fakadóan az „igazság” bemutatására hegyezi ki a narratívát. Elsősorban az 1855-ben megalkotott katonai büntetőtörvény³³ „özönvíz előtti” rendelkezéseit okolja, amelyek lehetetlenné tették a vádlott számára, hogy bármilyen formában védekezhessen. „És ki találna igazságosnak egy ítéletet, amelyben csak a vádló hallgattatik meg, a vádlott nem?”³⁴ Az egykori főhadnagy szerint a zárt ajtók mögött lefolytatott tárgyalás volt a másik olyan tényező, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy végül elítélték, mert szerinte a sajtóban csak olyan hírek jelentek meg ügyével kapcsolatban, amelyek Kunz vizsgálóbíró és Stuckart rendőrfelügyelő érdemeit emelik ki. Egyedül Max Winter korábban említett riportkönyvét állítja pozitív példaként, jelezve, hogy az igazságot betiltó „jó öreg ügyész-Ausztria” jóvoltából a könyvnek Münchenben kellett megjelennie. „Mert milyen hatással lett volna a nyilvánosságra, ha a teljes igazság kiderül!” – zárja a gondolatot a visszaemlékező.³⁵

A katonai bíróság elavult eljárásrendje és az elfogult sajtó mellett Hofrichter saját feleségét és rokonait is azzal vádolja, hogy azok elfordultak tőle: „Az egyiknek az úgynevezett becsület tiltja meg, hogy egy elítéltről gondoskodjon, a másik pedig engedelmeskedik a katonai hatalomnak. Mindegyikük fél az újságoktól, inkább feláldozzák legközelebbi rokonukat, mint hogy maguknak kellemetlenségekben legyen részük.”³⁶

Hofrichter a továbbiakban részletesen leírja a börtönben elszenvedett nehézségeket, a börtönparancsnok gyakori, legtöbbször magánzárkában vagy a könyv-olvasás megvonásában megnyilvánuló büntetéseit, amelyeket a visszaemlékező szerint a legapróbb kihágások miatt szabták ki rá.³⁷ Mindezt azzal magyarázza, hogy Navratil, a börtönparancsnok felsőbb utasításra cselekedett így, mert attól tartottak, hogy ha beszélne az elítélt, akkor kiderülne, hogy jogtalanul ítélték el.

³³ Teljes nevén *Militärstrafgesetz über Verbrechen und Vergehen vom 15. Jänner 1855 für das Kaiserthum Oesterreich*.

³⁴ Hofrichter 1920: 4–5.

³⁵ Hofrichter 1920: 4–5.

³⁶ Hofrichter 1920: 10.

³⁷ Ezt támasztja alá az a kivonat is, amely a möllersdorfi börtönben kirótt büntetéseket sorolja fel 1910 és 1914 között (OeStA/KA MGA HR Fall Hofrichter, Karton IX. Strafprotokollauszug IG 290/14/a-1).

A sokszor meglehetősen zavaros okfejtésekből kiérződik, hogy az eseményekért a szerző egyértelműen egy embert, Kunz vizsgálóbírókat okolja.³⁸

Válását is egyfajta ellene szőtt összeesküvésnéként ábrázolja. Állítása szerint a sajtóból értesült felesége válási szándékáról, aki ráadásul a válóper sikere érdekében különböző rágalmatokat közöltetett az újságokkal. A válóperes tárgyalásra végül Badenben került sor, amelyen maga Hofrichter is részt vehetett. A történetről így számol be a visszaemlékező:

„Minden utca tele emberrel, a tárgyalóterem zsúfolásig telve báméskodókkal, nem egyszerű néppel, sokkal inkább az úgynevezett jobb körökhöz tartozókkal, fotomasinákkal felszerelt katonatisztekkel – vajon a nagy hadvezérek kaptak valaha ilyen fogadtatást főhadiszállásukon? Óh, szájalmasan embertelen kíváncsiság, egy kétszeresen szerencsétlen ember látványán kárörvendeni! Vagy mind csak csupa söpredék?”³⁹

Amint azt korábban említettük, Hofrichter az I. világháború kitörését követően kérvényezte reaktiválását, amit végül nem engedélyeztek számára. A visszaemlékezésben ezt a mozzanatot is egy általános összeesküvés újabb bizonyítékaként értékeli. Hofrichter minden lehetőséget megragadott arra, hogy javítson pozícióján. A Redl-ügy kirobbanása előtt például a közös zárkában kihallgatja egy szerb kém másik elítélttel folytatott beszélgetését, amelyből kiderül, hogy a vezérkarban valaki iratokat ad át az ellenségnek. Hofrichter azonban hiába jelenti ezt, nem hallgatják meg.⁴⁰

A börtönének utáni időszak narratíváját is a megbélyegzettség érzése határozza meg. Miután Hofrichter kiszabadult a börtönből, előbb Bécsben próbált munkát találni újsághirdetés útján, de az újságok – a *Volkszeitung* kivételével – nem voltak hajlandóak leközölni azt, amint az a következő elkeseredett idézetből kiderül:

„Igen, kedves újságíró uraim, akik hangzatos frázisaitokban felebaráti szeretetről, emberieségről, igazságosságról, haladásról prédikáltok, miért nem cselekedtek e szavak szerint? Elítélésem ellenére, talán éppen amiatt ember maradtam, akár csak ti, ugyanúgy érzek, talán még mélyebben is nálatok, s csak meg akartam fizetni érdemeitekért, ugyanazzal a pénzzel, mint mások. Miért üztök oly kegyetlenül a nyomorba?”⁴¹

A börtönbeli raboskodás után a társadalomba visszailleszkedni képtelen Hofrichter a visszaemlékezést az alábbi szavakkal zárja:

³⁸ Hofrichter 1920: 11–12.

³⁹ Hofrichter 1920: 37–39.

⁴⁰ Hofrichter 1920: 52–53.

⁴¹ Hofrichter 1920: 56.

„Tízévnvi keserves kinnak vége. Ki hiszi el az elmondottak után, hogy bűnöző vagyok? Így kiáltok: »Vádolok!« Ne egy bíróság néhány bírója, hanem a nagy nyilvánosság ítélkezzen felettem, s hajtsa végre az ítéletet.”⁴²

1921-ben, immáron csehszlovák állampolgárként jelentette meg visszaemlékezéseit a Hofrichter-ügy vizsgálóbírója, az akkoriban még századosi rangban tevékenykedő, később tábornokként nyugdíjazott Jaroslav Kunz. A memoárban Kunz természetesen megemlékezik a Hofrichter-ügyről is. Az eset értelmezését – ahogy az egész narratívát – nagymértékben befolyásolja a tény, hogy az a Habsburg Monarchia szétesését követően született. A Hofrichter-üggyel kapcsolatos gondolatmenetet ez annyiban határozza meg, hogy Kunz az esetről szóló elbeszélést a közös hadsereg vezérkarának kritikájára hegyezi ki. A visszaemlékező szerint a vezérkari tisztek „mindent meg akartak érteni és mindenbe beleütötték az orrukat”, a Hadiiskolában pedig a leendő hadseregarancsnokok megtanulták „annak művészetét, hogyan kell akár mások hulláján keresztül előrelépni, legyen az képletesen vagy a valóságban”. Kunz szerint a Hofrichter-eset jól példázza, hogyan nevelték ki a vezérkar utódait, s hogyan tett szert ez a privilegizált kaszt a világháborúban oly nagy hatalomra.⁴³

Az egykori hadbíró egyébként kevés konkrétumot közöl a Hofrichter-üggyel kapcsolatban, de azzal, hogy a Redl-üggyel, illetve más katonatisztek botrányt keltő eseteivel együtt tárgyalja a ciánkális gyilkosságot, egyértelműen negatív színben tünteti fel a Monarchia hadseregének tisztikarát. A visszaemlékezés érdekes momentuma ugyanakkor Hofrichter örültnek nyilvánításával kapcsolatban tett kijelentése, ami némileg ellentmond a következőkben tárgyalandó ügyvédi visszaemlékezésnek. Kunz ugyanis mintha – bár ezt explicite nem mondja ki – utólagosan beismerné, hogy az eljárás során hibázhatott a katonai bíróság. Szerinte ugyanis az eset megoldása az lett volna, ha örültnek nyilvánítják Hofrichtert. Akkor ugyanis, amikor „a két párt [mármint a Hofrichtert bűnösnek, illetve ártatlannak tartók] között kitört a heves harc akörül, hogy szörnyű jogi hiba történt, és Hofrichter ártatlan, nem törekedett többé senki az ügy Steinhofban [azaz a bécsi elmeegógyintézetben] történő megoldására, abban a reményben, hogy Hofrichtert tisztázzák a vádak alól. [...] Ebben azonban mindenki óriásit tévedett.”⁴⁴

Richard Pressburger ügyvéd jóvoltából egy harmadik, talán a leginkább tárgyilagosnak tekinthető szemszögből is vizsgálható a Hofrichter-affér. Pressburger 1937-ben, saját kiadásában jelentette meg Bécsben *Zeitgeschichtliche Prozesse* címmel nevezetesebb ügyeit. A neves ügyvéd több híres bűnügyben sikerrel védte ügyfeleit, ezért talán nem véletlen, hogy Hofrichter családja és felesége is

⁴² Hofrichter 1920: 64.

⁴³ Kunz 1921: 6.

⁴⁴ Kunz 1921: 16.

őt kérte fel a főhadnagy védelmére.⁴⁵ A ciánkális gyilkosság a kötetben a közvetett bizonyítékokra alapuló pereket bemutató fejezetben olvasható.

Pressburger szerint két fő problémát vetett fel a rendkívüli bűnügy. Az első a vezérkari tisztek jelentőségének túlértékelése volt; az ügyvéd szerint a csapattiszteknek a vezérkarral szemben szinte másodrangúvá degradálásának volt köszönhető az a „könyökét nyíltan használó karrierizmus”, amely megteremtett – legalábbis a hadsereg vezetése szerint – az osztrák tiszti karon belül egy méregkeverőt.⁴⁶ A diskurzus másik vezérfonalát a „legsötétebb középkorból” származó osztrák katonai büntetőeljárás megreformálásának igénye határozta meg, amelynek elavult eljárásrendje többek között minden eszközzel akadályozta a vádlott jogi képviselőt. Így volt ez Hofrichter esetében is: Pressburgernek gyakorlatilag esélye sem volt védence ügyében hatékonyan fellépni, mindössze arra nyílt lehetősége, hogy a Hofrichter ártatlanságát bizonyító anyagokat a bíróság rendelkezésére bocsássa.⁴⁷ Pedig az ügyvéd egészen a hadügyminiszterig elment annak érdekében, hogy a császár engedélyezze számára, hogy Hofrichter esetében kivételt tegyenek, és a vádlottnak a polgári esetekhez közelítő jogai lehessenek a védelemre. A császár azonban Pressburger kérvényét azzal utasította el, hogy az egyszeri kivételezés hátrányosan érintene minden más, katonai bírósági vizsgálat alatt álló személyt.⁴⁸

A fejezet további részében Pressburger részletesen bemutatja az eset kronológiáját, a nyomozás menetét, illetve azokat a közvetett bizonyítékokat, amelyek Hofrichter bűnösségére utaltak, s végül elítéléséhez vezettek. Az *Angst vor einem Justizmord* (Justizmordtól való félelem) című alfejezetben a sajtóviszonyokat mutatja be. Pressburger szerint a sajtó két fő táborra oszlott: a közvélemény által „Stuckart-sajtónak” nevezett újságokra, amelyek Hofrichter bűnössége mellett tették le a voksot, valamint az ellentáborra, amelyen belül néhány, a szenzációs esetet saját népszerűségének növelésére kihasználó újság vitte a prímet.⁴⁹ De még az objektívnek ítélt sajtóorgánumok – idesorolja a szerző az *Arbeiter-Zeitung*ot is – megtettek mindent annak érdekében, hogy a katonai vizsgálattal párhuzamosan a nyilvánosság is kivegye részét egy párhuzamos nyomozásból.

A továbbiakban Pressburger komoly kritikával illeti az 1768-ból eredeztethető katonai bírósági büntető eljárásrendet, amely a nyilvánosság teljes kizárásával, a „börtön falai” között zajlott; Hofrichtert a vizsgálat idejére teljesen elzárták a külvilágtól, s csak börtönőreivel és a vizsgálóbíróval érintkezhetett.⁵⁰ A titkos vizsgálat alapján készült jegyzőkönyvek képezték az ítélet kizárólagos alapját, s a

⁴⁵ Pressburger rövid életrajza: http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_P/Pressburger_Richard_1862_1938.xml – utolsó letöltés: 2018. március 5.

⁴⁶ Pressburger 1937: 345–346.

⁴⁷ Pressburger 1937: 346–347.

⁴⁸ Pressburger 1937: 347.

⁴⁹ Pressburger 1937: 362.

⁵⁰ Még azt is elhallgatták előle, hogy felesége egészséges fiút szült fogva tartása alatt (Pressburger 1937: 366).

kihallgatások során a vádlottnak minden kérdésre kötelessége volt válaszolni, ellenkező esetben fenytésben részesült.⁵¹

A Hofrichter jellemét eltérően értékelő vélemények felsorolását követően Pressburger a védelem stratégiáját foglalja össze. Miután az ügyvédnek az említett okok miatt csupán a vizsgálatot folytató Kunzcal való kommunikációra, továbbá az esetleges felmentő bizonyítékok bíróság elé tárására volt joga, ezért a védekezés stratégiájának egyik kulcsa annak alátámasztása volt, hogy bár a körülmények a vádlott bűnössége mellett szólnak, közvetlen bizonyíték azonban nincs Hofrichter bűnösségére.⁵² Pressburger a katonai bírósághoz intézett beadványaiban nyolc évre visszamenőleg gyűjtött be olyan dokumentumokat, amelyek Hofrichter jelleméről pozitívan tanúskodtak, a főhadnagyot mint érzékeny, szerető férjet, családcentrikus férfit mutatták be, aki inkább tűnt „a kertben vagy a földeken káposztát ültető” embernek, mint gyilkosnak.⁵³

Pressburger mindezek alapján összeállított egy rezümét, amelyben Hofrichter személyiségét, a bűncselekmény indítékát, a valódi elkövető – érdekes, hogy maga az ügyvéd is ezen az egy ponton mondja ki Hofrichter ártatlanságát – által a gyilkosság kivitelezése során elkövetett hibákat, Hofrichter letartóztatásakor tanúsított nyugodt magatartását, és végül a gyilkossághoz használt ciánkáli eredetű tisztázatlanságát sorolja fel mentő körülményként.⁵⁴

Ehhez képest a védelmet felépítő ügyvéd számára is csapásként érkezett a hír Hofrichter beismerő vallomásáról. Pressburger a hirtelen megváltozott helyzetre azzal reagált, hogy az előrelátó módon korábban összegyűjtött „anamnézis” alapján a vádlott pszichiátriai vizsgálata irányába mozdítsa el a vizsgálatot.⁵⁵ Miután azonban ez sem hozott számára pozitív eredményt, megszületett a korábban már ismertetett ítélet, amelynek kihirdetésén a védőügyvéd nem lehetett jelen.

A három különböző szemszögből ábrázolt bűnügy bemutatását érdemes az ügyvéd zárszavával lezárni, amely jól mutatja, hogy az eset résztvevői hogyan élték meg a ciánkális merénylet jelentőségét:

„Adolf Hofrichter esete az egyéni sorsok tragédiája, a büntettet előidéző indítékok, a korszak fontos kulturális problémáival – egy alapelveiben a legsötétebb középkorban gyökerező, a vádlottat tárgyként, nem pedig emberként kezelő katonai büntető-eljárás megreformálásának igényével – való szembenézés miatt történeti érdeklődésre tarthat számot. Az eset azon bűnügyi esetek közé sorolható, amelyekről Schiller Pitavaljának előszavában azt írja, ezen ügyek adnak leginkább betekintést az emberi lélek mélységeibe.”⁵⁶

⁵¹ Pressburger 1937: 364.

⁵² Pressburger 1937: 368.

⁵³ Pressburger 1937: 369.

⁵⁴ Pressburger 1937: 370.

⁵⁵ Pressburger 1937: 371.

⁵⁶ Pressburger 1937: 373.

EPILOGUS: A HOFRICHTER-ÜGY UTÓLAGOS INTERPRETÁCIÓI

A nagy visszhangot keltő bűnesetek többnyire nemcsak a tárgyalóteremben vagy az újságok lapjain élnek tovább, hanem lecsapódnak a különböző művészeti ágakban is – elég csak Hasfelmetsző Jack történetére gondolnunk. Így van ez a Hofrichter-üggyel is, amelynek a korábban említett riportkönyveken, visszaemlékezéseken és tudományos elemzéseken túlmenően több irodalmi feldolgoása is született.

Az eset kapcsán mindjárt a büntény megtörténte után, 1910-ben megjelent az első, a ciánkális merénylet történetét feldolgozó regény. Az ismeretlen szerző tollából származó, *Der Roman des Oberleutnants Hofrichter* (Hofrichter főhadnagy regénye) címet viselő mű egészen a prágai katonai iskola megkezdésétől a hadbírói ítéletig kíséri végig a kicsit különcnek ábrázolt, ugyanakkor ambiciózus, tettét hidegvérrel kidolgozó „Dolf” életét.⁵⁷ A regény az egész történetet a katonai előmenetel kegyetlenségének ábrázolására használja. Érdeemes a regény egyik passzusát hosszabban idézni, mert különösen jól foglalja össze a civil világ katonai kasztról alkotott korabeli véleményét:

„A Hadiiskola fiatal tisztjei hullákon tapostak útjukon. Mindent és mindenkit kegyetlenül a földre döngöltek, aki vagy ami akadályként útjukban állt. Nem ismeretek sem könyörületet, sem bajtársiasságot. Aki nem engedte el verseny közben az erősebbet, azt félrelökték és a falnak szorították. Mindenki az ellenfelet, az ellenséget látták, aki csak arra vár, hogy a másik gyengeséget mutasson, és megtámadhassa. Ezért mindenki rejtőzött valami alattomos, valami titkolnivaló. Ennek mindenki a bűvkörébe került, ami feszültséggel töltötte meg a tantermeket, amelyekben ezek a fiatal emberek tanultak.

És még valami járt ezzel a siker utáni vadászattal: mindenki visszahúzódóvá vált, mert azt gondolta, hogy másokat nem a tudásuk, hanem a protekció alapján értékelnék. Ebben végül is volt némi igazság, hiszen egy befolyásos támogató átsegíthetett bizonyos akadályokon, amelyeket egyedül nem küzdött volna le az ember. A Hadiiskola atmoszférája mindent sokkal élénkebb színben mutatott, és egyben felnagyítva látatott minden eseményt.”⁵⁸

A regényben Hofrichter – bár sokáig vívódik – hideg fejjel, már-már közönyösen terveli ki szörnyű tettét, majd letartóztatását követően ugyanilyen számítóan tervezi a börtönből való kijutás lehetőségeit. Bár az 1910-ben megjelent regény elrugaszkodott az eredeti történésektől és a főszereplőt is erősen átformálta, mégis híven tükrözi a civil világ hadseregről alkotott képét.

A Hofrichter-ügy jelentőségét mutatja, hogy a 20. század második felében több feldolgozás is készült a történetről. A vezérkari tisztek elleni merényletet

⁵⁷ N. N. 1910.

⁵⁸ N. N. 1910: 64–65.

két tévéfilm is megörökítette. Az osztrák televízió 1974-ben mutatta be a magyar származású író, Sebestyén György forgatókönyve alapján forgatott *Verurteilt 1910* (Elítélve 1910-ben, rendezte: Jörg A. Eggers) című filmet.⁵⁹

A szintén magyar származású, Amerikában élő írónő, Maria Fagyas 1970-ben fejezte be *The Devil's Lieutenant* (Az ördög hadnagya) című regényét.⁶⁰ A hat nyelvre lefordított – magyarul a mai napig sem olvasható – regény alapján 1984-ben készült az azonos című, kétrészes tévéfilm (rendezte: John Goldschmidt).⁶¹ A regény és a film cselekménye, amely a nyomozást vezető Kunz – a filmben Kunze – százados szemszögéből mutatja be az esetet, több ponton is eltér a Hofrichter-ügy eseményeitől. A film szerint a merénylőt – akit itt Peter Dorfrichternek hívnak – maga a trónörökös, Ferenc Ferdinánd igyekszik rávenni arra, hogy vonja vissza beismerő vallomását. Ennek hiányában ugyanis nem lehetett volna Dorfrichtert elítélni, s így a tisztakar becsületén ejtett csorbát is ki lehetett volna valahogy közsörülni. Cserébe a trónörökös felajánlja, hogy Dorfrichter visszatérhet az aktív szolgálatba abban az esetben, ha kitör a háború. A regény drámai zárásában kitör az I. világháború, Dorfrichter reaktiválási kérelmét azonban elutasítják, így az ambiciózus merénylő kénytelen folytatni a polgári életet.

Az itt röviden bemutatott utólagos interpretációk is azt bizonyítják, hogy – a Redl-ügyhöz hasonlóan – nem csupán a kortársak számára volt alkalmas a gyilkossági eset arra, hogy a Monarchia hadseregén belül megfigyelhető anomáliákat rajta keresztül ábrázolják.

* * *

A Hofrichter-ügy több tanulsággal szolgál az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmát kutató történeész számára. A k. u. k. hadsereg berkein belül ugyanis a ciánkális merényletig soha nem fordult elő – vagy legalábbis soha nem kapott nyilvánosságot – olyan eset, hogy katonatiszt előre kitervelt módon gyilkoljon meg egy másik katonatisztet; ez alól természetesen kivételt képeznek a törvény által üldözött, de társadalmilag elfogadott párbajok.⁶² Bármennyire is kivételesnek számít Hofrichter vélt vagy valós cselekedete, az eset mégis rávilágít arra a nyomásra, amely a Monarchia tisztikarának tagjaira nehezedett karrierjük során: a tiszt képzés alatt beléjük nevelt becsvágy kielégítése, valamint a tiszt ranglétrán való előrejutás – és az ezzel járó életszínvonal-emelkedés – érdekében minden eszközt kénytelenek voltak megragadni.

Az előrelépési kényszer különösen nagy volt a vezérkari posztra aspiráló tisztek körében. A nekik kijáró tisztelet és csodálat minden bizonnyal rendkívül vonzóvá tette e beosztást, ezért nem is csoda, hogy a kinevezésekért komoly

⁵⁹ https://www.imdb.com/title/tt0335519/?ref_=nv_sr_1 – utolsó letöltés: 2018. március 5.

⁶⁰ Fagyas 1970.

⁶¹ https://www.imdb.com/title/tt0085836/?ref_=nv_sr_3 – utolsó letöltés: 2018. március 5.

⁶² Deák 1993: 167–172.

volt a tülekedés a tisztikarban.⁶³ Hofrichter, szerencsétlenségére, ráadásul olyan évjáratban végezte el a vezérkari posztra felkészítő Hadiiskolát, amelyen belül az átlagnál több hallgató végzett, így a szokásosnál is nagyobb volt a hallgatókra nehezedő nyomás. A vezérkari kinevezéstől elesők visszakerültek ezredeikhez, ahol viszont a ranglétrán alacsonyabb beosztásba kerültek, mint a Hadiiskolát nem végzett, egységeiknél maradt tiszttársaik, így a vezérkari pozíció meghíúsulása számukra különösen komoly megrázkódtatást jelentett mind karrierjük, mind egzisztenciájuk szempontjából.⁶⁴

Hofrichter főhadnagy bizonyos tekintetben korának gyermeke volt, más szempontból viszont kívülállónak számított. Egyrészt igyekezett végigjárni azt a számarlétrát, amelyet a katonatiszti pálya megkövetelt, és próbált megfelelni azoknak az elvárásoknak, amelyeket minden, az ő rangját és pozícióját elfoglaló fiatalemberrel szemben támasztott a társadalom. Másrészt viszont számos olyan viselkedési mintát fedezhetünk fel nála, amelyek eltérnek az „átlagos” katonatiszti mentalitástól. 1903-ban, hat évvel a merénylet előtt Németországban jelentette meg Hofrichter azt a könyvecskét, amelyben saját versei, a katonaéletről szóló anekdotái mellett az élet különböző területeiről – nők, házasság, barátság, az emberiség általában – írt szarkasztikus eszmefuttatásait közölte.⁶⁵ A nagyszombeni állomáshelyén tanúsított „furcsa” viselkedése, valamint fegyvelemsértő magatartása Boszniában ugyancsak egy a szabályokhoz nehezen alkalmazkodó, különc figurára vallanak, aki tetteivel és életének különböző szakaszaiban keletkezett írásaival próbálta felhívni magára mások figyelmét. Hofrichter azonban nem ezzel, s még csak nem is a ciánkális merénylet esetleges kitervelésével és végrehajtásával tért el leginkább a Monarchia katonatisztszjeire érvényes íratlan erkölcsi kódex-től. A legnagyobb vétséget – legalábbis feljebbvalói szemében – akkor követte el, amikor a szokások és elvárások ellenére nem lett azonnal öngyilkos, amikor a gyanú árnyéka rávetült – ahogyan megtette ezt egy trieszti tiszttársa, Moritz Schmidt, akit a mérgezéses ügy kapcsán tanúnak idéztek a vizsgálat során.⁶⁶ És úgy látszik, hogy a különc Hofrichterre még feljebbvalóinak nyomásgyakorlása sem hatott, ami négy évvel később Redl ezredes öngyilkosságához vezetett.

A rendkívül szövevényes, ugyanakkor a legapróbb részletekig dokumentált ügy tehát számos tanulsággal szolgál a történész számára. Azt a kérdést azonban, hogy vajon valóban a különc Hofrichter főhadnagy követte-e el a vezérkari tisztelleni merényletet, vagy csupán sajátos viselkedésével hívta fel magára a ható-

⁶³ Deák 1993: 144. Deák István így ír a vezérkari tisztek kiemelt pozíciójáról, ami szerinte károsan befolyásolta a Monarchia tisztikarának szellemét: „Ha egy vezérkari százados különleges megbízatást kapott, szava akár egy tábornokénál is nagyobb súllyal esett latba. Ha pedig a vezérkari tisztet valamely egységhez osztották be egy dandár, egy hadosztály vagy egy hadtest főnökeként, a vezénylő tábornok nevében adhatott ki parancsokat. Vezérkari tiszteknek anyagiilag lehetővé tették a külföldi utazásokat, érintkeztek az uralkodóház tagjaival, és gyakran személyesen tettek jelentést magának a császárnak” (Deák 1993: 147).

⁶⁴ Deák 1993: 145.

⁶⁵ Ehhez bővebben: Biegler–Schlögl 2004: 5–10.

⁶⁶ A Hofrichter-ügy öngyilkosa. *Népszava* 1910. február 1. 10.

ságok figyelmét, s így tulajdonképpen a kortársak által is anakronisztikusnak tekintett katonai igazságszolgáltatás áldozatának tekinthető-e, nem lehet egyértelműen megállapítani. Szerencsére az esetet ismertető történészek nem is feladata a „perújrafelvétel”, mindössze a különleges bűnügy nyomán fennmaradt források alapján igyekeznek elemezni azt a hátteret, amely némi adalékkal szolgálhat az Osztrák–Magyar Monarchia civil és katonatársadalmának megértéséhez.

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (OeStA)

Abteilung Kriegsarchiv, Militärgerichtsarchiv, Hauptreihe, Militärgericht
(KA MGA HR)

Fall Hofrichter, Kartons I–IX.

Arbeiter-Zeitung, 1909.

Budapesti Hírlap, 1910.

Fremden-Blatt, 1918.

Illustriertes Wiener Extrablatt, 1909.

Kis Ujság, 1909.

Népszava, 1909–1910.

Neuigkeits-Welt Blatt, 1912.

Uj Idők, 1909.

Vasárnapi Ujság, 1909.

Wiener Mittagspost, 1909, 1920.

Hofrichter, Adolf 1920: *10 Jahre im Kerker zu Möllersdorf*. Verlagsanstalt Albert Koch, Traiskirchen bei Wien und Obrau.

Kisch, Egon Erwin 1987: *Ciánkáli a vezérkarnak*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Kunz, Jaroslav 1921: *Da wir in Österreich dienten... Erinnerungen*. Verlag Šolc a Šimáček GmbH., Prag.

N. N. 1910: *Der Roman des Oberleutnants Adolf Hofrichter*. Verlagsbuchhandlung Eugen Sibley, Innsbruck.

Pressburger, Richard 1937: *Zeitgeschichtliche Kriminalprozesse*. Szerzői kiadás, Wien.

Winter, Max 1910: *Der Fall Hofrichter. Aus dem Notizbuch eines Journalisten. Mit einer Faksimile des „Giftbriefes“*. Albert Langen, München.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biegler, Rudolf – Schlögl, Franz 2004: *K. u. K. Oberleutnant Adolf Hofrichter. Ein verpfushtes Leben. Mörder oder Opfer eines Justizirrtums?* Stadtarchiv Traiskirchen, Traiskirchen.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Gondolat, Budapest.
- Fagyas, Maria 1970: *The Devil's Lieutenant.* Putnam, New York.
- Perényi Roland 2011: Merénylet a vezérkar ellen. *BBC History Magazin* (1.) 6. 56–62.
- Perényi Roland 2014: Nyomor, bűn, deviancia. A nagyváros szociális problémáinak kép(telenség)e a 19–20. századi szociális riportokban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (39.) 105–126.
- Perényi Roland 2018: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Wagner, Walter 1987: Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hgg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band 5. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 142–633.
- Wenning, Bernhard Theodor 2002: „Die Affaire Adolf Hofrichter”. *Der Giftmordprozeß gegen O.Lt. Hofrichter, dargestellt anhand der Untersuchungs- und Gerichtsakten.* (Dissertation.) Universität Wien, Wien.

Csiszár Gábor

A Redl-ügy megjelenése a korszak sajtójában*

1913. május 25-e hajnalra virradóra öngyilkosságot követett el Alfred Redl (1864–1913) ezredes, az osztrák–magyar hadsereg vezérkari főtisztje, akinek a feladatkörébe tartozott a kémek kiképzése és a kémelhárítás. Másnap kiderült, hogy tisztársai kényszerítették öngyilkosságra, miután lelepleződött árulása: az ezredes Oroszországnak kémkedett. Hamarosan fény derült arra, hogy Redl egy évtizeden át adhatott el bizalmas katonai titkokat az oroszoknak, illetve hamar kitudódott homoszexualitása, Stefan Horinka ulánushadnagygal folytatott viszonya is. Az esetről azóta dráma, regény, film született, időnként az árulás tényét is vitatva, noha ennek valóságát orosz levéltári források is alátámasztják.¹

Tanulmányomban áttekintem, mit tudhatunk meg az I. világháború kitörése előtti országos, magyar nyelvű napi sajtóról az Alfred Redl vezérkari ezredes öngyilkosságát követő botrány alatt született cikkek alapján. Mi jellemezte a sajtót, a különféle orgánumok miként vélekedtek a kormányról, a – nemzeti-ségi és szexuális – kisebbségekről? Vizsgálati anyagom a Redl-üggyel foglalkozó 271 cikk, ami a Budapesten megjelenő, huszonnégy magyar nyelvű napilapban 1913. május 26. és június 21. között napvilágot látott: ez az az időszak, amikor a téma intenzíven szerepelt a sajtóban.²

A számok önmagukban inkább tájékoztató jellegűek, hiszen főként kezdetben, illetve június derekán rövidhírek jelentek csak meg, egyes lapok mindössze egy önmagában szereplő képet hoztak le, míg másokban három hírlapoldalny cikk foglalkozott az üggyel, ami szintén egy itemnek számít. Ebből is megállapítható, hogy az egyes lapok igen eltérő terjedelemben számoltak be a közvéleményt megrengető esetről. Első pillantásra is föltűnő, hogy a kormánypárthoz kötődő bulvársajtó ritkábban számolt be az eseményekről, mint a függetlenek vagy ellenzékeknek tartott bulvár.

* E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414 számú OTKA-kutatás részeként készült.

¹ Vö. többek közt Zachar 2005; Moritz–Leidinger 2012; Sadler–Fisch 2016.

² 16 cikk: *Egyetértés*, *Az Est*; 15: *Pesti Napló*, *Világ*; 14: *Budapesti Hírlap*; 13: *Alkotmány*, *Budapest*, *Kis Ujság*, *Az Ujság*; 12: *Friss Ujság*, *Független Magyarország*, *Magyarország*, *A Nap*; 11: *Esti Ujság*, *A Polgár*, *Uj Lap*; 10: *Magyar Hírlap*, *Népszava*; 9: *Budapesti Napló*, *Magyar Nemzet*, *Pesti Hírlap*; 7: *Magyar Estilap*, *Uj Hirek*; 1: *Magyar Szó*. A címéhez méltóan alkalomszerűen megjelenő, aktuális témákra fókuszáló *Rendkívüli Ujság* ekkori pár számában nem írtak Redlről.

Alfred Redl öngyilkosságának híre először jellemzően a május 27-i lapokban jelent meg.³ Ugyanezen a napon Egon Erwin Kisch, szerencsésének is köszönhetően,⁴ megírhatta a prágai német nyelvű sajtóban, hogy az ezredes kémkedett. A *Prager Tagblatt* és a *Bohemia* értesülése leginkább a bécsi *Zeiten* keresztül jutott el a magyar lapokhoz. A kémkedés tényét a május 30-án este megjelenő félhivatalos katonai napilap, a *Militärische Rundschau* erősítette meg. Redl homoszexualitását május 30-ától írták meg a magyar lapok (az előző napi *Wiener Allgemeine Zeitungra* hivatkozva). A pesti sajtó leggyakrabban az előző nap megjelent bécsi német sajtóból dolgozott, illetve fölhasználták tudósítói hálózatukat is exkluzívnak ható információk közlésére.

PONTATLANSÁGOK, ÁLHÍREK

Halála előtt Redl egyáltalán nem volt közismert. Az újságok nagy része – főleg az első, pusztán az öngyilkosságról beszámoló hír közlésekor – elrontotta az ezredes nevét. Leggyakrabban a Rédl alakot használták: ez a 24 napilapból 15-ben fordult elő, de gyakori volt a Riedl, a Riedel és a Redel. Még egy Biedel is fölbukkant a *Budapesti Napló*ban. Hét politikai lap is volt annyira szerkesztetlen, hogy három különféle névvel illette ugyanazt a szereplőt (*Alkotmány, Budapest, Egyetértés, Független Magyarország, Kis Ujság, A Nap, Uj Lap*), esetenként ugyanabban a cikkben váltogatva a Redl–Rédl alakot. Csak két lap írta következetesen helyesen az ezredes nevét, a *Magyar Estilap* és a *Pesti Napló*.

A felfokozott érdeklődést jelzi, hogy számos hír és álhír követte egymást. A tragikus esemény részletei, a történések néha érdekes, máskor lényegtelennek tűnő háttérinformációi sorra körbefutották a napisajtót.⁵

³ Az egyetlen május 26-i dátum: Öngyilkos vezérkari főnök. *Uj Hírek* 1913. május 26. 2. Ugyanakkor e független napilap első kiadása délben jelent meg, míg a kora délutáni lapok jellemzően már másnapi dátummal kerültek az utcára, reggeli sajtó pedig hétfőnként nem jelent meg, így a hír közlésében az időkülönbséget jobbra csak órákban mérhetjük.

⁴ Kisch (1885–1948), a németül író prágai „száguldó riporter” főként az ügy kipattanásában játszott szerepével vált nemzetközileg ismertté. Az újságíró futballcsapatában játszott a Redl prágai lakásának feltöréséhez kihívott lakatos, aki a munka miatti távollétét kimagyarázandó elárulta a titkos akciót (vö. Kisch 1924: 42–45).

⁵ Példának okáért a beszámoló a bécsi temetésről és az ingujjban dolgozó koporsóvivőről: Az áruló ezredes öngyilkossága. *Budapest* 1913. május 31. 8; Az öngyilkos ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. május 29. 14; Az áruló vezérkari ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. május 31. 7; A kémkedő ezredes. *Esti Ujság* 1913. május 31. 5; A kémkedő ezredes. *Független Magyarország* 1913. május 31. 6; Az áruló ezredes öngyilkossága. *Kis Ujság* 1913. május 31. 3; Redl ezredes öngyilkossága. *Pesti Napló* 1913. május 29. 16; Redl ezredes kémkedése. *Pesti Napló* 1913. május 31. 10; Redl ezredes árulása. *A Polgár* 1913. május 31. 2; Redl ezredes öngyilkossága. *Az Ujság* 1913. május 29. 15. Krakkói hírek Redl gimnáziumi kicsapásáról és könyvkötő-inaskodásáról: A leleplezett kémszövetkezet. *Budapest* 1913. június 5. 10; A kémkedő ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. június 4. 9; Redl ezredes öngyilkossága. *Magyar Nemzet* 1913. június 4. 10; Az áruló ezredes és büntársai. *Pesti Hírlap* 1913. június 4. 11; Redl ezredes büntársai. *A Polgár* 1913. június 4. 7; Redl ezredes büne. *Az Ujság* 1913. június 4. 12.

A hírek kritikátlan átvételére, a lapok egymás közötti, általában a forrást föl sem tüntető kölcsönzésére – ami a korszakban általános gyakorlat volt – jellemző, miként számoltak be az ezredes hagyatékáról. A dúskálás bizonyítékaként a felsorolás – „dusan felszerelt garderobe, három ló és rengeteg sok finom fehérnemű” – szó szerint egyezően szerepel a *Budapesti Napló*ban, *Az Est*ben, a *Független Magyarországn*ban, *A Polgár*ban és a *Világ*ban,⁶ de a gardróbot lefordító és a mondatot átfogalmazó *Budapesti Hírlap*nak sem tűnt föl, hogyan kerültek a lovak a ruhásszekrénybe.⁷ Ugyanebben az újságcikkben a kém lakásának csupasz falai kapcsán történő pszichologizálás is szó szerint megegyezik más lapok szövegével. „Ékszer nem maradt Rédl hagyatékában és jellemző, hogy semmiféle kép, disztárgy, utiemlék vagy iparművészeti tárgy nem maradt a lakásban. A csupasz falakat csak néhány arckép díszítette” – írta a *Budapesti Hírlap*, *Az Est*, a *Friss Ujság* és a *Független Magyarországn*, lényegében betűre azonosan, amúgy következetesen elrontva az ezredes már hetek óta helyesen leírt nevét.⁸

A kritikátlan átvételek és az olvasók érdeklődését kielégíteni akaró hírkényszer hatására a sajtóban tömegével bukkantak fel az álhírek.

„A Prágában megjelenő »Bohemia« értesülése szerint nemrégén történt, hogy Redl ezredes egy tisztiszolgája vízbe ölte magát. Az öngyilkosság után kitudódott, hogy az ezredes és szolgája között titkos bűnös viszony volt. A közlegény zsarolta gazdáját és fenyegette, hogy leleplezi.”⁹

Ezt a „hírt” szinte szó szerint vette át: *Budapest*, *Budapesti Hírlap* (itt az inas egyenesen a Moldvába vetette magát), *Friss Ujság*, *Kis Ujság*, *Pesti Napló*, *A Polgár*, *Világ*. Kissé logikátlan, miért végez a zsaroló magával, így egy héttel később már megfordítva írták meg, elhagyva a vízbe ölést, de megduplázva a halottak számát: „az utóbbi hónapok alatt Redl két tisztiszolgája ivott mérget [...] a két szerencsétlen bakát az ezredesnek beteges szerelmével való üldözése vitte

A magyar sajtó Redl móri szolgálati korszakával (június 8.) tudta leginkább a nemzetközi sajtó hírforgalmát kiegészíteni: A leleplezett kémszövetkezet. *Budapest* 1913. június 8. 6–7; A kémkedő ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. június 8. 12; A Redl-ügy. *Egyetértés* 1913. június 8. 10; A Redl-ügy. *Független Magyarországn* 1913. június 8. 10; Redl – Magyarországon. *Magyar Hírlap* 1913. június 8. 10; Redl – Magyarországon. *A Nap* 1913. június 8. 4; Mikor Redl Móron járt. *Uj Lap* 1913. június 8. 4.

⁶ Redl ezredes hagyatéka. *Budapesti Napló* 1913. június 20. 10; Redl ezredes hagyatéka. *Az Est* 1913. június 20. 2; Redl ezredes hagyatéka. *Független Magyarországn* 1913. június 20. 9; Leltár Redl hagyatékáról. *A Polgár* 1913. június 20. 4; Az áruló Redl hagyatéka. *Világ* 1913. június 20. 13.

⁷ „[D]usan fölszerelt ruhatárának, három lovának és rengeteg finom fehérneműjének az értéke”: Rédl ezredes ügye. *Budapesti Hírlap* 1913. június 20. 11.

⁸ Rédl ezredes ügye. *Budapesti Hírlap* 1913. június 20. 11 (egy többlet vesszővel és az egyik „nem maradt” „nincs”-re cserélésével); Redl ezredes hagyatéka. *Az Est* 1913. június 20. 2; Hogy leplezték le az árulót. *Friss Ujság* 1913. június 20. 1; Redl ezredes hagyatéka. *Független Magyarországn* 1913. június 20. 9 (vesszővel és egyedülként helyesen írt névvel).

⁹ Vezérkari ezredes – orosz kém. *Budapest* 1913. május 30. 9.

sirba”.¹⁰ Két nappal a *Bohemia* álhíre után más lapok másként facsarták a nem létező tényeket: a szolga megszökött, s valójában az idegen hatalmak ágense volt. „Az a szolga, aki éveken át volt Rédlnél és akitől Rédl annyira félt, nem volt más, mint az idegen hatalomnak az ügynöke, akinek föladata volt, hogy Rédlre vigyázzon”¹¹ – írta meg a *Budapesti Hirlap*, a *Budapesti Napló*, az *Esti Ujság*, a *Pesti Hirlap* és a *Pesti Napló*.

Utólag igen elszaporodtak a kémek Redl környezetében, legalábbis a sajtóhírek szerint. Ez részben valószínű egy kémfőnök környezetében, ugyanakkor a szomszédba költöző titokzatos orosz kémnő, aki zongorával jelez, s „elektromos erőre járó írógép és másológép kopogása” útján kommunikál, meglehetősen valószínűtlen. Mégis hosszan számolt be erről az *Egyetértés*, a *Magyar Hirlap*, a *Magyar Nemzet*¹² és a *Pesti Napló*.

Tömegével jellemző a napisajtóban Redl utólagos hetero- vagy biszexuális formálása, újabb és újabb meghódított nők, hosszú heteroszexuális viszonyok fölemltetése. Valódi szeretője, Horinka hadnagy¹³ az első, május 31-i, június 1-jei hírekben még hét lapnál Stosius, illetve anonimizálva St. hadnagyként szerepelt.

Összegezve tehát: a Redl-ügyben szinte az egész magyar sajtó hihetetlen álhíreket osztott meg. A 25 napilapból három a kivétel: a *Népszava*, az *Uj Lap* és a *Magyar Szó*. Ám ezek is bővelkednek tévedésekben: a *Népszava* megírja, hogy régóta gyanakodtak Redlre, a lap Korinkának hívja kedvesét, és az *Uj Lappal* együtt orosz kémnővel folytatott az ezredessel heteroszexuális viszonyt. A *Magyar Szó* „kutyamosókkal s másféle alacsony sorsu, züllött alakokkal” hozza szerelmi kapcsolatba.¹⁴ Ezek azonban kis számuk miatt még magyarázhatók a hivatalos források félrevezetéseiből, a telefonos tudósítás félrehallásából. Föltűnő, hogy az a három lap maradt csak ki az álhírek özönéből, mely egyébként is feltűnően kis terjedelemben foglalkozott az egész üggyel.

Közös a vizsgált cikkekben, hogy a naponta változó állítások, nevek ellenére sehol egy visszavonás, egy nyílt helyesbítés, elnézés-kérés az olvasók félretájékoztatásáért. A korabeli sajtó egyöntetűen, gátlások nélkül facsart a híreken.¹⁵ A korban nem csak a szakirodalom által bulvárlapoknak tekintett újságokra jellemző tehát az a technika, hogy egyik nap haldoklásról tudósítanak, majd másnap megírják, semmi baja az érintettnek.¹⁶

Miközben a botrány hatására lényegtelen apróságok is hírré váltak, több napilapra is jellemző, hogy olvasóközönségüket megkésve tájékoztatták a törté-

¹⁰ R. P. 1913: Redl tragédiája. *A Polgár* 1913. június 6. 3.

¹¹ Redl ezredes bünei. *Budapesti Napló* 1913. június 1. 8.

¹² Legszebben, bár „elektromos órára járó írógépet” említve, s az Uchelius álnevet is megadva ez a lap írta meg: Redl ezredes öngyilkossága. *Magyar Nemzet* 1913. június 3. 12.

¹³ Zachar 2005: 48.

¹⁴ Erkölc nélkül. *Magyar Szó* 1913. május 31. 1.

¹⁵ Vö. Buzinkay 2016: 272–274.

¹⁶ Kálmán Imrénét súlyos szerencsétlenség érte. *Az Est* 1930. augusztus 1. 7; Kálmán Imre feleségének balesete. *Az Est* 1930. augusztus 2. 7.

nésekről. Ezeket az alapvetően konzervatív újságokat két csoportra oszthatjuk. Nagyobb számban voltak azok a lapok, melyek a sajtóban keringő kémkedési hírről nem számoltak be addig, amíg azt a félhivatalos *Militärische Rundschau* meg nem tette: azaz csak május 30-án álltak ezzel elő. Ilyen volt a *Budapesti Hir-lap*, a *Budapesti Napló*, melyek pedig az öngyilkosságról a maga idejében beszámoltak, illetve a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Szó*, a *Polgár* és az *Uj Lap*, melyek magáról az öngyilkosságról is csak ekkor tudósítottak. Miután e lapok aztán számos, Redlhez kapcsolódó álhírt közöltek, nem forráskritika, hanem politikai számítás állhatott várakozásuk mögött.¹⁷ Ennél is jelentősebb, bár kevesebb lapot érint Redl homoszexualitásának legalább időlegesen elhallgatása, amire a későbbiekben részletesen kitérünk.

A MONARCHIA MŰKÖDÉSÉNEK TÜKÖRKÉPE: AZ ÁLLAMRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYEK

Érdeemes áttekinteni, a Redl-ügy kapcsán mit kommunikáltak sajtótermékeink a Monarchia államszervezetéről: a hadseregről, a minisztériumról, az igazságszolgáltatásról, az államról. Ez segíthet az egyes termékek 1913-as politikai besorolásában, illetve következtetések levonásában arra nézve, melyik lap mennyiben támogatta a fennálló berendezkedést.

Vegyük sorra először azokat a lapokat, melyek a hivatalos közlemények állításainak ismétlésén – például Redl régóta megfigyelték, csapdába csalták, még életében házkutatást tartottak nála – túl is támogatásukról biztosították a fennálló hatalmat.

Elég nehéz pozitívumot, az állami szervek kiváló működését látni abban, hogy a hírszerzés vezetőjéről olyan információk jelennek meg, hogy akár tizenégy éve az ellenséges nagyhatalomnak kémkedett. A Katolikus Néppárt lapjának, az *Alkotmány*nak azonban ez a bravúr is sikerült: megtisztulásnak láttatták Redl leleplezését. „Személyében hadseregünk a legnagyobb ellenségétől s igen veszedelmes, elvetemült árulójától szabadult meg.”¹⁸

Hasonló mutatvánnyal szolgált főként vidéki olvasóinak a *Friss Ujság*. Szerkesztőségi véleménye szerint pont a Redl-ügy a bizonyítéka, hogy „biztonságban vagyunk, hogy az osztrák-magyar hadsereg oly erős és hatalmas, hogy minden ellenséggel szemben meg tudja védelmezni javainkat”. Érvük: Oroszország bele-

¹⁷ A református *Magyar Szó* kimaradt az álhírek önálló közléséből, de tulajdonképpen magából a Redl-ügyből is. A kémkedés hivatalos megerősítése után közölték egyetlen témába vágó írásukat, az „erkölcstelen és fajtalan élet”, az „alacsony sorsu, züllött alakokkal” folytatott szerelmi viszony elítélését, melynek pénzigénye szükségszerűen vezetett a kémkedéshez (Erkölcstelen nélkül. *Magyar Szó* 1913. május 31. 1). Más hír azonban nem fért be a tiszántúli református egyházkerületi gyűlésekről szóló tudósítások vagy épp a Híres vegetáriánusok (1913. június 5. 2) listája közé.

¹⁸ Rédl ezredes árulása. *Alkotmány* 1913. május 31. 10.

látott a Monarchia hadügyeibe, s nem támadott meg bennünket. „Rédl ezredes információi alapján visszaríadt a támadástól. Ez a mi biztonságunk és erőnk csalahatatlan bizonyítéka.”¹⁹

A Függetlenségi Párttól eddigre már eltávolodott²⁰ *Kis Ujság* is hitt a kémek leleplezésében („Azok a hullámok, amelyet [!] a fölkavart Redl-ügy előidézett nemsokára össze fognak csapni a kémkedők fejei fölött”²¹), Georgi²² miniszternek az árulás mértékéről beszámoló parlamenti választ pedig lerövidítették, s említetlenül hagyták az ellenzéki közbekiáltásokat is.²³

A *Magyar Nemzet* Georgi parlamenti választ értelmezte úgy, mint senki más a korban: „teljes képet nyújt erről az eléggé meg nem bélyegezhető magamegyezkedésről. [...] [M]egnagyvással látjuk belőle mégis, hogy a rettenetes árulás nem terjedt túl Redl személyén [...]. Az osztrák képviselőház tagjai megnyugvással fogadták a sajnálatos eset őszinte feltárását és csekély töredék kivételével osztották a miniszternek azt a felfogását [...]” – állították, holott a beszámolóban név szerint szerepeltek a bekiabálások.²⁴

A *Pesti Napló* kétszer is leszögezte, milyen alapos a vizsgálódás. „A nagy gondnal és behatóan folytatott vizsgálat”²⁵ után hittek abban, hogy minden napvilágra kerül, a hadseregnek nem lehetnek titkai. A katolikus *Uj Lap* dicsérte a vizsgálatot („hadbírák most körültekintő vizsgálatot indítottak”, „Redl viselt dolgait a legapróbb részletességgel felderítették”²⁶) és a miniszter interpellációra adott választ is.²⁷ *Az Ujság* szintén úgy vélte, Georgi „tisztázta” az államügyész szerepét, és beszámolójában nem említette meg a parlamenti közbekiabálásokat.²⁸

Az ügy természetéből fakadóan azonban nagyobb számban vannak vizsgálati anyagunkban az államszervezet működését kritizáló publicisztikák. Az ellenzéki lapok – joggal – vetették föl a konspiráció, a titkolózáson túl a félrevezetés

¹⁹ Redl ezredes árulása. *Friss Ujság* 1913. május 31. 1.

²⁰ Például Buzinkay 2016: 274.

²¹ A kémek bünszövetsége. *Kis Ujság* 1913. június 3. 4.

²² Friedrich von Georgi báró (1852–1926), vezérkari tábornok, 1907 és 1917 között osztrák hadügyminiszter. 1913. június 5-én az osztrák törvényhozás alsóházában ő válaszolt az interpellációkra Redl ügyében. Beszédének és a közbekiáltásoknak teljes magyar fordítása: A Rédl-ügy az osztrák parlamentben. *Budapesti Hírlap* 1913. június 6. 6. A miniszter ismertette az öngyilkosság és a vizsgálat főbb tényeit, azonban a mundér becsületét védve tagadta, hogy Redl egy évnél régebben kémkedett volna, illetve hogy öngyilkosságra kényszerítették volna. A szociáldemokrata bekiabálók a vizsgálatot kritizálták, az öngyilkosságot lehetővé tevő revolver származását firtatták. A válasz után a kormánytöbbség elvetette a további vitáról szóló ellenzéki javaslatot.

²³ Az áruló ezredes bűnei. *Kis Ujság* 1913. június 6. 3.

²⁴ Redl ezredes árulása. *Magyar Nemzet* 1913. június 6. 4.

²⁵ A kémiszövetség bűnei. *Pesti Napló* 1913. június 3. 6; vö. Az osztrák Redl – és az orosz Redl. *Pesti Napló* 1913. június 10. 8.

²⁶ A kémkedő ezredes bűnei. *Uj Lap* 1913. június 1. 4.

²⁷ Rédl, az áruló ezredes. *Uj Lap* 1913. június 6. 2.

²⁸ A Redl-ügy. *Az Ujság* 1913. június 6. 6–7.

szándékát. A *Budapest* kétszer,²⁹ a *Magyarország* egyszer³⁰ eltussolást emlegetett, *Az Est* és a *Pesti Napló* elegánsabban fogalmazva a figyelem eltereléséről beszélt.³¹ Nyíltabban vádolt a *Budapesti Napló*, mely részlegesen még korábbi álhírét is megmagyarázta: „félhivatalosan olyan híreket hoztak forgalomba, hogy egy nagytehetségű és nagyérdemű tiszt hirtelen elmezavarban öngyilkosságot követett el”.³²

Az interpellációk kapcsán az *Egyetértés* finomabban bírálta: „Georgi osztrák honvédelmi miniszter egy interpellációra válaszolva, igyekezett tisztára mosni a hadvezetőséget”.³³ A *Pesti Hirlap* élesebben ment neki a kormánynak, hogy a végén általánosítással visszavegyen erejéből:

„Az osztrák parlament keddi ülésén egy interpelláció alkalmat adott a kormánynak, hogy hivatalosan nyilatkozzék Redl ezredes árulásának körülményeiről, de a kormány nem ragadta meg ezt az alkalmat, hanem a kormányok rendes szokása szerint, a még folyó vizsgálatra hivatkozva, felmentette magát a nehéz kötelesség alól.”³⁴

Ugyanarról a miniszteri válaszról írták ezt, amit az *Uj Lap* kielégítőnek nevezett.

A hivatalos körök titkolóznak, állította *Az Est*,³⁵ a *Pesti Hirlap*,³⁶ a *Pesti Napló*.³⁷ A *Pesti Hirlap* valótlannak érezte Redl lebukásának máig elfogadott okát,³⁸ s a titkolózásokról le is vonta a következtetését: „A tiszta valóság talán sohasem fog kiderülni.”³⁹

A legmesszemenőbb konspirációs teóriával a *Pesti Hirlap* és *A Nap* állt elő: elméletük szerint az egész homoszexuális téma csak arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet a kémügyről. Előbb a Légrády-féle *Pesti Hirlap*, a „komoly” lap lépett, Georgi válaszára reagálva: „Kézvel-lábbal elhíthetni igyekszik velünk, hogy az ezredes egy förtelmes eltévelyedésben szenvedett, hogy férfiakat szeretett, holott a valóság bizonyára az, hogy az orosz férfiak közül azokat szerette Redl, akik pénzt hoztak, ellenben a pénzt ő nőkre költötte.”⁴⁰

²⁹ Az áruló ezredes öngyilkossága. *Budapest* 1913. május 31. 7; A leleplezett kémszövetkezet. *Budapest* 1913. június 8. 6.

³⁰ A Redl-ügy. *Magyarország* 1913. június 8. 6.

³¹ Redl árulása. *Az Est* 1913. június 8. 8; Az áruló ezredes. *Pesti Napló* 1913. június 7. 7.

³² A Redl-ügy fejleményei. *Budapesti Napló* 1913. június 4. 9.

³³ Ahol kémek nem születnek. *Egyetértés* 1913. június 6. 6.

³⁴ Az áruló ezredes és büntársai. *Pesti Hirlap* 1913. június 4. 11.

³⁵ Miért lett öngyilkos Redl ezredes. *Az Est* 1913. május 29. 8.

³⁶ Az áruló ezredes büne hivatalos világitásban. *Pesti Hirlap* 1913. június 6. 8.

³⁷ Redl ezredes öngyilkossága. *Pesti Napló* 1913. május 29. 16.

³⁸ Redl ezredes árulása. *Pesti Hirlap* 1913. június 7. 12. Szerintük az oroszok árulták be, nem a *poste restante* küldemény.

³⁹ Az áruló ezredes és büntársai. *Pesti Hirlap* 1913. június 4. 11.

⁴⁰ Az áruló ezredes büne hivatalos világitásban. *Pesti Hirlap* 1913. június 6. 8.

Több lap a katonai vezérkar alkalmatlanságát vetette föl: áruló volt soraikban, így „még borzalmasabb színekben” tűnnek föl a *Budapest* szerint,⁴¹ *A Nap* sommásabb megállapításában: „Most egyszer világos, hogy a szervezet rossz”⁴². Szó szerint egyezett *Az Est* és a *Világ* elítélő írása,⁴³ egyetértésben a *Magyar Hirlap*⁴⁴ és a *Pesti Napló* szerkesztőségi véleményével.⁴⁵ Mindezt általánosítva, pacifista, hadseregellenes hangon adta elő a *Népszava*, bő egy évvel a Nagy Háború kitörése előtt:

„De hol van az állam biztonsága, ha a tömérdek áldozattal föntartott hadsereget néhány áruló vagy akár egyetlen-egy áruló is megbénítja, az ellenségnek mintegy megkötözve kiszolgáltatja? [...] Bizony, ez az eset is tanúsítja, hogy a militarizmus fejlesztése egyre nagyobb áldozatokat ró a nemzetekre anélkül, hogy a védelmi harcban biztosságot nyujtana. [...] [J]oggal kérdezhethük, nem volna-e jobb a kötelező nemzetközi békebírótság elfogadása, az állandó hadseregek leszerelése és a nép fölfegyverzése, a kizárólag védelmi célokra való néphadsereg szervezése?”⁴⁶

A radikális *Világ* ijesztő forgatókönyvet vizionált: „mennyi és milyen súlyos lappangó titka lehet még a monarchia hadseregén belül az orosz kémiszolgálatnak?”⁴⁷ Ha nem derül ki az eset, „megszámlálhatatlan sok ezer katonánk a bizonyos halálba ment volna”.⁴⁸ A *Népszavával* szemben ők azonban harcra készülve sürgették a kémiszolgálat fejlesztését.⁴⁹

Redl öngyilkosságba kergetése az átlátható büntügyi eljárás lezajlása előtt az alkotmányosságot sértette meg a *Frankfurter Zeitung* szerint – amely cikkről nálunk csak a Függetlenségi Párt egyik lapja, a *Budapest* számolt be.⁵⁰ Azt pedig ugyanezen német orgánumtól csak másik lapjuk, az *Egyetértés* vette át, hogy a Monarchiában nem foglalkoznak a korrupciós jelenségekkel.⁵¹ Az ellenzéki lapokkal szemben az *Alkotmány* nem a hadsereget támadta, s a katonatiszt tetteiben is a „polgári társadalom ethikai züllését” látta kiütközni, egyben az udvar föllépését sürgette a romlás ellen.⁵²

Hogy Georgi válasza nem megnyugtató, azt a *Budapesti Napló*, az *Egyetértés*, *Az Est*, a *Független Magyarország* és a *Magyarország* mondta ki. Jellemző a *Független Magyarország* karcosságára: míg a legtöbb lap tényszerűen számolt

41 A leleplezett kémiszövetkezet. *Budapest* 1913. június 5. 10.

42 A vezérkar botránya. *A Nap* 1913. június 3. 7.

43 Redl ezredes multja. *Az Est* 1913. június 1. 9; Redl ezredes büne. *Világ* 1913. június 1. 10.

44 A kém ezredes. *Magyar Hirlap* 1913. június 1. 18.

45 Az ezredes és a hadsereg. *Pesti Napló* 1913. május 31. 5.

46 Redl ezredes árulása. *Népszava* 1913. június 1. 4.

47 Oroszország kéme. *Világ* 1913. május 30. 7.

48 Redl ezredes büne. *Világ* 1913. május 31. 9.

49 Vezérkari kéme. *Világ* 1913. június 8. 4.

50 Németek a Redl-esetről. *Budapest* 1913. június 10. 7.

51 A Redl-ügy fejleményei. *Egyetértés* 1913. június 4. 12.

52 Korrupció és hazaárulás a közös hadseregben. *Alkotmány* 1913. június 1. 7.

be a miniszteri választ követő csöndről, e lap ezt ekként tudósította: „még a kormány pártjának padjain sem hallatszott helyeslés”.⁵³

Súlyosabb vád volt, hogy az eltussolásba az ügyészség is belekeveredett, hiszen Redl halála előtt együtt vacsorázott Viktor Pollak főállamügyésszel. Az *Alkotmány*, a *Budapest* és *Az Est* az érintett személy alkalmatlanságát vetette föl,⁵⁴ a *Népszava* azonban már az egész szervezetet láttatta alkalmatlannak: „az ügyészség tussolni akarja az osztrák–magyar hadsereg csunya botrányát”.⁵⁵

A lakosság félelme gyakran megerősíti a biztonságot nyújtani képesnek vélt fennálló vezetést, ugyanakkor meg is gyengítheti, ha a tömeg azt szűri le, képtelennek biztonságát garantálni. Hét különböző irányzatú lap egyként átvette a *Prager Tagblatt* állítását,⁵⁶ mely szerint a cseh város hemzseg az orosz ügynököktől, akik egy „kitűnően működő”,⁵⁷ „kiterjedt szervezetet alakítottak”.⁵⁸ Korántsem véletlenül két kormányt támogató lap, a *Budapesti Hírlap* és az *Uj Lap* voltak azok, amelyek ezt múlt időbe helyezték, és jónak látták azzal kiegészíteni: a „hatóságok nagyon jól tudják, hogy ezek a [z orosz] tisztok kikkel érintkeztek”.⁵⁹ Az ijesztgetés iskolapéldája azonban az ellenzéki Függetlenségi Párt központi napilapjának, az *Egyetértés*nek a cikke, mely pétervári forrásából az orosz kém szervezet által szervezett közelgő horvát forradalomról és a Monarchia hamaros széthullásáról értesítette olvasóit. Mindennek eszköze az aktuális véderő- és választójogi törvényt illető viták, leginkább pedig maga a kormánypárt.⁶⁰ A kurucos képekkel szerkesztőségi vezércikket fogalmazó lap a Munkapárt vezető politikusait következtesen igyekezett Redlhez kötni: „Rédl Alfréd vezérkari ezredes után Lukács és Tisza hová süllyesztik a hadsereget”⁶¹ – számolt be az országgyűlésből kardlappal kitoloncolt képviselőkről, egyben rögvést az ónodi gyűlés vérengzését vizionálva.⁶²

Mindezek alapján az eseményeket a kormánypárti olvasók kedvére tálalta az *Alkotmány*, a *Friss Ujság*, a *Kis Ujság*, a *Magyar Nemzet* és az *Uj Lap*, inkább támogatóan a *Budapesti Hírlap* és *Az Ujság*. Az újabb és újabb cikkeiben támo-

⁵³ Redl ezredes áruháza. *Független Magyarország* 1913. június 6. 7.

⁵⁴ Korrupció és hazaárulás a közös hadseregben. *Alkotmány* 1913. június 11. 7; A leplezett kémiszövetkezet. *Budapest* 1913. június 1. 9; Redl ezredes multja. *Az Est* 1913. június 1. 10.

⁵⁵ Hogyan leplezték le Redlt? *Népszava* 1913. június 7. 5.

⁵⁶ *Budapesti Hírlap*, *Az Est*, *Esti Ujság*, *Független Magyarország*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *A Polgár*.

⁵⁷ A nagy bünszövetség. *Esti Ujság* 1913. június 1. 5; Rédl ezredes. *Független Magyarország* 1913. június 1. 10.

⁵⁸ Redl ezredes multja. *Az Est* 1913. június 1. 10.

⁵⁹ A kémkedő ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. június 4. 9; Szenzáció a Redl-ügyben. *Uj Lap* 1913. június 4. 3.

⁶⁰ Redl ezredes Magyarországról. *Egyetértés* 1913. június 6. 7.

⁶¹ Lukács–Rédl–Tisza. *Egyetértés* 1913. június 5. 1. Lukács László miniszterelnök előző nap mondott le hivataláról, Tisza István házelnök 7-én kapott kormányalakítási megbízást. Tisza a cikk megjelenését megelőző napon fogadtatta el a véderőtörvényt.

⁶² Megjegyzem, az esetről bulvárjellege miatt az *Uj Lap* is hasonló eszközökkel tudósított, *Vér folyt a parlamentben* cím alatt: „az ellenzék a katonák felé ezt kiabálta: Redl. Redl. A Redl-estet után már csak ez hiányzott!” (*Vér folyt a parlamentben*. *Uj Lap* 1913. június 5. 3).

gatóvá vált a *Pesti Napló*. Harcosan ellenzéki volt a *Budapest*, a *Budapesti Napló*, az *Egyetértés*, a *Népszava*, a *Pesti Hirlap*, a *Világ*, mérsékeltbben a *Független Magyarország*, a *Magyarország* és a *Pesti Napló*. Az *Est* megjegyzései ingadoztak a kormány bírálata és a fennálló rend dicsérete között. A *Népszava* szociáldemokratásága bemutatott békepártiságában nyilvánult meg leginkább; egyetlen vagyoni, ha tetszik osztályszempontokat fölvető cikke, mely Horinka szegénységéből fakadó kiszolgáltatottságát említette, osztrák testvérlapjából, az *Arbeiter Zeitung*-ból érkezett.⁶³ A *Nap* a kortársak és a szakirodalom szerinti ellenzéki kötődésének⁶⁴ a vizsgált cikkekben nincs nyoma, ahogy az *Esti Ujság* Rákosi Jenőhöz kötődésének sem.⁶⁵ Összességében az is kijelenthető, hogy a Redl-ügy tálalásának mintája alapján több lap támogatta a munkapárti vezetést, mint azt a sajtótörténeti szakirodalom felteszi.

Másrészt egyes kiemelt témákban, így a nemzetiségi kérdésben a kormánypárti és ellenzéki sajtó között nem volt különbség. A nemzetiségi kártyát, Redl szláv voltát a Tisza Istvánt támogató *Budapesti Hirlap*, a magát függetlennek, üzleti vállalkozásnak tartó *Pesti Hirlap* és a harcosan ellenzéki, Függetlenségi Párt által kiadott *Egyetértés* is kijátszotta. A Redl-ügy kapcsán írt szerkesztőségi cikkeiknek hasonló álláspontja annak ékes bizonyítéka, hogy az I. világháború előestéjén a kormánypárt és az országgyűlési ellenzék legerősebb csoportja igen hasonló nemzetiségi politikát folytatott.

Elsőként, gyakorlatilag rögtön a teljes ügy napvilágra kerültekor a *Pesti Hirlap* fogalmazta meg, hogy magunkra maradtunk, a nemzetiségek idegen hatalmak szolgái, ergo az egész monarchia katonai és politikai talpkövének hazánknak kell lennie.

„Ausztria önmagát teszi lóvá, amikor nem látja, hogy a magyarság az egyetlen nemzet ebben a monarchiában, amelynek útja, célja, törekvése rendeltetése ismert, világos, mellékvágány nélküli, az egyetlen nemzet, amely fenttarthatja a monarchiát, ameddig azt fentartani lehetséges.”⁶⁶

A *Pesti Hirlap* a korrupciót is idegen nemzetekhez kötötte. Míg „a magyar vidékeket akarták megmételyezni kétes eredetű pénzekkel”, szerintük az éppen aktuális per Lukács László miniszterelnök illegális pártfinanszírozásáról⁶⁷ jól mutatja, „Magyarországon százmilliók sem elegendők ahhoz, hogy a magyarságot megvásárolják.”⁶⁸ Azon az apróságon, hogy Lukács korántsem tekinthető nemzetiséginek, nagyvonalúan átsiklottak.

⁶³ Hogyan leplezték le Redlt? *Népszava* 1913. június 7. 5.

⁶⁴ 'A Nap' szócikk. In: *Révai Nagy Lexikona*. 14. kötet. Budapest, 1916, 257; Dersi–Szántó 1973: 118; Márkus 1977: 67; Buzinkay 2016: 275–276; polgári-radikális bulvárlapnak tartják.

⁶⁵ A lapot Rákosi Jenő nyomdája alapította: Márkus 1977: 62; Buzinkay 2016: 282.

⁶⁶ Az áruló ezredes. *Pesti Hirlap* 1913. június 1. 17.

⁶⁷ Lukács miniszterelnök 1913. június 4-én nyújtotta be lemondását, miután elbukta a Függetlenségi Párt képviselője, Désy Zoltán elleni rágalmaszasi perét.

⁶⁸ Az áruló ezredes. *Pesti Hirlap* 1913. június 1. 17.

A *Pesti Hirlap* megismételt nemzetiségi vádjainak érdekes mellékvonala, hogy szerintük ezek kimondását a Monarchia cenzúrája tiltja. A kijelentés abszurditását mutatja, hogy kormányellenes vádjuk megjelenhetett hasábjaikon.

„A monarchiában nem igen irhat meg lap olyan dolgokat, amilyenekről az angol és francia sajtó egy része beszámol: mondván, hogy Redl nem annyira kém volt, mint hazaáruló, ki nem csak pénzért, hanem elsősorban is faji ösztönből, ki akarta szolgáltatni a monarchia hadi erejét Oroszországnak. [...] Arról van szó, hogy Ausztriában egy gyönyörűen szervezett titkos szláv szövetség működik, mely Oroszország pénzével folytatja propagandáját.”⁶⁹

A *Budapesti Hirlap* alapfeltevése szerint egy lengyel árulta el saját fajtáját, amikor oroszoknak kémkedett. A konklúzió kormánypártiként visszafogottabb: elég az önálló magyar hadsereg, nem követelik a birodalomban a politikai vezető szerepet. „Ausztria biztonságának és épségének, a dinasztia legfőbb érdekeinek föltétele és utolsó menedéke a magyar hadsereg”, továbbá reformokat kell meghozni, és e reformokat követelő pártra lenne szükség.⁷⁰

A Függetlenségi Párthoz kötődő *Egyetértés* mindezt sarkosabban követelte a Redl-ügybe keveredettek kapcsán.

„Volt köztük német, cseh, tót: volt köztük mindenféle nemzetiségű: de magyar ember egy sem akadt, aki bármi áron is szolgálatot teljesített volna az ellenségnek. A magyar ember egyenes, nyílt jellemétől mindenkor távol állott az alattomos árulás. A magyar ember hűséges, odaadó szolgálója hazájának. A megrugdosott, letiport, elnyomott magyar nép nem áll az ellenség zsoldjába. [...] Elnyomják, mellőzik a mi erős és vérmes népünket és mindig csak a többi nemzetiségnek járnak a kedvében. Pedig a többi, a többi mind csak féllábbal áll ezen a földön. A többinek mindnek rokona és barátja van a határon túl, odakint, szemben, az ellenség körében. A többinek az árulás csak félig az, mert akinek kedves, az nem ellensége, hanem sokkal inkább érez aziránt baráti vonzalmat, mint a tulajdon hazája iránt. [...] Magyarország lehet csak e monarchia gerince.”⁷¹

A magyar sajtó mentségére szóljon: korántsem a Monarchia volt az egyetlen állam, ahol egy áruló nemzetiségét kezdték firtatni a gáztett kiderülésekor. A minden pletykára éhes, alacsony színvonalú *A Nap* bécsi tudósítója szolgált ehhez adalékkal, egy antiszemita berlini lapot cáfolva. „A Deutsche Volkszeitung azt írta, hogy Redl zsidó volt. Hivatalosan megállapítottam, hogy Redl római katolikus volt.”⁷²

⁶⁹ Az áruló ezredes és büntársai. *Pesti Hirlap* 1913. június 4. 11.

⁷⁰ Az aranygalléros kém. *Budapesti Hirlap* 1913. június 3. 1–2, idézet: 2.

⁷¹ Ahol kémeik nem születnek. *Egyetértés* 1913. június 6. 6–7, idézetek: 6.

⁷² Új titkok a hadsereg világbotrányában. *A Nap* 1913. június 5. 9.

Antiszemita hírokat Redl árulása kapcsán Magyarországon a katolikusok orgánuma kezdett pengetni. A huszonnégy lapból egyedülként az *Alkotmány* írta meg az állítólagos – és téves – zsidó származást. Miután ekkor még, a többi sajtótermékkel szemben, elhallgatták Redl homoszexualitását, a zsidók összetartása, a valójában éppen a többségi társadalom által pogromoktól sanyargatott oroszországi zsidósághoz húzása tűnhetett alkalmas indoknak árulására.⁷³ A vasárnapi pihenő után már általánosítva, ugyanakkor az „ismerünk jó zsidókat is” klasszikus antiszemita közhelye mögé húzódva ismételték meg megbélyegzésüket.

„Redl ezredes apja vasuti állomásfőnök volt Krakóban. Zsidó eredetű volt. Az »Alkotmány« sohasem vonta kétségbe, hogy a zsidók között igen jóra való emberek is vannak s a közléssel nem vonunk le általános értékű következtetéseket a zsidóság kárára. Csak arra utalunk, ami történelmi valóság, hogy az anyagi érdek kultusza minden fajok közül a zsidóságban a legerősebb s ez a tulfejlett hajlandóság sok esetben világosságot vet olyan dolgokra, melyek előtt értelmetlenül áll meg az emberi értelem.”⁷⁴

A HOMOSZEXUALITÁS REPREZENTÁCIÓJA

Az árulás fölfedezése után hamar kiderült az ezredes másik „bűne” is: homoszexualitása. 1908-tól tartós párkapcsolata volt Stefan Horinka ulánushadnaggyal,⁷⁵ akit a nyilvánosság előtt unokaöccseként mutatott be.

„Ha otthon ebédeltek, Redl szolgálta ki az asztalnál fiatal barátját, ha pedig Horinka szabadnapos volt, Redl ügyelt rá, hogy reggel senki se zavarja álmában. Redl fedezte Horinka összes költségeit, végül még automobilt is vett neki és annyi pénzzel látta el, hogy Horinka barátnőt is tarthatott és annak szép lakást is rendezhetett be.”⁷⁶

Elöljáróban leszögezhetjük azonban, hogy ennek a hírnek a megítélése az egész sajtóban sokkal enyhébb volt, mint a katonai titkok eladásáé. Mikor Redl bécsi temetése után az ott nyugvók rokonai tiltakoztak a szomszédság miatt, az esetről beszámoló újságcikkek sorra kiemelték,⁷⁷ azért a tiltakozás, „amiért az öngyilkos árulót”⁷⁸ odatemették. A *Redl ezredes bűne* cím alatt a *Magyar Hírlap*

⁷³ Korrupció és hazaárulás a közös hadseregben. *Alkotmány* 1913. június 1. 7.

⁷⁴ Az áruló ezredes. *Alkotmány* 1913. június 3. 10.

⁷⁵ A hadbírószági bizonyítás eredményét ismerteti például Zachar 2005: 76.

⁷⁶ A kémkedő vezérkari főnök. *Magyarország* 1913. június 3. 6; Kémek a hadseregben. *Világ* 1913. június 3. 7.

⁷⁷ Például: Redl ezredes öngyilkossága. *Magyar Nemzet* 1913. június 5. 7; A kémkedési ügy fejleményei. *Népszava* 1913. június 5. 13; Redl ezredes árulása. *Világ* 1913. június 5. 10.

⁷⁸ Uj titkok a hadsereg világbotrányában. *A Nap* 1913. június 5. 9.

kijelentette: „[a] bűn, amelyet Redl ezredes elkövetett, a kémkedés”⁷⁹ – fogalmaztak azon cikkükben, mely az ezredes „természetellenes hajlamairól” is beszámolt.

A korabeli sajtó a legváltozatosabb módon, hetvennél több nyelvi formában nevezte meg Redl szexuális orientációját. Volt közöttük semleges (például „homosexuális”, „férfiakat szeretett”, „férfimettesze”, „hadnagy-szeretője” volt), megbélyegző (például „fajtalan szenvedély”, „ocsmány bűn”, „feslett életmód”, „förtelmes eltévelyedés”, „természetellenes szenvedelmé”, „homoszexuális megtévelyedés”), valamint eufemisztikus elhallgatás („benső baráti viszony”, „hasonló viszony”, „erre a szenvedélyre” stb.). A katolikus sajtó hajlamosabb volt az olyan megbélyegző utalásokra, mint az „elvetemült idegbaj”, „fajtalan” (*Alkotmány*). Finomabb eufemizmus volt az „extravagáns szenvedelmek” (*Budapesti Hirlap*). A finom körülírásokat a szociáldemokrata sajtó is kedvelte („igen bizalmas viszony”: *Népszava*). A „heterosexuális” kifejezést egyedül a *Pesti Hirlap* használta.⁸⁰

Az újságokban leggyakrabban visszatérő elképzelés az volt, hogy a homoszexuálisok nőekkel éppúgy viszonyt folytatnak, mint férfakkal. Szép példa erre a *Budapesti Hirlap* megismételt állítása Redl kémme beszervezéséről és lebukásáról: szerintük mindez összesen három különböző csábító nőnek köszönhető.⁸¹ A korabeli sajtó tehát Redlt mai fogalmaink szerint inkább biszexuálisnak ábrázolta. *Egyetértés*: „A költekező ezredes homoszexuális hajlamain kívül a nőknek is hódolt.”⁸² *Magyar Hirlap*: „Ez a nő benső viszonyban állott a különben beteges hajlamu ezredessel.”⁸³ *A Nap*: „Az orosz kormány ugyanis nemcsak pénzzel, hanem nőekkel is dolgozott, kihasználva Redl szenvedéjeit [!].”⁸⁴ A *Pesti Hirlap* el is magyarázta ezt kevésbé szakértő olvasóinak:

„az ezredes félvilági nőkkel érintkezett s ezekre költötte a pénzt. A homoszexualitás korántsem zárja ki a másik nem iránt való érdeklődést, amint ezt a naiv felfogás véli. Nem, a nemi ösztönnek ez az elfajulása olykor nagyon szépen megfér a másik nem iránt való érdeklődéssel, amit eléggé frappánsan bizonyít az, hogy a homoszexuálisoknak igen gyakran számos gyermekük van.”⁸⁵

Rejtélyes orosz kémnővel való szexuális viszonyáról tudósított a lapok többsége (13), de írtak bécsi félvilági hölgyekkel, kabaré-énekesnőkkel való állítólagos kapcsolatairól is. A legérdekesebb ilyen hírlapi kacsa egy váradi lapban megjelent interjú,⁸⁶ mely az ott megszálló, magyarul jól tudó „egykori barátnőjével”

⁷⁹ Redl ezredes bűne. *Magyar Hirlap* 1913. május 31. 7.

⁸⁰ Sz. Z. 1913: Redl főcinkosa. *Pesti Hirlap* 1913. június 5. 10–11.

⁸¹ Az áruló vezérkari ezredes. *Budapesti Hirlap* 1913. május 31. 7.

⁸² Az áruló ezredes bűnei. *Egyetértés* 1913. május 31. 9.

⁸³ Redl ezredes bűne. *Magyar Hirlap* 1913. május 31. 7.

⁸⁴ Redl büntársai. *A Nap* 1913. június 4. 6.

⁸⁵ Sz. Z. 1913: Redl főcinkosa. *Pesti Hirlap* 1913. június 5. 10–11, idézet: 10.

⁸⁶ A szakirodalom által ismert (például Kemény 1942: 359) váradi napilapokból – *Nagyvárad, Nagyvárad Friss Ujság, Nagyvárad Napló, Szabadság, Tiszántúl* – csak egy ismertette röviden az

készült. A hölgy elmerengve „a szeretője viharos vágyaira gondolt”, s ekként védte: „Csak szerette a mámort, nem elégedett meg a katonai élet adta örömkkel s ha önök ezt beteges elfajulásnak nevezik, nem értenek hozzá, mert Redl egészséges ember volt... Én szerettem.” Pesten ezt a beszélgetést a *Magyar Hirlap* és a *Független Magyarország* hozta le.⁸⁷

Jellemző megfogalmazás, hogy a homoszexuális kapcsolatokban van egy megrontó, aki az ekként ártatlannak föltételezett másikat a bűnbe rántja. Abban már nem volt egyetértés, Redl melyik szerep illeti. A *Magyar Estilap*, mintegy enyhítve bűnét, őt tartotta áldozatnak: „Hogy ki volt a megrontója, arra nézve többféle verzió van.”⁸⁸ Nem így *A Nap* és főként a *Polgár*. „Most vizsgálat van több fiatalember ellen, akiket az ezredes szintén felhasznált fajtalan szenvedélyének kielégítésére.”⁸⁹ Redl áldozati mivoltát leginkább a néhol mai bulvármagazinok stílusát felöltő *Az Ujság* hangsúlyozta, kiemelve emberi katasztrófáját. Jellemző fordulatai a „szerencsétlen”, a „szerencsétlen ember”, a „boldogtalan katonatiszt, a kinek pályáját a végzet ilyen tragikus módon törte ketté”,⁹⁰ „a vezérkar legnagyobb tehetségű és legkiválóbb tisztjeinek egyike volt. Fényes katonai pályát futott be eddig is, s szédületes katonai karrier előtt állott”, „a lelkiismeret, a megbízhatóság megtestesülése volt”, „éles esze, biztos tekintete, óriási tudása”⁹¹ segítette.

Az újságírók fantáziájában a homoszexuális nemi élethez gyakorta kapcsolódott orgia, csoportsex. Így mindenki, aki kapcsolatba kerül velük, gyanússá válik. Fontos lesz kiemelni, hogy „[j]öttek Redlhez lókereskedők is fiatal legényekkel (Redl tudvalevőleg három-négy lovat is tartott, autója dacára). Gáláns nőket soha nem fogadott a lakásán.”⁹² A nyomozás föltárta, hogy Horinka nemcsak leányszeretője, hanem öccse számára is rendszeresen pénzt szerzett Redltől. A Függetlenségi Párt két lapja máris szerelmi háromszöget vizionált közöttük. „Redl jó viszonyban volt Horinka öccsével is, egy kadétiskolai tanulóval és ezért állandóan féltékenységi jelenetek voltak köztük.”⁹³

Előfordul az a karaktergyilkos fölvetés is, hogy a homoszexuálisok egyben pedofilok, kislányokat rontanak meg, kergetnek pusztulásba. Ezt a Redl esetében is hamis sztereotípiát az *Uj Hírek* terjesztette, amint tudomást szerzett az ezredes vonzalmairól. „Az öngyilkos ezredesről azt is beszélnek, hogy egy bécsi kis fiu-

eset (Redl ezredes ulánushadnagy Nagyváradon szolgált. *Nagyváradai Napló* 1913. június 8. 7).

A forrás tehát a két helyi zughírlap lehet, a heti *Közérdek* (Kemény 1942: 154, 360) vagy a – csak Lakatos Éva kutatásából ismert – *Hétfői Ujság*, melyek nem hozzáférhetők (Lakatos 2004: 198).

⁸⁷ A Redl-ügy. *Független Magyarország* 1913. június 8. 10; Redl – Magyarországon. *Magyar Hirlap* 1913. június 8. 10.

⁸⁸ Az áruló ezredes. *Magyar Estilap* 1913. május 30. 1.

⁸⁹ Redl Németországot is elárulta. *A Nap* 1913. június 1. 9; *A Polgár* 1913. június 1. 10. jegyzet.

⁹⁰ Redl ezredes öngyilkossága. *Az Ujság* 1913. május 30. 11–12.

⁹¹ Redl ezredes bűne. *Az Ujság* 1913. május 31. 7.

⁹² A vezérkar botránya. *A Nap* 1913. június 3. 7.

⁹³ Redl ezredes ügyei. *Egyetértés* 1913. június 7. 6; A Redl-ügy hullámai. *Független Magyarország* 1913. június 7. 4.

nak nemrégiben történt öngyilkosságát ő idézte elő. Az öngyilkos gyerek ugyanis beteg hajlamainak áldozata volt.”⁹⁴

Visszatérő toposz, hogy a homoszexuálisok valahogy külső tulajdonságaik alapján is fölismerhetőek. Az ügy részleteinek napvilágra kerülésekor meg is döbbsenek Redl ismerősei, miért nem jöttek rá az ezredes homoszexualitására,⁹⁵ hiszen ez minden bizonnyal egyértelműen észrevehető. A korszak lapjai szerint a fölismerhetőség legegértelműbb jellemzője: a homoszexuálisok nőiesek. *Az Egyetértés* és a *Független Magyarország* újságírói előítéleteinek jobban megfelelt, ha a fiatalabb és alacsonyabb rangú Horinkát láttatták femininnek: „Magas, karcsu, szőke fiatalember, az arcza egészen nőies.”⁹⁶ *A Nap* már a pár mindkét tagját nőiesnek ábrázolta, hiszen ez a homoszexualitás velejárója.⁹⁷

„Horinka hadnagy, Redl letartóztatott férfitemressze, magas, karcsu, selymesen szőke, fehér arcu, feltűnően szép fiatalember, tipusa a homoszexuálisoknak. [...] Redl Alfréd magas és csinos ember volt. Sötétszőke, majdnem gesztenyebarna volt a haja, szőke, angolosan nyírott a bajusza. Az arcán, valami bágyadt, fáradt mosoly volt mindig, az orra körül és az ajka mellett mély és jellegzetes barázdák, amikre azt szokás mondani, hogy a homoszexuális emberek sajátossága.”⁹⁸

Tegyük hozzá, *A Polgár* tudósítója akként írta le Redl ezredest, hogy „daliás katona” volt,⁹⁹ *Az Ujság* pedig férfiaságát emelte ki: „Gyönyörű, férfias jelenség volt [...] termete daliás”.¹⁰⁰ A sztereotip és téves beszámoló arra utalhat, hogy az amúgy is számos tévedést, ellenőrizetlen információt közlő *A Nap* a leírásokat valószínűleg kitalálta, előítéleteit alátámasztandó.

A másik, anatómiai alapú fikatív attribútum Georgi miniszternek a bécsi parlamentben ellenzéki interpellációra adott válaszában is szerepelt: a homoszexuális aktus testi abnormitást okoz, melyet a boncoláskor fölismertek. Ezt a miniszter választát részletesebben ismertető, illetve idéző lapok mind megírták.

Redl esetleges pornófogyasztásáról két lap emlékezett meg, a *Pesti Hírlap* és *Az Ujság*. „A Redl ezredes prágai lakásán lefoglalt tárgyak között többek közt egy arcképre akadtak, mely Redlnek egyik szolgáját női alsónadrágban tünteti fel.”¹⁰¹

Az életmódra vonatkozó egyik, máig élő sztereotípiát a művészi, lakberendezési és divatérzék fejlettsége. A lapok részletesen kitérnek Redl fényűző életmódjára, ugyanakkor megdöbbennek lakása puritánnak vélt vonásain. Ezt a jelenség-

⁹⁴ A kémkedő ezredes öngyilkossága. *Uj Hirek* 1913. május 30. 1–2.

⁹⁵ Redl ezredes árulása. *Az Est* 1913. május 31. 1.

⁹⁶ Redl ezredes ügyei. *Egyetértés* 1913. június 7. 6; A Redl-ügy hullámai. *Független Magyarország* 1913. június 7. 4, cz helyett c-vel.

⁹⁷ Horinka Váradon szolgált. *A Nap* 1913. június 10. 9.

⁹⁸ H. G. 1913: Uj titkok a hadsereg világbotrányában. *A Nap* 1913. június 5. 9.

⁹⁹ Kavarog a Redl-botrány. *A Polgár* 1913. június 3. 1.

¹⁰⁰ Redl ezredes büne. *Az Ujság* 1913. május 31. 7.

¹⁰¹ Az áruló ezredes. *Pesti Hírlap* 1913. június 1. 18; tisztiszolgát és női nadrágot említve: Redl ezredes büne. *Az Ujság* 1913. június 1. 10.

get általánosítva, a homoszexualitásra minduntalan utalva *Az Ujság* aknázza ki leginkább.

„A lakás berendezéséből következtetni lehet gazdájának különcz voltára és jellembeli sajátságaira. [...] A szekrényekben viszont – s ez is Redl jellemére vall – tömérdek ruha- és pipereholmit találtak. Czivil-garderoobja szokatlanul dus volt, a fehéreneműje is piperés, csipkés, himzett holmik. [...] Az ezredes lakásán pompás kozmetikai laboratóriumot találtak. Volt ott egy toaletasztalka is, mely a legkényesebb izlésű félvilági hölgy igényeit is kielégíthetné, továbbá hajfestőszer, sok pomádé, sütővas, manicure-szerszám a legfinomabb kivitelben.”¹⁰²

Ellentmondásossá váltak a sajtóbeszámolók arról, titkolózva élte-e világát Redl. A homoszexualitás hivatalos elismerése után még arról írtak, hogy igen, ismerőseit és családját is meglepte a hír. Pár nappal később már ennek ellenkezőjét közölték, igaz, jellemzően az obskúrus lapok. *A Nap* beszámolójában, mikor az ezredes testvére, Henrik „egyszer fivére homoszekszuális üzelmeiről értesült, végképpen megszüntette vele az érintkezést”.¹⁰³ *A Polgár* szerint szexuális orientációja katonatársai előtt sem maradt titokban.

„Élénk szó-beszéd tárgyát képezte a prágai tisztí körökben, hogy az ezredes, nőtlen voltára, egész prágai otléte alatt női barátságot nem kötött és szembetünően került a viszonyok kötését. E figyelemre érdemes momentummal kapcsolatban erősen kezdtek gyanakodni, hogy az ezredes a beteges szerelem barátja.”¹⁰⁴

Noha ennek egyértelműen ellentmondanak a korábbi beszámolók, így például a *Népszaváé*. „Azok a tiszték, akik jó barátságban voltak az ezredessel, azt mondják, hogy semmi olyat nem vettek észre, ami arra vallott volna, hogy Redl homoszexuális volt. [...] Azt is tudták róla, hogy [...] több hölgygel folytatott szerelmi viszonyt.”¹⁰⁵

A titkolózás azonban nem terjed ki a melegekre egymás között, akik egymást ismerik, egy titkos társaság tagjaihoz hasonlóan összetartanak és támogatják társaikat – vélte afféle korabeli „pink maffiát” fölvázolva az ellenzéki *Egyetértés*. „Gyanu merült fel, hogy a minden tekintetben elfajult áruló ezredes gyors karrierjét, meglepően kiváltságos helyzetét az ármádiában szintén ilyenféle bűnös viszonyoknak köszönheti”,¹⁰⁶ azaz miként ő támogatta kedvesét, annak idején másvalaki hasonló okból segítette az ő pályáját.

¹⁰² Redl ezredes hagyatéka. *Az Ujság* 1913. június 19. 10.

¹⁰³ H. G. 1913: Új titkok a hadsereg világbotrányában. *A Nap* 1913. június 5. 9.

¹⁰⁴ Redl ezredes ügyei. *Egyetértés* 1913. június 7. 6.

¹⁰⁵ Az áruló ezredes. *Népszava* 1913. május 31. 12.

¹⁰⁶ Redl ezredes árulása. *Az Est* 1913. május 31. 1.

A *Magyar Estilap* unikális, így hitelesnek nehezen tekinthető, ugyanakkor színességében figyelemre méltó cikkében egyenesen bemutatta olvasóinak, miként zajlottak Redl orgiái.

„A hadügyminisztérium is jól ismeri az ebben a betegségben szenvedőket, sőt egy arisztokratának, aki külügyminiszter is szeretne lenni, ugyanez a baja.

Bécs homosexuálisai nagyon összetartanak, egymást védik és egész külön életet élnek és képesek tönkretenni azt, aki őket leleplezi. Redltől félték, ezért türték nyugodtan orgiáit. A belváros egyik vendéglőjében jöttek állandóan össze ezek a betegek és ott minden este Redl is megjelent. A legszemérmertlenebb módon és nyilvánosan üzték orgiáikat, míg végre egy ilyen beteget letartóztattak és a többinek menekülni kellett. [...]

Ezek az orgiákon részt vettek Bécs összes előkelő homosexuálisai is, akiknek jóhangzásu nevük és pénzük van. Egyes férfivendégek női selyemtoilettekben, selyem és csipkés alsóruhákban jelentek meg. Hogy ilyenkor miket műveltek, nem lehet leírni.”¹⁰⁷

A Redl-ügy feltűnésekor már több évtizedes múltra tekintett vissza a homoszexualitás büntethetősége elleni polgárjogi küzdelem.¹⁰⁸ Ennek hatása a Redl-ügy fogadtatásán is megfigyelhető.

Az osztrák *Militärische Rundschau* június 6-i száma figyelemre méltó, a tisztikar fölháborodását kiváltó polgárjogi fejtegetéssel zárta cikkét.

„[F]ölmerül a tudományban sokszor szellőztetett kérdés, vajjon helyesen cselekszik-e a törvény, mikor a homosexuális szenvedélyű embereket bűnösökként üldözi s nem volna-e helyesebb ezeket mint betegeket kezelni? De akár gonosztevőket, akár betegeket lássunk a homosexuálisokban, egyik esetben sem valók a hadseregbe, mert ide csak a teljesen egészséges ember való.”

Az átvett idézet forrása *Az Est*.¹⁰⁹ Majdnem betű szerint, csupán a homosexuális szó sz-es írásmódjával leköszölte a *Független Magyarország* és a *Világ* is, igaz, előbbi rögtön a cikk után Redl egy állítólagos prágai heteroszexuális kalandját illesztette be.¹¹⁰ Lehozta a szöveget a *Budapest* is, ők azonban kihagyták az első két sort, így kissé értelmetlenné vált a csonka idézet.¹¹¹ Ellenkező előjellel, az osztrák lap mondanivalóját kiforgatva tömörítette össze az *Alkotmány*, amikor a teljes idézet helyett csupán a kirekesztő mondatokat osztották meg.¹¹²

¹⁰⁷ Redl orgiái. *Magyar Estilap* 1913. június 6. 3.

¹⁰⁸ Vö. például Takács 2004: 83–94.

¹⁰⁹ Hogyan leplezték le Redlt? *Az Est* 1913. június 7. 11.

¹¹⁰ A Redl-ügy hullámai. *Független Magyarország* 1913. június 7. 4; A Redl-ügy. *Világ* 1913. június 7. 9.

¹¹¹ A leleplezett kémszövetkezet. *Budapest* 1913. június 7. 6.

¹¹² Az áruló ezredes. *Alkotmány* 1913. június 7. 6.

A magyar lapok közül hasonló, a homoszexualitás büntethetősége ellen felszólaló írást egyetlen lap tett közzé: a *Pesti Hírlap*, hogy aztán másnap az újság „a nemi élet disznóságai és eltévelyedései”¹¹³ fordulattal bélyegezze meg ugyan-ezen orientációt. És mégis, itt jelenik meg a hazai LGBT-mozgalom pionírja, a büntethetőséget, a magánéletbe beleszólást elutasító újságíró.

„Mindenkinek, aki elfogulatlanul szemléli az életet s benne a nemi életnek ezt az ősi bizarrságát, az elismeri, hogy bármily mértékben lázadozzék is ellene a normális érzés, valami sajátosan bűnös, azaz társadalom-ellenes nincsen benne. Ha gyermekek elcsábításával jár, akkor persze gonosztett; azonban a gyermek rácsalátása heteroszexuális szeretkezésre is az. Végre is két felnőtt ember magánügyébe az államnak semmi jogos beleszólása sincs. A mai állam azonban igenis beleszól. Németországban a büntető-törvénykönyv 175. paragrafusában, nálunk – ha jól emlékszem – a büntető-törvénykönyv 243. paragrafusában, Ausztriában szintén egy paragrafus tiltja és súlyosan bünteti a homoszexualitást. Hogy mennyire sérti ez az igazságérzetet, bizonyítja az is, hogy éppen Németországban egy egész egyesület alakult ennek a paragrafusnak a megszüntetése érdekében. S mint ez a Redl-eset is bizonyítja, minden ily tiltó paragrafust fentartó országban szükség volna arra, hogy ezt a paragrafust eltöröljék. Mert nem csak a sujtott egyének magán-gyötrelmét idézi elő az ilyen törvény, hanem egy sajátos fajtájú zsarolás kifejlesztése által egy külön mocsarat teremt a homoszexuális világ körül, amely mocsár aztán magát az államépület alapjait is meglazíthatja.”¹¹⁴

A cikk érdekessége a szerző föltűnő tájékozottsága. Nem pusztán a Németországban évtizedek óta folyó polgárjogi mozgalomról tud, melynek keretében Kertbeny Károly megalkotta a homoszexualitás szót magát is,¹¹⁵ hanem az osztrák helyzetre is utal, ahogy a más lapokban nem említett heteroszexuális szót is alkalmazza. A szerző kilétét sajnos nem sikerült kinyomozni, részint mivel a korban megjelenő újságcikkek nagy része szignálatlan volt, részint mivel nem szükség szerű, hogy a szerző a lap állandó alkalmazottja volt.

Mint korábban említettem, volt egy amúgy heterogén újságcsoport, mely Redl homoszexualitását megpróbálta elhallgatni. Az *Esti Újság* még május 30-án úgy fogalmazott a vizsgálatról, hogy „más terhelő anyagot is szolgáltatott”,¹¹⁶ s csak másnap írta meg, mik is ezek. A *Népszava* szintén május 31-én írta meg, de még másnap is hiteltelennek állította be az információt, s rögtön heteroszexuális viszonyt is emlegetett.¹¹⁷ Az *Alkotmány* egészen június 6-ig várt, a teljes elhallgatást csak az akadályozta meg, hogy nagy terjedelemben idézték Georgi miniszter parlamenti beszédét, s az eredetiben többször szereplő információ

¹¹³ Az áruló ezredes büne hivatalos világitásában. *Pesti Hírlap* 1913. június 6. 8.

¹¹⁴ Sz. Z. 1913: Redl főcinkosa. *Pesti Hírlap* 1913. június 5. 10–11, idézet: 10.

¹¹⁵ Takács 2008: 1613–1626.

¹¹⁶ Az ezredes és a megfigyelt kéme. *Esti Újság* 1913. május 30. 3.

¹¹⁷ Az áruló ezredes ügye. *Népszava* 1913. június 1. 19.

egyetlen egyszer belekerült az apró betűs idézettengerbe. Az *Uj Lap* meg sem írta: 11 Redl-lel foglalkozó cikkébe valahogy nem fért bele ez az információ.

Redl homoszexualitásának teljes elhallgatását a katolikus lapok választották. A tényt meg sem említő *Uj Lap* katolikus bulvárlap volt, a róla alig tudomást vevő, komolyabb hangvételű és kiállítású *Alkotmány* szerkesztősége pedig az egész ügyből nem is a kémkedésen, hanem az élet önkezdő elvételén háborodott fel leginkább.¹¹⁸

Erkölcsileg konzervatív narratívát legfőként a *Budapesti Hirlap*, *A Nap* és *A Polgár* vitt. Ezek közül a leginkább sztereotip beállítottágú *A Nap* volt. Hasonló erkölcsiség okán, de más megoldást választva a témát feltűnően kerülgette az *Alkotmány*, az *Esti Ujság*, a *Kis Ujság* és a *Magyar Szó*. Az *Uj Hirek* szintén kerülte a témát, ha mégis szóba hozta, akkor rögtön a pedofíliaival mosta össze.

Mindezzel két lapcsoportot állíthatunk szembe. Az egyiket a meglepően visszafogottan tudósító hírlapok alkotják: a *Budapesti Napló* – ez terjedelemben is keveset írt a homoszexualitásról –, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava*. Valamint azokat a lapokat, melyek akár a bécsi híreket ismertetve, akár saját tollukból, de fölvetették a homoszexualitás büntethetőségének – végül csak 1961-ben megvalósult – eltörlését. Ezek a *Budapest*, *Az Est*, a *Független Magyarország*, a *Pesti Hirlap* és a *Világ*. Ugyanakkor, mint láttuk, ezek is gyakran alkalmazhattak erősen elítélő, megbélyegző kifejezéseket a nyilatkozatok ismertetésén túl, szerkesztőségi publicisztikáikban is. Föltűnő még, hogy e két, viszonylag támogató lapcsoportba tartozó újságok egyike sem számított a kormány támogatójának.

A KORABELI MÉDIA ÉS EGYES SAJTÓTERMÉKEK JELLEMZÉSE

Az átolvasott cikkek alapján a kifejezetten rosszízű bulvárlap, *A Nap* követte el a legszembetűnőbb hibát: telefonszolgálatja nyomán Redl náluk „olasz zsoldban” tevékenykedett. A pesti lapcsinálónak annak ellenére nem tűnt fel az abszurditás, hogy a cikk későbbi részeiben háromszor is helyesen oroszok szerepeltek.¹¹⁹ Az újság harsányan bulvárjellegére jellemző, miként számolt be részletesen – és egyedülként – Redl utolsó vacsorájának fogásairól, s dramatizálva írta meg, mi is hangozhatott el, ilyen fölvezetéssel: „Ebben az intim és egyszerű környezetben dördült el” a pisztoly.¹²⁰

Ugyanakkor a szenzációhajhászás gyakorlatilag a korszak egész napisajtóját jellemezte, nem mondhatjuk csupán a szakirodalom által a bulvárlapok közé

¹¹⁸ Rédl ezredes árulása. *Alkotmány* 1913. május 31. 10.

¹¹⁹ A vezérkar kéme. *A Nap* 1913. május 31. 10.

¹²⁰ Uj titkok a hadsereg világbotránnyában. *A Nap* 1913. június 5. 8; a vacsora: „bécsi szelet, zöld bab, emmentháli, egy alma, fekete kávé volt az utolsó menü. Fél liter bort is hozatott és preblau vizet. A borból mindössze egy pohárral ivott. Amikor az edényeket elvitték, cognacot kért”.

soroltak jellemzőjének. Szenzációt emlegetett a *Budapesti Napló*, a *Független Magyarország*, a *Magyar Estilap*, a *Magyar Hirlap*, a *Magyarország*, *A Nap*, a *Pesti Napló*, az *Uj Hírek*. Az olyan hatásvadász fordulatokat, mint „[a]zok a szenzációk, melyeket a Redl-ügy magában rejt, még távolról sincsenek kimerítve és azok, kik valamennyire be vannak avatva a dologba, még újabb izgalmas leleplezéseket várnak”, nem korabeli bulvárlapok, hanem a komoly *Budapesti Napló* és *Magyarország* írta le.¹²¹ Ennek alapján talán helyesebb lenne a szakirodalomban megfontoltabban bánni a megbélyegző „bulvár” jelző osztogatásával.

A korabeli sajtótermékek közül legjobban szerkesztettnek a vizsgált cikkek alapján a *Pesti Napló* tűnik. Egyedülként ez az orgánium igyekezett forráskritikát alkalmazni, újra és újra eltávolodni a történésektől, jelezni az érkező információk bizonytalanságát. A kémkedés kapcsán kétszer is kiemelte a bizonytalanságot („Hiresztelések keringenek arról”, „szállongó hiresztelések”),¹²² és amikor hivatalos cáfolatot adtak ki, jelezte, hogy ez a hivatalos állítás, azaz burkoltan utalt arra, hogy nem tény.¹²³ Az érkező hírek kapcsán – kelepcebe csalták az ezredest, csak otffeledték nála a végzetes pisztolyt – többször hozzátette, hogy „állítólag”.¹²⁴ Csak ennek a lapnak sikerült a Bécsből, Prágából, Varsóból, Moszkvából stb. érkező híreket egységes cikké összegyűrti, s minimálisra csökkenteni az ismétléseket és ellentmondásokat. Amikor kirobbant a hír, hirtelenjében ezt még nem tudták elvégezni, de az összegzés után következő tudósítások fölé a következő bevezetőt tették: „Az eset megdöbbentő részleteiről a következő távirataink számolnak be”.¹²⁵ Másnap pedig már összefüggő, szerkesztett cikket hoztak le, alcímekkel, s csak két, valószínűleg későn befutó rövid hírt tüntettek föl helydátum alcímekkel a végén.¹²⁶

Forráskritikát még a *Világnál* figyelhetünk meg, igaz, a lap pont nem a jogos esetben óvta olvasóit: „Mindenesetre fenntartással kell fogadni a kémkedésről szóló hírt.”¹²⁷

A *Polgár* büszkén számolt be arról, hogy saját tudósítót küldött a helyszínre, aki többnapi munkával rekonstruálta a történéseket.¹²⁸ Ehhez képest az írás tele van tévedésekkel. Náluk a valójában Lembergben nyugdíjas vasutas „öreg Redl-nek már tekintélyes vagyona volt”. Az ezredest vagyonaából egy titokzatos orosz grófnő forgatta ki, aki végül „az asszony részéről műszerelemben tobzódó pász-

¹²¹ A Redl-ügy fejleményei. *Budapesti Napló* 1913. június 4. 9; A Redl-ügy fejleményei. *Magyarország* 1913. június 4. 9.

¹²² Az öngyilkos ezredest – kém. *Pesti Napló* 1913. május 28. 18.

¹²³ Redl ezredest öngyilkossága. *Pesti Napló* 1913. május 29. 16.

¹²⁴ Redl ezredest kémkedése. *Pesti Napló* 1913. május 31. 9; Az áruló ezredest. *Pesti Napló* 1913. június 7. 7.

¹²⁵ Redl ezredest tragédiája. *Pesti Hirlap* 1913. május 30. 12.

¹²⁶ Redl ezredest kémkedése. *Pesti Napló* 1913. május 31. 9–10.

¹²⁷ Miért halt meg Redl ezredest? *Világ* 1913. május 28. 12.

¹²⁸ Kavarog a Redl-botrány. *A Polgár* 1913. június 3. 1–3; Redl tragédiája. *A Polgár* 1913. június 6. 3–4.

toróra közepette rábirta¹²⁹ a kémkedésre a szerelemtől elvakult férfit. A grófnő alkoholizmusba, ivócimborái pedig homoszexualitásba taszították „a szerencsétlent”, akinek homoszexualitása szerintük „prágai tiszt körökben” ismert volt, s „rendszeresen vezetett szerelmi naplójából” is vettek információt.¹³⁰

A *Budapesti Hírlap* részletesen és elég hitelesen tudósított a történésekről. Ugyanakkor kapkodásukra jellemző, hogy félrefordításukban Horinka ekként szól Redl testvéréhez: „Én vagyok testvéremnek gyilkosa!”¹³¹

A *Népszava* igen visszafogott, száraz, tárgyilagos stílusban számolt be a történésekről, az újság hátsó részén, apró betűkkel.

Az *Újság* Tisza István politikáját népszerűsítette,¹³² s konzervativizmusát mutatja, hogy csak akkor tett a hadsereg ellenőrzési mechanizmusait óvatosan bíráló megjegyzést, amikor azt Ferenc József is megette.¹³³ Ugyanakkor már idézett stílusa, a történetek dramatizált, hiteltelen megszólalásokkal párbeszédszerűvé formált előadása¹³⁴ sokkal inkább a mai bulvárlapokhoz kapcsolja, mint *Az Estet*. Amennyiben utóbbit bulvárlapnak tartjuk – mint a kortársak és a korábbi szakirodalom¹³⁵ –, a Redl-ügyről írt cikkei alapján *Az Újságot* is lehet annak nevezni.

* * *

Tanulmányom egyik célja a századelő sajtójának feltérképezése volt a Redl-ügy alapján. Az ügy vizsgálata rávilágított a budapesti napisajtó működésére a Monarchia utolsó éveiben: melyek voltak általános jellemzői, mely lapok hasonlítottak egymásra, mely kiadványok milyen jellegzetességet mutattak az eset kapcsán. Vizsgálatom meglepetéseket is hozott, az előzetesen várthoz képest egyes lapok profilját finomítani kellett, s felmerülhet több lap szakirodalmi besorolásának megváltoztatása is. Megállapíthattam, hogy válságosabb pillanatokban vagy a nemzeti érdek ürügyén az ellenzékinek tartott orgánumok egy része is csatlakozott a kormányzat támogatóihoz.

Az újságcikkek egyszerre tükrözik és alakítják a kor gondolkodását.¹³⁶ Így segítségükkel, egyfajta lakmusztesztként igyekeztem rekonstruálni, miként is gondolkodtak az utolsó békeév nagyvárosi véleményformálói az etnikai és szexuális kisebbségekről. Ennek föltárása mellett külön érdekesség a homoszexualitás médiareprezentációjában, hogy a meleg polgárjogi mozgalom egyik ismeretlen

¹²⁹ Kavarog a Redl-botrány. *A Polgár* 1913. június 3. 1.

¹³⁰ R. P. 1913; Redl tragédiája. *A Polgár* 1913. június 6. 3.

¹³¹ A kémkedő ezredes. *Budapesti Hírlap* 1913. május 30. 12; helyesen: Az áruló ezredes. *Magyar Estilap* 1913. május 30. 1; Redl ezredes öngyilkossága. *Az Újság* 1913. május 30. 12.

¹³² Buzinkay 1993: 93; Buzinkay–Kókay 2005: 178–179; Buzinkay 2016: 279, 287.

¹³³ Redl ezredes büne. *Az Újság* 1913. június 1. 11.

¹³⁴ Redl ezredes büne. *Az Újság* 1913. május 31. 8.

¹³⁵ Mórincz Zsigmond: Huszonöt év előtt. Huszonöt év után. *Az Est* 1935. ápr. 25. 4; Lengyel 1963: 76; Magyar 1979; Dersi–Szántó 1973: 130; Márkus 1977: 73; Vásárhelyi 1982: 5. Mindezt a kilencvenes évektől egyre határozottabban cáfolta Buzinkay Géza sajtótörténeti munkáiban (Buzinkay 2008: 124, Buzinkay 2016: 294).

¹³⁶ Szociológiai szakirodalmának rövid áttekintése: Takács–Csizsár 2014: 215–216.

pionírjának a Redl-botrány kapcsán megírt, sajnos fél évszázadon át meg nem hallgatott érvelését is publikáltam.

FORRÁSOK

Alkotmány, 1913.
A Nap, 1913.
A Polgár, 1913.
Az Est, 1913, 1930, 1935.
Az Ujság, 1913.
Budapest, 1913.
Budapesti Hirlap, 1913.
Budapesti Napló, 1913.
Egyetértés, 1913.
Esti Ujság, 1913.
Friss Ujság, 1913.
Független Magyarország, 1913.
Kis Ujság, 1913.
Magyar Estilap, 1913.
Magyar Hirlap, 1913.
Magyar Nemzet, 1913.
Magyarország, 1913.
Magyar Szó, 1913.
Népszava, 1913.
Pesti Hirlap, 1913.
Pesti Napló, 1913.
Uj Hirek, 1913.
Uj Lap, 1913.
Világ, 1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Buzinkay Géza 1993: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest.
Buzinkay Géza 2008: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest.
Buzinkay Géza 2016: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest.
Buzinkay Géza – Kókay György 2005: *A magyar sajtó története I*. Budapest.
Dersi Tamás – Szántó Tibor 1973: *A magyar sajtó képeskönyve*. Budapest.
Kemény György (összeáll.) 1942: *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*. Budapest.

- Kisch, Egon Erwin 1924: *Der Fall des Generalstabschefs Redl*. Berlin.
- Lakatos Éva 2004: Álhírlapírók és zugsajtó Magyarországon. In: Lakatos Éva: *Sikersajtó a századfordulón*. Budapest, 187–212.
- Lengyel Géza 1963: *Magyar újságmágnások*. Budapest.
- Magyar Pál 1979: Az Est-lapok születése és halála. *Új Tükör* (17.) 43. 23.
- Márkus László 1977: *A magyar sajtó története*. Budapest.
- Moritz, Verena – Leidinger, Hannes 2012: *Oberst Redl*. St. Pölten–Salzburg–Wien.
- Sadler, John – Fisch, Silvie 2016: *Spy of the Century*. Barnsley.
- Takács Judit 2004: *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest.
- Takács Judit 2008: Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi* (20.) 12. 85–98.
- Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Estben* 1910 és 1939 között. *Replika* (25.) 1–2. 215–235.
- Vásárhelyi Miklós 1982: Az Est-lapok. In: Pesti Ernő (szerk.): *Az Est-lapok. Repertórium (1920–24)*. Budapest, I–XIII.
- Zachar József 2005: *Áruló vagy áldozat?* Budapest.

Halmos Károly

Prófétálások: kettős beszéd Szekfű Gyula *Három nemzedékében*

Bolgár Dániel érdekes és szenvedélyes tanulmányt jelentetett meg a *Korall* 66. számában a páriakapitalizmus elméletéről. Célkitűzése szerint azt kívánta mérlegelni, „mennyire hasznosítható ez a teória az empirikus vizsgálatban”, illetve „kellőképp hihető, logikus és alátámasztott-e ez a teória”.¹ Ezeknek a kérdéseknek a megfogalmazásával a Szerző a vonatkozó elképzelést – bár nem kimondva – nem egyszerűen elméletnek, hanem tudományos elméletnek tekinti. Kérdése kapcsán ugyanakkor azt állapítja meg, hogy az elmélet „nem éppen a következetes empirikus tesztelés hatására formálódott”.² (E tekintetben tehát az elképzelés a tudomány belső normái szerint mégsem tudományos elmélet, hacsak a feyerabendi „anything goes” értelmében nem az.) Azonban a kezdő kérdésre adott negatív válasz sem annyira a tanulmány kifejtő részéből következik, mint inkább a végén szóba hozott irodalmi hivatkozásokból.³

Helytelen volna azonban a tanulmányt emiatt félretenni. A kifejtő részt magam úgy foglalom össze, mint annak bemutatását, milyen szerepet játszott a zsidó és a zsidóság képe a modernitás kihívásaira adott hazai válaszok történeti összefoglalási kísérleteiben. Bolgár Dániel szerint ez egy elképzelés fejlődéstörténete, mely elképzelés utat talált a történeti és a szociológiai irodalomba, s ekként tudományszociológiailag – a tanulmány eredeti kérdésétől függetlenül – érdeklődésre tarthat számot. Megjegyzem, a Szerző által használt „elképzelés” kifejezés helyett a „toposz” találhatóbb volna, hiszen a toposz nyelvileg képpé formált szónoki alakzat, amelyre a szónok, a közönséget meggyőzendő, köztudomásként hivatkozik. (A magam részéről a továbbiakban ezt használom.)

Nem tekintem át a tanulmány egész eszmetörténeti részét, csak a hazai vonatkozású részekből emelem ki azt, ami alább következő hozzászólásom tekintetében érdekes. E hozzászólásomnak pedig az a célja, hogy megmutassa, annak a „mesterelbeszélésnek”, „mélystruktúranak”, amelyikről Bolgár Dánielnél „páriakapitalizmusként” esik szó, van másik lehetséges származtatása.⁴ Ezt részletesebben kifejtenő, szóba kell hoznom a (politikai) eszmetörténet egyik nagy gondját, a szótár, illetve nyelvezet és az általuk közvetített üzenet kérdését.

¹ Bolgár 2016: 164.

² Bolgár 2016: 189.

³ Bolgár 2016: 189–190.

⁴ A mesterelbeszélés/mélystruktúra nem azonos a toposszal, bár mindkettőnek lehet neve; az előbbi nincs szavakba öntve és el van rejtve, az utóbbi nyelvileg megformált és kifejezett.

Röviden: bár az eszmék története összefoglalható nagy vonalakban, de maguk az eszmék a nyelv közvetítésével, pillanatnyi vitahelyzetek sorozatán át fejlődnek. Egy-egy korban a különböző politikai nyelveknek megvan a maguk szókinccse. A szótár adott. A vitázó fél döntheti el, használja-e vagy sem, de elvetésével üzenetének célba juttatását veszélyezteti. A szótár ugyanakkor nem szabja meg, mely eszmék fejezhető ki általa, bár bizonyos eszmék kifejtését megnehezíti, másokét megkönnyíti. A politikai megnyilvánulások – bármiről beszélnek is – a jövőről szólnak. A politikai beszéd performatív – a kimondott szavak cselekedetek.

A történelmi tevékenység lényegében – Droysennel szólva – történetek történelemmé formálása. A történetírói művek a múltról szólnak, de a mindenkori maradékhoz beszélnek. Ez az átalakítás legalább részben köznyelvi eszközökkel történik, és ezáltal bizonyos mértékben szintén performatív jellegű. Magyarán: a történelemnek üzenete van. Az adott kérdésben állításom a következő: a 19. század utolsó harmadát megnyitó nagy válságtól kezdve hazánkban egyre fokozódó mértékben nyert teret az antiszemita szótár. A történészek dönthettek arról, használják-e ezt a szótárat, de egyrészt döntésükkel – akarva, nem akarva – megválasztották üzenetük célközönségét is, másrészt nem zárható ki, hogy az antiszemita szótáron keresztül nem antiszemita üzenetet kívántak közvetíteni. Miként a nyelvi jelenség ott kezdődik, ahol a nyelvi jel függetlenedik eredetétől, az antiszemita szótár is megkülönböztetendő az antiszemitizmus ideológiájától. Ez utóbbit abbéli szilárd meggyőződésnek tekintem, hogy a világ jobbításának végső eszköze a szemita faji jelleg kiküszöbölése, függetlenül attól, hogy ez a faji jelleg miben áll, vagy akár egyáltalán objektíve létezik-e (szubjektíve létezik – az antiszemiták elméjében mindenképpen).⁵

Visszatérve a páriakapitalizmus-toposz hazai vonatkozásaihoz, Bolgár Dániel azt az eszmét nevezi páriakapitalizmusnak, amelyik „a zsidó siker titkát a zsidó kívülállásban találja meg”. Az eszme leszármazását tekintve „ordas”, és formálódásának van hazai története.⁶ A hazai történet előadását Bolgár Dániel Hajnal Istvánnal kezdi bár, de előadása végén kiderül, hogy az igazi kezdet Szekfű Gyula. Szerző megállapítása szerint Hajnalnál a zsidó és a zsidóság szerepeltetése a történetben rendszeres ugyan, de mellékes.⁷

„Hajnal [...] szemében a zsidók előretörése olyasmi volt, ami egy kultúrfejlődés szerkezeti hibáit leplezi le [...]. Számára a zsidó érvényesülés [...] a jellegzetes kelet-(közép-)európai elmaradottságnak a súlyos tünete volt.”⁸

E ponton nem tudom megkerülni, hogy a szótár-üzenet ellenpont alapján ne cáfoljam Kollégám egyik állítását. Bolgár Dániel szerint Hajnal elhíresült

⁵ Vö. Halmos 2015.

⁶ Bolgár 2016: 164.

⁷ Bolgár 2016: 176.

⁸ Bolgár 2016: 181.

és végső soron szerkesztői pályafutásának végét előidéző Baráth-recenziójában a politikai alkalomhoz igazodván azt írta, hogy „a zsidókkal [...] el kell bánni”,⁹ amit morálisan súlyosbít az, hogy az úgynevezett negyedik zsidótörvény után írta. Az eredeti szöveghelyen azonban nem „el kell bánni”, hanem „kell elbánnunk” szerepel. Az apró szintaktikai eltérésnek jelentésbeli oka van.¹⁰ Hajnal a szóban forgó bekezdésben másutt – személyes véleményként – azt szögezi le, hogy a zsidó egyének „nem fajbiológiailag determinált erkölcsi fogyatékoságú” lények, „hanem teljes értékű emberek”. Ugyancsak megjegyzi, hogy a zsidók érvényesülési lehetőségeinek megvonását végbe „lehet [...] vinni emberi méltóságuk sérelme nélkül is”.¹¹ Ezekre a megjegyzésekre is igaz kell legyen, hogy az úgynevezett negyedik zsidótörvény (1942: XV. tc.) után születtek. Nem kívánom azt állítani, hogy Hajnal István kijelentései ma vállalhatók. Nem kívánom azt sem állítani, hogy Hajnal István történetpolitikai értelemben bölcs lett volna. Mindössze két állítást teszek. Egyrészt, az antiszemitizmusra vonatkozó értelmezésem alapján Hajnal nem az irányzat követője – hiszen műveiben a magyar társadalom deficitjeiért nem a zsidókat okolja, csak jelzésnek tekinti ténykedésüket. Másrészt, bár Hajnal István az antiszemita szótárral élt (a politikai olvasatot érvényesítvén érdektelen, lelkesen-e vagy vonakodva), nem lépte túl a felebaráti ('Mitmensch') tisztelet határát.¹² A Bolgár Dániel által előhozott eset azonban fontos. Felszólítás arra, tisztázni kell, kikhez is akart szólni Hajnal István a történetírás szakmai fórumában, amikor a kifogásolt megfogalmazásokra szánta el magát, illetve milyen állapotban volt a történészi hivatás, ha egy szakmai fórumban ilyen megnyilvánulások voltak kívánatosnak vélhetők.

Bibó István illetően nem kívánom különösebben vitatni Bolgár Dániel meglátásait, de a történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy Bibó idézett műve csak eszköztárában támaszkodik Hajnal Istvánra. Az igazi alap és a vita-partner valójában apósa, Ravasz László püspök. A Bibó-mű címe csak kibővítése Ravasz László egyik beszéde címének.¹³

⁹ Bolgár 2016: 179.

¹⁰ Juhász et al. (szerk.) 1978 alapján az „elbánnik” igének két jelentése van. Az elsődleges az 'úgy jár el valakivel, valamivel, hogy kárt okoz neki, esetleg pusztulását okozza', illetve 'megbirkózik vele, legyűri'. A második jelentés régies minősítésű, 'valakivel, valamivel valahogyan bánik' jelentéssel. Az, hogy Hajnal István az igenevet el nem váló alakjában használta, amellet szól, hogy az „elbánni” szót annak második jelentésében alkalmazta.

¹¹ Hajnal 1942: 456. Természetesen nem szabad elsiklani a zsidó egyénekre vonatkozó „ha nem is szenvedésük nélkül” kitétel mellett, amit viszont Bolgár Dániel nem észrevételez.

¹² Hajnal István katolikus volt, így a felebarátság értelmezése ('embertárs') tekintetében az (ugyan nem kortárs) megfelelő felekezeti lexikonhoz fordultam ('Felebarát' szócikk). Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy 1. nem felebaráti szeretetről beszélek. 2. Hajnal elfogadja a zsidó egyének erkölcsiségét, emberségét (ezek a felebarátság kritériumai) – más kérdés, hogy politikailag egyáltalán lehetséges-e az általa javasolt lehetőség. Külön vizsgálatot érdemelne, vajon javaslata kiállná-e Rawls tesztjét (vagyis azt, hogy a szociális és gazdasági egyenlőtlenségek akkor jogosultak, ha a legnyomorultabbak helyzetén javítanak). Valószínűleg nem – de politikai eszközöket politikailag csak adott helyzetben lehet megítélni. Szerencséje van annak, akinek nem adatik lehetősége politikai ötletei megalósítására.

¹³ Halmos 2010.

Bolgár Dániel elemzésében Hanák Péter a vonatkozó hazai történeti irodalom áttekintésének utolsó pontja, ámde ehelyütt kiderül, hogy a történet maga is újraértelmezendő, mert Hanák felfogását, vagy felfogásait, föltehetőleg Szekfű Gyula *Három nemzedéke* befolyásolta.¹⁴ Evvel minden további nélkül egyetértek, ez viszont felborítja a toposz fejlődéstörténetének eddigi előadását. A Bolgár Dániel által említett hazai szerzők közül Szekfű Gyula vetette föl legkorábban a hazai kapitalizmus kiépülésének gondjait. De nem ő volt az első a magyar irodalomban. A páriakapitalizmus toposza nagyon is képszerű formában – miként arra maga Szekfű is hivatkozik – legalább Keleti Károlyig megy vissza. Szekfű Gyula Keleti Károly fejlődésképét, mondhatni, csak áramvonalásította.¹⁵

Bolgár Dániel gondolatmenetének szelektív összefoglalása végén még egy mozzanatra térek ki. Szerző szerint a páriakapitalizmus-toposz német eredetijének egyik fontos eleme a zsidók amoralitása („erkölcsi közömbössége”¹⁶). Ehhez képest Hajnal István elgondolásával kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy Hajnal nem annyira az erkölcsöt, mint inkább a szokást hangsúlyozza. Később mégis azt rója föl a toposz alkalmazóinak, hogy azok úgy tartották, a zsidók erkölcsi mocsárba sülyedtek.¹⁷ Hozzászólásom célját tekintve nem érdekes, hogy az egyes szerzők a zsidó magatartást (melynek létét vélelmezték) erkölcsi alapon ítélik-e meg, vagy sem. Sokkal inkább fontos, hogy Bolgár Dániel a toposzt nem egy erkölcsileg közömbös, hanem egy erkölcstelen (értsd: erkölcsellenes) őstípusból, a zsidó uzsorás alakjából vezeti le.¹⁸ Bár e levezetésben komoly tekintélyre, Le Goffra hivatkozik, maga az állítás, miszerint a középkorban minden kamat uzsora, s ekként tilalmazott lett volna, vitatható.¹⁹ Sajátos módon magyar nyelven a tétel még igaz is, hiszen a *kamat* szó szerb közvetítéssel a görögből érkezett és eredetileg ’nyereség’ jelentése volt. Az *uzsorás* a 14. század végétől adatolt, s a nyelvi bizonytalanságot mutatja, hogy az idegen szavak kiegészés környékén megjelent szótárában az *usura* ’haszonvételi díj, kamat’, míg az *usurarius* (’uzsorás’) az, aki *usuraria pravitast* (’uzsoráskodást’) űz.²⁰ A nyugati világban viszont az *interest* eredetileg az elmaradt haszonnal, veszteséggel szembeni jogos igényre, a francia *loyer de l’argent*, ill. a német *Zinse* hasonlóképpen bérleti díjra utal. A kölcsönadásból fakadó

¹⁴ Bolgár 2016: 184.

¹⁵ Halmos 2008: 154.

¹⁶ Bolgár 2016: 180.

¹⁷ Bolgár 2016: 180, 181.

¹⁸ Köszönöm Madarász Aladárnak, hogy felhívta figyelmemet, miszerint a kamatszédést a II. lateráni zsinat tiltotta meg 1139-ben, míg a zsidók megkülönböztetését csak az 1215. évi lateráni zsinat határozta el.

¹⁹ A *mutuum* esetében az átadott javakkal azonos fajtájú és mennyiségű jószágot kellett visszaadni, de a *stipulatio* (kötelezettségvállalási egyezség) nem volt tiltott. A *damnum emergens* (’kártérítés’), illetve *lucrum cessans* (’elmaradt haszon pótlása’) elfogadható volt.

²⁰ Babos 1865.

lemondás díjazása nem volt tiltott. A kérdés összetettségéről legrövidebben egy ismertető cikk alapján alkothatunk képet.²¹

Kitűzött célom tehát, hogy bemutassak egy másik elbeszélési mélyszerkezetet, s tegyem ezt olyan anyagon, amelyet Bolgár Dánielnek – megítélésem szerint – sokkal nagyobb figyelemben kellett volna részesítenie, mint amekkorában ténylegesen tette. Az anyag a páriakapitalizmus elmélettörténetének egyik fontos lépcsőfoka, Szekfű Gyula *Három nemzedéke*. Teszem mindezt azért, hogy a páriakapitalizmus tézisért relativizáljam; hogy rámutathassak: ez a tézis szigorúan véve nem elmélet, hanem egy eszme, amely viszont a másik gondolati rendszer, nevezetesen a prófécia mélyebb törvényszerűségeinek engedelmeskedik, s innen nézve a „tények”, mondhatni, érdektelenek.

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* bővített kiadásában, a Trianon óta című bővítményhez fűzött előszavában azt írja, soha nem érzett magában „hivatást sem prófétának, sem vezetőnek” lenni; „egyszerű megfigyelője” volt „a régmúltnak, a közelmúltnak és a jelennek”.²² A kérdésre, vajon a történész lehet-e egyszerű megfigyelő, már Wilhelm Humboldt is, Gustav Droysen is lényegében tagadólag válaszolt. A megállapítás első felét illetően a szakirodalom éppenséggel Szekfű prófétai szerepét mérlegeli: „A *Három nemzedék* nemzeti mesternarratívája a jelenből a múltba jósolt vissza”.²³ Dénes Iván Zoltán a prófétaságot úgy értelmezi, miszerint Szekfű Gyula művének mértékadó alakja, Széchenyi István „már-már isten helyét” foglalta volna el, és a magyarság egyedüli igaz prófétája lett volna.²⁴ Széchenyi igéjét a *Három nemzedék* szerzője, Szekfű Gyula közvetítette volna, lévén ő „a prófécia közvetítője, saját korában maga is próféta”.²⁵ Itt kell megemlítenem, hogy a következőkben a prófétaságot nem abban az értelemben használom, amiként azt Csunderlik Péter egy ismertető cikkében Schlegel aforizmájára hivatkozván,²⁶ éppen Szekfűre utalva, feleleveníti – tehát nem arról lesz szó, hogy a történész visszafelé tekintő próféta, hanem arról, hogy a prófécia mint gondolati rendszer miként vezeti láthatatlanul a szerző kezét, szervezi szövegét.

A Biblia saját értelmezése szerint a próféták az Úr szavait közvetítő látnokok, akik révületbe esnek,²⁷ magukon kívüli állapotba kerülnek. Szekfű prófétaságát illetően a *Három nemzedék* szövege ezt az eksztatikus állapotot nem támasztja

²¹ Pósnán 1993. A római jogot illetően: Földi 1997. Érdekes, hogy Pósnán legutóbbi tanulmánya (Pósnán 2018) ugyanarra az irodalomra hivatkozva az általános kamattilalom mellett teszi le a garast.

²² Szekfű é. n. [1934]: 381.

²³ Dénes 2015b: 85.

²⁴ „[M]eg kell jegyeznünk, hogy Széchenyi előtt másfél évszázaddal a költő Zrínyi szintén az erkölcsi javulás evangéliumát üvöltötte bele egy siket és vak nemzedék fülébe, talán pontosabban és hangsúlyozottabban, mint a legnagyobb magyar” (Petheő 1921: 8).

²⁵ Dénes 2015a: 229.

²⁶ Csunderlik 2014: 193.

²⁷ A próféták. Vö. Bartha–Vladár 1993: 278–282.

alá. A trianoni szerződés aláírása után egy, legfőljebb két hónapra keltezett²⁸ Előszó inkább valamiféle bénító varázs alóli szabadulást említ.²⁹

A Trianon óta című részben viszont, négy bekezdéssel az után, hogy elhárította a próféataságot, figyelmeztetnie kell magát, hogy óvakodjék a hevülettől.³⁰ A Dénes Iván Zoltán által közölt levelezés³¹ fényében azonban az imént idézett szavak egy – legyen az bár átélt – szerep megnyilvánulásai. Nem nyilvános közlésben Szekfű úgy minősíti könyvét, miszerint abban volnának „prófétai, lírai és szélsőséges” részek, melyektől azonban a mű megtisztítható volna. A levlérszlet arra utal, hogy Szekfű számára a próféataság külsődleges, csak az elbeszélői ént övező szerep volt. Meg kell tehát erősítenem állításomat: a prófécianak, mivel célra irányul, logikája van, s hiába csak szerep valaki számára a prófétáié, a szerep ereje kényszerítő erővel bírhat az elbeszélői én számára. Ebben a tekintetben a prófécia beszédtekként (*speech act*) hasonlít a politikai beszédre. Ennek megfelelően van is példa arra, hogy próféták országok sorsát eldöntő politikai szerephez jutnak.³²

Szekfűt gyakran éri az a vád, hogy cinikus vagy elvtelen volt – magyarán: híján lett volna az emberi tisztességnek. A következőkben nem szerezcsenmosdatásba fogok, hanem megkísérlem ésszerű okát adni Szekfű viselkedésének. A gondolatmenet végén szerző és közönsége viszonyához kívánok kilyukadni, és igyekszem bizonyos társadalomtörténeti föltevéseket megalapozni. A prófétaláson kívül még két szöveghely van a műben, amely ótestamentumi utalást tartalmaz. Az egyik rögtön a mű első kiadásában megjelent, majd a bővített kiadásban újra közölt Előszó utolsó mondata,³³ a másik egy Fényes Elektől vett idézet.³⁴ Ez mennyiségileg kevés ahhoz, hogy az ótestamentumi prófécianak a *Három nemzedékre* gyakorolt hatásáról beszélhessünk. A kulcs másutt, a középkori magyar eredethagyományban van.³⁵ A téma biblikus vonatkozásainak feldolgozója, Krausz Sámuel többek között Marczali Henrik forráskiadása alapján értelmezi a föllelhető motívumokat.³⁶ Mint megjegyjezi, már Marczali is szóba hozta egy helyütt biblikus emlék beszűrődését. Krausz hivatkozása csak a német kiadást illetően pontos, a magyart illetően nem, de ez részletkérdés. A kitűzött

²⁸ „1920. július havában.”

²⁹ Szekfű 1920: 4. Az idézet a 56. lábjegyzetnél olvasható.

³⁰ A hevület nem egyenlő a próféatasággal, ám összefüggésük kétségen felül áll: a próféataság egyik fiziológiai jellemzője a hevület. „Az eksztatikus próféták gyakran eszméletlenül, ruhájukat levetve heverték a földön egész nap (1Sám 19,24). Az öntudaton kívüli állapotot zenével, táncsal (2Sám 6,5), szeszes italokkal (vö. Ézs 28,7), üvöltözéssel (vö. 1Kir 18,20kk, 28kk; 22,6.10kk), a test bevagdalásával (1Kir 18,28) idézték elő” (‘Révület’ szócikk). A leírt jelenségek – az utolsó kivételével – teljes testi hevülésre utalnak. Mindezek alapján van okom úgy vélni, Szekfű Gyula a hevület említésével a próféatasággal kapcsolatosan inti magát.

³¹ Dénes 2015a: 233.

³² Buzási 2017.

³³ Szekfű é. n. [1934]: 5–6.

³⁴ Szekfű 1920: 142.

³⁵ Halmágyi 2018.

³⁶ Krausz 1898; Marczali é. n. [1882].

cél szempontjából két tény érdekes. Az egyik, hogy Marczali Henrik Szekfű Gyula tanára volt,³⁷ a másik, hogy a korai magyar történelem kútfőiben megemlítetik Ezékiel,³⁸ s ezek közül eggyel, Kézai Simon krónikájával Marczali Henrik foglalkozott.³⁹

A továbblhaladás érdekében röviden – tartalmi ismertetés nélkül – jellemezni kell magát a *Három nemzedék*et.

A *Három nemzedék* egy tudós röpirata.⁴⁰ A két háború közötti, ellenforradalminak nevezett időszakban – változó formában ugyan, de – többször is megjelent.⁴¹ A II. világháború után, bár évtizedeken át nem jelent meg újra, a történetírás foglalkozott vele – nem *jelenvaló*ként is hatott.⁴² *Létében* túlélte a szocializmus évtizedeit, s a rendszer felbomlásának idején hasonló kiadásban újra közzétették – újra *volt*.⁴³

Első közelítésben a *Három nemzedék* esszé – kísérlet – a Magyar Királyságnak a reformkor kezdetétől a történelmi Magyarország felbomlásáig terjedő történetének elmondására. Ebben a tekintetben a mű nagyon bő lére lett eresztve. Lényegét Szekfű már a háború alatt megírta, sokkal rövidebben és tárgyilagosabban. Széchenyit már akkor is a későbbi szerepkörébe állította be, de jellemzését még nem egy kétszavas *epithon ornans*ba sűrítve, hanem két bekezdésnyi terjedelemben adta meg.⁴⁴ Második közelítésben a mű magyarázatkísérlet arra, miként jutott el a magyar nemzet a reményekkel teli reformkori megújulástól a háborús bukás kiváltotta krízisig. Harmadrészt a röpirat szónoki alkotás: az ország nemzetének a „nemzedékek sora” toposz használatával elbeszélte hanyatlástörténete. Negyedik, de nem utolsó, sőt talán legfontosabb tekintetben a mű politikai kiáltvány. Nem abban az értelemben politikai, hogy a politikáról szól (ami egyébként tény), hanem abban, hogy azt politizáló módon teszi. (Politizálónak tekintek egy megnyilvánulást, ha a jövőre irányul, akaratot és felhatalmazást sejtet.⁴⁵)

³⁷ „Tanárai közül a legnagyobb hatást az egyetemen Marczali Henrik [...] gyakorolta rá” (Dénes 2001: 8).

³⁸ Halmágyi 2018: 10, 25.

³⁹ Marczali é. n. [1882]: 40–50.

⁴⁰ Amikor ezt kimondom, tudatában vagyok annak, hogy Erős Vilmos, Miskolczi Ambrussal vitázva, tiltakozik a mű pamfletté minősítése ellen. Ha a pamflet gyűnyirat (Babos 1865), akkor Erős Vilmosttal értek egyet (Erős 2012: 123). Érdekes, hogy a próféta-ság képzettársítási körébe tartozó „látomás” és „indulat” kifejezések Erősnél nem Szekfűre, hanem Miskolczyra vonatkoznak.

⁴¹ Dénes 2015a: 486.

⁴² A pártállami korszak recepciójának jellegzetes termékei időrendben: Mérei 1959; Mérei 1960; Pach 1962; Lederer 1969: 109–118, 147–148.

⁴³ Szekfű 1989.

⁴⁴ Szekfű 1918a: 145–196, illetve Szekfű 1918b: 152–199. Széchenyit illetően: Szekfű 1918a: 157.

⁴⁵ Sejtetést mondok, mert az akarat fogalma nehezen fér össze tényállítások lehetőségével. Akaraton valamely (nem föltétlenül kinyilvánított) végső cél kialakítására és megvalósítására való törekvést értek. Akaratunk cél-eszköz viszonyba rendezi világunk dolgait, többek között megnyilvánulásainkat is. Alkalmadtán szükségessé teheti a másokkal való együttműködést, és az

Hivatkozás viszonylag kevés van benne, a tudományos közlés követelményeinek ekként még formailag sem felel meg. Ugyanakkor, bár nem állítja kifejezetten, hogy tudományos munka volna, a sporadikus lábjegyzeteléssel megkísérli olvasótáborra nem céhbéli részét áltatni. Fogalomhasználatának következetlenségeit megemlíteni sem érdemes. A mű az önnön magában foglalt sejtetéssel (hogy tudniillik tudományos mű) ellentétben nem az, de még csak nem is a rankei értelemben vett történetpolitikai alkotás.⁴⁶ (Az előbbi kritériumának a megfigyelés aszketikus jellegét (a *res cogitans* és a *res extensa* megkülönböztetését), utóbbiának az értékítéletek mellőzését tekintem.)

Szekfű Gyula *A magyar állam életrajzának* első kiadásához írott előszavában Friedrich Meineckét idézi meg.⁴⁷ Meineckét Szekfű úgy jellemzi, mint aki

„az újkori történet német művelői közt legtekintélyesebb helyek egyikét foglalja el, tisztán tudományos tevékenységével hatalmas közéleti pozícióra szert tevén: csak legutóbb szólalt fel nagy hatással a porosz választójog kiépítése érdekében”.⁴⁸

Ha Ranke volt a történészek fejedelme, akkor Meineckét joggal tartották utódjának. A Rankééhez vagy Meineckééhez hasonló, a közvéleményre ható és szó szerint tudományos teljesítményt Szekfű ugyan nem tudhatott felmutatni, de az tény, hogy – például *A száműzött Rákóczival*⁴⁹ – közéleti vitát tudott kavarni. Ennél fontosabb viszont, hogy Meinecke folytatója volt a rankei historizmusnak, amelynek lényeges eleme volt az úgynevezett történetpolitika. Az iménti idézetben Szekfű is pontosan erről szólt. A kifejezést Szekfűnél e művében nem találjuk ugyan meg, de ha összevetjük Leopold von Ranke *Historisch-politische Zeitschriftje* beköszöntő sorait a *Három nemzedék* legelső előszavának egyes mondataival, aligha lehet kétségünk az előképzetlően.⁵⁰

Szekfű a politikának ezt a – nem decizionista – felfogását *A magyar állam életrajzának* előszavában úgy foglalta össze, hogy a német változatot megjelenítő Politische Bücherei sorozat esetében a „címbeli politika szó természetesen nem pártpolitika, sem pedig napi politika értelmében veendő”. Szekfű a sorozat

---

együttműködéshez szükséges bizalom megteremtését csakúgy, mint adott esetben a bizalmi kapcsolatok felmondását. A felhatalmazás lehet isteni, demokratikus, kliens-ügyvéd viszonyban keletkező stb. (elemző értelmezésére lásd Buchanan 1992 [1985]). Kérdés persze, hogy a politikai akarat és például egy történész narratívaképző akarata különbözik-e. A válasz a definíció alapján: nem mindig. Ha a történész meghatalmazásra cselekszik, akkor tette politizáló is. Szépirodalmi példa erre Heym 1977 [1972]. Ebben az értelemben egy pápai enciklika is politikai tett. Mindkét esetben hangsúlyozom, hogy sem a történetészt, sem a pápát nem tekintem politikusnak, és tettük *nem csak* politizáló.

⁴⁶ Jóllehet Szekfű Gyula nagyon is tudatában volt a történetpolitikai írás lehetőségének, vö. Szekfű 1924.

⁴⁷ Szekfű 1923: 5–15.

⁴⁸ Szekfű 1923: 6.

⁴⁹ Szekfű 1913.

⁵⁰ [Ranke] 1832; Szekfű 1920.

szerkesztőinek szavait közvetítve kijelenti, hogy a háború „a német nép politikai műveltségének lényeges hiányait hozta felszínre”.

„[A németiség] a nemzetközi politika relációinak természetét és pillanatnyi mozdulatait illetően szinte teljes tájékozatlanságban volt. Nem ismerte a népek hangulatát és meglepetéssel kellett tapasztalnia a háború során bekövetkező elszigeteltségét. [...] [A] német nemzet politikai műveltsége kiegészítendő, elmélyítendő, megnemesítendő [...] a belső politika dolgában is, mert hisz a nép többé nem lesz kirekeszthető saját sorsa alakítása munkájából”.⁵¹

Ennek érdekében a szerkesztők – és itt már Szekfű közvetve saját művét is minősíti –

„minden egyes kérdést a napi események köréből kiemelve, magas szempontú tudományos feldolgozásban adnak nemzetük elé, melynek az objektív előadásból kell a tanulságokat levonnia [...]”.

Hogy munkám egy ilyen irányú, a német közönség mélyebb tudományos műveltséggel bíró részéhez szóló vállalatba illeszthető volt, azt annak köszönhettem, hogy ezzel a közönséggel kezdettől fogva, a munka beosztása és gondolati alapjai megvételénél, számolni igyekeztem. Itt nagy hasznomra szolgált Meineckének a [...] munkája, teljes címén: »Világpolgárság és nemzetállam. Tanulmányok a német állam geneziséhez«.⁵²

Az 1918-ban megjelent *Der Staat Ungarn* a szó német értelmében történetpolitikai alkotás. A *Három nemzedék* már nem ilyen munka, hanem magát annak láttatni kívánó politikai röpirat, melynek programja azonban már *A magyar állam életrajzában* is föllelhető. Jellemző módon a *Három nemzedékben* nem a külpolitika elsődlegességére vonatkozó pontok lettek kidolgozva, hanem a „belső politika” dolgai.

A mű az iménti okok miatt több műfaj szabályai szerint is olvasható, de nincs – hogy úgy mondjam – tiszta olvasata. Kiáltványnak olvasva fölöslegesen hosszadalmas, monográfiának viszont túlságosan könnyed. Ennek talán van a szerzői feladatokban rejlő oka is. Szekfűnek mint a historizmus rankei, meineckei vonalát követő történésznek az államegyéniség (*Staatsindividuum, Staatspersönlichkeit*)⁵³ cselekvőképességét kellett értelmezési mérceként kitűznie, miközben a háború és a bukás éppen azt jelentette, hogy az állam elveszítette élő test jellegét, s a háború és a bukás által felébresztett új erők (a háború és az összeomlás traumái után helyüket keresők) radikális követeléseik (társadalmi megújulás, szociális újberendezés) szentesítését várhatták el az őket megszólítóktól.

⁵¹ Szekfű 1923: 5.

⁵² Szekfű 1923: 5–6. Az említett tanulmánykötet: Meinecke 1908.

⁵³ Ranke nyomán Meinecke az államot organizmusnak tekinti, melynek léte polgárai belé vetett hitétől függ, de viselkedése sajátos, eltér polgáraitól. Vö. Glatz 1976: 194, 196, 206, 213–214.

A *Három nemzedék* Ötödik könyve lényegében azt üzeni, hogy a régi rend hazai kormányzati szinten Bethlen lemondásával elbukott. Szekfűnek nem sikerült a történetpolitikai feladat végrehajtása.

A mű hatása sem könnyen érthető. Az elemző olvasási kísérlet során a mű zagyvvaléknak mutatkozik, melynek nem volna szabad hatni. A tapasztalatok szerint nem ez a helyzet. A mű a maga nemében mérték- és mintaadó, azaz kanonizálódott és klasszikus. A *Der Staat Ungarn / A magyar állam életrajza* kettős mű mutatja, Szekfű nagyon is képes volt szabatosan fogalmazni.⁵⁴ A vizsgálódás során érdemes lenne ama föltevés mentén elindulni, hogy a szerző szándékosan nem kívánta a többértelmű kitételeket elkerülni.⁵⁵ Túl a kétértelműségeken, van azonban a műnek egy rejtett olvasata is, melyhez az Előszó vége kínál kulcsot.

A *Három nemzedék* esetében a kinyilvánított cél az öngyógyítás. A keltezett (1920. július) szöveg szerint

„úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy a munkaerőmet és munkakedvemem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megérnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknek, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.”⁵⁶

Az akaratnyilvánítás egyben a felhatalmazás tudatása is, ti. saját jövőbeni sorsát Szekfű a nemzet sorsához köti. Hogy viszonylag széles közönséghez kíván szólni, kisejlik abból a megfogalmazásból, miszerint korábbi művének, *A magyar állam életrajzá*nak előszavát a „szűkebb magyar olvasóközönségnek” szánta.⁵⁷ A cselekvési program nemcsak tagadás (leszámolás), hanem tényleges program is. Mint írja: a tévelygés korszakából „csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki”.⁵⁸

Hátravan még a kiáltvány mögötti én és a végrehajtandó tett meghatározása. Bár Szekfű levelezésének elemei nem támasztják alá könyve előszavának állításait, gondolatmenetünk számára az a fontos, amit Szekfű a *Három nemzedék*-ben elbeszélő énként állít önmagáról. Az utolsó bekezdés alapján művét 1918 végén kezdte el írni, sőt, mondanivalója az Előszó első mondatai alapján már 1917 táján megfogalmazódott.⁵⁹ A közvéleménynek szánt kép szerint a tett nem

⁵⁴ Vö. például Szekfű 1918b.

⁵⁵ Közelítésem e tekintetben rokon Baráth Katalinével (Baráth 2007), aki azonban a *Három nemzedék Trianon után* című könyvét dolgozta föl.

⁵⁶ Szekfű 1920: 4. A „másfél év óta” kitétel hozzátétőlegesen 1918 decemberét és 1919 januárját jelentheti. 1918 decemberében megtörtént a történelmi Magyarország de facto szétdarabolásának nagyhatalmi jóváhagyása, 1919 januárjában puccskísérlet, munkástanácsok, anarchista és antiszemita zavargások, a hó végén egyetemi tanári kinevezések okán konfliktus a Tudományegyetem és a közoktatásügyi miniszter között (Benda [főszerk.] 1983).

⁵⁷ Rendre: Szekfű 1918b, Szekfű 1920: 5.

⁵⁸ Szekfű 1920: 4.

⁵⁹ A külpolitika primátusát vallók számára az év legfontosabb eseménye föltehetőleg az ún. wilsoni elvek kinyilvánítása és az Egyesült Államok hadba lépése volt.

a megírás, hanem a közreadás volt, hiszen korábban – „midőn a létért harcoló nemzetnek elsősorban belső egységre és nyugalomra volt szüksége” – hasonló értelmű megnyilvánulásra való felkérést elutasított.

Az utolsó mondat önreflektív, a múltból visszatér a mű jelenébe: „Így írtam meg e munkát és... *salvavi animam meam*.”⁶⁰ Első olvasásra e mondat nem több az olvasó kegyeinek megnyerésére irányuló behízeltégnél, az irodalomtörténet által is feldolgozott retorikai fogás.⁶¹ Lényege, hogy a megszólítottat tényleges állapota fölé, a vágyott állapotának megfelelő helyzetbe rakja.⁶² Mértékkel alkalmazva hasznos lehet, túlzásba vitele azonban ellenkező hatást érhet el. Ebben az esetben azt sugallja olvasójának, hogy a mű szerzője és olvasója is tud latinul, rendelkezik a mértékadó középosztályba tartozás egyik fontos műveltségi elemével, részese a hosszú európai hagyománynak – vagyis egyenrangúak.

A latin nyelvű félmondat a könyvben kurziváltatott. Érdeemes megkísérelni megérteni, miért. A három latin szó Ezékiel prófétára⁶³ utal: „Ha pedig te megintted azt az igazat, hogy az igaz ne vétkezzék, és ő nem vétkezik többé: élvén él, mert engedett az intésnek, és te a te lelket megmenttetted.”⁶⁴

Maga a próféta, prófétálás kifejezés egyébként a *Három nemzedék* első kiadásában hatszor fordul elő. Egyszer a 2:IV. Liberális közhangulat című fejezetben Bajza Józsefet illeti Szekfű ironikusan az „ifjú próféta” címmel.⁶⁵ Másodjára a 3. Második nemzedék: II. Negyvenkilenc tanulságaiban Széchenyi István ténykedését jelöli a „prófétált” kifejezéssel.⁶⁶ Ugyane könyv VI. fejezetében (A hatvanhetes kormánypárt) Schwarz Gyulát említi, miszerint 1872-ben „szinte prófétai” módon intett Tisza Kálmán felelőtlen izgatásai ellen.⁶⁷ A legtöbbször a 4. A végkifejtlés felé: VII. Két magyar sors a hanyatló korban című fejezetben fordul elő a kifejezés. Előbb Károlyi Mihályra értve: Ady Endre „még a gyatra színész Károlyi Mihályról is elhitte, hogy ő a magyar jövő prófétája”, majd (Ady vonatkozásában) szentenciaként: „Feketén látó vates, gonoszat hirdető próféta egy népnek sem kedves, de legkevésbé a századforduló, rózsailleszükből élő magyarságának”. Az utolsó előfordulás Tisza Istvánt illeti: „miért nem ő lett a vezére,

⁶⁰ Szekfű 1920: 4. „...és megmenttettem lelkemet” (az eredetiben a latin szöveg kiemelve) – a „szóltam és megmenttettem lelkemet” ószövetségi fordulatból. Jóllehet a katolikusok számára az Ószövetség kevésbé fontos, a könyv a katolikus hittan számára is megkerülhetetlen, mert Ezékiel hozzátételgesen a Kr. e. 6. század első negyedére datált könyvére az Újtestamentum többször is hivatkozik. Vö. Snoek 2016: 556.

⁶¹ Bartók 1993.

⁶² Halmos 2006: 406–407.

⁶³ Vö. Fröhlich 1978: 340–344.

⁶⁴ Ez 3,21. (Itt és a továbbiakban a Bibliának a szakirodalomban szokásos rövidítéseit használom.) Az intés az Úr intése, amit Ezékielnek kell átadnia. A német fordítások a „lelket megmenttetted” helyett a súlyosabb „dein Leben gerettet”, illetve „dein Leben errettet” kifejezéseket használják. Lásd Zürcher Bibel é. n. [2007], illetve Lutherbibel 2017.

⁶⁵ Szekfű 1920: 94.

⁶⁶ Szekfű 1920: 160.

⁶⁷ Szekfű 1920: 204. A név ma elfogadott alakja: Schwarz Gyula.

lelki tanácsadója és prófétája a háborúban sínylődő magyarságnak”.⁶⁸ A kibővített mű felvezetésében még kétszer jelenik meg a szó, s aztán többet nem.

A kulcs tehát Ezékiel próféta. Szempontunkból lényegtelen, vajon a próféta könyvének szerzője egy személyként élt-e,⁶⁹ elegendő tekintetbe venni, amit a prófétáról maga a prófécia elmond, illetve ami ebből kikövetkeztethető. Kiemelendő származása (előkelő pap), továbbá geopolitikai tájékozottsága.⁷⁰ Amiként a teológus Gerhard von Rad hangsúlyozza, Ezékiel eltávolodik a kis formáktól, néhol barokkosan monumentális, okfejtései didaktikusan hűvösek; van, ahol az ábrázolás durva, megbotránkoztató és fagyos. Mindez azért, mert egy „követelő, sőt lázadó nemzedékkal állt szemben”.⁷¹ Ezékiel szemében a bűnök, amiként Rad fogalmaz, szakrális jellegűek voltak, ami alatt a szentély tisztaságának elvesztését és idegen kultuszok befogadását érti.⁷² A Szekfű Gyulával és a *Három nemzedékkel* kapcsolatos hasonlóságokról szólva, a személyt illetően emlékeztek Szekfű elitista önvallomására, miszerint „a magyar munkássággal, akárcsak a magyar parasztsággal, nem voltak soha kapcsolataim”.⁷³ A próféciára vonatkozó jellemzéseket akár a *Három nemzedék*re is el lehetne mondani, magyarázat csak annyi kellene hozzá, hogy a hűvösséget illetően Szekfű már egyik fiatalkori művében, az *Anatole France*-ban is a szabadgondolkodói racionalizmust mérlegeli;⁷⁴ a megbotránkoztatást a zsidóság ábrázolása jelenti; a fajvédő irány (idegen kultuszok befogadása) jó példája a *Három nemzedék* Budapest kultúrája című fejezete, s a megcélzott közönségre is áll a lázadó nemzedékként való minősítés.

Az összevetés folytatása során a továbbiakban többé-kevésbé Ezékiel könyvét követem. Ennek alapján Ezékiel – legalábbis Tatford értelmezése szerint – papnak készült, de mielőtt szolgálatát megkezdhetné volna, népe szétszóratott, ő maga száműzetett. A prófétálás mintegy a templomi szolgálat kompenzálása lehetett.⁷⁵ A megváltozott élethelyzet azonban, mondhatni, homlokegyenest ellentétes érvényesülési lehetőséget kínált. Gerhard von Rad Izráel történeti és prófétai teleológiájáról szóló művében rámutat, hogy míg a templomi kultusz a teológiai folytonosság szentesítését igényelte, addig a próféták azt hirdették, hogy „a régi elmúlt, Jahve egészen újat fog létrehozni, új kivonulást, új szövetséget”.⁷⁶ Innen olvasva akár újra is értelmezhető Szekfűnek a Tisza István sikertelen prófétaságára vonatkozó megjegyzése (hogy tudniillik miért nem sikerült

⁶⁸ Adya: Szekfű 1920: 317; Tiszára: Szekfű 1920: 322.

⁶⁹ Tatford 2004 [1977]: 7–12. Megfogalmazással arra utalok, hogy ha a szövegnek esetleg több szerzője/szerkesztője volt is, az elbeszélő énben egybeforrtak.

⁷⁰ Tatford 2004 [1977]: 8–9; Rad 2001 [1960]: 192.

⁷¹ Rad 2001 [1960]: 193.

⁷² Rad 2001 [1960]: 194; például Ez 23,38–39.

⁷³ Szekfű 2001 [1941]: 130.

⁷⁴ Szekfű 1910.

⁷⁵ Tatford 2004 [1977]: 14–15.

⁷⁶ Rad 2000 [1957]: 110. Ellene vehető az Ezékiel–Szekfű-párhuzamnak, hogy az Ez 3,15 szöveg hely rabbinikus magyarázatai szerint Ezékiel vonakodott végrehajtani az Úr intését. Ám Ezékiel könyvéből bármit tudunk is meg, azt csak Ezékielen keresztül tudjuk. Neki kell elhinnünk, hogy az Úr Tél-Ábibba röpítette, ami a szöveg összefüggésrendszerében teljesen hihető

a nemzet vezérévé válnia), csak a templom helyébe a parlamentet kell behelyettesíteni. Szekfű, bár Tisza Kálmán kapcsán mondja ki, de fiára is vonatkoztatja, hogy „az ország akarata helyébe a parlamentet substituálta”, illetve kifejezetten István vonatkozásában úgy fogalmaz, miszerint „az ő szemében a parlament mikrokozmosz, a nemzeti lét összesűrített [...] alteregója”.⁷⁷

Szekfű Gyula, bár őt nem egy Eufrátesz-csatorna menti kis faluba telepítették át, a bécsi és a budapesti láthatár között nyilván érzett különbséget.⁷⁸ A húszas évek közepéig Bécsben élt,⁷⁹ a magyar látóhatárt kicsinyesnek találta.⁸⁰ A száműzött Rákóczi közönsége még más volt, mint a *Három nemzedéké*. Művét üdvözölve fogadták a nem a magyar glóbuszban gondolkodó történészek csakúgy, mint a polgári radikálisok.⁸¹ A forradalmi időkben lavíroznia kellett.⁸² Innen nézve nem meglepő a *Három nemzedék* saját nemzetét ostorozó vonulata.

A prófécia komoly gondot fordít önmaga megalapozására. Ezékiel leszögezi, hogy az Úr megszólította, s e felszólítás kényszerítő ereje által cselekszik: „Embernek fia! Órállóul adtalak én téged Izráel házának, hogy ha szót hallasz számból, intsd meg őket az én nevemben.”⁸³

Hogy Szekfű az említett prófétai szöveghelyet (*salvavi animam meam*) a *Három nemzedékben* latinul idézi föl,⁸⁴ maga is szót érdemel, hiszen Ezékielt az Úr nyelvezet tekintetében is instruálja:

„És mondá nékem: Embernek fia! Eredj, menj el az Izráel házához, és szólj az én szavaimmal nékik. [...] De az Izráel háza nem akar téged hallgatni, mert nem akar nekem hallgatni, mert az egész Izráel háza kemény homlokú és megátalkodott szívű.”⁸⁵

Szekfűnél ez így szól: „[a] liberális illúziókba burkolózó magyarság e szavakat idegeneknek találta, visszhang reájuk alig kelt”.⁸⁶ A *Három nemzedékéből* magából kiderül, hogy a liberális illúziók vádja nem a magyarságnak nevezett kollektívum egészét, hanem csak elítjét illeti. Ezékiel könyvében a népek nyelve állítatik szembe a kiválasztottak nyelvével:

is. De mi van akkor, ha Ezékiel azért utal saját vonakodására, hogy ezáltal is erősítse prófécijája erejét?

⁷⁷ Szekfű 1920: 322–323.

⁷⁸ Thienemann 2010 [1983]: 52–54. Ez a jellemzés még akkor is fenntartható, ha bécsi előrelépési esélyei megcsappantak. Vö. Fazekas 2011.

⁷⁹ Dénes 2015a: 24–26.

⁸⁰ Dénes 2015a: 37–38.

⁸¹ Dénes 2015b: 43–46.

⁸² Dénes 2001: 8–9. Vö. Ress 2011.

⁸³ Ez 3,17. Az órálló feladat próféciaibeli jelentőségéről: Rad 2001 [1960]: 199–200.

⁸⁴ Vö. 60. lábjegyzet.

⁸⁵ Ez 3,4; Ez 3,7.

⁸⁶ Szekfű 1920: 4.

„Mert nem valami homályos ajkú és nehéz nyelvű néphez küldetel te, hanem az Izráel házához. Nem sok népekhez, akik homályos ajkúak és nehéz nyelvűek, kiknek nem érthetnéd beszédöket; bizony, ha ő hozzájuk küldöttetek volna, ők hallgatnának rád.”⁸⁷

Szekfű művében a szembeállítás nem kifejezett, de gyakorlatilag megtörténik: a mindenki által beszélt magyar nyelven írt Előszó a művelt középosztály által értett latin fordulattal végződik. Nehezen elképzelhető, hogy Szekfű művét ne magyarul írta volna meg – esetleg németül tehette volna, miként a *Der Staat Ungarn* esetében.⁸⁸ Figyelembe véve azt, hogy a magyar elit németes műveltségű volt, az eddigiek alapján az Előszó szövegét újraolvasva megállapítható, hogy azokat, akiknek – hogy stílszerűen fejezzem ki magam – volt fülük a hallásra,⁸⁹ tehát tulajdonképpen az elitet, Szekfű már 1918-ban, a *Der Staat Ungarn*-ban megintette.⁹⁰ A latin fordulat mögött tehát a művelteknek szóló, de tőlük elhatárolódó és őket minősítő üzenet rejtőzik („kemény homlokú és megátalkodott szívű”). A *Három nemzedék* már nem az elitnek szól. Ha Szekfű a *Három nemzedék*-et magyarul írta meg, akkor – patetikusan – arra számított, hogy a művelt középosztályon túl a néphez is el tud jutni, és a nép meg is fogja érteni. Bár a „nehéz nyelv” még vonatkozhatik a népi nyelvre, a „homályos ajak” már annak beszélőjét minősíti. A mű célközönsége a „homályos ajkúak”. Bizonyos értelemben ők lehetnek az a maradék, akik vizsgálódhatnak.⁹¹

Ezékiel hivatása terhes volt, s ezt szó szerint el kellett szenvednie:

„És te, embernek fia, nyögj! Derekad fájalmában keserűséggel nyögj szemök látára. És lésszen, mikor mondják néked: Miért nyögsz te? ezt mondjad: A hírért, mert beteljesedett: és elolvad minden szív és elerőtlenedik minden kéz és elcsügged minden lélek és minden térd elolvad, mint a víz. Ímé beteljesedett és meglett, ezt mondja az Úr Isten.”⁹²

Ez a próféta rész könnyen megfeleltethető Szekfű saját depressziójáról szóló, már idézett vallomásának. Továbbhaladva, Ezékiel szerint az Úr nem hagyott neki menekülési lehetőséget, hiszen esetleges mulasztásáért felelnie kell:

„És ha elfordul az igaz az ő igazságától, és cselekszik álnokságot, és én vetek eléje botránkozást: ő meg fog halni; ha meg nem intetted őt, vétke miatt hal meg és elfelejtetnek igazságai, amelyeket cselekedett; de vétért a te kezedből kívánom meg.”⁹³

⁸⁷ Ez 3,5–6.

⁸⁸ Szekfű 1918.

⁸⁹ Mt 13,9.

⁹⁰ Szekfű 1923: 198–199 = Szekfű 1920: 3–4.

⁹¹ Ez 14,22–23.

⁹² Ez 21,6–7. Vö. Rad 2001 [1960]: 201, 234.

⁹³ Ez 3,20.

Ezékiel korábban idézett szavai (3,17) által Szekfű közvetetten nyilvánítja ki, hogy megtette, ami tőle elváratik – a szóbeli cselekvéssel megváltotta egyéb cselekvési kötelességét. Nem neki kell számot adnia, ezt – a proféciából kiolvashatóan – Isten láthatatlan keze végzi el.⁹⁴ A magyar nyilvános és a latin szavak mögötti rejtett szöveg két erkölcsi felfogást tükröz. Az első belső meggyőződésre és nemzeti elkötelezettségre hivatkozik, a másik kényszerre: Istentől származó elhívásra és kötelezésre, az Úr akaratának való engedelmeskedésre.⁹⁵ Az olvasó szempontjából, de – mint látni fogjuk – a szerzőéből is, kulcskérdés a profétálás hitelessége.

A profécia, illetve annak meghallgatása egyéni felelősséget és taktikai érzéket egyaránt igényel. A profétának hiteltelenítenie kell elődeit.⁹⁶ Gerhard von Rad arra is felhívja a figyelmet, hogy Ezékiel szerint a gyökeres megújulás érdekében a múltnak undorítótnak kell látszania.⁹⁷ Ha meggondoljuk, a Szekfű-féle bünbakképzés (liberalizmus, zsidók, nagyváros) pontosan ennek szellemében jár el.

Az Ezékiel által közvetített erkölcsi szabályok teljesítéséhez nem elég a következmények nélküli intés. A megváltás csak akkor teljesülhet, ha a profétai intés hathatósan bizonyul: „Ha [...] megintted [...], és ő nem vétkezik többé [...]: élvén él.”⁹⁸ Ha a proféta nem sikeres, akkor szándékaitól függetlenül meglehet a veszélye, hogy hamis profétának nézik: „Avagy nem hiábavaló látást láttatok-é, és nem hazug jóvendölgetést szóltatok-é? midőn ezt mondjátok vala: Monda az Úr! Holott én nem szóltam!”⁹⁹

Ezékiel könyvének egyik fejezete a hanyatlás, a bűn és büntetés, az elkárhozás és a maradékképzés ösmintája.¹⁰⁰ Ez a séma képezi a *Három nemzedék* egészének vázát. Bűnről és annak büntetéséről van szó, de nem abban az alkudozó formában, amiként annak idején Kölcsey a *Hymnusban* fogalmazott, hanem éppen ellenkezőleg, a kíméletlen és büntető szeretet képében.

„Embernek fia! Add tudtára Jeruzsálemnek az ő útálatosságait!¹⁰¹ [...]

Szem meg nem szánt téged, hogy ezekből valamit veled cselekedett volna, könyörülvén rajtad; hanem kivetettek a nyílt mezőre, mert útáltak, amely napon születél. Ekkor elmenék melletted és látalak véredben eltapodva, és mondék néked: A te véredben élj! Mondék ismét néked: A te véredben élj! Sok ezerekre szaporítottalak, mint a mezei füvet, és megszaporodál és fölnevedél és jutál nagy szépségre; emlőid duzzadának s szőröd kinőtt vala, de te mezítelen és befedezetlen valál. Ekkor elmenék melletted, és látalak, és ímé a te korod a szerelem kora vala, és kiterjesztém

⁹⁴ A láthatatlan kéz toposzának feldolgozója: Madarász 2014.

⁹⁵ Ez 14,8–9.

⁹⁶ Ez 13,2–6.

⁹⁷ Rad 2001 [1960]: 203. A műbeli hivatkozás helyesen: Ez 36,31.

⁹⁸ Ez 3,21.

⁹⁹ Ez 13,7.

¹⁰⁰ Ez 16,1–63

¹⁰¹ Ez 16,2.

fölötted szárnyamat s befödözém mezítelenségedet, és megesküvém neked s frigyre léptem veled; azt mondja az Úr Isten, és lól az enyém.¹⁰² [...]

És felékesítéd magadat aranynyal és ezüsttel, és öltözeted vala fehér gyolcs és selyem és hímes ruha; lánglisztet, mézet és olajat ettél, és megszépülél felette igen, s királyságra jutál. És kiméne híred a pogányok közé a te szépségedért; mert tökéletes vala az ékességeim által, amelyeket reád tettem, azt mondja az Úr Isten. De elbízád magadat szépségedben és paráznává lón híred szerint, elárasztál paráznaságaidal minden melletted elmenőt: legyen kedve szerint!¹⁰³ [...]

És vevéd a te fiaidat és leányaidat, kiket nékem szültél vala, és megáldozád őket azoknak eledelül. Avagy nem volt-é már elég paráznaságodból, hogy megölted fiaimat is, és oda adád őket, midőn tűzben nékik áldozád?¹⁰⁴ [...]

És sokasítád paráznaságodat a kalmárok földje, Káldea felé, de még ezzel sem elégedél meg.¹⁰⁵ [...]

Minden rimának bért adnak, te pedig magad adtat ajándékidat minden szeretődnek, így megvásárlád őket, hogy bemenjenek hozzád mindenfelől paráznaságidért.¹⁰⁶ [...]

És megítéllek téged a házasságtörő és vért ontó asszonyok ítéletével, és véreDET kiontatom búsulásomban és féltő szerelmemben.¹⁰⁷

A hosszúra nyúlt idézetből kiolvasható a felemelkedés és hanyatlás időrendje, de a bűnök tételesen is érdekesek. Ha mai nyelven fogalmaznók meg a 29. és 33. strófákat, csak azt mondanánk, amit Szekfű a magyarok szemére vet, hogy ugyanis széthúztak, nem voltak hajlandók fegyelmezetten gazdálkodni (rimaként viselkedtek, de nem kérték meg az árát), másnak engedték át ezt a terepet (kalmárokhöz törekedtek). Ugyanakkor Ezékiel szerint az Úr tiltja népének (közösségen belül) az uzorát és a kamatszédést.¹⁰⁸ Mondhatnók: mindazt, amivel Szekfű művében a zsidókat vádolja (a politikai nemzet tagjainak tekintvén őket).

A „hiábavaló látás” már említett gondja Szekfű esetében is megmutatkozott. Az Ezékielre való hivatkozással rejtett formában már 1920-ban is felmerülhetett a prófécia majdani módosításának lehetősége, amiként az közel másfél évtizeddel a mű első megjelenése után be is következett. Kérdés, vajon alkalmas volt-e az Ezékiel által kínált váz Szekfű koncepciójának megvalósítására. 1934-től a *Három nemzedék* alcíme, az *Egy hanyatló kor története* elmarad, helyette a főcímbe emeltetik egy fél mondat, az *és ami utána következik*.¹⁰⁹ Az Ötödik könyv előszavában Szekfű a naiv racionalizmus vétkében marasztalja el magát.

¹⁰² Ez 16,5–8.

¹⁰³ Ez 16,13–15. A paráznaság „általában a természeti istenségek felé való elhajlás”, „de helyenként a nagyhatalmakhoz intézett segítségkérés” is (Rad 2001 [1960]: 198).

¹⁰⁴ Ez 16,20–21.

¹⁰⁵ Ez 16,29.

¹⁰⁶ Ez 16,33.

¹⁰⁷ Ez 16,38.

¹⁰⁸ Ez 18,8; 13; 17.

¹⁰⁹ Szekfű é. n. [1934].

Népek vonatkozásában immáron nem tartja érvényesnek, hogy a bűnre büntetésnek kelljen következnie.

„Valami naiv racionalizmusban kell magamat elmarasztalnom. Népek életében nem látható az az osztó és büntető igazságszolgáltatás, mely rendezett társadalmakban [...] meghozza a bűnhődést. Nagy bűnökbe esett népek gond nélkül élvezik a gonosztettek árán megszerzett hatalmat, biztonságot és jólétet, anélkül, hogy a bosszúálló Isten haragjától tartanának. Isten a történelemben nem büntet szemünk láttára. [...] [A]z sem tartható valószínűnek, hogy a helyes útról letért nép felismerje tévelygését és sietve visszatérjen a lelki megtisztulás, a belső átalakulás útjára.”¹¹⁰

Szekfű kétféleképpen érvel. Előbb arra utal, hogy az Úr esetleg csak végső soron (akár a jelen teljes elmúlása után) büntet, majd pedig arra, hogy nem érdemes hamarabbi változásban, az ellenfelek belátásában reménykedni. (Ez utóbbi érvnek több olvasata is lehetséges – vonatkozhat a békeszerződésben meghatározó szerepet játszó nagyhatalmakra, de az elszakadt nemzetiségekre, illetve ebből adódóan az utódállamokra is.) Ezékiel könyvének, de legalábbis a könyv Rad-féle értelmezésének tekintetbe vétele valamit fordít az első érvén. Az ókori profécia nem a végítélet negatívumát hangsúlyozza, hanem avval kecsegteti Izráel megtértjeit, hogy Jahve nem engedheti meg magának, hogy ne állítsa helyre a szövetséget, hiszen avval saját szentségét vonatná kétségbe.¹¹¹ Ugyanakkor a remény haszontalansága mint lelki intés úgy Szekfűnél, mint Ezékielnél morális megfontolással egészül ki. Az utóbbi azt veti a vele vitázók szemére, hogy következetességet várnának el Jahvétől, holott nekik kellene megtérniük Istenükhöz.¹¹² Szekfű a belső építkezést hangsúlyozza,¹¹³ miként az Ötödik könyv megírása idején megtette azt számos kortársa is.

A nemzet tekintetében Szekfű naiv, sőt ártalmas várakozásnak tartja, hogy egy nemzedék morális okokból átadja helyét az utána következőnek.

„Nem kevésbé ártatlan elképzelés azt hinni, hogy ez a férfikora delére jutott nemzedék átadja hatalmát az utána következőknek, csak azért, mert a fiatalabbak esetleg egészségesebb gondolkodásúak és a nemzetet biztosabban vissza tudják vezetni a helyes útra.”¹¹⁴

Ez a gondolat 1934-ben a Gömbössel való kapcsolatfelvételtől óvja a népi írók nemzedékét. Ha a férfikor delét az *Értelmező szótár* meghatározásának megfelelően az egyed harmincas és ötvenes évei közé tesszük, akkor a Szekfű

¹¹⁰ Szekfű é. n. [1934]: 382.

¹¹¹ Rad 2001 [1960]: 204.

¹¹² Rad 2000 [1957]: 309.

¹¹³ Vö. 58. lábjegyzet.

¹¹⁴ Szekfű é. n. [1934]: 382. A *Három nemzedék* és az elitváltási elméletek kapcsolatára: Illés 1991: 83–124.

kárhoztatta nemzedék nagyjából 1884 és 1904 között született. Ők azok, akik vagy már harcoltak az I. világháborúban, vagy kamaszodó gyermekként éltek meg azt. Lényegében ez a nemzedék adta az I. világháború utáni bajtársi vagy ilyen jellegű szövetségek, a Turul és az Emericana tagságát. Ezek a felsőoktatásban részt vevőkre építő szervezetek voltak, hányatott sorsú tagokkal, akik közül sokan, már csak a katonai szolgálat miatt is, késlekedve iratkoztak be az egyetemükre.¹¹⁵ Ennek a nemzedéknek volt alaphangulata az antiszemitizmus.¹¹⁶

Valamivel később – a Feszültségek című fejezetben, a zsidóság–magyarság fogalom párral megnevezett antinómia taglalásakor (3. Zsidóság és kapitalizmus) értelmezi is kijelentését:

„Az egész trianoni antilibális mozgalom chaotikus tartalmát, mindennapos ellentmondásait és nem utolsó sorban gyors ellanyhulását, konzervativizmusát, mely a harmadik nemzedék állapotait akarja, némi átszínezéssel, fentartani, mindezt megértjük abból, hogy a mozgalmat a régi irányoknak emberei irányították, [...] minek az a következtetése lett, hogy a legújabb nemzedék, mely első sorban az ő [ti. Babits Mihály, Móricz Zsigmond, ill. Szabó Dezső – H. K.] munkáikból, nem pedig a neobaroktól nyerte nemzeti elindítását, bizonyos fokig, bár leplezve, ismét a baloldalhoz fordult.”¹¹⁷

A népiek nemzedékének átlagos születési éve – íróik alapján – 1904 volt,¹¹⁸ tehát a negyedik és az ötödik generáció között valójában inkább csak félnemzedéknyi idő van. A vízvonalzó nyilván az, hogy szellemi érésüknek mely szakaszában érte el őket a háború.

A köz és a nemzedékek viszonyánál tér el leginkább Szekfű és Ezékiel prófétálása. A nemzedékek kérdése az ókori prófétánál is felmerül.¹¹⁹ Mindketten a kollektivitás kérdésével szembesülnek. Ezékielnek – mondja Rad – arra a kérdésre kell válaszolnia, ki milyen joggal élheti túl az Úr haragját. Ezékiel az Úr nevében fellép a kollektív mentességgel szemben, mondván az igazak csak magukat menthetik, a mentesség nem ruházható át sem felmenőikre, sem leszármazottaikra. Ezékiel „megsemmisítő csapást mér a megmerevedett és kiüresedett kollektivizmusra”, „kiemeli az egyént a névtelenségből, s eltöröl minden rejtett védelmet”.¹²⁰

¹¹⁵ Újváry 2010: 432.

¹¹⁶ Újváry 2010: 415.

¹¹⁷ Szekfű é. n. [1934]: 436.

¹¹⁸ A Wikipédia által közzölt lista alapján számolva. A módusz 1897, a medián 1902.

¹¹⁹ Vö. Rad 2000 [1957]: 311.

¹²⁰ Rad 2000 [1957]: 311. Rad állításának ellene vehetnénk, hogy az Úr azt ígéri: „kiszlak titeket a ti sírjaitokból én népem! és beviszlek titeket Izrael földjére” (Ez 37,12). Ez azonban nem kollektíve az egész népre vonatkozik, hanem csak a völgyben csontjaikból feltámasztottakra, akikről Ezékiel azt mondja (értelemszerűen szavait az Úrnak tulajdonítva): „A négy szelek felől jöjj elő lélek, és lehelj ezekben a megölettekben, hogy megéledjenek!”, s akik maguk is azt mondják: „Elszáradtak a mi csontjaink és elveszett a mi reménységünk; kivágtunk!” (Ez 37,11). Nem kenyerem

Szekfű, a történetpolitikus ezen a ponton nem tudja a prófétát követni. Bár a kollektívizmus helyébe a neobarokkot helyettesítve az első idézet esetében még lehetnének áthallások, a második idézet Szekfű esetében érvénytelen. Jól lehet prófétálni – mint Ezékielnél láttuk – okosan, régiesen szólva: politikusan kell, de Ezékiel a politikusságon túl végső soron az egyeshez fordul, bátorítón, védelmezőn és vigasztalón.¹²¹ Szekfű a *Három nemzedékben* (miközben óva int a kollektívizmustól¹²²) nem tudott megszabadulni a nemzedékmetafora kollektívizmusától, nem vállalkozott arra, hogy a majdani maradékhoz szóljon – a mai historiográfia nyelvén: nem tudott léptéket váltani. Az emberközeli példák hiánya miatt újra és újra indulatokat fog kavarni, és nem fog segíteni lecsendesítésükben. Ehhez nem elegendő az elmosások és áthallások technikája. Példaként vegyük Miskolczy Ambrus első olvasásra talán meglepő megállapítását: „Szekfű antiszemita vádirata akár filozemita védirat is lehetne”.¹²³

„Ha a budapesti-zs[idóság] fejezetben még valami támadó dolog volna, ami antiszemitaságra magyarázható, légy szíves töröld ki” – írta Szekfű Horváth Jánosnak 1920 végén.¹²⁴ Meglepő utasításként tűnik ez föl a mai olvasónak, aki inkább azt tapasztalja a mű olvasásakor, hogy a röpirat tele van a zsidókérdésnek nevezett toposz kibontásával és a zsidókat előnytelen színben beállító kitételekkel. A „zsidó”, „zsidók”, „zsidóság” szóalakok sorrendben hozzávetőleg 130-szor, 26-szor, illetve közel százszor fordulnak elő (A Trianon után című részt nem is számítottam bele). Ráadásul több fejezet (2:IX. Liberalizmus és zsidó kérdés; 3:VII. A kapitalizmus kezdetei és a zsidóság szerepe; 4:V. A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája; 5:III:3. Zsidóság és kapitalizmus) kifejezetten zsidókat helyez a középpontba.¹²⁵

Az idézett utasítást Szekfű és Horváth János a Liberalizmus és zsidó kérdés című fejezetben például úgy oldották meg, hogy a negatívumokat a nemzeti irodalmi kánon, illetőleg a reformkori politikai élet kitüntetett szereplői (Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Dessewffy Aurél) szájába adták. Evvel erkölcsi csapdát (bridzsnyelven: impasszt) állítottak: a kétkedő olvasó, ha nem fogadja is el a tekintélyeket, és evvel a zsidó betelepülés káros hatásairól szóló véleményeket, ellenérzését kénytelen megtartani magának, hacsak nem vállalja a nemzetietlenség vádjának kockázatát.¹²⁶

* * *

---

a teológust megvédeni, de – ha jól értem őt, Ezékielt és az Urat – ezek az emberek nem természetes módon haltak meg. Küzdelemben ölték meg őket, hősi halált haltak, ez érdemesítette őket a feltámasztásra, s amikor feltámadtak, sereggé álltak össze (Ez 37,10).

¹²¹ Rad szerint e tekintetben ő az első. Ezt abból vezeti le, hogy Ezékiel nemcsak prófétai, hanem órállói hivatást is kapott (Rad 2001 [1960]: 199–200).

¹²² Szekfű é. n. [1934]: 469–472.

¹²³ Miskolczy 2012. Az idézetbeli túlzott központoszás helyesbítve.

¹²⁴ Dénes 2015a: 213.

¹²⁵ Szekfű é. n. [1934]: 152–159, 236–249, 328–344, 434–444.

¹²⁶ A nemzetet Benedict Anderson nyomán „elképzelt közösségként” értelmezem.

Összegezve, két dolgot emelek ki: törekedtem bemutatni, hogy Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve mélyén egy ősi szövegszerkezet, a prófécia húzódik meg. Tettem ezt anélkül, hogy bizonyítottam volna, Szekfű tudatában is volt ennek a szervező sémának. A prófétaág meglehetősen hasonlóságokat mutat a politizálással, amennyiben egyikben sem a szándék, hanem az eredmény számít, illetve mindkettő a felhatalmazás motívumára és a körülmények kényszerére hivatkozik, akár fennállnak ezek, akár nem. Ezzel a megállapítással elébe megyek annak a követelésnek, hogy bizonyítsam be, miszerint a *Három nemzedék*et író Szekfű szeme előtt Ezékiel szelleme lebegett. Mondhatjuk, a séma adott, akár újra és újra felfedezhető.

Ezen túlmenően érveltem amellet, hogy Ezékiel próféciaja szövegszervező elvként mélyebb gyökerű, mint a Bolgár Dániel-féle páriakapitalizmus-elmélet. A prófécia, bár saját népe erkölcsi gyengeségét kárhoztatja, szükségképpen nevez meg ellenerőket (elit, előző próféták, idegen hatalmak, káldeusok). Hogy a történet újramondása során kire húzatnak rá ezek a szerepek, az részben a történetmondótól függ. Mivel azonban a történetmondónak közönségre van szüksége, a szereposztás közvetve ugyan, de jelentős mértékben múlik a hallgatóság igényén is. Szekfű, aki a *Der Staat Ungarn*ban (kifelé, németül) még a szó német értelmében is történetpolitikus volt, *A magyar állam életrajzában* (befelé, magyarul) már próféta lett, s ezt korszakokon átívelő pályáján tanúsított viselkedése értékelésében is érdemes lehet figyelembe venni. A mondottak után nyitva maradt az a historiográfiai kérdés, vajon a *Három nemzedék* recepciója miért nem, vagy ha igen, miért csak felületesen foglalkozott a prófécia kérdésével.¹²⁷

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

Ms 327. Sajtókivágás-gyűjtemény Szekfű Gyula *Három nemzedékéről*.

Ezékiel könyve. <http://biblia.hit.hu/bible/21/EZE/> ill.:

<https://www.bibleserver.com/text/EU/Hesekiel> – utolsó letöltések: 2018. július 19.

Lutherbibel 2017: *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung*. (Revidiert 2017.) In: Bibelserver. ERF Medien, Wetzlar. <https://www.bibleserver.com> – utolsó letöltés: 2018. július 19.

Zürcher Bibel é. n. [2007]: *Die Zürcher Bibel*. In: Bibelserver. ERF Medien, Wetzlar. <https://www.bibleserver.com> – utolsó letöltés: 2018. július 19.

¹²⁷ Az MTA kéziratárában fellelhető sajtókivágás-gyűjtemény alapján tulajdonképpen egyvalaki hozta szóba a kérdést (Petheó 1921; legalább áttételesen: Marczali 1920; egyáltalán bibliikus hasonlaltal élt: Horváth 1920).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babos Kálmán 1865: *Közhasznú magyarázó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban, hírlapokban, folyóiratokban és társalgási nyelvben gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Baráth Katalin 2007: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum–Eötvös József Collegium, Budapest, 167–184.
- Bartók István 1993: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”. Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* (97.) 4. 451–469. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00375/pdf/itk00001_1993_04_451-469.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Bartha Tibor – Vladár Gábor 1993: *Bibliai fogalmi szókönyv*. Magyar Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest.
- Benda Kálmán (főszerk.) 1983: *Magyarország történeti kronológiája*. 2., jav. kiad. 1–4. Akadémiai, Budapest.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 4. 164–195. http://real.mtak.hu/50326/1/08_Bolgar_K66.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Buchanan, James M. 1992 [1985]: Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben. In: Buchanan, James M.: *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 272–283.
- Buzási Gábor 2017: Hazudik-e Isten? Prófétai kommunikáció és igazságfogalom Mikeás történetében (1Kir 22). *Ókor* (16.) 4. 3–15. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2018/02/2017_4_buzasi.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Csunderlik Péter 2014: Esésében is súlyos. Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. (Recenzió.) *Korall* (15.) 58. 186–194. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00049/pdf/EPA00414_korall_2014_58_186-194.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Dénes Iván Zoltán 2001: Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Új Mandátum, Budapest, 7–34.
- Dénes Iván Zoltán 2015a: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírás és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán 2015b: Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását? Egy magyarázat előzményei, műfaja és kontextusa. *Múltunk* (60.) 1. 42–92. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/denesiz_15_1.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Erős Vilmos 2012: Látomás és indulat a szekfűológiában. Válasz Miskolczi Ambrusnak. In: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. 2. javított, bővített, átdolgozott kiadás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 113–129.
- Fazekas István 2011: Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás*

- a 20. század első felében. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.) Ráció, Budapest, 58–75.
- 'Felebarát' szócikk. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XIV. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2010. <http://lexikon.katolikus.hu/F/Felebar%C3%A1t.html> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Fonyó Attila 2011: *Az orvosi élettan tankönyve*. Medicina, Budapest. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_524_Elettan/index.html – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Földi András 1997: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Akadémiai, Budapest.
- Fröhlich Ida 1978: A babiloni fogság korának prófétái. *Világosság* (19.) 6. 339–352.
- Glatz Ferenc 1976: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn című művében.) *Századok* (100.) 2. 183–222. http://real.mtak.hu/34770/1/1976_Glatz_Tortenetiro_jelenkor_interpretacio_u.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Hajnal István 1942: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. (Recenzió.) *Századok* (76.) 9–10. 453–459. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1942/?pg=474 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmágyi Miklós 2014: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. (Jegyzet.) Belvedere Meridionale, Szeged. <http://real.mtak.hu/53595/1/halmagyi-miklos-eredetmondak-jegyzet-2014.pdf> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmos Károly 2006: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs, Budapest, 399–408.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. (Habsburg Történeti Monográfiák 4.) Új Mandátum, Budapest.
- Halmos Károly 2010: Teológiai politika. Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. (Recenzió.) *Holmi* (23.) 8. 1052–1060. <http://www.holmi.org/2011/08/9179> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmos Károly 2015: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. *SOCIO.HU* 2. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/halmos.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Heym, Stefan 1977 [1972]: *Dávid király krónikája*. Európa, Budapest.
- Horváth János 1920: Szekfű Gyula könyve. *Új Nemzedék* 1920. december 10.
- Illés Iván 1991: Nemzedékek, elitek, ciklusok. *Közgazdasági és Jog*, Budapest.
- Juhász József et al. (szerk.) 1978: *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai, Budapest.
- Krausz Sámuel 1898: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. 1–5. *Ethnographia* (9.) 1. 9–27; 2. 109–118; 3. 197–203; 4. 293–305; 5. 348–354. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1898_009/?pg=211 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth, Budapest.
- Madarász Aladár 2014: A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből. *Közgazdasági Szemle* (61.) 7–8. 801–844. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00217/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2014_07-08_801-844.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.

- Marczali, Heinrich é. n. [1882]: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. Hertz, Berlin. <http://real-eod.mtak.hu/1209/1/ungarnsgeschich00marcgoog.pdf> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Marczali Henrik 1920: *Drei Geschlechter. Pester Lloyd* 1920. december 16. 1.
- Meinecke, Friedrich 1908: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. R. Oldenbourg, München–Berlin.
- Mérei Gyula 1959: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. *Társadalmi Szemle* (14.) 7. 27–52. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TarsadalmiSzemle_1959/?pg=769 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Mérei Gyula 1960: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. *Századok* (94.) 1–3. 180–255. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1960/?pg=187 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Miskolczy Ambrus 2012: „...igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában I. *2000* (24.) 9. 11–26. http://ketezer.hu/download/PDF/2012/2000_FOLYOIRAT_2012_09.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Pach Zsigmond Pál 1962: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula *Három nemzedékében*. *Történelmi Szemle* (5.) 3–4. 387–425. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1962_3-4/pach.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Petheő Sándor 1921: *Három nemzedék. Magyarság* 1921. január 1. 8.
- Pósán László 1993: Uzsorakamat és gazdaság a középkorban. *Klió* (2.) 2. 81–84. <http://www.c3.hu/~klio/klio932/klio081.html> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Pósán László 2018: Kölcsönügyletek és hitelezési gyakorlat a Német Lovagrend államában. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Hitel – bank – piac*. (Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018.) MTA BTK–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 11–46.
- Rad, Gerhard von 2000 [1957]: *Az Ószövetség teológiája. 1. Izrael történeti hagyományainak teológiája*. Osiris, Budapest.
- Rad, Gerhard von 2001 [1960]: *Az Ószövetség teológiája. 2. Izrael prófétai hagyományainak teológiája*. Osiris, Budapest.
- [Ranke, Leopold] 1832: Einleitung. *Historisch-politische Zeitschrift* 1. <https://books.google.hu/books?id=hwxMAAAAcAAJ> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Ress Imre 2011: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–19-ben. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.) Ráció, Budapest, 76–97.
- ’Révület’ szócikk. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztien-bibliai-lexikon-C97B2/> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Snoek, Jan A. M. 2016: Az alluzív módszer. *Helikon* (62.) 4. 546–562.
- Szekfű Gyula 1910: Anatole France. *Budapesti Szemle* (38.) 405. 359–387.
- Szekfű Gyula 1913: *A száműzött Rákóczi*. 1715–35. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Szekfű, J[ulius]. 1918a: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin.
- Szekfű Gyula 1918b: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. „Élet”, Budapest. <http://mek.oszk.hu/06800/06899/06899.djvu> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Szekfű Gyula 1923: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Második kiadás. Dick Manó, Budapest.
- Szekfű Gyula 1924: *Történetpolitikai tanulmányok*. (Napkelet Könyvtára 3.) Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- Szekfű Gyula é. n. [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szekfű Gyula é. n. [1989]: *Három nemzedék és ami utána következik*. Az 1934-es kiadás hasonmás kiadása. ÁKV–Maecenas, Budapest.
- Szekfű Gyula 2001 [1941]: A szabadság fogalma. In: Dénes Iván Zoltán (szerk). *Szekfű Gyula. Új Mandátum*, Budapest, 130–132.
- Tatford, Fred[eric] A[lbert] 2004 [1977]: *Ezékiel próféciájának magyarázata. A halott csontok életre kelnek*. Evangéliumi, Budapest.
- Thienemann Tivadar 2010 [1983]: Bad Hall-i napló. In: Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pannónia Könyvek, h. n. [Pécs], 28–77.
- Újváry Gábor 2010: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericánáról. In: Újváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Ráció, Budapest, 413–493. https://www.kodolanyi.hu/images/tartalom/File/kiadvanyok/ug_harmincharmadik_nemzedek.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.

Mravik Patrik Tamás

„4-5 közte 16 gyerek”

*Fővárosi munkásháztartások a XX. század első felében
a kvantitatív és narratív források tükrében –
egy társadalomtörténeti vizsgálat tapasztalatai*

A rendszerváltozás után felgyorsuló dezindustrializáció hatására az ipari termelés és ennek nyomán az ipari munkásság világa is jelentősen átalakult, életmódjának, kultúrájának számos eleme rövid idő leforgása alatt került a múlt, a történelem dimenziójába. A kurrens társadalomtörténet az ezredfordulót követően fordult valamivel hangsúlyosabban a munkásság kutatása felé, különböző megközelítéseket és különböző tudományágak módszereit felvonultatva.¹

Jelen tanulmányban egy nagyobb volumenű munkástörténeti kutatás tapasztalatainak rögzítésével: a források problematikájának, módszertani kihívásainak, lehetséges elemzési, értelmezési lehetőségeinek felvázolásával szeretnék hozzájárulni a munkásság társadalomtörténeti vizsgálatához. A dolgozat mikroszinten, egy proletár bércaszárnya – a híres-hírhedt angyalföldi Tizenháromház – példáján keresztül reflektál a munkástörténet kutatásának egyes kérdéseire. A vizsgálat módszere a témában meghatározó különböző társadalomtudományos források és megközelítések szisztematikus ütköztetése. Egyik oldalon a szociológiai, társadalomstatisztikai megközelítés áll, amelynek alapját a több mint 500 tizenháromházbéli lakásra vonatkozó 1941-es népszámlálási lakásívából álló forrásbázis jelenti,² másik oldalon a plasztikusabb, élettelebb antropológiai szemlélet, amely a bérházra vonatkozó szociográfiai, szépirodalmi szövegekre és visszaemlékezésekre épít. Írásomban a Tizenháromház példáján keresztül tekintem át, milyen elméleti-módszertani megközelítések mentén vizsgálható az 1945 előtti budapesti munkásság életmódja és a munkásháztartások szerkezete.

¹ Az 1989 előtti, ideológiai elvárások alapján megrajzolt munkásképet a rendszerváltás után születő munkástörténeti kutatások árnyalták. Ezek más-más nézőpontból (társadalomtörténet, történeti antropológia, néprajz) közelítve vizsgálták elsősorban a vidéki gyárak, kolóniák munkásságát. A munkástörténeti kutatások presztízsének növekedését mutatja többek között, hogy 2002-ben tanulmánykötet jelent meg a munkástörténeti kutatások eredményeinek szintetizálása céljából (Horváth–Pethő–Tóth [szerk.] 2003), 2012-ben önálló tematikus számot szentelt a témának a *Korall*, 2016-tól pedig munkástörténeti tematikájú OTKA-projekt indult (<http://rework-otka.hu/>). A különböző kutatási irányok, eredmények áttekintéséhez: Valuch 2012, 2017. A fenti eredmények ellenére elmondható, hogy a történettudomány figyelme döntően a vidéki munkásságra és munkáskolóniákra koncentrált, a fővárosi munkásság társadalomtörténeti feldolgozásában még komoly hiányosságokat kell pótolni, valamint a számos tanulmány mellett kevesebb átfogó monográfia született.

² Az iratanyag elérhető Budapest Főváros Levéltárában a IV.1419.j. jelzet alatt.

A MUNKÁSHÁZTARTÁS PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN

Egy társadalmi csoport történeti kutatása során több szempontból is gyümölcsöző lehet a vizsgálat fókuszába a háztartást³ állítani. A háztartás egy olyan sűrűsödési pont, amely magában foglalja az életmód legkülönbözőbb aspektusait: a munkabért és jövedelmet, a lakhatást és laksűrűséget, a fogyasztást és a családi együttélést. A különböző társadalomtudományos módszerek összevetésével és az életmód ezen aspektusainak átfogó elemzési keretbe helyezésével a munkásháztartás a maga organikuságában, plasztikuságában válik megragadhatóvá, szemben a csupán statikus képet megjelenítő társadalomstatisztikai leírással. A következőkben a munkásháztartással foglalkozó szakirodalomban megjelenő módszertani, elméleti, forráselemzési problémákra reflektálok röviden, annak érdekében, hogy elhelyezzem a lakásíveket és a narratív forrásokat az eddig vizsgált forrásbázishoz és megközelítésekhez képest.

A munkásság tudományos vizsgálatában a háztartás aspektusa az 1930-as évek munkásszociográfiai kutatásaiban jelent meg hangsúlyosabban, mint olyan legkisebb egység, amelynek „összetevőiből az egyes csoportok életszínvonalát és összehasonlítás útján kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetét meg lehet állapítani”.⁴ A kutatások alapját ekkor (és részben ma is) az Illyefalvi I. Lajos által jegyzett, *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című 1930-as kötetben publikált, 50 munkáscsaládra kiterjedő háztartási statisztikai vizsgálat jelentette.⁵

³ Háztartás alatt az együtt lakó és a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó emberek kis csoportját értem, akik általában, de nem szükségképpen rokonok. A háztartási minták meghatározásához – Andorka Rudolf nyomán – a Peter Laslett-féle tipológiát használom, amely megkülönböztet nukleáris, kiterjesztett, valamint több családmagból álló háztartásokat (Andorka 2006: 394–395).

⁴ Zentay 1974: 247.

⁵ A Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala gondozásában megjelent, *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című kötet egy rendkívüli forrásértékű és információgazdag statisztikai munka, amely a fővárosi munkásság demográfiai és társadalmi viszonyait a legapróbb részleteiben mutatja be. A fővárosi munkások mellett a „fővárosi polgárság” szociális viszonyairól is készült 1929-ben hasonló jellegű statisztikai felmérés – ezek komparatív elemzéséről: Bódy 2002. A háztartásvizsgálat további fennmaradt, de a kötetben nem publikált, részletesebb anyagainak elemzéséről bővebben: Bódy 2008. A kötet háztartási számadásokra vonatkozó részében és a későbbi szakirodalomban is háztartási statisztikaként megjelenő forrásanyag középpontjában nem a háztartás, hanem a család áll. A munkásság esetében e két szociológiai alapkategória megkülönböztetése egyáltalán nem olyan könnyű feladat. Csupán a statisztikák alapján nem egyértelmű, hogy például egy albérlő rokonságban állt-e az adott családdal, vagy hogy része volt-e a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó csoportnak, vagy csak ugyanabban a lakásban élt. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben még visszatérek. A továbbiakban az Illyefalvi-féle háztartási számadásokra vonatkozó elemzéseknél konzekvensen a munkáscsalád terminológiáját használom. A kötetben szereplő ötven munkáscsalád kijelölésénél a reprezentatívabb mintavétel érdekében igyekeztem – a családfő főfoglalkozását tekintve – különböző jövedelmű és életszínvonalú családokat kiválasztani. Ezek a munkáscsaládok egy

Zentay Dezső statisztikus, társadalomtudós 1931-ben, a *Szocializmusban* megjelent cikkében szintetizálta a háztartásvizsgálat eredményeit. Megállapította, hogy a munkáscsaládok 90%-a a családfő főfoglalkozásából adódó kereset mellett más jövedelemforrásra is támaszkodott.⁶ Emellett bemutatta, hogyan alakult a kiadások aránya a vizsgált munkáscsaládoknál: ezek között arányaiban kiemelkedően magasnak számítottak az élelmiszer-kiadások (élelmiszerekre 49,5%, italokra és élvezeti cikkekre 3,84%), és viszonylag alacsonynak a lakásköltségek (10,25%) – utóbbi alig haladta meg a ruházati cikkek fordított költségeket.⁷ Zentay munkájában – hasonlóan más baloldali szemléletű munkásszociográfiák narratívájához – igen sötétnek és kilátástalannak festette le a munkásság helyzetét. Ennek megfelelően kissé egyoldalúan értelmezte az adatokat: a feleség és a gyermekek munkavállalását kizárólag gazdasági kényszerrel magyarázta, az élelmiszerre fordított költségek túlsúlyát pedig az alacsony jövedelemből és a szűkös anyagi lehetőségekből vezette le – nem gondolva arra, hogy e számok mögött a jövedelemszerzésre, megélhetésre irányuló stratégiák is húzódnak.

A későbbi, társadalomtörténeti szakirodalom ezzel szemben már a munkásságra jellemző életmódbeli stratégiákat próbált kimutatni. Pogány Ágnes az 1930-as háztartási számadások jövedelem- és költségvetés-szemponitú vizsgálatában megállapította, hogy a munkáscsaládok közötti jövedelemkülönbségeket nem lehet csupán a családfők főfoglalkozásából – kényszerűen – adódó keresetkülönbségekkel magyarázni, azok mögött a családok jövedelemszerzésre irányuló stratégiái is álltak. Rámutatott, hogy – egyes munkáscsaládok esetében – ilyen stratégia lehetett, amikor a magasabb egy főre jutó jövedelem, a jobb életszínvonal érdekében a szülők kevesebb, általában csak kettő vagy egy gyermeket vállaltak; valamint hogy több munkáscsalád esetében nem felétlenül a kényszer, hanem a bevételek maximálása állt a feleség és a gyermekek munkavégzése mögött. A jelenség különösen szembetűnő a Pogány Ágnes által „átlag feletti” jövedelműnek nevezett csoportnál. Az ebbe a kategóriába tartozó „önkiszákmányoló” munkáscsaládok úgy tudtak magasabb bevételekre szert tenni, hogy a család minden tagja dolgozott, és minden adandó alkalmat kihasználta a jövedelem maximálására. Velük szemben a legmagasabb jövedelmű csoportba tartozó munkáscsaládoknál a családtagok egyáltalán nem vállaltak munkát, mert a családfő keresete biztosította a magas életszínvonalat.⁸ Pogány Ágnes arra is rávilágított, hogy a magasabb jövedelem nem feltétlenül jelentett tágasabb lakást, hiszen

---

éven keresztül vezették (rendkívül részletesen) háztartási naplójukban jövedelmeik és kiadásaik alakulását (Illyefalvi 1930: 409–437).

- 6 Ilyen lehetett a családfő mellékfoglalkozásából vagy a családtagok munkájából adódó jövedelem, a segélyek, kölcsönök vagy az albérleti/ágybérleti díjak.
- 7 Az aránylag kevésnek tűnő lakbérköltségekkel kapcsolatban árnyalja a képet, hogy az ötven munkáscsalád közül húsz „aránytalanul keveset” vagy egyáltalán nem fizetett lakbért: saját házában vagy természetbeni lakásban lakott. A magasabb lakbért fizető harminc család esetében a lakbér a családfő keresetének körülbelül 21%-át tette ki (Zentay 1974: 256).
- 8 Pogány Ágnes négy jövedelmi kategóriába sorolta az ötven munkáscsaládot: az alacsony jövedelműeknél az egy fogyasztási egységre jutó összjövedelem 649 pengő alá esett, az átlagos jöve-

a családok döntő többsége – jövedelmi adottságoktól függetlenül – szoba-konyhas lakásban élt, a szűkös életter tehát nem kizárólag a lakásra fordítható erőforrások korlátozottságából adódott.⁹

A munkásságra jellemző specifikus fogyasztási mintákat mutatott ki tanulmányában Bódy Zsombor. Bódy is megerősíti a tételt, hogy a jövedelem növekedésével párhuzamosan emelkedett az élelmiszerekre fordított kiadások összege, aránya viszont csökkent az összjövedelmen belül; valamint hogy a lakbérre fordított összeg aránya nőtt az összjövedelem csökkenésével. Bódy az élelmiszerekre fordított költségek relatíve magas arányát – szemben a szociográfiák kissé egyoldalú magyarázatával – részben a munkásságra specifikusan jellemző döntésekkel magyarázza: szerinte a munkáscsaládok belátták, hogy nem rendelkeznek annyi jövedelemmel, hogy életmódjukat lényegesen javítani tudják (lakásvásárlással, felújítással), ezért a keresetüket inkább bőségesebb táplálkozásra fordították¹⁰ – ami a társadalmi csoporton belüli presztízs növelését is célozhatta.

Viszonylag kevés olyan szakmunka készült, amely a két világháború közötti munkásháztartások, munkáscsaládok szerkezetével, életmódjával (nem csak a jövedelem szempontjából) foglalkozik. Ilyen esettanulmány Lackó Miklósnak a kispesti Hofherr gépgyár munkásfelméréseinek eredményeit elemző írása.¹¹ A Hofherr-gyár munkásai között a kiscsalád volt az uralkodó forma: a legnépeesebb kategória a gyermekteleneké volt (36,7%), őket az egygyermekes családok követték (24%).¹² Ugyanez igaz a háztartásokra is: a lakások 70%-ában legfeljebb négy személy lakott.¹³ Az alacsonyabb gyerekszám mellett is kiemelkedően

---

delmű családoknál 650 és 999 pengő közé, az átlag feletti jövedelműeknél 1000 és 1349 pengő közé, míg a magas jövedelmű csoportnál meghaladta az 1350 pengőt (Pogány 2000: 116).

⁹ Pogány 2000: 115–127. A Pogány által stratégiáknak nevezett társadalmi gyakorlatokban, mintázatokban, döntésekben a tudatosság és a kevésbé tudatos cselekvés egyszerre volt jelen. Kevesebb gyerek vállalását egyrészt egy kulturális minta vélhetően kevésbé tudatos követése, másrészt a család anyagi jólétének növelésére irányuló tudatos stratégia motiválhatta. A kevésbé tudatos elemekhez sorolandók a kényszerből fakadó cselekvési minták, mint a kölcsön vagy segély felvétele, a javak elzalogosítása, ugyanakkor a „máról holnapra élés” és a nehézségek leküzdésére tett mintaszerűen (sok munkáscsaládban) megjelenő törekvések is a családi stratégia részét képezték (Pogány 2000: 117–120). Elemzésemben a hosszabb távú döntésként megjelenő, nemcsak egyedi, de nagyszámú munkáscsaládban vagy háztartásban hasonlóan jelen lévő társadalmi gyakorlatokat, jellegzetes életmódbeli döntéseket én is társadalmi mintázatoknak vagy stratégiáknak nevezem.

¹⁰ Bódy 2008.

¹¹ A kutatás a gyár több mint ezer munkásának 1939-ben kitöltött kérdőívén alapszik, ami a teljes munkaslétszám közel felét jelentette. A kérdőívek rákérdeztek többek között a születési helyre, életkorra, szakképzettségre, munkában eltöltött időre, munkabérrre, a jövedelem és kiadások alakulására, a családi állapotra és a lakáviszonyokra (Lackó 1989).

¹² Gyáni Gábor a „zsfolt munkáslakás” képzetét árnyaló rávilágított, hogy a teljes fővárosra vonatkozó adatok szerint is a gyermektelen családok aránya volt a legmagasabb a korszakban (1930-ban a munkáscsaládok 40,4%-a, 1941-ben 44,1%-a), amit az egygyermekes családok aránya követett (1930-ban a munkáscsaládok 26,2%-a, 1941-ben 30,1%-a) (Gyáni 1992: 176).

¹³ Ez az adat az 1925-ös budapesti átlagot tekintve a munkás főbérelő és családja által lakott lakások laksűrűségének felel meg (összesen 71%-ukban élt négy vagy kevesebb fő); az albérltetben

fontos életkeretnek számított ugyanakkor a házasság: a megkérdezettek több mint 90%-a élt házasságban.¹⁴

Lackó Miklós tanulmánya számos módszertani, forráskritikai kérdést, problémát vet fel a munkássággal kapcsolatos statisztikai kutatások kapcsán. Ilyen nehézség a kategorizáció is, ami részben az ívek kitöltésében megjelenő bizonytalanságoknak, következetlenségeknek vagy ellentmondásoknak, részben az egyes munkáskategóriák közötti egzaktt, egyértelmű határok hiányának köszönhető. Nem könnyű meghúzni például a szakképzett és a szakképzetlen munkások közötti határvonalat, és még nehezebb a betanított munkások (a korszakban igencsak népes) csoportját szaktudás alapján strukturálni.¹⁵ Lackó utalt a kérdőívek kitöltésénél felmerülő problémákra. Ilyen hiányosság volt a családfő feleségével kapcsolatos információk egyenetlensége. A kérdőívet kitöltő munkások közel 35%-a nem válaszolt a feleség munkájára vonatkozó kérdésre, több mint 56%-uk a feleségét háztartásbelinek jelölte, és mindössze 8,8%-uknál szerepelt kereső foglalkozás¹⁶ – más forrásokkal összevetve¹⁷ kétségesnek tűnik, hogy a munkásfeleségek közül ilyen kevesen vállaltak volna munkát a háztartáson kívül.

A munkásság társadalomtörténeti kutatásának sarkalatos pontja a vizsgálati keret meghatározása. Egy vidéki gyár és a hozzá tartozó kolónia – mint önálló gazdasági, szociális és kulturális egység – ideális vizsgálati terep, amely olyan forrásanyagot biztosít, ahol egyszerre elemezhető a munkások gyári termelésben elfoglalt helye és jövedelme, valamint életük gazdasági, szociális, kulturális vonatkozása is. A fővárosi munkásság kutatásánál ehhez hasonló vizsgálati egységet jelenthet például egy adott gyár vagy egy munkások által lakott bérház – előbbi mint gazdasági, utóbbi mint szociokulturális egység. A munkásházak és lakások eddig viszonylag kevés figyelmet kaptak a hazai történettudományban. Gyáni Gábor 1992-es kismonográfiája óta komolyabb elemzés nem született a témában. A szerző nem állt meg a munkáslakás fizikai paramétereinek

---

lakó munkásbérlok lakásainak 65%-ában élt legfeljebb négy fő (Illyefalvi 1930: 770–771).

¹⁴ Lackó 1989: 10–14.

¹⁵ Ebben az is nehezíti a kutató munkáját, hogy a munkáskategóriák meghatározása gyáranként is eltérő lehetett, így például olyan szakmákat, amelyeket általánosan a szakképzettséget nem igénylők közé volt szokás sorolni, egy adott termelési rendben mégis szakmunkának minősítettek (vö. Lackó 1989: 5). A később bemutatásra kerülő lakásívek alapján nemcsak a szaktudás vagy az ipari termelésben elfoglalt hely meghatározása nem magától értetődő, de az sem, hogy ki sorolható egyértelműen a munkás kategóriájába.

¹⁶ Lackó 1989: 11.

¹⁷ Az 1929-es háztartási statisztikákból kirajzolódó „munkáscsalád-kép” egyértelműen azt mutatja, hogy a feleség nemcsak a háztartási feladatok ellátásával, de kereső tevékenységgel is támogatta a családot. A budapesti ötven munkáscsalád közül 31-ben (62%) a feleségnek is volt valamennyi keresete (Illyefalvi 1930: 412–413). Ennek valamelyest ellentmond a több mint 46 000 fővárosi munkásra kiterjedő 1929. december 15-ei adatfelvétel, amelynek tanúsága szerint e munkásfeleségek mindössze 10%-a rendelkezett valamilyen foglalkozással (Illyefalvi 1930: 750). Az ellentmondást részben az magyarázhatja, hogy a munkásfeleségek gyakran alkalmi munkákat vállaltak: munkaerejükkel hozzájárultak a családi jövedelem növeléséhez, de ezt nem állandó foglalkozás keretében tették.

bemutatásánál, azokat belülről is körbejárta: vizsgálta többek között a laksűrűséget és a munkáscsaládok együttélési mintáit. Gyáni számos jelentős következtetést vont le a munkáscsaládokkal és háztartásokkal kapcsolatban. A munkáslakások zsúfoltságát szerinte – szemben a szociográfiai leírásokkal – nem a magas gyerekszám, hanem a nagyszámú al- és ágybérülő jelenléte okozhatta. A népes munkáscsalád – szociográfikában gyakran megjelenő – képzetét Gyáni szerint a statisztikák nem igazolták, ezek alapján az 1930-as, 1940-es évekre csökkenő gyerekszám és a gyermektelen házaspárok számának növekedése tapasztalható; a magas termékenység a két világháború közötti időszakban már valójában nem volt jellemző a munkáscsaládokra.¹⁸

Gyáni egy fontos – a munkástörténeti kutatásokban meghatározó – módszertani problémára is rámutatott, nevezetesen a narratív (szociográfikák, szépírodalom, visszaemlékezések) és a statisztikai források közötti ellentmondásokra. Ebben a vonatkozásban tehát nem egyszerűsíthetjük le a képletet törvényszerűen objektív, egzakt magyarázatot adó „kemény” és a személyes értelmezésből adódóan elfogult, homályos, „puha” forrásokra.

AZ 1941-ES NÉPSZÁMLÁLÁSI LAKÁSÍVEK FORRÁSÉRTÉKE EGY MUNKÁSTÖRTÉNETI VIZSGÁLATBAN

A statisztikai alapú, felülnézeti munkástörténeti vizsgálatok – mint Gyáni Gábor átfogó, fővárosi munkásságra koncentráló munkája – téziseinek felülvizsgálatára, árnyalására, az általános megállapítások mögött húzódó társadalmi gyakorlatok bemutatására lehet alkalmas egy mikroszintű vizsgálat. A mikroszintet a munkásság esetében a munkáslét két legegyszerűsített közege jelentheti: a termelés színtere, a gyár, illetve az élet másik meghatározó tere, a lakás. Előbbi esetben az egyes vállalatok iratanyagai képezhetik a forrásbázist – bár ezek nagyobb hányada inkább a termelés gazdasági aspektusaira vonatkozik –, ahol megmaradtak a gyárak által foglalkoztatottakról vezetett nyilvántartások. A munkások lakásaiba már nehezebb betekintést nyerni. A szociográfiai, irodalmi szövegekhez képest kevesebb a keményebb forrás, amely árnyalhatná az ezekben megjelenő szubjektív képet. Ilyen forrást jelenthetnek például az 1941-es budapesti lakásívek. Míg a statisztikai összeírások makroszintű vizsgálatot tesznek lehetővé, a lakásívekből megszerezhető információk által láthatóvá válhat egy mikroszociális egység: a proletár bércsaszárnya. A következőkben a lakásívek forrásértékét, vizsgálatának lehetőségeit körvonalazom, a fővárosi munkáscsaládok és munkásháztartások társadalomtörténeti vizsgálatának kontextusában.¹⁹

¹⁸ Gyáni 1992: 172–176.

¹⁹ A fővárosi lakáskultúra, bérház-, bércsaszárnyavilág kutatásában számos eredmény született a magyar történettudományban, amelyek a vizsgálat fókuszába egy adott társadalmi csoportot helyeztek. E kutatások figyelme azonban jellemzőbben fordult a polgárság felé, a fővárosi mun-

Az 1941-es lakásívek nemcsak forrásértékükben, de fennmaradásukban is unikálisnak tekinthetők, s csak a történelem tragikus fordulatainak köszönhető, hogy – a korábbi népszámlálási anyagokkal ellentétben – a feldolgozás után nem semmisítették meg őket: mind a szélsőjobb oldali, mind a szocialista diktatúra fel tudta ugyanis használni politikai céljaira. Az 1941. januári pillanatkép több szempontból is kedvező a kutató számára. Egyrészt Magyarország ekkor ténylegesen még nem lépett be a háborúba, így a lakásban élő személyek száma, társadalmi rétegződése a korábbi évtizedekre nézve is beszédes lehet, nem egy egyedi (háborús) állapotról mesél. Másrészt az 1941-es év az ipari munkásság élete szempontjából egy gazdaságtörténetileg jól körülhatárolható (konjunktúrális) időszakban helyezhető el, amikor a felfutó hadigazdaság biztos és állandó gyári munkalehetőséget teremtett.

A népszámlálási íveket számlálójárások szerint rendszerezték. A járások számlálóbiztosai juttatták el a lapokat a háztulajdonosokhoz, akik kiosztották a lakóknak, és a kitöltéssel kapcsolatos tudnivalókról is tájékoztatták őket. A négyoldalas lakásíveket – a kitöltési útmutatók tanúsága szerint – minden bérleményben (lakás, üzlet, iroda stb.) a családfőnek (lakásbérelőnek) kellett kitöltenie, így a lakók számától függetlenül minden lakáshoz csak egy kitöltött lakásív tartozott.²⁰ Az ívek első és második oldalán a lakás fizikai paramétereire²¹ és a bérleményben élőkre²² vonatkozó kérdésekre kellett válaszolni, ezt követték a harmadik oldalon a lakókra – nevükre, korukra, foglalkozásukra, egymáshoz való kapcsolatukra – vonatkozó részletesebb kérdések.

A Tizenháromház²³ esetében a vizsgált több mint 550 lakásív kitöltésével kapcsolatos problémák számos olyan módszertani nehézségre világítanak rá,

---

kásság lakáskultúrájával kapcsolatban Gyáni Gábor 1992-es munkája óta átfogó elemzés nem született. A téma kutatására: Szívós 2012.

²⁰ A lakásívek kitöltésével kapcsolatban a korabeli népszámlálási útmutatók nyújtanak némi támpontot. Ezeket a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott segédkötetekben találjuk: *1941. évi népszámlálás. Utasítás a számlálóbiztosok részére; 1941. évi népszámlálás. Rendelet, nyomtatványminták és utasítások; 1941. évi népszámlálás (a visszafoglalt délvidéki területeken). Rendelet, nyomtatványminták és utasítások.*

²¹ A lakásívek a fizikai paraméterekre vonatkozóan rákérdeztek a bérlemény funkciójára, helyiségeinek számára, a padozatok és a falak anyagára, valamint a bérlemények felszereltségére (tartozott-e hozzájuk pince- vagy padlásrekesz, víz-, gáz- vagy villanyvezeték, hogyan végezték a lakók a fűtést, főzést, rendelkeztek-e rádiókészülékkel, távbeszélő állomással, detektoros készülékkel, lámpással vagy telefonhírmondóval).

²² A bérlemények fizikai paramétere mellett a bennük élők szociális viszonyaival kapcsolatban is kép nyerhető a lakásívek alapján, így a lakás bérlőjének (családfő) személyére, foglalkozására, a beköltözés éveire, a lakók számára és nemére, valamint az al- és ágybérlők számára vonatkozóan.

²³ A hírneves Hétház és Tizenháromház az angyalföldi munkásélet két emblemikus bérkaszárnijának számított. A Váci út nyugati oldalán álló robusztus épületek – éppen a városnegyedek határán – a Vizafogóhoz tartoztak közigazgatásilag, a nevük a közbeszédben, az emlékezetben mégis az angyalföldi munkásvilággal forrt össze. A Tizenháromházat 1897-ben, a fővárosi lakásépítés fellendülésének időszakában emelték. Az Angyalföld felé terjeszkedő gyáripár munkások tömegét vonzotta a korábban szántókkal övezett kietlen tájra. Ezt a lehetőséget vették észre igen korán a Hétház és a Tizenháromház építetői (Hollósy 2000). A Tizenháromház

amelyek a munkástörténeti kutatásokban általában is felmerülhetnek. A vizsgálat során az ívek bizonyos kérdéseinek félreértése, a válaszokban mutatkozó következetlenségek vagy a ki nem töltött részek dekódolása mellett a legnagyobb nehézséget a főbélről foglalkozására vonatkozó válaszok értelmezése jelentette. A foglalkozás meghatározásánál két rubrikát kellett kitöltenie a főbélrőnek: az a) pontban az aktuális foglalkozást saját szavaival kellett megneveznie, a b) pontban a foglalkozási viszonyt az íveken megadott kategóriák („önálló”, „tisztviselő”, „segéd”, „altszt”, „szakmunkás”, „napszámos”, „egyéb”) közül kellett kiválasztania. A népszámlálási nyomtatványok kitöltésénél alapvető irányelv volt, hogy a foglalkozást „az általános gyűjtőnevek kerülésével” (mint iparos vagy munkás), „tűzetesen és kimerítően” kell megnevezni. A gyári vagy egyéb ipari munkásoknál ez azt jelentette volna, hogy sem a korábban megszerzett mesterség, szakképzettség leírása, sem az általánosabb, „gyári munkás” vagy „gyári napszámos” megnevezés önmagában nem volt elegendő. Meg kellett volna nevezni a szakmabeli munkát („műbútorasztalos” vagy „géplakatos”), szakképzettség hiányában vagy nem a képzettségnek megfelelő munkavégzés esetén pedig az aktuális foglalkozást kellett volna megnevezni (utóbbi esetben például „lakatossegéd a dobozgyárban dobozokat készít”).²⁴ A kitöltők és az íveket ellenőrző háztulajdonosok, számlálóbiztosok ugyanakkor arra már nem törekedtek, hogy a pontos meghatározásnál a szakértelem (például lakatos, vasesztergályos) mellett a termelés helye (kisiparos műhely, üzem, gyár) is szerepeljen valamilyen formában – azt a második, foglalkozási viszonyra vonatkozó rész lett volna hivatott tisztázni.

A foglalkozásra és a foglalkozási viszonyra vonatkozó információk azonban nem elégségesek egy egyértelmű és jól körülhatárolható munkáskategória meghatározásához. A kitöltők bizonytalanságai és következetlenségei miatt számos foglalkozáskategóriánál csak a szakértelemre vonatkozó információ áll rendelkezésre (például lakatossegéd, asztalossegéd, kovácssegéd), de nem tudható, hogy gyári munkásként vagy kisiparosként dolgozott-e az adott személy. Egy lehetséges értelmezés, hogy azt a lakatossegédet, aki magát segédként jelöli meg, kisiparossegédnek, aki magát szakmunkásnak nevezi, gyári munkásnak tekintjük. Ugyanakkor a kitöltésekben e téren is következetlenségek mutatkoznak, számos lakásíven a „segéd” és a „szakmunkás” kategória egyszerre van megjelölve,²⁵ így az sem egyértelmű, hogy maguk a kitöltők hogyan értelmezték e kategóriákat.

---

lakásai komoly átalakításokon mentek keresztül az évtizedek során, de a ház még mindig áll az Árpád híd tőszomszédságában – a hagyományos munkásvilág töretlen lenyomataként.

²⁴ 1941. évi népszámlálás. *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: 11–12.

²⁵ Annak ellenére, hogy a társadalomtörténetben a kisiparosságot és a munkásságot sokszor két teljesen különböző társadalmi csoportként (vagy réteggént) jelölik, a két csoport közötti határvonal meghúzása korántsem egyértelmű. Rézler Gyula például a két világháború közötti gyári munkássággal kapcsolatos kutatásában a munkássághoz sorolta „azt a kb. 200 000 iparossegédet, akik felváltva hol gyárakban, hol kisiparosműhelyekben dolgoznak és a gyári munkásság állandó és legbiztosabb tartalmának tekinthetők” (Rézler 1940: 21). Nemcsak a munkásságon belüli kategóriákat, de a kisiparosok és munkások társadalmi csoportja közötti határvonalat sem tekinthetjük eleve adottnak.

Itt merül fel az egyéni interpretáció problémája. Az ívet kitöltő munkáson múlt ugyanis, hogy magát a szakértelem, az adott pillanatban végzett tényleges munka (a kettő nem mindig esett egybe) vagy a gyárban elfoglalt pozíció alapján azonosította. Az egyéni értelmezés problematikája jól megmutatkozik a betanított munkások csoportjánál. Mivel ez a kategória nem szerepelt a választható foglalkozási viszonyok között, még nagyobb teret adott az egyéni választásnak. Minden bizonnyal ennek köszönhető (és nem feltétlenül a reális képet mutatja), hogy az egyértelműen gyári munkásként dolgozók között a legalacsonyabb a magukat betanított munkásnak vallók száma (mindössze 23 főbérlő, a munkás főbérlők 7%-a), szemben a segéd- és szakmunkások jóval magasabb számával (96 és 39 – az összes munkás 28, illetve 11%-a).²⁶

A betanított munkások feltűnően alacsony arányára a kitöltés bizonytalansága mellett az adott munkakategória formai megjelölésének nehézsége is magyarázatot adhat. Mivel a betanított munkások csoportja a szakképzettség és szakképzetlenség bizonytalan határán helyezkedett el, elképzelhető, hogy az ívet kitöltő munkás számára sem volt egyértelmű, hogy magát a „segéd”, „segédmunkás” vagy „szakmunkás” kategóriájába sorolja – erre utal, hogy sokszor előfordult mindhárom vagy a hátról kettő közös megjelölése. De lehetséges, hogy egyszerűen arról volt szó, hogy a kitöltő tudatosan (vagy kevésbé tudatosan) identifikálta magát – például többérvényi munkatapasztalatot követően szakmunkásként, annak ellenére, hogy egyébként betanított gépmunkát végzett.²⁷ Azt

²⁶ A szakirodalom tanulságai alapján azért tekinthető aránytalanul alacsonynak a betanított munkások száma, mert az 1930-as évek végére ők számítottak a magyarországi gyári munkásság legnépesebb csoportjának. Még a nagy szakmunkásigényű – és Angyalföldön hagyományosan erősnek számító – gépiparban is a munkások közel harmada (32,5%) volt betanított munkás 1943-ban, szemben a tanulatlan munkások 24,6%-os arányával. A szakmunkások aránya 36,5% volt ekkor a gépiparban foglalkoztatottak között (Lackó 1961: 115). A kategóriák egyéni értelmezésbeli különbségei a szaktudás megjelölésénél is problémát okoznak. Sokan a végzett munka megjelölése mellett (mint például lakatossegéd), automatikusan a segédkategória mellett – szakképzettségük tudatában – a szakmunkás-kategóriát aláhúzták, így a gyári, üzemi vagy kisiparosműhelyi pozíciók ellentmondásba kerülhettek egymással.

²⁷ Abban az esetben, ha a munkás családfele szakképzettségét adta meg, a kategorizálásnál segíthet, ha a szakképzettséghez tartozó jellemző munkafolyamatot, pozíciót ismerjük. Nötel Rudolf a magyarországi vas-, fém- és gépipari munkások jövedelmi és társadalmi rétegződését vizsgálva rámutat, hogy a termelési struktúrában bizonyos munkákhoz meghatározott munkáspozíció tarozhatott. A legjobban kereső betanított munkások például öntödei munkát végeztek (acél-, vas-, fémöntő, magkészítő), náluk valamivel kevesebbet kerestek azok a szakmunkások, akik lakatosként és kovácsként dolgoztak (Nötel 1940: 51–52). A foglalkozási kategóriák megértésében elengedhetetlenül fontos az adott gazdaságtörténeti kontextus vizsgálata. Az angyalföldi munkásság életét is meghatározó fordulópontot jelentett a hadiipari termelés beindulása a harmincas évek második felétől. Ennek köszönhetően a gépgyárak termelési kapacitása és kihasználtsága, ezzel együtt munkáslétszáma is növekedett, és hirtelen komoly szakmunkásigény jelentkezett az iparágban. Azok a tizenháromhábze lakók, akik különböző vas-, fémipari, gépgyári szakértelemmel rendelkeztek, minden bizonnyal el tudtak helyezkedni a környező angyalföldi nehézipari gyárakban. A betanított munkások alacsonyabb arányára is magyarázat lehet a folyamatos szakmunkáshiány, aminek következtében a többérvényi gépipari munkatapasztalattal rendelkező betanított munkások léptek a szakmunkások pozíciójába. Az ő helyükre

mondhatjuk tehát, hogy az a (szubjektív) munkáskép, amelyet az egyén önmagáról megformál, nem biztos, hogy egybeesik azokkal a felülről meghatározott (formális) kategóriákkal, amelyeket a statisztika vagy a társadalomtudományos elemzés kijelöl.

A LAKÁSÍVEK CSOPORTSPECIFIKUS ELEMZÉSE

A lakásívek elemzésével plasztikus kép nyerhető egy budapesti bérkaszárnya társadalmi összetételéről, lakóinak társadalmi helyzetéről, életkörülményeinek egy meghatározó aspektusáról, és a kaotikusnak tűnő adathalmaz mélyére ásva, egyes társadalmi szereplők: személyek, családok, háztartások alkalmazkodási mintázatai, életvezetési döntései, stratégiai válnak láthatóvá.

A lakásívek alapján vizsgált 583 tizenháromházbeli bérlemény közül összesen 554 funkcionált lakásként.²⁸ A több mint félezer lakásban összesen 2030 lakó élt, egy lakásra átlagosan 3,7 lakó jutott. A bérház társadalmi összetételét a bérleményben élő főbérlők (családfők) foglalkozása alapján vizsgálva²⁹ árnyalható a „proletár bérkaszárnya” elsőre talán homogénnek tűnő képzete. A „nagyipari és kisipari munkások és alkalmazottak” csoportja messze a legnépesebb (63%), mégis nagy változatosság és heterogenitás jellemzi a bérház társadalmi összetételét: a munkásság mellett számos más foglalkozási csoport képviselteti magát a bérház lakói között³⁰ (1. ábra).

Annak érdekében, hogy a Tizenháromház legmeghatározóbb csoportját – a kategorizáció módszertani nehézségei ellenére – pontosan körülhatároljam, egy

---

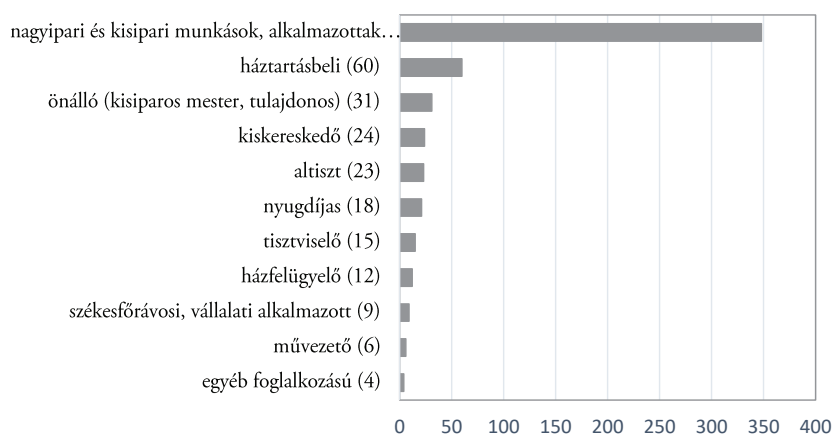
(valamint a segédmunkások pótlására) pedig más iparágak munkásainak tömegei áramlottak (Lackó 1961: 115–116).

²⁸ Ezek között 550-et használtak kizárólag lakás céljából, a további négy bérlemény közül három lakásként és üzletként, egy pedig lakásként és műhelyként funkcionált.

²⁹ Módszertanilag ugyancsak kérdéses, hogy kizárólag a főbérlő foglalkozása alapján besorolható-e az egész háztartás egy adott társadalmi kategóriába. A tizenháromházbeli munkás főbérlők esetében ez a megoldás azért tűnik mégis megfelelőnek, mert a vizsgált lakásívek tanúsága szerint a munkás főbérlők/családfők feleségei és gyermekei is jellemzően ipari munkát végeztek. Nem lenne ilyen egyszerű a helyzet a polgári főbérlők esetében, ahol a családtagok között megjelennek nem polgári foglalkozású személyek is – jellemzően iparban dolgozók.

³⁰ A munkásháztartások mögött a második legnépesebb csoport a kereső foglalkozással nem rendelkező, kizárólag (vagy csaknem kizárólag) háztartási munkát végző háztartásbelieké (11%). Őket követik az önálló iparosmesterek (6%), a kiskereskedők és kereskedelmi alkalmazottak (4%), az altisztek (4%), a nyugdíjasok (4%). Külön csoportba soroltam a sok esetben ipari foglalkozással is rendelkező házfelügyelőket (2%). A legkisebb csoportokat jelentették a székesfővárosi vagy vállalati alkalmazottak (2%), a művezetők (1%) és az egyéb foglalkozásúak (például magánzók) (1%). A tizenháromházbeli munkásháztartásokkal szemben a „kispolgári” háztartásokban dominánsabb a nukleáris család együttélése, ritkábban fordulnak elő olyan bonyolultabb együttélési modellek, mint a munkások esetében, jellemzően nem voltak rászorulva a családtagok jövedelmén kívül más bevételi forrásra: nem volt jellemző például, hogy albérlőt, ágyrajárót tartottak volna, vagy hogy a családmagon kívüli rokonnal kellett volna megosztani otthonukat.

1. ábra

Tizenháromházi bérlemények a főbérlok foglalkozása szerint

olyan tágan értelmezett kategóriát alakítottam ki, amely magában foglal minden ipari, közlekedési és szolgáltatási ágazatban foglalkoztatott, szakképzett vagy képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalót. Ebbe a kategóriába – „nagyipari és kisipari munkások és alkalmazottak”, vagy egyszerűbben: „városi munkások” – sorolom tehát azokat az ipari szakértelemmel rendelkező dolgozókat, akikről a forrás alapján nem derül ki egyértelműen, hogy gyári munkásként vagy kisiparossegédként vállaltak-e munkát. Utóbbi csoporttól egyértelműen elkülöníthetem viszont az önálló iparosmestereket, akiket a jövedelem, a társadalmi presztízs és a lakásviszonyok tekintetében is jelentős távolság választott el a munkásoktól, a kisiparban vagy a szolgáltatásban alkalmazottaktól. Ebbe a tágan értelmezett munkáskategóriába összesen tehát 348 tizenháromházbeli bérlemény főbérloje/családfője tartozik.

A proletár bércaszárnya kifejezés jól jellemzi azt a szűkös fizikai teret, amelyben a tizenháromházbeli lakók éltek: a lakások 80%-a csak egy udvari (vagy ritkább esetben utcai) szobából és konyhából állt, a munkásháztartások esetében messze ez számított a leggyakoribb lakókörnyezetnek.³¹ A bérlemények 8%-ában csak egyetlen szoba volt. A tágasabb, háromhelyiséges bérlemények a teljes lakásállomány 11%-át tették ki, ezeknél a szoba-konyha mellett egy második szobát vagy (valamivel gyakrabban) egy éléskamrát, alkóvt, előszobát, fürdőszobát alakítottak ki. Elenyésző volt a négyhelyiséges lakások aránya (alig több mint 1%). Az egyetlen négynél több helyiséges bérleményt, a Tizenháromház „csúslakását”, egy nyolchelyiséges – három szobával, valamint egy cselédszobával, konyhával, előszobával, éléskamrával, fürdőszobával ellátott – ingatlant egy önálló sütőmester bérelte. Látható tehát, hogy mindössze egy bérlemény rendelkezett

³¹ A fővárosi munkások főbérleti lakásainak 87%-a számított egyszobásnak, ezek döntő többsége (84%) szoba-konyhás, 13%-a pedig konyha nélküli egyszobás lakás volt (Illyefalvi 1930: 768).

a polgári lakás minden attribútumával;³² a lakások döntő többségét a klasszikus munkásotthonnak számító szoba-konyhás bérlemények tették ki. A következőkben módszertani és forráskritikai szempontok alapján vázolak fel egy lehetséges elemzési sémát, a lakás-, foglalkozás- és háztartásszerkezetre vonatkozó adatok szisztematikus ütköztetésével.

A munkásháztartásokat vizsgálva a Tizenháromház társadalomrajza is egyértelműen igazolja azt a – munkástörténeti szakirodalomban már bevett – alaptézist, hogy egy rendkívül heterogén társadalmi csoportról beszélünk. A közel 600 pengő évi lakbéres, háromhelyiséges lakásban élő nyomdaiipari szakmunkást egy világ választotta el az egyetlen udvari szobában feleségével, gyermekével és egy ágyrajárával nyomorgó bádogos segédmunkástól; egy bérkaszárnnyában mégis elképzelhető volt, hogy mindössze egy fal álljon a két univerzum között. Összességében a munkáslakások 80%-a volt szoba-konyhás, 10%-a egyszobás; a további 10% a három vagy négy helyiséges lakásokat jelentette. A kettőnél több helyiséges lakásokat a bérházon belüli arányukhoz képest jóval nagyobb mértékben lakták kispolgári főbérlők a családjukkal: a háromszobás lakások 49%-ában, a négyosztobás lakások 85%-ában nem munkás lakott.

A munkásháztartások átlagos laksűrűsége (3,695 fő) nem sokkal volt magasabb, mint a teljes bérház átlaga (3,657), és nem volt számottevően magasabb, mint az 1941-es fővárosi átlag (3,12).³³ A sokgyermekes, népes munkáscsalád képze tehát a Tizenháromház esetében sem igazolható. A munkásháztartások közel felében (48%) nukleáris család élt. A kiterjesztett családi háztartások száma tehát magasabb volt, de ha az egyes együttélési mintákat tekintjük (rokonnal, albérllővel, ágybérllővel együtt élő családok), a nukleáris család a legjellemzőbb modell. Ugyancsak ellentmond a népes munkáscsalád képzetének, hogy a vizsgált háztartások közel 40%-ában egyetlen gyerek sem élt, az egy háztartásra jutó átlagos gyerekszám nem érte el az egyet (0,94) – azok a háztartások pedig, ahol élt gyermek, általában egygyermekesek voltak (59%).³⁴ Albérllő és/vagy ágyrajáró a háztartások közel harmadában élt (32%). Az al-/ágybérllős lakások többségében (46%) egy bérllő, 32%-ukban két bérllő lakott – a Tizenháromház esetében tehát az albérllők vagy ágyrajárók magas száma sem okozott jóval magasabb laksűrűséget a fővárosi átlaghoz képest.³⁵

³² A középosztályi/polgári lakáskultúra – Bódy Zsombor kifejezésével – „közhelyszerű” attribútumait a cselédtartás és a legalább három szoba jelentette (Bódy 2002: 195).

³³ Faragó 2008: 262.

³⁴ Ebben az esetben is fontos két módszertani problémát hangsúlyozni: egyrészt hogy a bérleményben élő gyermekek száma nem feltétlenül egyezett meg az adott munkáscsaládban született gyermekek tényleges számával, hiszen a szülőktől elköltöző (így a kitöltés pillanatában nem az adott bérleményben tartózkodó) gyermekek számával kapcsolatban a lakásív semmilyen információt nem ad. Másrészt az sem egyértelmű, hogy kit tekint gyermeknek a kutató. Az esetek többségében (szerencsére) maga a családfő használja a „főbérllő gyermeke” vagy „gyerek” kifejezést. Amennyiben nincs ilyen megjelölés, és a kiskorú vezetékneve alapján sem tudok következtetni, csak a születési év vehető figyelembe. Ilyenkor a 18 évesnél fiatalabb személyeket tekintettem gyermeknek.

³⁵ Vö. Gyáni 1992: 178–185.

A háztartási statisztikai adatbázis eredményeit vizsgálva Pogány Ágnes azt a következtetést vonta le, hogy a családok nagy része a családfő mellett a feleség és/vagy a gyerekek jövedelmével is számolhatott – az ötven munkáscsalád közül 31-ben (62%) a feleség, 22-ben (44%) a gyerekek is dolgoztak.³⁶ Ezzel valamegyest ellentétes tendencia figyelhető meg a Tizenháromház esetében. A családfő felesége legtöbbször (68%) a háztartási feladatokat végezte, önálló jövedelemforrással nem rendelkezett.³⁷ Ráadásul e háztartások (összesen 173) 23%-ában a gyerekek sem dolgoztak (otthon laktak édesanyjukkal). A legjellemzőbb együttélési modell tehát, az összes lakást vizsgálva, hogy a családfő jövedelme mellett a feleség a háztartást vezethette és vagy nem volt gyermeke, vagy egy, ritkábban két gyermekét nevelte.

A tizenháromházbeli munkásháztartások méretének jellemzői nagyjából megegyeznek az általánosabb statisztikai kimutatásokból kiolvasható tendenciákkal. A fővárosi adatokhoz hasonlóan a Tizenháromházban is a háromtagú háztartások voltak a legjellemzőbbek (31%). A háromtagú háztartások csoportjában – és így a bérház teljes társadalmát vizsgálva is – a leggyakoribb együttélési modell a háromtagú nukleáris munkásháztartás volt (az összes tizenháromházi munkásháztartás 16%-a). A háromtagú háztartásokat követi a négy- (25%), a két- (18%), valamint az öttagú háztartások (14%) csoportja.³⁸ Elenyésző az egyfős (2,5%),³⁹ és ugyancsak nem jellemző az ötnél több fős háztartások jelenléte – ezek összesen 9%-ot jelentenek. A házasság – ahogy Lackó Miklós is utalt rá – a lakásívek alapján is alapvetően fontos életkeretnek számított. A két-, háromtagú háztartások, valamint a háromnál több tagot számláló, bonyolultabb szerkezetű háztartások alapja is rendre a férj és a feleség együttélése volt. Amellett, hogy a nukleáris család volt a legjellemzőbb modell, a vérségi-rokoni kapcsolatok sem elhanyagolhatóak: a háztartások 17%-ában élt a családmagon kívüli rokon a főbérő családjával. A háztartásban élők számára alapvetően fontos döntés volt, hogy kivel osszák meg életüket, lakásukat – e döntés alapján is megmutatkozik egy társadalmi minta. Úgy tűnik, hogy a munkások igyekeztek vagy csak rokonnal/családtaggal, vagy csak al-/ágyrajáróval megosztani otthonukat.

³⁶ Pogány 2000: 116.

³⁷ Ez az arány azokra a háztartásokra vonatkozik, ahol a lakásívek alapján egyértelmű, hogy a családfő a feleségével élt, és a feleség foglalkozására vonatkozó részt megjelölték a lakásíven (257 eset). Érdekes itt ugyanakkor Lackó Miklós tanulmányára visszautalni, aki felhívja a figyelmet a feleség foglalkozására vonatkozó adatok megjelölésének problémájára, és feltételezi, hogy a „háztartásbeli” megjelölés nem minden esetben fedhette a valóságot (Lackó 1989: 11). Elképzelhető továbbá az is – ahogyan utaltam rá –, hogy a feleség nem a foglalkozásának megfelelő alkalmi munkát vállalt, aminek ugyanakkor nem maradt nyoma a kitöltött lakásíveken.

³⁸ Vö. Illyefalvi 1930: 770.

³⁹ Leszögezhető, hogy a tizenháromházbeli munkások és munkásnők döntő többsége már család-alapítás után, házastársával vagy gyerekével/gyerekeivel költözött a bérházba. Az egyedül élő hajadon vagy nőtlen főbérő aránya alig kimutatható. Az is ritkának számított, hogy a férj vagy a feleség már korábban a Tizenháromházban lakott, mikor házastársa beköltözött hozzá. Sokkal jellemzőbb (76%) volt, hogy a férj és a feleség ugyanabban az évben – vélhetően közösen – költözött a bérházi lakásba.

Ritkán fordult elő, hogy távolabbi családtagot és bérlőt egyszerre fogadjanak be: az al-/ágybérlős munkáslakások csupán 12%-ában élt családmagon kívüli rokon. Ritkának számított emellett, hogy egy lakásban több családmag vagy több generáció élt volna együtt.⁴⁰

Érdekes összefüggésre mutat rá a lakásnagyság, a bérleti díjak és a foglalkozás szempontjának összevetése. A szoba-konyhás lakások esetében az a tendencia figyelhető meg, hogy minél népesebb egy háztartás és minél több forrásból adódik össze a jövedelem, annál nagyobb lakást választanak. A szoba-konyhás lakásoknál erre az évi lakbérek összege enged következtetni: a háromtagú háztartások átlagosan 360, a négytagúak 367, az öttagúak 387 pengőt tudtak lakbérre fordítani 1941-ben.⁴¹ A „magasabb jövedelem, tágasabb lakás” összefüggésével ellentétes tendencia mutatkozik meg a nagyobb lakásoknál. Azt gondolhatnánk, hogy a három- vagy annál több helyiséges lakásokat a jobban kereső szakmunkás vagy betanított munkás családfők lakták; ezzel szemben a főbérlők/családfők közül a legtöbben segédmunkásnak számítottak. Ezekben a háztartásokban jóval nagyobb volt az átlagos laksűrűség (4,6), és jellemzően vagy al-/ágybérlő, vagy rokon is együtt élt a nukleáris családdal. Jellegzetes háztartási mintának tűnik tehát, hogy a segédmunkás főbérlő és családja, ha már nem rendelkezett magas jövedelemmel és kénytelen volt többedmagával egy lakásba zsúfolódni, akkor bizonyos áldozatok árán⁴² egy háromhelyiséges lakást bérelt, amiből az egyik helyiséget kiadhatta albérlőknek, vagy – jellemzően kereső – rokont fogadott be oda. Emellett jellegzetes stratégiának tűnik általánosságban az is, hogy ha egy családnak kiterjesztett háztartásban, idegenek befogadásával kellett élnie, jövedelmi lehetőségeihez mérten maximalizálni próbálta életterét, az elérhető legtágasabb lakás kiválasztásával (2. ábra).

A Tizenháromház munkásait⁴³ vizsgálva kiemelkedik a segédmunkások népes csoportja⁴⁴ a bércaszárnya összes társadalmi csoportja közül a maga 17%-

⁴⁰ Hozzáteve a kitöltéssel kapcsolatos újabb módszertani problémát, azt, hogy a bérleményben élők megjelölése esetén a rokon vagy családtag kifejezés alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, milyen rokoni kapcsolat fűzte a lakót a főbérlőhöz/családfőhöz.

⁴¹ A tizenháromházi lakások méretének különbségeire vonatkozóan a bércaszárnya építési tervei alapján vonhatók le bizonyos következtetések. Az épület délnyugati sarkában álló, Visegrádi utca 103. szám alatti ház építési terve alapján a lakásokban található konyhák mérete egységes volt (egyedül a háromszobás saroklakásban volt tágasabb), a szobák mérete viszont változó lehetett: a legkisebb szoba-konyhás lakás szobája 15 négyzetméter volt, a legtágasabb (a sarokszoba) közel 36 négyzetméter. A ház építési tervei Budapest Főváros Levéltárában a XV.17.d. jelzet alatt találhatóak.

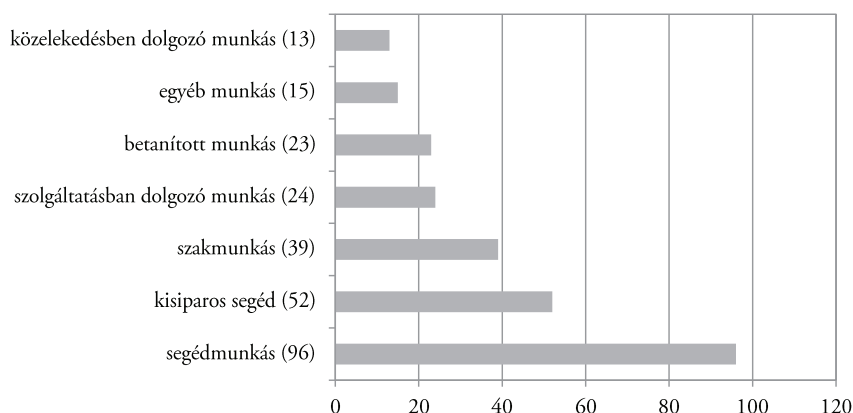
⁴² Például nem egy, hanem két albérlőt tartottak, vagy a feleség is gyári munkásnőként dolgozott.

⁴³ A fenti módszertani problémák miatt itt a betanított munkások csoportját nem tárgyalom, illetve a tanulatlan és tanult munkás főbérlők háztartásainál csak azokat vizsgálom, akikről a lakásívek alapján egyértelműen eldönthető, hogy ilyen pozícióban dolgoztak.

⁴⁴ A segédmunkások kiemelkedően magas aránya véleményem szerint részben a hadiipari termelés beindulásával függ össze. A gépgyárak gyorsan növekvő termelésének fenntartásához segédmunkások tömegei érkeztek a gépipari központokba, így minden bizonnyal Angyalföldre is. Erre utal az a tény is, hogy a lakásívek alapján a tizenháromházbeli segédmunkások közel fele (46%) a hadiipari termelés idején (1937–1941) költözött be lakásába.

2. ábra

Munkás főbérlok megoszlása az egyes munkáskategóriák szerint

Megjegyzés: A táblázatban nem szerepelnek azok a munkások (vagy kisiparossegédek), akikkel kapcsolatban csak a szakképzettség ismert, de az elfoglalt pozíció nincs megjelölve. A munkásháztartások vizsgálatába természetesen ők is beletartoznak: lakatosok (22), asztalosok (17), kőművesek (9), vasesztergályosok (8), vasöntők (7) és egyéb foglalkozású munkások (17).

os részesedésével. Az összesen 97 család 13%-a egyszobás, 77%-a szoba-konyha, 10%-a három- vagy négyhelyiséges lakásban lakott. A segédmunkás családfős háztartásoknál a kiterjesztett családi háztartás volt a jellemző együttélési forma, a laksűrűség magasabb volt, mint az átlag (3,979), és csupán a lakások 40%-ában élt nukleáris család. A nagyobb laksűrűség okát ebben az esetben sem a magasabb gyerekszámban kell keresni – amely ebben a kategóriában sem érte el az egyet⁴⁵ –, a nagyszámú családtag és/vagy albérlő, ágyrajáró jelenléte eredményezte a lakók magasabb számát. A háztartások 47%-ában lakott al- vagy ágybérlő, és 21%-ában valamelyik (nukleáris családon kívüli) családtag. A 96 család közül 77-nél ismerjük a feleség foglalkozását: az esetek nagyobb részében (62%) a feleség (itt is) a háztartást vezette. Erre vélhetően azért volt lehetősége, mert a családfő jövedelme mellett más forrásból is volt bevétele a családnak: elsősorban az al- vagy ágybérlési díjakból, esetleg a gyerekek fizetéséből. Az alacsonyabb keresetű segédmunkás főbérlok háztartásai tehát népesebbek voltak az átlagos tizenháromházbeli munkáscsaládokénál, és bár esetükben a kiterjesztett családi háztartások a jellemzők, nem a sokgyermekes, hanem a rokon vagy al-/ágybérlős együttélési formák számítottak gyakoribbnak.

A szakmunkás családfős bérleményekben – a segédmunkásokéhoz mérten – jellemzően kevesebben laktak: az átlagos laksűrűség 3,538 volt, az átlagos

⁴⁵ Ez ugyancsak nem igazolja a munkástörténeti szakirodalom többé-kevésbé általánosnak tartott téziséit, amely szerint a segédmunkás-családokban rendre több gyermek született.

gyerekszám is alacsonyabb volt, egy háztartásra átlagosan 0,769 gyermek jutott. A nukleáris családok együttélése itt is csak az összes háztartás 41%-áról mondható el, jóval kevesebb volt azonban az al-/ágybérlős lakás (31%). A sűrűbben lakott bérleményeket ez esetben kevésbé az al-/ágybérlők magas száma, inkább a több családtag vagy több gyermek együttélése adta. A háztartások kétharmadánál a feleség nem dolgozott, ez jellemzően a nukleáris családoknál, valamint a népesebb, négy- vagy többtagú háztartásoknál volt jellemző – ahol a családfele jövedelmét albérleti díj vagy más családtagok bére egészítette ki.

A lakásívek alapján elmondható, hogy a munkásháztartásokat sem nagyságuk, sem összetételük, sem laksűrűség szerint nem választja el szakadék a nem munkások (kispolgárok) által lakott háztartásoktól, mint azt a népes, sokgyermekes munkáscsalád víziója alapján képzelhetnénk. Mégis elmondható, hogy a munkásháztartás valamivel népesebb, nagyobb a laksűrűség és a gyerekszám, és magasabb a kiterjesztett háztartások aránya: az egyszerűbb, stabilabb nukleáris családi háztartásokhoz képest nagyobb arányban jelennek meg bonyolult együttélési modellek, mint a kispolgári háztartásokban. A foglalkozást és jövedelmet, a lakást, lakbért és a háztartások szerkezetét összevetve megfigyelhetők specifikus, a munkásságra jellemző együttélési modellek, mintázatok.

MUNKÁSHÁZTARTÁS ÉS MUNKÁSLÉT A NARRATÍV FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A társadalomstatisztikai adatok és a narratív, szubjektív szövegek ütköztetésével a munkáslét plasztikusabb leírására nyílik lehetőség, a Tizenháromház esetében a szépirodalmi, szociográfiai források árnyalják a munkásháztartásokról a lakásívek alapján kirajzolódó, statikusabb képet. A szubjektív szövegek révén olyan jelenségek válnak láthatóvá, amelyek a statisztika felülnézetéből rejtve maradnak, vizsgálatuk ugyanakkor számos újabb módszertani és forráskritikai problémát vet fel. A narratív források több ponton ellentmondásba is kerülhetnek a statisztikai adatokkal, esetenként egymással is.

A narratív források alapján válik igazán érzékelhetővé például a szűkösség érzete a munkások mindennapi életterében. A szoba-konyhás lakásokban a legtöbb tevékenység (főzés, étkezés, tisztálkodás, szabadidő eltöltése, sőt részben az alvás is) a konyhába koncentrálódott. A magántér hiánya nagyfokú rugalmasságot kívánt meg a lakóktól – még inkább igaz lehetett ez azokban a háztartásokban, ahol idegenekkel is meg kellett osztani a lakást (így az élet intim részleteit is). E nehézségeken adott esetben a megszokás, az automatizálódás segíthetett: idővel kialakulhatott a lakás tereinek, eszközeinek megszokott, konszenzusos működése és használata.⁴⁶

⁴⁶ Kassák Lajos visszaemlékezésén keresztül kirajzolódik a háztartás együttélésének megszokott gyakorlata: többek közt ki, hol alszik, mikor mosakszik reggel, hol öltözködik, hol étkezik (Kassák 1958: 520–521).

A statisztikai jellegű, „kemény” források árnyalására a Tizenháromház esetében érdemes Kassák Lajos bérházi emlékeit ideidézni. Kassák a Tizenháromház tőszomszédságában álló bérkaszárnya, a Hétház lakója volt az 1910-es években. Önéletírásában egy olyan munkáscsalád és -háztartás elevenedik meg, amelyet a lakásívek alapján igen ritkának neveztem. A férj hiányában Kassák édesanyja mint családfő nevelte három lánygyermekét, s velük egy háztartásban élt a szoba-konyhas lakásban egy távoli családtag, valamint egy ágyrajáró. Férfi családfő nélkül az anyának és három lányának is dolgoznia kellett, emellett az ágyrajáró és a családtag által fizetett bérleti díjra is szükség volt a háztartás fenntartásához.⁴⁷ Példájuk illusztrálja, hogy a munkásháztartás fenntartása és az együttélés nemcsak rugalmasságot, de sokszor komoly áldozatokat is kívánt.⁴⁸

A narratív források arra is rámutatnak, hogy a proletár bérkaszárnnyában élő háztartások, családok élete nem értelmezhető önmagában, csak a szociális egységet jelentő bérház kontextusában. A szoros, egymástól karnyújtásnyi közelségben való együttélés a lakásokon kívül, a bérház közösségi tereiben is meghatározó élmény volt. „A vékony falak néha nemkívánatos események tanúivá tették” a lakókat. Azok számára, akik nap mint nap ebben a közegben éltek, megszokottá vált a perlekedés, szitkozódás és a sokszor tettelegességgel fajúló vita, hiszen ezek jellemzően a bérház nyilvánossága előtt zajlottak. Az ilyen jelenetek passzív szemlélői ezeket egy újra és újra eljátszott színdarabként élték meg, ahol legfeljebb a jelenet szereplői cserélődtek két előadás között.⁴⁹ A konfliktusok felcsapó lángjai többnyire gyorsan le is csendesedtek, hogy aztán újra a megszokott mederben folytatódjék a ház élete.

A bérházi életre vonatkozó értékes információk mellett a Tizenháromházzal kapcsolatos narratív források értelmezésénél számos problémával is szembesül a kutató. „Angyalföld történetéből a Tizenháromház neve soha el nem hagyható,

⁴⁷ Kassák 1958. A Kassák által megrajzolt munkáscsalád példája is árnyalja a lakásívek „kemény” tényeit. A lakbért fizető távolabbi családtag a lakásíveken sokszor láthatatlan marad – ha például a kitöltő családtagként jelöli meg a lakót (nem határozza meg pontosan, mennyire távoli rokonságban állnak), és a fizetett lakbért sem tünteti fel a lakásíven. Az eset arra is rávilágít, hogy az al- és ágybérlős háztartások, illetve a családtagot, rokont is számláló háztartások elkülönülése (ami egyfajta társadalmi mintaként is értelmezhető) a kitöltések következetlenségéből is fakadhat.

⁴⁸ A férfi családfő hiánya a lakásívek tanúsága szerint nem számított ritkaságnak: az özvegy háztartásbeli főbérlők aránya 12% volt a Tizenháromház összes lakóját tekintve. Ezt a csoportot szűkösebb, nyomasztóbb életkörülmények jellemezték. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbben (56%) az olcsóbb udvari szoba-konyhas lakásokban éltek, az özvegy főbérlő egymaga még gyerekeivel sem tudta előteremteni a lakbérre valót, így kénytelen volt nagyszámú al- vagy ágybérlőt tartani (a háztartások 47%-ában találkoztunk velük).

⁴⁹ Jól illusztrálja ezt Kassák *Angyalföld* című regényének egyik mozgalmas epizódja: „A házmester egy fekete kaftános és nagy, fekete szakállú hízallal összeverekedett az udvar közepén. Öregedő ember volt mind a kettő, s olyan ügyetlenül ugráltak egymásnak, mint ahogyan azt a nagyszájú, gyáva gyerekek szokták csinálni az utcákon. [...] A lakók kint voltak a folyosókon s boldogan élvezték a két bolond ember színjátását. A gyerekek biztatón és gúnyolódón kiabáltak a verekedők felé. De azok nem vésztek el egészen az eszüket, sértetlenül hagyták abba a marakodást” (Kassák 1957: 92).

mert e városrész fejlődésének minden mozzanatában a Tizenháromház benne szerepel⁵⁰ – fogalmaz az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben található „Angyalföld-kisokos”. E szavak is érzékeltetik azt a kitüntetett és erősen szimbolikus pozíciót, ahová az emlékezet a Tizenháromházat emelte, amely az évtizedek során az angyalföldi bérkaszányvilág és munkáslet szimbolikus tere lett. Ehhez a jelképes pozícióhoz szimbolikus, folyamatosan újratermelődő narratívák tartoztak. Gyökерük általában egy valóságos társadalmi állapot érzékelése volt, ennek ellenére úgy tűnik, az emlékezetben a valós bérházi-társadalmi folyamatokat elfedték ezek az évtizedek óta hagyományozódó, erőteljes képzetek.

Talán a legjellemzőbb ilyen narratíva a sokgyermekes munkáscsalád képzete. Gyáni Gábor éppen a Tizenháromház kapcsán állapítja meg, hogy „e ház »képzete« tartósan összekapcsolódott a sokgyermekes munkáscsalád fogalmával, legyen szó bár az 1930-as vagy az 1940-es évekről”.⁵¹ A sokgyermekes munkáscsalád a szociográfiák mellett az 1920-as, 1930-as évekre vonatkozó visszaemlékezésekben is közös narratív elemnek számít: „Minden családban volt gyerek”,⁵² „4-5 közte 16 gyerek”⁵³ – így emlékezett vissza az „átlagos” tizenháromházi munkáscsaládra a bérház két korábbi lakója.⁵⁴ Feltűnő, hogy e narratívához kapcsolódott egy visszatérő, konkrét történet is, amely egy általam vizsgált visszaemlékezésben és egy szociográfiai cikkben is megjelent. A történet szerint a villamoskalauzok a Váci úton a bérházhoz érve azt kiabálták: „Kínai negyed”, majd a háború után, mikorra „váltak az idők, a kalauz is, csak a gyerekek száma nem változott”, már a „Tizenháromház! Gyerekgyár!”⁵⁵ volt a kalauzok által bevett formula. P. K. visszaemlékezésének legelején így mutatta be a bérházat leendő olvasójának: „E háztömb[öt] és a 7 ház tömbjét úgy is ismerték a villamoskalauzokon keresztül, mint »gyerek-gyár« és a megállóban így is kiabálták.”⁵⁶

A narratívával szemben a társadalmi realitás egészen mást mutat. Gyáni Gábor összegzése szerint Budapesten a két világháború közötti időszakban

⁵⁰ AHGY „Angyalföldi ABC”.

⁵¹ Gyáni 1992: 174.

⁵² AHGY H. S. visszaemlékezése.

⁵³ AHGY P. K. visszaemlékezése.

⁵⁴ Az első visszaemlékező (P. K.) 1910-ben született, apja a háború előtt szakmunkás volt a Schlick-gyárban, később a Láng Gépgyárban üzemvezető. Azokban az időszakokban, mikor apja nem jutott munkához (a válság idején, az 1930-as évek elején) az édesanyja takarítónői keresete volt a fő bevételi forrás a gyerekek keresete mellett. Hősünk 1922-re végezte el a hat elemi, majd a Jutagyárba került, később dolgozott a Magyar–Belga Gépgyárban, a Magyar Acélárugyárban, a Szenes Ignác-féle Csavarárugyárban. 1934-ben egy könyvkötőnőt vett feleségül, és elköltözött a Tizenháromházból. Összesen 16 testvére született, közülük négy még gyermekkorában meghalt. Megörökített emlékei a két háború közötti időszakra vonatkoznak, amelyeket 1961-ben vetett papírra. A második visszaemlékező, H. S. életrajza ilyen részletességgel nem körvonalazható, ám annyi biztosan tudható, hogy az ő visszaemlékezései is a két világháború közötti időszakra vonatkoznak. A visszaemlékezések az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben (AHGY) találhatóak. A két szerző begépelte, majd összetűzte írását, később pedig minden bizonnyal maguk küldték be azokat a kerület gyűjteményébe.

⁵⁵ Halmos–Szilágyi 1975a: 11.

⁵⁶ AHGY P. K. visszaemlékezése.

a „tendencia határozottan a gyerekszám esése és a gyermektelen házaspárok számának és arányának a növekedése irányába mutat”.⁵⁷ Ez a tendencia mutatkozik meg a tizenháromházi háztartásokra vonatkozó 1941-es adatokban is, ahol az átlagos gyerekszám nem érte el az egyet sem, és a háztartások 75%-ában legfeljebb egy gyermek élt. Az ellentmondás véleményem szerint két alapvető okra vezethető vissza. Részből a sokgyermekes munkáscsalád narratívájának megőrződésével, átöröklődésével. Ennek köszönhetően e narratíva egyfajta önidentifikációs példaként tudott fennmaradni a húszas-harmincas-negyvenes évekre is, mikorra a sokgyermekes, népes munkáscsalád egyébként már nem volt olyan jellemző, mint korábban.⁵⁸ Másrészt a szociografikus irodalom számára a sokgyermekes munkáscsalád képe tökéletes eszköz volt a nyomor és a kilátástalanság ábrázolására⁵⁹ – a rendezettebb életkörülmények között élő, egygyermekes munkáscsaládok bemutatása erre nyilvánvalóan nem volt alkalmas.⁶⁰

A Tizenháromház társadalomtörténetének vizsgálatát és a munkáslét megértését a narratív források esetében az emlékezet problémája is nehezíti. A vizsgált szociográfiák és visszaemlékezések is a Kádár-korszakban születtek, s egyrészt áthatja őket egyfajta nosztalgia, másrészt a távoli múlt emlékeit a jelen kontextusból értelmezik. A komfortosabb, biztonságosabb, mégis valamelyest kiüresedett jelent állítják szembe a nyomorral és szűkölködéssel teli, ám mozgalmasabb, élettelibb múlttal.⁶¹ A visszaemlékezésekben felidézett kimerevített, ugyanakkor elmosódó múltban sokszor egyfajta romantikus munkáslét képzetet körvonalázódik, ahol a hiány és a szűkösség, a közös nélkülözés jelentette a közösség alapját: „segítették egymást az emberek, pénzzel, tettel, jó szóval, ami volt”.⁶² Ennek a romantikus képnek része a Tizenháromház és a tőszomszédságában álló Hétház

⁵⁷ Gyáni egy 1930-as és egy 1941-es adatsor összevetésével mutat rá, hogy a korszakban nőtt a gyermektelen munkáscsaládok aránya (40%-ról 44%-ra), valamint az egygyermekes családoké is (26%-ról 30%-ra) (Gyáni 1992: 176).

⁵⁸ A sokgyermekes munkáscsalád és a bércaszárnya mint „gyerekgyár” narratíváját erősíthette a bérház körül futkosó, játszó gyerekek – korszakban is jellemzőnek nevezhető – képe. A külvilág számára tehát a „látható bérházhoz” vizuálisan továbbra is hozzákapcsolódott a sok gyerek képe.

⁵⁹ A nyomort sokszor bulvárosan stilizáló és igen direkt vizuális eszközökkel jelenítették meg: „Az udvarokat ellepte a szemét, a patkányok fényes nappal is az udvaron korzóztak. A legrégebbi lakók úgy tudják, először nem is lakóház, hanem fogda vagy raktár volt az épület” (Halmos–Szilágyi 1975a: 11).

⁶⁰ Lásd például: „Egyszoba-konyhás, fűtetlen lakásba nyitunk be, ahol a csupasz szalmazsákkal fedett vaságyon két 26-28 éves nő gubbaszt felöltözötten, ágytakaróval betakarózva, míg az egyik, férjétől különváltan élő asszony három gyermeke, piszkos rongyokba öltözötten, elhanyagoltan játszik a konyha egyik zugában” (Darvas–Bálint et al. 1961: 156).

⁶¹ A visszaemlékező 1961-ben így írja le a húszas-harmincas éveket: „kerestem a gyerekkori nagy gyerekszivajt. Az emeleten futkosó gyerekhadat. [...] Mindez már a múlté, mert ezeket már sehol sem találtam [...]. Beszéltem a Zsilip u. 6. sz. ház házmesterével. Elmondta, hogy most is 58 lakás van a házban, ugyanúgy, mint az én gyermekkoromban. [...] Az 58 családnál, amely létszámilag 180 főt tesz ki és gyerek ebből csak 28, ami azt jelenti, hogy egy családban csak egy-két gyerek van. Hol vannak ma már a nagy létszámú munkáscsaládok, melyek az én gyerekkoromat jellemezték?” (AHGY P. K. visszaemlékezése).

⁶² Halmos–Szilágyi 1975b: 18.

munkásmozgalomban betöltött szerepe is.⁶³ Ez az idealizált közösségkép a korabeli szociográfiákban is tetten érhető. „Az összetartás ezek között a legerősebb. [...] Nem igyekeznek megelőzni egymást, háztartási dolgokat, szurkot, csirízt és szegyet is kölcsönöznek egymásnak, és ha valahol munkalehetőség kínálkozik, becsületesen értesíti egyik a másikat”⁶⁴ – írták az egyik józsefvárosi bérkaszárnya harmadik emeletén élő cipészekről 1937-ben. A hetvenes években született szociográfiai írások nemcsak egységes, de „osztálytudatos életközösségként” jellemezték a Tizenháromház két világháború közötti lakóit. Ezzel a szemlélettel szemben sokkal árnyaltabb és egyben plasztikusabb a H. S. visszaemlékezésében megjelenő kép, aki szerint a bérház közösségét nem egy kontinuos, harmonikus, hanem egy folyamatosan változó, az újratermelő konfliktusok által formálódó entitásként kell elképzelni. A kohéziót az a reziliencia jelenthette, amit a közösen megélt nehézségekkel szembeni ellenállás alakított ki, és erősített meg idővel újra.

* * *

A Tizenháromház munkásháztartásainak mikrovizsgálata a munkástörténeti kutatások számos nehézségére, ellentmondására, ugyanakkor összefüggésére is rámutat. A bérházra vonatkozó népszámlálási lakásívek dekódolása jó néhány problémát felvet: a kitöltés következetlenségeinek, bizonytalanságainak és a lakásívek kérdésfeltevésének eredményeképpen nincs elegendő információ ahhoz, hogy egyértelmű, jól elkülöníthető elemekből álló kategóriarendszert állíthassunk fel. Ez vezet el ugyanakkor egy átfogóbb és általánosabb problematikához: rámutat a felülről meghatározott, formális munkáskategóriák bizonytalanságára és az egyéni értelmezési lehetőségekből adódó problémákra. A bérkaszárnya csoportspecifikus vizsgálatára módszertanilag a lehető legtágabban értelmezett „városi munkás” kategóriájának felállításával volt lehetőség. Az így meghatározott munkásháztartások viszont a főbélró foglalkozását és a háztartások szerkezetét tekintve is igencsak heterogén csoportot jelentettek, jóllehet számos, a munkásháztartásokra jellemző társadalmi minta, modell mutatható ki a forrás alapján. Levonható a következtetés, hogy a munkásháztartásoknál magasabb a kiterjesztett háztartások aránya, mint a kispolgári háztartásokban, ugyanakkor a háztartások közel felében egy nukleáris család élt együtt. A munkásháztartások méretét tekintve a kettő-, három- vagy négytagú volt a jellemző, s a háztartások többségében egy vagy egyetlen gyerek sem lakott – a népes, sokgyermekes munkáscsalád képzete tehát e forrás alapján sem állja meg a helyét

⁶³ „Az 1912-es »Véres csütörtök«, amelyet a Tisza-kormány választójogi törvényjavaslata ellen föllepő munkásság a Váci út 100–108. előtti házak előtt vívott meg, amelyet ekkor 13 háznak hívtak, ezzel szemben az Eichlich udvar volt, ahol feldöntöttek a villamosokat, barikádokat építettek és csak a kirendelt rendőr-csendőr alakulatok tudták a munkásosztály eme dicsőséges megmozdulását leverni” – kezdi visszaemlékezését a nevezetes bérházra P. K. (AHGY P. K. visszaemlékezése).

⁶⁴ Körmendi 1961: 176.

a negyvenes évekre vonatkozóan. A munkáslet „szűkösségét” ekkor már első-sorban a szűkös terek eredményezhették. A lakásívek alapján elmondható, hogy a munkásság a lakhatással, együttéléssel, háztartással kapcsolatban is követett bizonyos stratégiákat.

A Tizenháromház esete arra is rávilágít, hogy a narratív források számos ponton ellentmondásba kerülnek a statisztikai adatokkal. Ennek oka – véleményem szerint –, hogy a „legendásnak” számító bérházzal kapcsolatban számos narratíva alakult ki és kanonizálódott. Ezek a narratívák pedig akár felül is írhatták az – egyébként idővel homályosuló, szelektáló – emlékezetet. A szubjektív források mégis elengedhetetlenül fontos kiegészítését adhatják a statisztikai forrásoknak, olyan összefüggésekre világítva rá, amelyek felülről nézve nem láthatóak.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai, az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. XIII. kerület Süllő utca 3., 5., Zsilip utca 4., 6., Váci út 100., 102., 104., 106., 108., Visegrádi utca 105., 107.

XV.17.d. Budapest (székes)főváros tervei, 1867–2006.

Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény (AHGY)

H. S. visszaemlékezése.

Jelenics József: Angyalföldi A-B-C. (Kézirat.)

P. K. visszaemlékezése.

Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

1941. évi népszámlálás. *Utasítás a számlálóbiztosok részére* 1941: Budapest Főváros Házinyomdája, Budapest.

1941. évi népszámlálás. *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: Athenaeum, Budapest.

1941. évi népszámlálás (a visszafoglalt délvidéki területeken). *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: Athenaeum, Budapest.

Darvas József – Bálint György – Jahn Ferenc – Forgács Antal 1961: Visegrádi utca 20–24. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. Magvető, Budapest, 145–164.

Fekete Gyula 1976: „Lapozgatás az élő könyvtárban.” *Kortárs* (20.) 6. 925–936.

Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos 1975a: Tizenháromház. *Kritika* (75.) 3. 11–12.

Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos 1975b: Tizenháromház II. *Kritika* (75.) 4. 18–20.

Hollósy B. Sándor 2000: *Hétház – Kilencház – Tizenháromház*. XIII. Kerületi Helytörténeti Füzetek, Budapest.

Kassák Lajos 1957: *Egy ember élete*. Magvető, Budapest.

- Kassák Lajos 1958: *Angyalföld*. Helikon, Budapest.
- Körmendi Zoltán 1961: Budapesti bérkaszárnya. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. Magvető, Budapest, 164–182.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Bódy Zsombor 2002: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall* (3.) 10. 187–199.
- Bódy Zsombor 2008: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várokozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 371–387.
- Faragó Tamás 2008: *A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalmi a 18–20. században*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Budapest.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest.
- Lackó Miklós 1961: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lackó Miklós 1989: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok* (123.) 1–2. 3–44.
- Nötel Rudolf 1940: A vas-, fém- és gépipari munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 48–85.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* (42.) 1–2. 115–129.
- Rézler Gyula 1940: A magyar gyári munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 7–47.
- Szívós Erika 2012: Bérházvilág 1970-ben: egy belső-erzsébetvárosi ház társadalmi és lakásviszonyai. *Múltunk* (57.) 1. 207–228.
- Valuch Tibor 2012: Munkás – társadalom – történet. *Korall* (13.) 49. 5–16.
- Valuch Tibor 2017: A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítések. *Múltunk* (62.) 2. 4–24.
- Zentay Dezső 1974: Háztartási statisztika. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 247–260.

Kísérletek és kísértetek: a kapitalizmus meghaladásának örökkévalósága

Giacomo Corneo: Is Capitalism Obsolete? A Journey through Economic Systems.

Harvard University Press, Cambridge, MA, 2017. 312 oldal.

A Freie Universität Berlinen tanító olasz közgazdász, Giacomo Corneo könyve eredetileg német nyelven jelent meg 2014-ben a Goldegg Verlag gondozásában. A kötet angol nyelvű kiadására három évvel később a Harvard University Press vállalkozott, a fordításra Daniel Steuert kérte fel. A Harvard Egyetem kötelékébe tartozó kiadóhoz köthető az utóbbi idők legfelkapottabb közgazdaságtani témájú munkájának angol nyelvű kiadása is, ők tették ugyanis hozzáférhetővé Thomas Piketty *A tőke a 21. században* című könyvét az angolszász olvasóközönség számára.¹

Bár megfogalmazódhat a kapitalizmus elgondolható és megvalósítható baloldali alternatíváinak kérdése (vagy igénye) *A tőke a 21. században* olvasása során is, Piketty nem adott e munkájában a mai egyenlőtlen viszonyok radikális megváltoztatásának ígéretével kecsegtető praktikus válaszokat, sem pedig eszméletleneti fogódzókat. Nem így Giacomo Corneo, aki nemcsak informatív és tartalmilag gazdag, de a lehetőségek alapvető gazdasági, illetve társadalomszervezési koncepcióit áttekintő munkát írt, amely Pikettyéhez hasonlóan ambiciózus, ám kisebb léptékű vállalkozás.² Corneo annak megfejtésére vállalkozik, hogy van-e magasabb rendű alternatívája a kapitalizmusnak.

A szerző alapvetése, hogy a kapitalizmus elutasítása nem új keletű jelenség, hanem fennállása óta létezik. Hosszú ideje tartó népszerűtlensége ellenére mind-

¹ A francia közgazdász könyvét 2013 őszén adta ki Franciaországban a Seuil Kiadó, angol nyelvű kiadása Arthur Goldhammer fordításában 2014 tavaszán jelent meg. Piketty könyvében történeti-statisztikai adatok alapján, egy ökonometriailag megalapozott vizsgálat segítségével tett kísérletet arra, hogy feltárja, milyen folyamatok vezettek korunkban az újra erősödő egyenlőtlen vagyoni- és jövedelemeloszláshoz. A *mainstream* közgazdaságtant bírálva és 19. századi teoretikusok – Thomas Robert Malthus, David Ricardo és Karl Marx – alapján Piketty arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmusban az elmúlt évtizedekben végbement folyamatok hatására a jövedelem és vagyoni társadalmi eloszlása korunkban olyan képet mutat, mint a 19. század végén, 20. század elején. Egy évvel az angol nyelvű kiadás után a könyvből világszerte megközelítőleg 2,2 millió példányt adtak el és 30 nyelvre fordították le. Magyarul 2015 tavaszán adta ki a Kossuth Kiadó (Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században*. Budapest).

² Corneo könyvének függelékében meg is említi Piketty két másik francia közgazdász, Emmanuel Saez és Gabriel Zucman mellett. A tőkejövedelmek és a vagyonszűkülés alakulásáról, valamint a velük járó egyenlőtlenességek növekedéséről szóló munkáik jelentik Corneo számára a kiindulópontot, hogy a függelékben a tőke köztulajdonlása mint az egyenlőtlenességek visszaszorítására tett megoldás mellett hozzon fel érveket.

azonáltal meglepő, hogy bírálóinak csak meglehetősen homályos elképzeléseik voltak az alternatívákról, arról, hogyan lehetséges a termelést és a fogyasztást megszervezni úgy, hogy a kiépülő gazdasági rendszer mindenkinek jó életet biztosítson. A könyv szerzőjét az érdekli, hogy ezeknek a múltbeli elképzeléseknek, ideáknak – Platóntól a szocializmusig – a megvalósítása jobb alternatíva-e annál, mint amit a jelen kínál. Vizsgálati mércéül az általa *szociális piacgazdaságként* meghatározott rendszereket teszi meg – az európai kontinens országai közül első-sorban Németország szolgálat viszonyítási pontként.

Könyvében nem az alternatív gazdasági elképzelések történetét mutatja be. Vizsgálódásai sokkal inkább a jobb élet lehetőségét kínáló rend iránti vágyra összpontosulnak, mivel szerinte e vágy mélyén roppant társadalmi erők szunnyadnak. Az a feltételezése, hogy ha ezek a most még szunnyadó erők értelmes és termékeny politikai cselekvésbe fordulnak át, akkor előítéletektől mentes és racionális diskurzusra lesz szükség a mostani berendezkedés – komolyan vehető – alternatíváiról. Ahhoz pedig, hogy próbára lehessen tenni ezek gazdasági életképességét, szükség van a legérdekesebb tervezetek működési elveinek és belső logikájának feltárására. Corneo éppen ezt a munkát szeretné elvégezni.

Olyan alternatívákat mutat be tehát a kötetben, amelyek sajátos működési elveiről elgondolható, milyen eredményre vezetne a megvalósításuk, az olvasó pedig Corneo értékelése nyomán eldöntheti, hogy a kapitalizmus meghaladására ajánlott kísérlet vajon többet nyújthatna-e annál, mint napjainkban a szociális piacgazdaság. A könyv időrendben halad Platón és Morus Tamás ideális államról alkotott koncepciójától az anarchisták alternatív társadalomszervezési elképzelésin és a szocialista központi tervezés áttekintésén keresztül a piaci szocializmusról és a részvényesek szocializmusáról szóló elméletekig. Az egyes alternatívák tárgyalása minden esetben egy általános séma szerint zajlik: (1) az alternatíva sajátosságainak és működési elveinek ismertetése; (2) a működési elvek gyakorlati megvalósulása nyomán létrejövő alternatív gazdasági rendszer vizsgálata; (3) a vizsgálat során levont következtetések alapján a kísérlet kiértékelése. Mivel ez rendre negatív eredménnyel zárul, egy újabb, többnyire az előző hiányosságaira vagy problémáira megoldással kecsegtető, (4) kapitalizmussal szembeni alternatíva bemutatása zárja a sort.

Corneo az áttekintéshez Platón ideális államának tárgyalásával lát hozzá, miközben tudatában van annak, hogy a platóni állambölcseletben nincsenek konkrét megállapítások arra vonatkozóan, miként lehetséges vagy szükséges egy gazdaságot hatékonyan, igazságosan és humánus módon berendezni. Az ideális államról szóló fejtegetések kapcsán nem beszélhetünk politikai gazdaságtanról, ahogyan a platóni állambölcseletben sincs átjárás a politika és az ökonómia szférája között. A könyv a politikai gazdaságtan felől közelítve arra az összefüggésre világít rá, hogy a két szféra elkülönítése nem véletlen, hanem az elmélet szintjén maradván az ideális állam fennmaradását szolgáló praktikus megoldás. A vállalkozás akkor nem vall kudarcot, ha az ideális államban a politikai irányítás a gazdasági léttől és annak szereplőitől elkülönülő rend – az „örzök rendje” –

kezében van, akik nem rendelkeznek magántulajdonnal, így nem a személyes, hanem a közösségi érdekeket követve kormányoznak bölcsen és jó szándékkal, és e feladatra szinte születésüktől fogva nevelték őket. Az őrök rendje a kisebbséget alkotja az államban, mely magántulajdon híján nem gazdagodhat meg és nem zsákmányolhatja ki a maga javára tevékenykedő és saját boldogságát hajszoló többséget. Corneo értelmezése szerint Platónnak az ideális államról szóló elmélete a demokrácia ellen és a piacgazdaság mellett szól,³ az *Államból* megismerhető koncepció annak bizonyítéka, hogy a két pozíció nem szükségképpen zárja ki egymást. Ha a modern államok őrői (értsd: politikusai) nem együttérző technokraták és gyakorlatias morálfilozófusok, akiknek közös fogalmuk van a közjóról – amelynek eszméje és képvisellete legitim a többségi társadalom számára –, akkor Platón állama nem lehet reális alternatíva, kivitelezése pedig a modern pluralista társadalmakban elnyomáshoz vezetne.

Platón azt az alternatívát kínálja fel, hogy válasszunk a kapitalizmus és a demokrácia között. Koncepciója az igazságosság örökérvényű ideájára épül. Nem így Morus Tamás 16. századi utópiája, amelyet a humanizmus eszméje hívott életre, és amely nem kényszerít ki ilyen választást Corneo olvasata szerint, hiszen Morus a magántulajdon tilalmát kiterjeszti a teljes társadalomra és föderális keretek között működő képviselati demokráciát képzel el. Platónnal ellentétben Morus *Utópiájában* részletesen leírja, hogyan kell elképzelnünk az ideális állam és társadalom gazdaságát. Seholsziget gazdasága a kapitalizmusétól markánsan különböző irányelvek szerint működik, és ez teszi lehetővé, hogy ne csak az elméleti spekuláció szintjén mondjunk ítéletet róla, hanem gazdasági hatékonysága alapján értékelhessük. Az értékelést a kooperáció és az elosztás szempontjai szerint kell megtenni, mely kategóriákat Corneo a morusi utópiával foglalkozó fejezet elején vezet be, egyben javaslatot tesz kiterjesztésükre a kapitalizmussal szembeni alternatívák további megítéléséhez.

Corneo úgy látja, hogy meggyőzőbb és biztosabb ítéletet tudunk alkotni, ha egy gazdasági rendszert a kapitalizmussal összehasonlítva az alapján értékelünk, hogyan teljesít a kooperáció és az elosztás terén, mint ha megbízható empirikus alapokat nélkülöző, előzetes meggyőződésünk alátámasztására szolgáló állításokat tennénk a magántulajdon és a piacok emberi természetet korrumpáló hatásáról, vagy arról, hogy megszüntetésükkel az emberek jobbá válnának. A szerző nem állítja, hogy a mérlegeléskor meg kell feledkeznünk arról, hogy egy adott ökonómiai modell megfelelhet-e a ma élő embereknek, sokkal inkább annak a véleménynek ad hangot, hogy az emberi természet valamilyen meghatározásából vagy

³ Corneo Platón ideális államának tárgyalásakor kiemeli, hogy az antik filozófus nem tett a gazdasági folyamatok szervezésére nézve formabontó javaslatokat. Nem az állam „teste”, azaz a termelő, hanem a vezetői világa, a közösség „lelke” foglalkoztatta. Platón kapcsán Corneo csak néhány általános és pragmatikus gazdaságszervezési elvet említ. Értelmezése szerint Platón tartott a túlzott állami beavatkozás káros következményeitől, de az *Államban* javaslatokat tett arra is, miként lehet az elosztással megakadályozni, hogy a társadalom gazdagokra és szegényekre szakadjon.

leírásából kiinduló érvelésnél többre vagyunk képesek, és így alaposabb próbának lehet alávetni a kapitalizmus alternatíváit. Biztosabb támpontot nyújt a mérlegeléshez, ha megvizsgáljuk, hogy egy alternatíva képes-e az egyéneket gazdaságilag helytálló cselekvésre motiválni, illetve biztosítani, hogy a rendelkezésre álló erőforrások felhasználása hatékony legyen.

Morus humanista utópiája már a kooperáció próbáján sem teljesítene olyan jól, hogy ésszerű és reális alternatívája legyen napjaink kapitalizmusának, noha a 16. század technológiai fejlettségi szintjén még elképzelhető lett volna a kivitelezése Corneo szerint. Mivel az egyének hivatásának megválasztásában Morusnál egyedül a munkájuk iránti szeretet a meghatározó, fennáll a veszélye, hogy ez az elv a gyakorlatban érvényesülve nem eredményezne gazdaságilag hatékony munkamegosztást, csak a központi hatalom felettük gyakorolt erős kontrollja révén. Így viszont a morusi koncepció drasztikusan csökkentené az egyének megválasztható tevékenységi körét, ami szabadságuk és fejlődésük gátja lenne, és fogyasztási szokásaikban is korlátozná őket.

A morusi utópiát a kooperáció próbájának alávetve Corneo arra a következtetésre jut, hogy azoknak a rendszereknek a gazdasági életképessége, ahol a magántulajdon helyébe a közös tulajdon lép, azon múlik, hogy a társadalom tagjai mennyire hajlandók együttműködni. Elméletben ezt a hajlandóságot ki lehet kényszeríteni jogi előírásokkal vagy erőszakszervezetekkel, de ez nem feltétlenül garantálja a kooperációhoz szükséges minimumot sem. Viszont ha az együttműködés csak rendkívül alacsony szinten valósul meg, akkor nem elvárható, hogy az alternatív rendszer nagyobb jólétet biztosítson a jelenlegi kapitalista viszonyoknál. A jogi előírások és az erőszakszervezetek útján a kooperáció érdekében kikényszerített társadalmi kontrollnál persze lehetnek vonzóbb lehetőségek, illetve az együttműködésre motiváló tényezők. Ilyenek – Corneo szerint – az együttműködésre ösztönző és a kölcsönös viszonzás általános elvéből fakadó társadalmi normák vagy a kooperatív cselekvésre motiváló, az egyének belső meggyőződéséből eredő értékek. Külön alfejezetekben vizsgálja a szerző, hogy például a jótékonykodás, a normák és az internalizált értékek képesek-e hatékony kooperációt eredményezni a magántulajdont megszüntető gazdaságban. Corneo végkövetkeztetése az, hogy önmagában sem az önzetlenség, sem valamilyen társadalmi norma vagy érték nem képes hatékony kooperációra ösztönözni az egyéneket, viszont egymásra kölcsönösen hatva már van remény arra, hogy a közösség tagjai termelőként és fogyasztóként hosszabb távú együttműködést alakítsanak ki anyagi ösztönzők híján is. Ehhez azonban szükség van arra, hogy változás következzen be nemcsak az egyéni, hanem a társadalmi interakciók szintjén is. Corneo úgy látja, hogy a közösségi tulajdonon alapuló gazdaság és társadalom a 21. században akkor bizonyulhat életképes együttműködésnek, ha a rendszer a decentralizáció jegyében épül ki és meg tudja erősíteni az egyének lokális kötődését, a társadalmi ellenőrzést és a morált. Az erre irányuló kísérletnek azonban ára van, és beláthatóan kárvallottjai is lesznek: a lokális kötődés erősítése a szabad mozgás korlátozását vonhatja maga után, a társadalmi ellen-

őrzés fokozása a személyes szférába beférkőző központi kontrollt eredményezhet, míg a szigorú erkölcsök intoleranciához vezethetnek.

Corneo az olvasók szubjektív értékítéletére és mérlegelésére bízta a döntést, hogy a vélt előnyök – anyagi egyenlőség és szociális biztonság, kevesebb versengés és barátságosabb interakciók, az anyagi javak birtoklására irányuló kényszer csökkenése stb. –, illetve a felsorolt hátrányok alapján kifizetődő vállalkozás-e a köztulajdonon alapuló rendszer bevezetése. Ha a válasz igen, és a kooperáció problémáját sikerül megoldani, Corneo szerint akkor sincs okunk azt gondolni, hogy a kiépülő rendszer a mai kapitalista viszonyokkal összehasonlítható szintre juthat. A szerző ennek kapcsán arra figyelmeztet, hogy a jólét mértékét nem egyedül az határozza meg, hogy az egyének hajlandóak-e kooperálni, hanem az is, hogyan használják az erőforrásokat, ezért azt is meg kell nézni, hogy a kapitalizmus alternatívái hogyan állják ki az elosztás próbáját.

Az elosztás tesztjének elvégzéséhez Corneo azzal a kiegészítéssel lát hozzá, hogy noha könnyű a fogyasztást démonizálni, a jelentőségét nem szabad alábecsülni a kapitalizmus alternatíváinak mérlegeléskor. A szerző azt az álláspontot képviseli, hogy ha a társadalom tagjai a termékek minél szélesebb skálájához férhetnek hozzá, akkor a választásban nagyobb mértékű szabadságot élveznek, és így több lehetőségük adódik egyéniségük kibontakoztatására. A fogyasztás szempontjai alapján egy olyan közösségi tulajdonra épülő rendszer, mint Pjotr Kropotkin anarchokommunista társulása, nem lehet fenntartható, komoly alternatíva. Corneo a kropotkini elveket elemezve arra a következtetésre jut, hogy egy olyan gazdasági rendszer, ahol mindenki szabadon választhatja meg, milyen munkatevékenységet végez, katasztrofális eredményre vezetne nemcsak a termelés hatékonysága, de a fejlődés és az innováció szempontjából is, sőt le kellene mondanunk arról a sokszínűségről is, amely korunkban a fogyasztási cikkek kínálatát jellemzi.

Corneo elemzése arra világít rá, hogy a hatalom vagy állam nélküli rend ugyan kizárja a szükségletek feletti egyeduralmat, viszont a társadalom rendelkezésére álló erőforrásokat egy kropotkini mintát követő, spontán módon önszerveződő szabad társulás nem képes racionálisan úgy felhasználni, hogy ezáltal egyfelől ki lehessen aknázni a mai technológiában rejlő lehetőségeket, másfelől teljesíthetőek legyenek az egyének széles körű és sokrétű fogyasztási igényei. Corneo egyszerűen arra mutat rá, hogy korántsem lehetünk biztosak abban, hogy a legjobban azok tudják előállítani a nekik szükséges javakat, akik fogyasztásukat a leginkább élvezik. Legfőbb érve az anarchokommunizmussal szemben ezért az, hogy az egész társadalomra kiterjedő munkamegosztás rendszere sokkal nagyobb jólétet eredményez, mint egy olyan spontán módon szerveződő berendezkedés, ahol az egyének szükségletei közvetlenül határozzák meg az erőforrások elosztását, és a fogyasztók egymással társulva maguk próbálnak meg önerőből gondoskodni a saját szükségleteikről. Mindez annak vizsgálatát implikálja, hogy a köztulajdon rendszere milyen eredménnyel képes megbirkózni központi irányítás mellett az elosztás problémájával, ami Corneo könyvében elvezet a szocialista tervgazdaság tanulmányozásához.

A tervezgazdaság a kropotkini eszmékkel szemben nem a tudományos fantasztikum vagy a tiszta elmélet világa, hanem történelmi valóság. Corneo mindazonáltal amellet foglalt állást, hogy kizárólag a megvalósult vagy „létező szocializmus” tapasztalatai alapján nem vonhatunk le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy korunkban a tervezgazdaság ne lehetne vonzó alternatíva, vagy hogy eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne. Hiszen a tervezgazdaság egyfelől a 20. század folyamán, a jelentősen eltérő technológiai, kulturális és geopolitikai viszonyok közepette valósult meg, másfelől egy bizonyos, Corneo által – meglehetősen elnagyoltan – proletárdiktatúrának címkézett politikai rendszerben került kipróbálásra, ahol a demokratikus kontroll hiánya meghatározó volt és az irányítást egy politikai párton belüli klikk gyakorolta.

A szerző tehát komolyan mérlegeli a szocialista tervezgazdaság által kínált gazdasági alternatívát, amely szerinte a 1917-es oroszországi forradalommal kezdődött, és Kubában vagy Észak-Koreában ma sem ért véget. Corneo vizsgálata a szovjet blokk gazdaságszervezési rendszereire irányul: figyelmet fordít a tervezgazdasági modellekben a fennállásuk során végbement változásokra, az extenzívről intenzív gazdálkodásra való áttérés nehézségeire, a meghiúsult reformkísérletekre, és egy rövid fejezetben külön értékeli az 1968 januárjában Magyarországon bevezetett új gazdasági mechanizmust is. A létező szocializmus bukásában Corneo kiemelt jelentőséget tulajdonít a termelésben és a fogyasztásban gyökeres változásokat hozó mikroelektronikai forradalomnak, amely bebizonyította, hogy ezek a rendszerek nem képesek sem az innovációra, sem a technológiai fejlesztések átvételére. Az elemzésben arról sem feledkezik meg, hogy hangsúlyozza: ezek a rendszerek több szempontból nem is feleltek meg a tervezgazdaságnak. Nem szüntették meg a pénzt, a dolgozók továbbra is munkabéért bocsátották áruba munkaerejüket, maga a tervezés, kivitelezés és ellenőrzés pedig a múltban nem demokratikus elveket követve valósult meg. Corneo határozottan amellet foglalt állást, hogy a múlt nem lehet minta, hiszen a központi tervezés akkor bizonyulna vonzóbb ígéretnek, ha a mai viszonyoknál is több lehetőséget biztosítana az egyéneknek a társadalom ügyeinek alakítására és irányítására.

Corneo elemzése ezzel együtt nem azt sugallja, hogy a tervezgazdaságnak csak az a módja volt problematikus, amely a Szovjetunióban és a szovjet birodalom érdekszférájához tartozó kelet-európai országokban megvalósult a II. világháború után. Miután számot vet a szovjet típusú szocialista tervezgazdaság történelmi tapasztalatával, azokkal az általános kihívásokkal is foglalkozik, amelyeknek minden központi tervezésen alapuló szocialista modellnek meg kell felelnie. Az ideális modell számára a két Nobel-éremes amerikai közgazdász, Kenneth Arrow és Leonid Hurwicz árnyékárázási mechanizmuson alapuló elmélete. A szerző rávilágít arra, hogy sem az 1960-as években kidolgozott és a gyakorlatban soha ki nem próbált Arrow–Hurwicz-féle modell, sem a szovjet mintától tökéletesen eltérő tervezgazdasági kísérlet nem kínálhat ma vonzó alternatívát, mert megbukik az elosztás tesztjén. Ellenvetései azokon a gondolatokon alapulnak, amelyek a megvalósítható szocializmus problémájáról szóló tudományos vitában, az ügy-

nevezett szocialista kalkulációs vitában⁴ az osztrák iskola képviselőitől, Ludwig von Mises-től és Friedrich Hayektől a múlt században hangzottak el.⁵ Noha nem hagyja figyelmen kívül az információs technológiában ma rejlő lehetőségeket, az osztrák közgazdászokhoz hasonlóan Corneo legfőbb érve a szocialista tervezéssel szemben az, hogy a piacokat felszámoló tervezésszerűségek mindig komoly problémákba ütköznek az erőforrások hatékony elosztásának megtervezésében az ehhez nélkülözhetetlen információk összegyűjtése és felhasználása miatt.

Az osztrák iskola hagyományos ellenvetései Corneo tolmácsolásában meggyőzően hatnak, mégsem teljesen naprakészek a klasszikus „információs problémára” a modern komputer technológia segítségével megoldásokat kereső szocialista modellekkel szemben.⁶ A könyv nem mérlegeli az osztrák iskola tudáskonceptiójának filozófiai alapjait a nyolcvanas évek közepétől újragondoló modern osztrák álláspontot, köztük Steven Horwitz és Don Lavoie megállapításait, akik azt hangoztatták, hogy a gazdaság hatékony működéséhez, így a racionális értékszámításhoz szükséges ismeretek nemhogy szét vannak szórva a gazdaságban, hanem ez a tudás „hallgatólagos”, azaz nem eltárgyasítható, birtokolható és közvetlenül átadható. Horwitz és Lavoie arra hívta fel a központi tervezésben gondolkodó szocialisták figyelmét, hogy ez a „hallgatólagos tudás” csak a piaci tevékenységen keresztül fedi fel magát. Mivel szerintük a piac a nyelvhez hasonló kognitív funkciókat lát el, a szocializmus nem akkor lesz sikeres alternatívája a kapitalizmusnak, ha megoldja a gazdasági kalkuláció problémáját a modern

⁴ A múlt század elején kibontakozó és napjainkban új fejleményekkel szolgáló „szocialista kalkulációs vita” arról folyt, hogy egy állandóan változó körülmények között is jól működő és dinamikusan fejlődő gazdaság racionális kalkuláción alapuló működésének mik a feltételei. A századelő osztrák közgazdasági iskolájának közgazdászai a vitában azt az álláspontot képviselték, hogy egy modern integrált gazdaság működésének alapja a racionális értékalkuláció. Amellett érveltek, hogy a piacot és a pénzt felszámoló szocialista központi tervezés a kapitalizmussal ellentétben nem képes a racionális gazdasági értékalkulációra, így nem is bizonyulhat hatékonyabb gazdasági rendszernek.

⁵ Konszenzus szerint a szocialista kalkulációs vitát Ludwig von Mises osztrák közgazdász 1920-ban megjelent *Gazdasági kalkuláció egy szocialista közösségben* című tanulmánya indította el. Mises amellett érvelt, hogy a szocializmus, ahol megszűnik a magántulajdon és a piac, továbbá nincsenek pénzben kifejezett árak, nem több logikai képtelenségnél, a racionális gazdálkodás felszámolásánál. Mises vitaindító írása megjelenése után 15 évvel kapott nagyobb nyilvánosságot a Friedrich Hayek szerkesztésében készült *Collectivistic Economical Planning* című tanulmánykötetben. A kötetben Mises mellett a szocialisták gazdasági elképzeléseit bíráló más szerzők írásai is helyet kaptak, maga Hayek is kifejtette álláspontját. Miseszel ellentétben Hayek azt próbálta bizonyítani, hogy a szocializmus nem logikai képtelenség, hanem a gyakorlatban életképtelen alternatíva a kapitalizmussal szemben, mivel a központi tervezés képtelen összegyűjteni és hasznosítani a racionális gazdasági kalkulációhoz nélkülözhetetlen tudást és ismereteket.

⁶ Ilyen modellt dolgozott ki a kapitalizmus meghaladásának 21. századi programja számára Paul Cockshott és Allin Cottrell. Az informatikus-közgazdász páros több munkájában a piac teljes körű kiiktatását javasolta, és olyan tervutasításos rendszer elméleti alapjait rakta le az 1990-es évek elején, amely a modern komputer technológia és input-output elemzés segítségével képes racionális gazdasági kalkulációt végezni anélkül, hogy a magántulajdon vagy a piacok intézményeire támaszkodna.

(információs) technológia segítségével, hanem ha képes leküzdeni és meghaladni az emberi elme korlátait.

Corneo szocialista tervgazdaságról szóló fejtegetései nem térnek ki erre, a szerző inkább azt hangsúlyozza, hogy a technológia 21. századi fejlettségi szintjét és a mai fogyasztói szükségleteket jellemző komplexitás gátolja az ilyen típusú rendszereket az erőforrások hatékony elosztásában, amelyek arra sem igazán bizonyulnak alkalmasnak, hogy a tervezési hierarchia alacsonyabb szintjein megfelelően motiválják a termelés racionális megszervezéséhez és működtetéséhez szükséges információk átadására az egyéneket, kivéve persze, ha azok nem kivételesen kötelességtudóak.

Összességében a könyv tehát nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egy szocialista gazdaság piac nélkül is meg tudja oldani a kooperáció problémáját, de az erőforrások allokációja terén semmiképp sem lehet sikeresebb a kapitalizmusnál, pedig az elosztás utóbbiban sem optimális, sőt egyenesen pazarló és egyenlőtlen. A kapitalizmusban azonban a piac hatékonyan gondoskodik az információáramlásról, hiszen az árakon keresztül információval látja el a gazdaságot arról, mit akarnak a fogyasztók, hogyan gazdálkodjanak a termelők a szűkös erőforrásokkal, milyen fejlesztéseket érdemes végrehajtani stb. Corneo a piacok „szépségét” a pluralizmusban látja, valamint – meglehetősen naivan és elnagyoltan – abban, hogy ha megfelelően működnek, nem jár együtt a piaczgazdasággal a gazdasági hatalom koncentrációja. Egy ígéretes gazdasági rendszer megtervezésekor ebből következően olyan intézményi keret kialakítására kell törekedni, ahol ezek az előnyök teljes mértékben érzetik hatásukat és a piacok jelenlétéből következő hátrányok – mint a pazarlás, az egyenlőtlenség és az egyének fejlődését gátló tényezők – minimálisak.

Erre lehetnek példák a tervezés kollektív racionalitását a piacok rugalmasságával és a munkástanácsok autonómiájával egyesítő szocialista öngazgatás rendszerei⁷ vagy a tőkések nélküli piaczgazdaság megvalósítására törekvő piaci szocializmus. Corneo külön fejezetekben foglalkozik a szocialista öngazgatással, valamint a piaci szocializmussal,⁸ de korántsem optimista azzal kapcsolat-

⁷ A könyv vonatkozó fejezetében Corneo nem ad konkrét hivatkozást a szocialista öngazgatás rendszereit kidolgozó szerzőkhöz, mindössze arról tesz említést, hogy az 1970-es, 1980-as években számos ilyen, öngazgatásra épülő gazdasági rendszer modellje született meg. A fejezetben röviden foglalkozik Oskar Lange lengyel közgazdász elképzeléseivel, akinek nevét már az Arrow–Hurwic-féle modellel is összefüggésbe hozta. Lange az 1930-as években az osztrák iskola kihívásaira válaszokat keresve olyan versenyképes szocialista tervgazdasági modellel dolgozott ki, amely nem számolta fel a fogyasztási javak piacát és egy *trial and error* módszer segítségével lehetővé tette, hogy a központi adminisztráció sikeresen meghatározza az egyensúlyi árakat. A legfőbb hivatkozási pont Corneo számára mégsem Lange szocializmusa, hanem a titói Jugoszláviában az 1950-es évektől a szovjet típusú tervgazdaság decentralizációjának kísérlete nyomán életre hívott öngazgatási modell.

⁸ Corneo meghatározása szerint a piaci szocializmus nem más, mint piaczgazdaság tőkések nélkül, ahol a köztulajdonban lévő, de menedzserek által irányított vállalatok autonóm módon vesznek részt a piaci versenyben. A szerző szerint a marxisták körében a piacoknak engedményeket tevő piaci szocialista elmélet népszerűtlensége Friedrich Engels Eugen Dühring gazdasági elképze-

ban, hogy bármelyik rendszer jobb gazdasági és társadalmi viszonyok kiépülését eredményezné, mint a szociális piacgazdaság. A kapitalizmusnak engedményeket tevő mindkét – vegyes, illetve hibrid – rendszer értékelésekor a szerző felveti a stagnálás és a közvetlen kapcsolatok, összeköttetések és személyes preferenciák mentén alakuló gazdasági favoritizmus, a „kronizmus” kiépülésének veszélyét.

A szocialista öngazgatás esetében a rendszerspecifikus sajátosságok miatt olyan következményekkel lehet számolni, mint a dolgozók bevételeinek egyenlőtlen elosztása, a jövedelmek kiszámíthatatlan fluktuációja, a változó társadalmi igényekre körülményesen reagáló termelés, az eredménytelen beruházási döntések a (szocialista) vállalatok részéről vagy a rendszer működésének hibáit ad hoc intézkedésekkel korrigálni próbáló állami beavatkozás. A piaci szocializmusban pedig a köztulajdonban lévő vállalatok irányításában kulcsszerepet betöltő szocialista menedzserek produktivitásra ösztönzése jelenthet problémát, amit Corneo a tőzsdepiacok hiányával hoz összefüggésbe. A legéletképebb szocialista alternatívát Corneo a tőzsdepiacokat fenntartó modellben, a részvényesek szocializmusában látja, amelynek három módozatáról is értekezik könyvében.

Mindhárom modell azon az elképzelésen alapul, hogy a tőzsde fennállhat a köztulajdon rendszerében, ahol megbízott menedzserek – vagyis magánszemélyek – által irányított vállalatok és vállalkozások egymással versengenek a piacon. Corneo úgy látja, hogy ilyen kollektív tulajdonviszonyok között a vállalatokat profitszempontok alapján értékelő és rangsoroló, „társadalmiasított” tőzsde megléte arra ösztönözheti a szocialista piacgazdaság menedzsereit, hogy az általuk irányított termelőegységeket a haszonmaximalizálásra törekedve működtessék, s ezáltal – miközben a rájuk bízott cég képviselőjében végzik tevékenységüket – hozzá is járulnak a gazdaság egészében esetlegesen jelentkező, a tervezésben való demokratikus részvétel nehézségeiből adódó veszteségek mérsékléséhez. A bemutatott modellek egyikében az állam a tőzsdén megjelenő vállalatok többségi tulajdonosa, míg a másikban helyi közösségek és önkormányzatok, végül a harmadik rendszerben bár a részvények tulajdonosai egyének, tulajdonjogukat olyan egalitárius elvek szabályozzák, amelyek meggátolják a tőkédinasztiák kiépülését. Corneo a részvényesek szocializmusának típusait megvizsgálva leszögezi, hogy megvalósításukhoz új intézményi struktúrák kiépítésére lesz szükség, de még így sem biztos, hogy kiállják majd a kooperáció és az allokáció próbáját. Könyvének függelékében kísérletet is tesz egy olyan modell felvázolására, amely épít a részvényesek szocializmusának elméleteire, és ennek kapcsán támpontokat ad a jóléti állam megreformálásához és egy az új intézményi keretek megteremtéséhez szükséges progresszív politika kijelöléséhez is.

---

léseit bíráló kritikája nyomán terjedt el, habár a szovjet típusú szocializmus összeomlásának idején a piaci szocializmus rövid reneszánszát élte. A Teng Hsziao-ping regnálása idejétől kezdődően és az 1990-es évek elején gyorsuló ütemben újjáalakuló kínai gazdaságot Corneo nem sorolja a piaci szocializmus kísérletei közé: kettős gazdaságnak nevezi, ahol a központi tervezés együtt létezik a piacokkal.

Corneo összességében tehát nem lát ma jobb gazdasági alternatívát, mint a pluralista piacgazdaság és a hatékonyan, méltányosan működő jóléti állam rendszere. Mindemellett nem tagadja, hogy a jóléti állam válságban van. Átfogó reformját ugyanakkor nem olyan kísérletektől várja, mint a – könyvének utolsó előtti fejezetében elemzett és kiértékelt – univerzális és feltétel nélküli alapjövedelem vagy nagykorúságkor járó alaptőke bevezetése, mert ezek szerinte nem fognak hozzájárulni egy egyenlő lehetőségeket kínáló társadalom megteremtéséhez. Véleménye szerint, ha az alapjövedelem bevezetésével a társadalom semmittevő és dolgozó egyénekre oszlik, a szociális feszültségek tovább nőhetnek. Azt az összeget pedig, amit a társadalom a mindenkit nagykorúvá válásakor megillető alaptőke finanszírozására költene, inkább az oktatás fejlesztésére kellene fordítani.

Giacomo Corneo olyan reformokban látja a hosszú távú változás lehetőségét, amelyek a nagyobb átláthatóság és a közvetlen demokrácia ügyét szolgálják, és amelyek emelik a közkiadások minőségét, valamint nemzetközileg összehangolt adópolitika kialakítását teszik lehetővé. Utóbbi szerinte gátat szabhat annak a jelenségnek, hogy a tőke a szigorúbb adózási szabályokat alkalmazó országokból a kedvezőbb feltételeket kínálókba áramlik.

Mindemellett könyvének függelékében javaslatot tesz két új intézmény létrehozására is: a tőke köztulajdonlásának kiszélesítését szolgáló, társadalmilag felelős szuverén vagyonalap és a részvényesek szocializmusának elképzeléseit tükröző központi részvényes intézmény felállítására. Ezek révén megvalósulhat többek között a közös jólét megteremtése és a demokráciára veszélyt jelentő nagy vagyoni egyenlőtlenségek visszaszorítása. Továbbra is kérdés azonban, hogy Corneo javaslatai mennyiben adhatnak kielégítő választ azokra a radikális változást szorgalmazó társadalmi igényekre, amelyek felismerése e tartalmilag gazdag és olvasmányos könyv megírására ösztönözte a szerzőt.

Nagy Dániel Gergely

Viták és kompromisszumok, avagy hogyan vezethet eredményre a kollektív bölcesség?*

Albrecht Cordes – Margrit Schulte Beerbühl (eds): Dealing with Economic Failure. Between Norm and Practice (15th to 21st Century).
Peter Lang Publishing, Frankfurt am Main, 2016. 267 oldal.

Mint 2007–2008 után oly sok gazdaságtörténeti esemény kapcsán, a 2014 februárjában Frankfurt am Mainban megtartott tudományos konferencia¹ hivatkozási alapja is a legutóbbi gazdasági világválság volt. A krízisnek a történetírásra nézve „gyümölcsöző” hatása, hogy a korábbinál nagyobb hangsúlyt kaptak a válságokkal, kudarcokkal, bukásokkal kapcsolatos makro- és mikroszintű vizsgálatok.² Korábban még a *New Institutional Economics* hatására sem fordítottak sok figyelmet a vállalkozások és csődök intézményi kapcsolatának történeti vizsgálatára.

Az említett konferencia 14 előadásából (ismeretlen okból) végül tíz került bele a keményfedeles, a megértést ábrákkal és grafikonokkal segítő kötetbe. A címlapján látható metszet az adósok börtönét mutatja, amelynek ablakából a bebörtönözöttek könyörögnek, miközben az előtérben – feltehetőleg egy rokon vagy barát – pénzt gyűjt az elítéltek tartozására. Ha kicsit távolról is, de a kép jelzi előre, hogy nem a hibákról lesz szó a szövegekben, amelyeket egy cég elkövethet, hanem azok következményeinek kezeléséről: a költséges csőd eljárás esetleges elkerüléséről, a közösség bukott adóssal szembeni retorziójáról, amibe akár az elzárás is beletartozhat. Van azonban egy ennél szofisztikáltabb üzenete is a tíz írásnak, ami a szövegek jelentős részében jelen van, de erre majd a tanulmányok ismertetése után térek ki, addigra – reményeim szerint – a bemutatásokból is kiderül, mire gondolok.

Az első tanulmány *Before Bankruptcy: Conflict Solution Strategies of Upper German Trading Companies in the Fifteenth and 'Long' Sixteenth Centuries* címmel Mechtild Isenmann írása, és a 15–16. századi délnémet kereskedőcégek csőd- és válságelkerüléseit járja körbe. A többnyire családi vállalkozások egyik legnagyobb

* A recenzió az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült.

¹ A konferencia céljához és programjához lásd: <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-23956> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.

² Lásd például Saffley (ed.) 2013 vagy Vause 2018. A csődök iránt megnövekedett érdeklődésre egy hazai példa Klement Judit és Halmos Károly ez irányú kutatása az 1869. évi pesti csődökről. Néhány eredmény: Halmos–Klement 2013; Halmos 2014; Halmos–Kövért 2014; Halmos 2017. Egy intézményesült példa pedig a Kövér György irányításával 2012 és 2017 között működött MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport.

előnye egyben a legnagyobb probléma gyökere is lehet: a szerző szerint a családon belüli konfliktusok a csődök egyik jellemző oka. Nem a csőd maga volt félelmetes, hanem a bírósági eljárás, hiszen egy nyilvános perben a cég üzleti titkai nem maradhattak titokban, a tulajdonosoknak még a levelezésüket is nyilvánosságra kellett hozniuk, ennek az üzleti életre gyakorolt hatását pedig már akkor is épp olyan jól felmérték, mint manapság. Isenmann ugyan nem mondja ki, de a csődhöz vezető okok – mint a pontatlan elszámolás, a profit felosztása körüli viták, az üzlethez nem értő örökösök beleszólása vagy az ellentmondásosan átírt céges kontraktusok – mind-mind a hiányos szerződések problémájára utalnak.³ Az egyik, általa megkülönböztetett válságelkerülő módszer is ezt a feltételezést támasztja alá: a társasági szerződések és megállapodások a cég működésének éveit során változtattak, azokat a cég korrigálta vagy kiegészítette, némely esetben felülírta, mindig az adott eseményekre és problémákra reagálva. Egyrészt tehát rugalmas volt a rendszer, másrészt viszont a keretek változtatása csökkentette a kiszámíthatóságot. Az Imhoff-firma például egy idő után lepecsételte üzleti könyveit, és a pecsétet csak a tulajdonosok többségének jelenlétében lehetett feltörni és így ellenőrizni a számlákat, elkerülendő a korábban elkövetett csaló könyvelést (33). A krízisek kiteljesedésének elkerülésére Isenmann egy másik eszköznek a befektetők rendes vagy rendkívüli közgyűlését tartja, amely során még mindig házon belül tudták a problémákat kezelni. Végül harmadik megoldásként mediátort lehetett bevonni, aki többnyire egy a családdal kapcsolatban álló, köztisztviselőnek örvendő és üzletben járatos személy volt. Olyan formális és informális rendezési módokat alkalmaztak tehát, amelyek segíthették a gondok mielőbbi megoldását, anélkül, hogy a bírósági eljárás hosszú és költséges útjára kellett volna lépni.

A tanulmány induktív megközelítése miatt nehéz konkrétumokat megfogalmazni a csődök elkerüléséről, mert a felsorolt példák ugyan izgalmasak és sokatmondók, de nehezen általánosíthatók. Ezzel együtt is kirajzolódnak azonban annak a komplex rendszernek a körvonalai, amelyek között egy 16. századi családi vállalkozás működhetett, és feltáruhnak azok a tárgyalásra és megegyezésre alapozó lehetőségek, amelyek krízis esetén a túlélést jelenthették.

A nemesség kötelez, vagy ahogy Wolfgang Forster *Failed Memoria: Rights of Patronage and of Burial in Bankruptcy* című elemzésében pontosabban megfogalmazza, a nemesség a reputáción és a családi múlton alapul. Vagyis nem elég megszerezni a nemesi címet, annak dicsőségét látványos fogyasztással fenn is kell tartani. Csakhogy a látványos fogyasztás szerencsétlen esetben felemésztja a családi vagyont, és kölcsönök felvételére kényszeríti a presztízs-fogyasztásba merült nobilitást. Ez történt a 17. századi Spanyolországban is, amikor az alapvetően a földbirtokuk jövedelméből élő nemesek jövedelmei megcsappantak, és a látványos presztízs-költségek miatt a családok menthetetlen adósságspirálba gabalyodtak. Akadt köztük olyan, akinek éves jövedelme húszszorosát kellett visszafizetnie.

³ Például Hart 1995 és Hart–Holmström 2011.

Hogyan lehet tehát a múlt és jelen felé egyszerre fennálló kötelezettségeket teljesíteni? Egy *cessio bonorum* során, vagyis amikor a fizetéképtelen adós átengedi javait a hitelezőinek, vajon nemcsak a vagyon, hanem a presztízs, az ősök minden eredménye is el kell hogy vesszen? A csődbe jutott családtag miatt az egész családi vagyonnak és vele az ősök szimbolikus örökségének is buknia kell? Ezek a kérdések és problémák foglalkoztatták Francisco Salgado de Somoza kasztíliai bírót, amikor 1651-ben megírta *Labyrinthus creditorum concurrentium ad litem per debitorem communem inter illos causatam* című munkáját. Könyvében egyrészt megismertette olvasóit a fizetéképtelenség bekövetkezése utáni eljárással, amibe akár a korona is beavatkozhatott, hogy megegyezésre bírja a feleket. Másrészt Salgado írásában felkínált az adósok és hitelezők közti konfliktus esetén egy kompromisszumos megoldást is arra, hogyan lehet szigorúan végrehajtani a törvényes eljárást, ugyanakkor megőrizni a nemesség társadalmi jelentőségét. Salgado plasztikus megfogalmazása szerint a vagyon kezelését illetően az adóst halottnak kell tekinteni, a patrónusságát-birtokosságát, tehát a hatalmát tekintve azonban nem, hiszen utóbbi a felszámolás végén is az övé vagy a családé marad. Az már más kérdés, hogy ez pontosan miként valósítható meg piaci viszonyok között. A nemességnek hiába a múlt a legfontosabb,⁴ de tagjai azért igyekeztek elidegeníthetetlen hitbizományokba (*mayorazgos*) menteni nagyon is jelenbeli, kézzelfogható vagyonukat (54). Mivel a kasztíliai nemesek királyi jóváhagyással hitbizományukat leköthették adósságaik fejében, el is veszíthették azt. Mindez a hitbizományt annak a piacnak a sajátos szereplőjévé avatta, amelytől el akarták zárni.

Forster szerint a vagyon védelmének szándéka jelenik meg a kápláni hivatal (*capellania*) sajátos kihasználásában is, mert az egyfelől átmeneti egyházi szolgálatot jelenthetett a család „tartalék” fiainak, másfelől fix jövedelmet a família pénztárából. Így gondoskodtak az örökségből kirekesztett fiúkról, akik cserébe rendszeres misékkal szolgálták a családi hírnév megőrzését. Ha az első számú örökös időközben elhalálozott, különösebb nehézség nélkül levethették a reverendát, és újra a család teljes értékű tagjának, potenciális örökösnek számítottak.

Világi és egyházi megítélésében köztes területnek bizonyultak a nemesség mauzóleumai is. Egy csődeljárás során a jelentős beruházással kiépített temetkezési emlékművek akár újra is kerülhettek, holott vagyoni értékükön túl szintén nagy eszmei értékkel bírtak a nemesi családi emlékezetben.

Mivel nemcsak a világi római jog, hanem az ebben az esetben spirituális tényezőket védő kánonjog is érvényes volt, a bíróságok általában a hűbér kérdését tekintve az adós védelmében foglaltak állást, és csak kevés eset jutott el a teljes vagyonfosztásig. Sőt, felmentést kérve a nemesek fordulhattak közvetlenül a királyhoz is, kijátszva ezzel a világi eljárást. Viszont ha a királynak vétőjoga volt, felmerül a kérdés, volt-e ennek az egésznek értelme, hiszen ez alapján elég volt „közel állni” a királyhoz. Ahhoz, hogy jobban lássuk, milyen védelmet jelen-

⁴ Oexle 1995.

tettek a fentiek és mennyire volt gyakori a király beavatkozása, szükséges lenne egy nagyobb perspektíva megnyitása, jobban megismerhetnénk, mekkora hatása volt a bukásoknak: hány nemesi család került csődbe és ennek milyen következménye volt, sikerült-e kezelni a hatalmas adósságokat.

A csődök és felszámolások helyett az adósok és hitelezők közti megállapodások történetére helyezi a hangsúlyt Dave De ruysscher, aki *The Struggle for Voluntary Bankruptcy and Debt Adjustment in Antwerp (c. 1520 – c. 1550)* című írásában 59 megegyezéssel zárult ügy dokumentumait vizsgálta.

A tanulmányok kronológiai sorrendjét felrúgva, egy évszázaddal az előző spanyol történet előtt járunk. A holland aranykor még odébb van, a 16. század első felét Németalföldön a hitelezők túlzott hatalma jellemezte. A nem fizető adóst alapvetően rosszindulatúnak tekintették, azt feltételezve, hogy ki akarja játszani hitelezőit, így akár be is börtönözthették. Európa számos országában hosszú ideig élt az adósok törvényes megkülönböztetése a rosszindulatú-jóhiszemű és a becsstelen-tisztességes ellentétpárok mentén. A megkülönböztetések egyik alapja a kereskedők és iparosok közti különbségtétel volt. Míg a kereskedők esetében úgy tartották, számos véletlen ok vezethet el a fizetéképtelenné váláshoz, addig egy iparos a közvélekedés szerint csak saját hibája vagy jellembeli hiányossága miatt kerülhet nehéz helyzetbe, így az ő csődbejelentése csakis valamilyen csalást takargathat. Mindennapos eleme volt a 16. századi németalföldi csőd-eljárásnak az ún. „rohanás az adóshoz” (*run on the debtor*), mert a hitelezők bejelentkezési sorrendje döntőnek bizonyult a felszámolás során. A helyzet azonban éppen a kérdéses időszakban változott meg. A korabeli háborúk okozta pénzügyi nehézségek miatt Antwerpenben a helyi magisztrátusok és a brabanti hercegi tanács közös törekvése eredményeként a felszámolás helyett a kompromisszumos és tárgyalásos forma terjedt el. Az adósok és hitelezők között a városi tanács tagjaiból verbuválódott megbízottak voltak hivatva közvetíteni, akik miután felmérték az adósok vagyoni lehetőségeit, igyekeztek halasztást vagy más megoldást kieszközölni, mindezt a brabanti tanács felügyelete és ellenőrzése mellett. Jelentős változtatás volt az is, hogy már nem számított a hitelezők bejelentkezésének sorrendje, vagyis minden bejelentkezett hitelező számíthatott rá, hogy az általa adott kölcsönnek legalább egy része megtérül. Fentiek hatására a megegyezéssel záruló csőd-eljárások száma az 1540-es évektől emelkedni kezdett. Mivel belátták, hogy az adósok jogainak és érdekeinek jobb védelme a hitelezőknek is alapvetően fontos, a csőd-eljárások népszerűbbé és eredményesebbé váltak (94).

Összességében azt mondhatjuk, hogy De ruysscher három előremutató kompromisszumot is talált az antwerpeni csődök történetében. Az első a városi és a hercegi hatalom között született, hiszen csak a két intézmény együttműködése volt képes megteremteni a mediátori vagy adminisztrátori opciót. A második megegyezés a megbízottakként fellépő városatyák, illetve az adósok és hitelezők között jött létre, amikor utóbbiak elfogadták a közvetítés és tárgyalás e hivatalosan is új módját. Végezetül az eljárás lehetőséget adott a hitelezők és az adósok közötti olyan megállapodás kialakására, amely mindkét fél számára elő-

nyösnek látszott. A kompromisszumos megoldás mindazonáltal nem vált egyből általánossá: sok esetben a hitelezők ugyanúgy az adós bebörtönzését és a felszámolást találták a leghatékonyabbnak befektetésük visszaszerzésére. Bár a mintaolvasó nem feltétlenül van tisztában a korabeli németalföldi helyzettel, és felmerül (sőt, megválaszolatlanul marad) a kérdés, hogy ez az antwerpeni megállapodás-sorozat mennyiben hatott a többi németalföldi városra és tartományra, mindez korántsem égető, mivel a tanulmány kitűnően megvilágítja annak a folyamatnak egy fontos állomását, amelynek egyik csúcspontján Antwerpen felemelkedése, a másikon pedig a teljes holland aranykor bontakozik majd ki.

Klas Nyberg és Hakan Jakobsson közös munkája a *Negotiations, Credit and Trust in Northern Europe: Institutional Efficiency in the Handling of Bankruptcies in late Eighteenth-Century Stockholm* című írás. A szöveg az 1750–1849 közötti Stockholmban lezajlott 16 588 csőd alapján kívánja megmutatni, mennyire fontosak voltak az üzleti életben a szociális, rokonsági, vallási és etnikai hálózatok. Az 1763–1766 közötti, Amszterdamból induló válság Stockholmot is elérte, és a korábbinál nagyobb számban menekültek az adósok a börtön elől külföldre, ami még jobban megrendítette a válság miatt amúgy is megroppant stockholmi gazdaságot. Ennek hatására ébredtek rá a helyi törvényhozásban, hogy az adós érdekeit is figyelembe kell venni, hiszen az adós ugyanúgy részese a gazdaságnak, mint a hitelező (109). Az 1767–1773 közötti csődtörvényeket ennek szellemében már úgy alkották meg, hogy az a helyi hitelhálózatoknak és cégeknek segítsen csökkenteni a veszteségeiket (99). Az eljárás két lényeges eleme a bejelentés napja és a kihirdetés napja. Az első kapcsán az adós vázolta fel hitelezői listáját, míg a második alkalmából a bejelentkezett hitelezők listája készült el; a kettő nem feltétlenül vágott egybe (105). Ha egy hitelező az utóbbin nem jelentkezett, akkor az eljárás folytatásában elvesztette jogait. A kihirdetés napjának jelentősége volt az is, hogy a helyi hitelezők az ekkor megtartott, úgynevezett előkészítő találkozás során leülhettek az adóssal, és ez lehetőséget teremtett akár a megegyezésre is, még az eljárás előtt. Egy szűkebb mintát, az 1782 és 1810 közötti svédországi zsidó vállalkozók csődjeit átnézve a szerzők kiderítik, hogy a bejelentések jelentős hányadát már az előkészítő találkozó során lemondták: 74-ből 33-at (107). Az új törvények hatékonyságát emellett az eljárások időtartamának az 1780-as évektől megfigyelhető csökkenése is bizonyítja, állítja Nyberg és Jakobsson (112).

Véleményük szerint egy szorosan összetartó közösségben a megegyezésre törekvés tendenciája máshol is megfigyelhető. Stockholmban a csődök elkerülése érdekében jó eszköznek bizonyult a több hitelezőtől felvett kisebb tőkékre támaszkodni, a szerzők statisztikája és megállapítása szerint az ilyen kiterjedt kishitelezői hálózattal bíró cégek kisebb arányban kerültek eljárás alá (99). Ugyanez nem volt igaz a 16. századi délnémet kereskedőkre. Az Isenmann korábban említett tanulmányában szereplő Höchstetterek szintén ezt a módszert követték, de amikor az 1520-as években megbillent a cég bonitása, akkor a befektetett

tőkésre és kamatokra a számolatlan kis hitelező egyszerre nyújtotta be igényét, ez pedig végül a családi vállalkozás csődjéhez vezetett (34).

A 18. század végének Velencéjében fizetésképtelenné vált George Frederic Faber, a Nazione Alemanna egyik kereskedője és ruhagyáros. Ezt az esetet használja fel Magnus Ressel, hogy *Norms and Practice of Handling Complex and International Insolvencies in Early Modern Venice* című írásában bemutassa a La Serenissima (Velencei Köztársaság) korabeli csódtörvényét és annak működését. Josef Kohler, a 19. század végének egyik német jogtudósa osztályozási lendületében az üzleti bukások kezelése alapján osztotta Európát két részre. Megítélése szerint az egyik fele a magánjog, a másik fele a közjog illetékességi köré sorolta a csődre vonatkozó törvényeit (117–118).⁵ Ressel tanulmánya ennek a tételnek a cáfolata. Kohler szerint a kor Velencéjében a kereskedők maguk között intézték a dolgaikat, tehát a magánjog dominált. Ehhez képest a Sopraconsoli dei Mercanti hivatalát, ami a bukottak ügyeivel foglalkozott, a köztársaság maga állította fel már 1301-ben azzal a céllal, hogy megoldja a fizetésképtelenségből adódó vitás ügyeket. 14. századi megalakulásakor a fő problémát még a szökni próbáló adósok jelentették, és vélhetően ebből a jelenségből fakadt a velencei szabályozás idővel egyre megengedőbb volta is: felismerték, hogy ha túl sok korlátozást raknak a nem fizető adós nyakába, azzal akaraton kívül is szökésre ösztönzik, és így a hitelezőknek még kevesebb lehetőségük lesz pénzüket vizontlátni. A tapasztalatok azt mutatták, hogy mindenkinek jobb, ha az adósnak is van védelme, nem csak a hitelezőknek (122–123). Az évszázadok folyamán sokszor változott a csődre vonatkozó törvény, így például a hivatal (*Sopraconsoli*) jogot nyert arra, hogy begyűjtse az üzleti könyveket az adóstól annak beleegyezése nélkül is (124), és idővel itt is érvényre jutott a korábbi szabályozással szemben a hitelezők egyforma elbírálása, azaz az adós vagyonából kinyert összeget az adóságok arányában, de minden hitelező között osztották el. Vagyis nem volt sorrendiség vagy helyzeti előny, aki bejelentkezett jogos hitelezőként, az kapott is valamit (feltéve, hogy volt mit).

Mivel a bukott Faber üzleti hálózata kiterjedt Európán kívül Észak-Afrikára és Törökországra is, az ügy bonyolultabb volt, hiszen el kellett érni a külföldi hitelezőket is. Sok helyen eltérő jogokat biztosított a törvény a külföldieknek és a hazaiaknak, számos kedvezményt megtagadva az előbbiektől. De Velence ekkoriban már átlépett ezen a gondolkodáson: saját jól felfogott érdekében egyforma jogokról gondoskodott. Így aztán az 1773 októberében elindított eljárás 1774 áprilisában már a hitelezőkkel való megegyezésnél tartott, és pár hét alatt megszületett a megállapodás is. A hamburgi és más, nagyon távoli kereskedők maradtak csak ki a megegyezésből a túl nagy távolság miatt, a nem fizető török vásárlókat pedig kizárták, de a megegyezéshez nem is volt szükség minden egyes hitelező beleegyezésére. 1775. május 30-án az ügy hivatalosan is lezárult, vagyis alig másfél év alatt képes volt a Sopraconsoli egy bonyolult, sokszereplős, nem-

⁵ Kohler 1891.

zetközi ügyet megoldani. A kiegyezés elősegítette, hogy Faber új üzletbe vághasson bele, és ily módon törleszthesse adósságait.

A magisztrátus tehát a korábbi, több évszázados tapasztalatok alapján arra törekedett, hogy minden érintett fél érdekeit érvényesítse és az adós szempontjait is szem előtt tartsa (137). Kohler dichotóm modellje ennek a hosszas hangolás során kialakított együttműködésnek, a kereskedők és jogalkotók közös kompromisszumainak megjelenítésére nyilvánvalóan alkalmatlan.

Viera Rebolledo-Dhuin a 19. századbeli párizsi könyvkereskedők 141 csőd-eljárása alapján igyekszik képet alkotni e speciális réteget jellemző piaci sajátosságokról. A *Below and Beyond Bankruptcy: Credit in the Parisian Book Trade in the Nineteenth Century* című tanulmány sem hagyja ki a csődjogi háttér megrajzolását, egészen 1903-ig vizsgálva a francia verziót. A szerző hangsúlyozza, hogy nem egy statikus, hanem pár évtizedenként jelentős változásokon áteső, az adós védelmét egyre fontosabbnak tartó intézményrendszerről van szó. A cikkben részletes bemutatásra kerül a hivatalos út minden állomása, a csőd bejelentésétől kezdve a leltár készítésén át a megbízottak jelentéséig és a hitelezők megbeszéléseig, és a szerző mindenütt felhívja a figyelmet az esetleges visszaélések lehetőségére. A könyvkereskedők csődjeinek elemzésekor első sajátosságként azt mutatja ki, hogy a bukásuk épp ellentétes trendet mutat, mint általában a francia csődöké: míg utóbbiak száma a 18–19. század alatt – párhuzamosan az ipari fejlődéssel – folyamatosan növekedett, addig előbbieik mennyisége egyre csökkent. A legtöbb könyvüzlet a megnyitását követően bukott el, 35%-uk már az első öt évben, illeszkedve ezzel abba az általános – és ma is érvényes – megfigyelésbe, hogy a kis- és középvállalkozások nagy része az első éveiben zár be (166). Egy 19. századi párizsi könyvkereskedő cég medián életkorát a vizsgálat alapján Rebolledo-Dhuin nyolc évre teszi, és ahogy csökkent a csődök száma, ez az érték az évek folyamán valamennyit növekedett.

A könyvkereskedői piac markáns sajátossága volt, hogy a bankok nem tekintették a könyvárusokat jó adósnak, ezért csak nagyon kevés cég kapott pénzügyi hitelt. A valószínű okok egyike lehetett, hogy üzletük jelentős forgótőkét igényelt, megközelítőleg háromszor–hatszor annyit, mint amire mondjuk egy korabeli párizsi hentesüzletnek szüksége volt. Egy másik ok a könyves tömegtermelés elterjedésére vezethető vissza, mivel emiatt az üzlet nagyobb beruházásokat igényelt, mint amit egy fiatal cég általában képes volt megvalósítani. Ezek a jelenségek vezethettek oda, hogy a 141 vizsgált csődből alig 13 esetben derül ki, hogy az adós kölcsönhöz jutott a Banque de France-tól (170). Akadt azért néhány könyvkereskedő, akinek sikerült jó kapcsolatokat kiépíteni a francia pénzügy világ prominenseivel. Volt, aki adósságának 70%-ával (450 000 frankkal) 19 különböző bankárnak tartozott. Ám mivel hitelre a kevésbé jó kapcsolatokat ápoló könyveseknek is szükségük volt, más forrásokhoz kellett fordulniuk: nagykereskedők, ékszerészek, háziurak között találták meg a hitelezőiket. Ez a csoport alkotja a hitelnyújtók 20%-át, és a kölcsönök 40%-a köthető hozzájuk (170). Mivel láthatóan ez a kör sem jelentett teljes körű megoldást, sok könyvkereskedő

ígervények kibocsátására kényszerült, amelyek biztos fedezet híján hamar elvesztették értéküket (171), ezzel is fokozva a kibocsátók szorult helyzetét. Mindezek hatására a párizsi könyvkereskedők többnyire gyorsan eladósodtak beszállítóik felé.

Amikor bekövetkezett a fizetéseképtelenség, Párizsban is lehetősége nyílt a bukottaknak a megegyezésre: legalább kétötödük meg is próbált az eljárás bírósági szakasza előtt egyezkedni a hitelezőivel. Vagy sikerült új határidőben és így halasztásban megállapodniuk, vagy egyesével kellett kifizetniük a hitelezőket (172). A csődbe jutottak közel fele fejezte be a működését az eljárás végén, de a másik fele talpon maradt.

Sajnos mivel az adatok nem minden esetben egyértelműek, a szerző számításainak egy része inkább csak feltételezésre alapul. Zavaró, hogy ugyan többnyire 141 esetről van szó, de van, ahol az analízis mintája 408, illetve 511 csődre módosul, és nem egyértelmű, mitől változtak meg a számok (172). Nem mindig sikerül a szerzőnek azt sem kifejezni, hogy pontosan mire is vonatkozik egy-egy utalás, idéz például egy tanulmányt, amely szerint a cégek alig 3%-a élte túl a csődöt hosszabb távon, de nem árulja el, mely cégekről és mikorról lenne szó. Az írást lezáró, két féoldalas családi életrajz létjogosultságát pedig semmi nem indokolja.

Egy másik francia történetet, Erika Vause *The Ties that Bind? An Analysis of the Debt Imprisonment Records in Lyon 1835–1840* című tanulmánya az adósok és hitelezők kapcsolatát az adósok börtönén keresztül vizsgálja. A kérdés onnan nézve igazán izgalmas, hogy Jean-Clément Martin állítása szerint Franciaországban sem a makroökonómiai folyamatok, sem a cégvezetési hibák nem voltak felelősek olyan mértékben a csődökért, mint amennyire hangsúlyos szerepet játszottak ezekben az adós szociális kapcsolatai és szakmabeli pozíciója.⁶ Leginkább azok jutottak csődbe, akik vagy az adott iparág perifériájára szorultak, vagy túl gyorsan akartak előrébb jutni. A csődeljárás ezért Martin szerint sok esetben olyan büntetést jelentett, amit a kimondatlan közösségi normákat megszegők ellen alkalmaztak. Ha ez így van, akkor vajon mi volt a célja az adósok bebörtönzésének, ami még a 19. század első felében is bevett törvényes eszköz volt nemcsak Franciaországban (177), de Európa sok más országában is?

Az üzleti tevékenységből származó adósságok miatti elzárás volt a legáltalánosabb: évente 1000–3000 főt börtönöztek be ilyen okokból Franciaországban, a 19. század közepén (178). A büntetés egyik célja a cella jelentette fenyegetés volt: abban bíztak, hogy így könnyebb lesz rábírní az adóst a megegyezésre vagy a csődeljárás elindítására, sőt, az adós rokonai vagy barátai is nagyobb hajlandóságot mutathatnak a rokon tartozásának átvállalására, látva annak sanyarú helyzetét. A börtön lehetőséget jelentett ugyanakkor arra is, hogy ha valaki nem akart fizetni, az adósságát kvázi megválthatta az elzárással. De börtön járt annak

⁶ Martin 1980.

a fizetéképtelen adósnak is, aki nem rendelkezett az eljárás lefolytatásához nélkülözhetetlen szabályos üzleti könyveléssel.

Az 1835–1840 közötti időszakból Vause 318 fogolytörzskönyvet vizsgált át Lyonban, és ezek alapján azt találta, hogy a lecsukottak túlnyomó többsége 600 frank alatti összeggel tartozott, vagyis kevesebbel, mint egy korabeli textilszövő munkás egy évi bére. Meglepő, de nincs egyetlen bebörtönzött adós sem, aki a Lyonban fénykorát élő selyemtermeléssel közvetlen kapcsolatban állt volna. A 296 hitelező, aki a törzskönyvekben mint kérvényező kérte adósa lecsukását, többnyire a magasabb jövedelműek közül került ki, sok volt köztük a bérlő és ingatlantulajdonos, és nagyobb arányban éltek Lyonon kívül, mint az adósok. Habár a korban élt az a hiedelem, hogy a nők előszeretettel börtönöztettek be férfiakat, mindössze kilenc hölgyet találni a kölcsönzők között (a 318 adós között 19-et). Vause három kategóriát állított fel az adós-hitelező kapcsolat alapján: az elsőben valamiféle szakmai rokonság állt fenn köztük, és így a hitel lehetett például áruhitel is. A második kategóriába azok kerültek, akiknél ilyenfajta kapcsolat nem volt, de fennállt egyéb kapcsolat lehetősége, míg a harmadikba azokat sorolta, ahol végképp megmagyarázhatatlan bármiféle szakmai nexus. 91 esetről egyértelműen azt lehet mondani, hogy a felek üzleti kapcsolatban álltak egymással, és ennek során születtek az adósságok. Ugyan a hitelezők a tehetősebb osztályokból kerültek ki, szemben a kevésbé nagy jövedelemmel rendelkező adósokkal, de bankárok nem tűnnek fel köztük. Ebből adódik Vause azon következtetése, hogy pénzt leginkább azok kölcsönöztek, akik nem tudtak mit kezdeni felesleges vagyonukkal. Velük szemben pedig jellemzően azok álltak, akik a bankok számára túl kockázatos ügyfélnek bizonyultak volna, és így inkább magán-személyekhez fordultak.

A cikk, mint azt maga a szerző is megállapítja, a morális gazdaság, a személyes kapcsolatokat hangsúlyozó szemlélet, illetve a pénzforgalomra alapuló, személytelen kapcsolatokat kialakító megközelítések által teremtett mezők között lavírozik (191). Konklúziója szerint a bebörtönzés inkább csak kiegészítő szerepet játszott, és ott volt jelentősége, ahol a kockázatok nagyobbak voltak; vagyis a bizonytalan pénzügyi egzisztenciákat érintette leginkább.

Jasper Kunstreich tanulmánya, a *Bankruptcy Laws as Standortpolitik – The Case of Hamburg 1850 to 1870* egy olyan időszakban vizsgálja a helyi szempontokat favorizáló gazdaságpolitika (*Standortpolitik*) hatását a valamikori Hanza-város hitelezési életében, amikor még nincs egységes Németország és a regionális törvényhozási jellegzetességek egyértelműen megragadhatók. A kereskedőváros életét erőteljesen befolyásolták az egyesületek és az ezekre épülő kapcsolatháló, ami biztosította, hogy egyik résztvevője se tudjon túlzott hatalmat összpontosítani. Olyannyira hangsúlyos volt a szerepük, hogy számos politikai döntés is hozzájuk volt köthető: a gazdasági életet a kereskedők egyesülete (*Ehrbare Kaufmann* vagy *Kaufmannschaft*) irányította: ők voltak azok, akik a csődeljárás menetét és lehetőségeit szabályozták.

Első ránézésre itt is egy demokratikus rendszer működött a fizetéseképtelenségek megoldására: például a külföldiekre ugyanazok a jogok vonatkoztak, mint a hamburgi polgárokra (200); lehetőség volt a tárgyalásos megegyezésre, ami által elkerülhetővé vált a bírósági eljárás. Ez annyira népszerű volt, hogy sokszor el sem jutottak a csődök a törvényszék elé. Akadt azonban egy megszorítás: az adóssági eljárásban legalább 4000 márkás tartozást kellett felmutatni, máskülönben ez az út nem volt járható. Tiltakoztak is a hamburgi kereskedők: de nem a megszorítás ellen, hanem a túlzottan alacsonynak tartott küszöbérték miatt. Kunstreich aprólékos elemzéssel kimutatta, hogy a többi német városhoz és régióhoz képest magasabb bejelentett csődszámmal bíró Hamburgban (ezer lakosra 1,2–1,5 bejelentett eset) sikerült úgy alakítani a rendszert, hogy az első sorban a kereskedők hitelhálózatának támogatását biztosítsa. Mivel a kereskedők a kölcsönös hiteleken keresztül szoros kapcsolatban álltak egymással, mindenki egyszerre volt hitelező és adós is, ezért alapvető érdekük volt ezt a rendszert nem felborítani, hanem megegyezéssel úton támogatni és fenntartani. A törvény tehát a kereskedőváros merkantil jellegét kívánta megőrizni azáltal, hogy a fenti módon megkülönböztetéssel élt az adósok között, és aki nem volt része a kereskedők hitelhálózatának, mint például az iparosok, annak csak az ítélszék állt rendelkezésre. Ha elég magas összegre rúgott az adósságuk, azaz akár már kapcsolatba is kerülhettek a hitelek révén a kereskedői hálózattal, akkor lehettek ők is részesei a kedvezőbb eljárásrendnek. A rendszer annyira beágyazódott, hogy a törvényt az 1857-es válság hatására befagyott diszkontálás miatt is csak ideiglenesen függesztették fel, és egészen 1877-ig sikerült életben tartani. Sokatmondó adat, hogy a felfüggesztés miatt minden hitelezőnek (értékhatártól függetlenül) közvetlenül kellett megállapodnia az adóssal, és így 118 csőd során 65 adós teljes mértékig kielégítette hitelezőit, mindössze 15 cég került felszámolásra. A ropant érdekes elemzésből csak az hiányzik, hogy lássuk, pontosan hogyan hálózták be a kereskedői hitelek a várost, ám ez egyáltalán nem teszi kevésbé hihetővé a konklúziót.

Az utolsó két tanulmányban a jog(történet) már nemcsak egy megközelítés és szempont a sok másik között, hanem egyértelműen főszereplővé válik. Ulrich Falk és Christoph Kling *The Regulatory Concept of Compulsory Composition in the German Bankruptcy Act* című munkája a 19. század végétől a 20. század első feléig követi végig a csődtörvény változásait, egészen pontosan azon elemére fókuszálva, amelyik a kinevezett vagyongazdálkodó helyett a bukott személynek is meghagyott bizonyos befolyást az eljárás során. A vagyongazdálkodásra épülő rendszerrel (*distribution procedure*) szemben a *compulsory composition*nek nevezett másikban az adós ténylegesen beleszólhatott a folyamatokba, és a vele való együttműködés gyorsabb eljárást is eredményezhetett, feltéve, hogy a hitelezők háromnegyede áldását adta rá. A szerzők által áttekintett csődöknek így is mintegy 20%-a megegyezéssel zárult. A kutatás végigveszi ezen megegyezéssel szisztematikus történetét 1886 és az 1920-as évek között: miként került be a törvénybe, milyen jelentőséggel bírt, és hogyan szorult ki fokozatosan a használatból, egé-

szen addig, míg a feledés homályába nem veszett az egyre nagyobb számban megjelenő hitelkockázati kezelések hatására.

A kötet utolsó tanulmánya a 21. századra fókuszál. Peter von Wilmsky *Insolvency Law: Its Roles and Principles* című, kortárs amerikai és német csőd-törvényekről szóló előadása nyitotta meg 2014-ben a konferenciát, a kötetben mégis az utolsó helyre került, és tulajdonképp itt sincs rossz helyen. Meglepő és roppant ötletes egy kortárs jogi elemzést beemelni a történelmi elemzések közé, és így rámutatni, hogy a kérdés tárgyalása és problémái hol tartanak ma.

Ahogy láttuk, a kötet rendezőelve részben kronologikus, részben tematikus. Az első két tanulmány olyan próbálkozásokat és megoldási kísérleteket mutat be, amelyek a csődök megelőzésében játszhattak szerepet. A következő három írás a csődeljárások 16. századtól történő átalakulására koncentrál, a két francia témájú szöveg a hitelezésre és bebörtönzésre, míg az utolsó három leginkább a német változásokat veszi szemügyre.

De mindezeknél sokkal többet kapunk, hiszen van még egy fontos üzenete a tanulmányoknak: annak megértése, hogyan épülnek ki, akár évszázadokon, válságok feldolgozásán keresztül azok az intézmények, amelyek elősegítik az érdekek ütköztetését és egy kölcsönösen elfogadható, kompromisszumos megoldás megszületését. Alapozódnak akár egy helyi közösség összetartó erejére (mint Stockholmban), informális kezdeményezésre (mint a délnémet kereskedőknél), törvényi szabályozásra (mint Velencében és Antwerpenben) vagy gazdasági érdekekre (mint Hamburgban), adós, hitelező és törvényhozó hatalom hármásának hosszú időszak alatt felhalmozott tapasztalata vezetett oda, hogy egyszeri megoldások helyett a kollektív bölcsesség domináljon. Vagyis amikor egyetlen ember tudása és szakértelme, hanem egy nagyobb csoport heterogén tapasztalata, tudása és véleménye képes az optimális megoldást megtalálni.⁷ Ahelyett, hogy az adósokat kizárnák a társadalomból és a gazdasági életből – ahogyan az a középkorban gyakorlat volt –, a 16. századtól kezdve (bár inkább a 18. századtól válik ez általánossá) egyre több helyen már úgy tekintettek rájuk, mint egyenrangú és nem feltétlenül rosszindulatú „játékosársakra”. Megértették, hogy ha elbukik az adós, és a hitelezők nem jutnak hozzá legalább részben a pénzükhöz, akkor utóbbiakból is bármikor válhat bukott adós, mert a kereskedők társadalmát átszövő kölcsönök hálózata gondoskodott az egymásrautaltságról. A vertikális hatalmi viszonyok mellett tehát a horizontális kapcsolatok is jelentős szerepet játszottak ebben a folyamatban, a közösségek és hálózatok aktív közreműködése nélkül a törvényhozás csak féloldalas megoldásokat kínálhatott volna.

A kötetnek több fontos és dicséretes jellemzőjét érdemes kiemelni. Szerethető és hasznos erénye a nem csak címkeként szereplő, hanem valóban működő interdiszciplinaritása: gazdaság-, társadalom- és jogtörténet különböző keveréke jellemzi a tanulmányokat, és ez a mixtúra többnyire plasztikus és plauzibilis

⁷ Ehhez természetesen az is szükséges, hogy az adott közösség legalább részben valós és pontos információkkal rendelkezzen, és ne legyen mondjuk szélsőséges propaganda vagy félrevezetés áldozata (vö. Surowiecki 2007).

eredményeket ad. Csak így mutatható meg ugyanis az oda-vissza hatások teljes spektruma, az a fajta szimbiózis, amelynek során a gazdasági és társadalmi változások következtében a törvények is átalakulnak, és ezek az átalakított jogszabályok visszahatnak arra a gazdaságra és társadalomra, amelynek köszönhetően megszülettek.

Látványos a munka sokszínűsége is, sorra megjelennek az Európa gazdaságtörténetében hangsúlyos szerepet játszó régiók, és sikerült a tanulmányokat úgy megírni és megszerkeszteni, hogy bár akadnak redundanciák (például a fő vonásaikban hasonló csődeljárások leírása viszonylag sokszor szerepel), ez nem zavaró, és a szövegek alapvetően jól illeszkedő építőelemekként egészítik ki egymást. Meglepő ugyanakkor, hogy egyetlen tanulmány sem foglalkozik Angliával. Csak az előszóban említenek meg több angol példát is, bizonyosságul arra, hogy a szerkesztők is érezték a feltűnő hiányt. A magyar olvasónak nyilván egyből szemet szúr a másik véglet is: hiányzik a kitekintés az európai centrumországokon túlra, holott manapság ennek elkerülésére általában hangsúlyt szoktak fektetni. Ennek egyik oka az lehet, hogy nincs is miért kitekinteni. Hiszen épp azok a kötet középpontjában álló, akár több évszázados tapasztalatok és intézményépítési folyamatok hiányoznak érrefelé, amelyek lehetővé tennék ezeket a kezdetben informális, később legalizált problémamegoldásokat. Ahol a kommercializmus csak később nyert teret, vagy kevésbé volt domináns, talán ez a fajta megoldási út rögzösebb maradt, nem volt ideje kitaposottá és szélessé válni. Magyarországon a 18. századi betáblázással kapcsolatos törvények, amelyek a fizetésektelenségek esetén nyújtottak némi biztosítékot az adósoknak, még sokáig azt a felfogást képviselték, hogy egy eljárás során a hitelezők sorrendisége számít. Ez a szemlélet (és vele a törvény) Antwerpenben már a 16. században megváltozott.

Magyarországon a váltótörvényszékre és a csődre vonatkozó törvényt az 1839–1840-es országgyűlés hozta meg, egy másik fontos lépés volt 1836-ból, hogy a kölcsönszerződések ügyében a szóbeli bíróságok elé lehetett terjeszteni a vitás ügyeket. Mindez már a hitelezési nehézségek újszerű megközelítését jelzi, ami a csődeljárások megítélésére is hatással lehetett. Fontos kérdés lenne, hogy azok az informális intézmények, amelyek hatása e kötet írásai alapján annyira jelentős volt a közös megegyezések egyértelmű előretörésében és formálissá válásában, Kelet-Európában létrejöttek-e, és ha igen, milyen súlya volt a szerepüknek? Sikerült-e felülemelkedni az egyéni érdekeken, hatottak-e olyan irányban, hogy egy működőképesebb rendszer szülessen meg, egyáltalán voltak-e olyan erősek, hogy hatásuk legyen? És ha már a kötetben szerepelt kortárs témájú tanulmány, vajon milyen hatással bírnak ma?

Tanulságos kötet tehát a *Dealing with Economic Failure*. Rávilágít arra, hogy az érdekelt felek közti viták hogyan vezethetnek kompromisszumokhoz, és ennek mentén hogyan épülhetnek ki azok az informális intézmények vagy egyáltalán azok a megközelítések, amelyek képesek a formális intézményeket is átalakítani, és kölcsönös visszacsatolások útján segítik az újabb viták és kompromisszumok létrejöttét. Azok a döntések, amelyek nem a felek közös megegyezé-

sén alapulnak, és csak az erősebb hatalmi pozícióban lévők érdekeit jelenítik meg anélkül, hogy meghallgatnák a másik oldalt, lehetnek ugyan nagy hatásúak, de egészen biztosan kártékonyabbak.

Somorjai Szabolcs

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Halmos Károly – Klement Judit 2013: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és értékükről. *Korall* (14.) 54. 141–152.
- Halmos Károly 2014: A csödtörvény csödtörténete: Kultúrtörténet és közéleti történetírás (public history). In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 221–227.
- Halmos Károly – Kövér György 2014: Pesti cridák: Adalékok a 19. századi budapesti csödstatisztikához. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest, 59–76.
- Halmos Károly 2017: A csődök társadalma. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 177–185.
- Kohler, Josef 1891: *Lehrbuch des Konkursrecht*. Stuttgart.
- Hart, Oliver 1995: *Firms, Contracts and Financial Structure*. New York.
- Hart, Oliver – Holmström, Bengt 2010: 'A Theory of Firm Scope'. *Quarterly Journal of Economics* (125.) 2. 483–513.
- Martin, Jean-Clément 1980: Le commerçant, la faillite et l'historien. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* (35.) 6. 1251–1268.
- Oexle, Otto Gerhard 1995: Memoria als Kultur. In: Oexle, Otto Gerhard (Hg.): *Memoria als Kultur*. Göttingen, 9–78.
- Safley, Thomas Max (ed.) 2013: *The History of Bankruptcy: Economic, Social and Cultural Implications in Early Modern Europe*. New York.
- Surowiecki, James 2007: *A tömegek bölcsessége*. Budapest.
- Vause, Erika 2018: *In the Red and in the Black: Debt, Dishonor, and the Law in France between Revolutions*. Charlottesville.

László Kontler – Mark Somos (eds): Trust and Happiness in the History of European Political Thought.

Brill, Leiden, 2017. 481 oldal.

Az elmúlt évek egyik legérdekesebb eszmetörténeti vállalkozását jelenti az Európai Politikai Eszmetörténeti Társaság 2014-es konferenciájának előadásaiból született tanulmánykötet. A számos kiválóságot – egyebek között a szakma doyenjét, John Dunnt – felvonultató munka két fogalom, a bizalom és a boldogság szerepét járja körül nagyon különböző korszakokban, igen változatos helyszíneken, sokféle műfajhoz kötődve. A politikai eszmetörténet-írás igazi erődemonstrációja lett a kötet, amely egyszerre árulkodik napjaink eszmetörténet-kutatásának módszertani gazdagságáról, a nagy nevekre építő klasszikus kánon lebontásáról és egy sokszínűbb, részletgazdagabb európai látképpel történő felváltásáról, valamint az eszmetörténeteseket foglalkoztató kérdések sokféleségéről.

A szerkesztői bevezető Kontler Lászlótól és Mark Somostól nemcsak arra tesz (egyébként sikeres) kísérletet, hogy egységes keretbe rendezze a rendkívül változatos írásokat, hanem hogy egyfajta genealógiai keretbe helyezze a könyv tematikáját. A modern társadalomtudományoknak a boldogságról és a bizalomról szóló változatos, számos tudományterületre kiterjedő (bizony, a közgazdaságtan is köztük van), praktikus vonatkozásokban bővelkedő vitáira is kitekintést nyújtanak, és e kontextusba helyezik bele a kötet tulajdonképpen programját: meg-

mutatják az említett viták és a hozzájuk kapcsolódó problémák történeti előzményeit, ami által új inspirációt és a jelenbeli kérdések árnyaltabb megértését, újragondolását kínálják a társadalmi tudományok számára. Érdekes módon egyébként a bevezető az egyes tanulmányoknál kiegyensúlyozottabban tárgyalja a boldogság és a bizalom kérdéseit, sőt, kísérletet tesz a kettő közötti kapcsolatok feltárására is.

A szerkesztők három nagyobb részbe rendezték a kötetet. Az elsőben a bizalom és boldogság elméletibb jellegű megközelítéseit vizsgálják: egyrészt abban az értelemben, ahogy például Dunn is teszi a maga esszéjében, elméleti szempontból reflektálva e fogalmak történeti szerepére, másrészt úgy, hogy a bizalommal és boldogsággal kapcsolatos elméleti reflexiókat vizsgálják, nagyrészt a klasszikusok (Machiavelli, Grotius, Hobbes, Locke, Leibnitz) műveiben. A második részben a bizalom politikai szerepével kapcsolatos tanulmányok kaptak helyet. Itt, az előző rész íásaival szemben elsősorban konkrét történeti helyzetekre reflektáló szövegeket vizsgáltak a kutatók, amelyek többnyire nem is magas absztrakciós fokon álló írások, hanem inkább a politikai praxis részeként születtek, napi használatra. Végül a harmadik rész a kultúrtörténet felé nyit: az egyes szerzők azzal foglalkoznak, mit értettek bizonyos kulturális közegek-

ben bizalom alatt, és ez hogyan viszonyult a korabeli politikai praxishoz és intézményekhez.

A szövegek belső kapcsolataiban nem kizárólag ezen a módon rendeződnek el. Vannak ugyanis tanulmányokon átnyúló egyéb tematikus összefüggések is, amelyek azért érdekesek, mert az eszmetörténeten belüli szórakoztató (vagy, ízléstől függően, bosszantó) sokhangúságra hívják fel a figyelmet. Erica Benner rendkívül érdekes Machiavelli-elemzése például kapcsolatban áll egyfelől Albert Clerici írásával a 16. század végi holland antimachiavellizmusról, másrészt – Hobbes-hivatkozásain keresztül – érdekes összeolvasási lehetőséget kínál Peter Schröder hagyományosabb Hobbes-értelmezésével, illetve Eva Odzucknak a kötet egyik legeredetibb tanulmányát jelentő – Schröder szövegéhez képest ég és föld különbséget mutató – Hobbes-értelmezésével. Vannak hasonlóan érdekes, implicit dialógusok és viták Grotiusszal kapcsolatban is (Hans Blom, Gángó Gábor és Adriana Luna-Fabritius között), míg például Hannes Ziegler és Ralf-Peter Fuchs tanulmányai alapvetően más módon kapcsolódnak egymáshoz: mindketten a kora újkori német vallási pluralizmus problémáját boncolgatják és arról írnak, miként vált a bizalom politikai kérdéssé és egyúttal a bizalomról való beszéd a politikai kooperáció előmozdítójává.

A kötetben két magyar szerző írása kapott helyet: Gángó Gábor Leibnitz gondolkodásáról, Pócza Kálmán pedig, egy korábbi magyar nyelvű tanulmányát továbbgondolva, arról írt, hogy a brit alkotmány konvenciókon, nem

pedig írott jogon alapul, s hogy ennek (tudatos) figyelmen kívül hagyása miként vezetett két anglofil magyar dualista politikus, Tisza István és Andrássy Gyula vitájában a brit és a magyar politika közötti analógia eltérő felfogásaihoz. Rajtuk kívül megemlítenő magyar vonatkozásai miatt a budai születésű – s a Monarchia nemzetiségi viszonyainak megreformálása kapcsán az ausztromarxizmusban később nagy szerephez jutó – Adolf Fischhof gondolatairól szóló tanulmány, amelynek szerzője Sara Lagi.

A kötet által lefedett időtáv több mint imponáló. Steve Johnstone parádésan megírt esszéje a pisztisz (bizalom) fogalmáról szól, pontosabban annak összetett funkciójáról olyan gyakorlati politikai kézikönyvekben, mint a Theognisz neve alatt fennmaradt versgyűjtemény, az Aineiasz Taktikosz nevéhez kötött 4. századi katonai értekezés, a *Hogyan éljünk túl egy ostromot?*, Thuküdidész *A peloponnészoszi háború története* című műve és Arisztotelész *Rétorikája*. Johnstone munkája a szerző bevallása szerint egyúttal a bizalom társadalmi gyakorlatairól (de nem annak nyelvi kifejezéséről) szóló korábbi kutatásainak kiegészítése is. A középkorba Bee Yun tanulmánya nyújt betekintést Luccai Bertalan gondolkodásának bemutatásával, vitába szállva azzal az értelmezéssel, amely Bertalanban egy alapvetően optimista arisztoteliánus szerzőt lát. Értelemszerűen a reneszánsz és a kora újkor nagy súllyal szerepel a kötetben, a számos klasszikus szerző miatt is (lásd különösen Petra Schulte, Erica Benner, Hans Blom, Peter Schröder, Eva Odzuck, Alberto Clerici, Hannes Ziegler, Ralf-Peter Fuchs, Cesare

Cuttica tanulmányait), de három írás átvezet bennünket a 18. századba is: Gángó Gábor már említett munkája mellett Adriana Luna-Fabritius írása a 18. századi itáliai politikai gondolkodás bizonyos aspektusait elemzi, Adrian O'Connor tanulmánya pedig a forradalmi Franciaországról szól. A kötet 19–20. századi vonala is meglehetősen erős, összesen öt tanulmány foglalalkozik ezzel a korszakkal: Pócza Kálmán és Sara Lagi már idézett írásai mellett Vladimir Ryzhkov Karamzinról, Niall Bond Tönniesről, Alexey Tikhomirov a szovjet diktatúra természetrajzáról írt.

Hasonlóan széles perspektívájú a kötet földrajzi értelemben is: görög, angol, olasz, holland, magyar, orosz, német, illetve monarchiabeli tematikájú szövegek követik egymást, amit azért érdemes külön hangsúlyozni, mert sajnos mind a mai napig nem természetes, hogy a nyugati területekre (és a klasszikus antikvitásra) fókuszáló eszmetörténet-írás találkozik a kelet-európai eszmetörténettel. Ráadásul anélkül, hogy ezt külön tematizálná, azaz hogy kimondva-kimondatlanul valamiféle centrum-periféria viszonyba rendezné. Lehet persze hiányolni még nagyobb lefedettséget, hiszen nem kétséges, hogy spanyol, portugál, délszláv, román, lengyel, cseh vagy skandináv hozzájárulás is bőven elért volna a kötetben. De nem lehetünk telhetetlenek, hiszen abban mindig van egy adag véletlen, hogy egy konferenciára milyen összetételű társaság jelentkezik, és kik adnak le végül a kötetbe szöveget.

Az egyes szerzők által választott elemzési stratégiák is meglehetősen változatosak. Benner például, az

utóbbi években megjelent műveinek csapásirányát folytatva, a megszokott Machiavelli-képünkkel száll szembe, hosszasan érvelve amellett, hogy ha megfelelően olvassuk Machiavellit, akkor kiderül, hogy valójában nem is olyan machiavellista (hasonló stratégiát követ Odzuck és Yun is a maga szövegében Hobbesszal és Luccai Bertalannal kapcsolatban). Ezzel szemben Blom és Gángó írásai a klasszikus, nemes értelemben vett eszmetörténeti „szöszölés” példái: egy-egy nagy gondolkodó gondolati fejlődésének egy szakaszát tárják fel, megfelelő intellektuális kontextusba helyezve. A Karamzin-esszé inkább egyfajta pályakép, Johnstone egy műfajt, Ziegler, Fuchs és Cuttica vitákat, diskurzusokat rekonstruál. Bond Tönnies kapcsán, Lagi Fischhof esetében a kötet témájára fókuszálva ír. Schulte, O'Connor és Tikhomirov érdeklődésének középpontjában viszont inkább maga a közeg áll, amelyben a bizalom és a boldogság témáival kapcsolatos gondolatok jelennek meg.

Természetesen, mint minden tanulmánykötet, ez is változatos tematikájú és színvonalú, de ez műfaji adottság, s még a legkevésbé sikerült írások is korrektül vannak megírva. Ha komolyabb kritikát kellene megfogalmazni, az a kötet tematikai aránytalanságára vonatkozna, mert az elsősorban a bizalomról szól, és csak kisebb részben a boldogságról.

Mindent összevetve a *Trust and Happiness* súlyos olvasmány, de nagyon sokféle szempontból lehet ajánlani. Használni lehet kiváló példaanyagként egy eszmetörténeti módszertani kurzus esetében éppúgy, mint valamely résztemára vonatkozó relevanciája kapcsán,

s végül, de nem utolsósorban azok a társadalomtudósok is haszonnal forgathatják, akik szeretnék diszciplínájuk szűk láthatárán túlra pillantani. A kötet nem old meg semmilyen nagy problémát, de tele van érdekes ötle-

tekkal, kérdésekkel, számottevő tudásanyaggal és inspiráló lelkesedéssel az elmúlt két és félezer év európai gondolkodásának gazdagsága iránt.

Szücs Zoltán Gábor

SZERZŐINK

Csiszár Gábor (1978) irodalomtörténész, gimnáziumi tanár
(ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium)
cameliard@gmail.com

Halmos Károly (1955) történész, közgazda
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
halmoskaroly@aim.com

Eric Hilt közgazdász
(Wellesley College, Department of Economics)
ehilt@wellesley.edu

Laki Mihály (1946) közgazdász
(MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet)
laki@econ.core.hu

Madarász Aladár (1947) közgazdász
(MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet)
madarasz.aladar@rtk.mta.hu

Mravik Patrik Tamás (1994) történész, doktori hallgató
(ELTE BTK Atelier)
montventoux14@gmail.com

Nagy Dániel Gergely (1986) filozófus
nagy.daniel.g@icloud.com

Perényi Roland (1976) történész, muzeológus
(Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma)
perenyi.roland@kiscellimuseum.hu

Pogány Ágnes (1960) gazdaságtörténész
(Budapesti Corvinus Egyetem)
agnes.pogany@uni-corvinus.hu

Somorjai Szabolcs (1976) történész
(MTA–OSZK Res Libraria Hungariae)
somorjai.szabolcs@oszk.hu

Szűcs Zoltán Gábor (1979) politológus, eszmetörténész
(MTA TK PTI)
szucs.zoltan.gabor@tk.mta.hu

Takó Ferenc (1988) filozófiatörténész
(ELTE BTK)
tako.ferenc@btk.elte.hu

CONTENTS

CAPITALISM: METAMORPHOSES OF A TERM

Eric Hilt	Economic History, Historical Analysis and the “New History of Capitalism”	5
Ferenc Takó	Once upon a Time There Was... or Wasn't?: Marx and Weber on Capitalism	39
Aladár Madarász	Two Encyclopaedia Articles on Capitalism: Sombart on Jewish Money Lenders and Schumpeter on Creative Destruction	69
Ágnes Pogány	From Ennobled Capitalism to National Socialism: Béla Imrédy's Economic and Political Views	96
Mihály Laki	János Kornai on Capitalism, 1953–1989	117

MILITARY STORIES

Roland Perényi	A Miscarriage of Justice or Judgment Well Founded?: The Relationship between Military Court and the Public in the Context of the 1909 Hofrichter Case	137
Gábor Csiszár	The Redl Case in Contemporary Press	158

 PANORAMA

- Károly Halmos   Prophecies: Double Talk in Gyula Szekfű's *Three Generations*   181

 SOURCES AND INTERPRETATIONS

- Patrik Tamás Mravik   "Four or five, with sixteen children between them."
The Research Potential and Problems of Studying the
Social History of Workers' Households in Budapest
through the Lens of Quantitative and Narrative
Sources   205

 BOOKS

- Experiments and Spectres: The Infinity of Superseding Capitalism. Giacomo Corneo: Is Capitalism Obsolete? – A Journey through Economic Systems.
– Dániel Gergely Nagy   227

- Debates and Compromises, or How Can Collective Wisdom Lead to Results?
Albrecht Cordes – Margrit Schulte Beerbühl (eds): Dealing with Economic
Failure. Between Norm and Practice (15th to 21st Century).
– Szabolcs Somorjai   237

- László Kontler – Mark Somos (eds): Trust and Happiness in the History of
European Political Thought.
– Zoltán Gábor Szűcs   250

- Authors   254
Contents   256
Abstracts   258

ABSTRACTS

Gábor Csiszár: The Redl Case in Contemporary Press

The study compares articles published about Colonel Alfred Redl's treason and subsequent suicide in 1913 in twenty-four contemporary Hungarian-language dailies. Nearly all the papers fell short of editorial integrity, either by publishing fake news or by withholding information that did not fit into the narrative flow of the coverage of the case, for example, Redl's homosexuality. Csiszár examines the attitudes of contemporary political press towards the government, the military, the ministries and the judicial system, suggesting that the number of publications which supported and lauded the government in power was higher than previously assumed in scholarship. Regardless of their political sympathies, many papers incited against ethnic communities on account of Redl's Slavic background and demanded a firm political foothold of the reliable Hungarians within the monarchy. Based on an incorrect assumption about Redl's Jewish heritage, one Catholic daily also went as far as publishing an openly anti-Semitic op-ed.

The other theme in the study is the representation of homosexuality in contemporary media. The articles reveal the attitudes towards homosexuality upheld by opinion leaders of the intelligentsia a hundred years ago. Homosexuals were depicted as victims of sexual abuse who are (in modern terminology) bisexual, and effeminate in appearance. They were believed to be blackmailed but at the same time it was assumed that they built a secret network to support each other. There were reports about (probably fictitious) orgies in Vienna, transvestite photography, and false charges of paedophilia. One of the articles of *Pesti Hírlap*, however, was a pioneer of the gay civil rights movement in Hungary: adopting the German fight against Article 175, the author argues for the abolishment of criminality.

Mihály Laki: János Kornai on Capitalism, 1953–1989

The study sets out to explore how János Kornai conceived capitalism in the years of socialism. The members of the scientific community related differently to the oppressive structures and censorship of the communist regime. Kornai opted for academic language and a publication-research strategy, which made it possible for him to avoid open confrontation with the representatives of the official "scientific ideology." In the meantime—based on the results of comparative economics and on his new discoveries—he acquired the knowledge and methods which allowed him to develop one of the high impact programs of transition after the collapse of socialism in Hungary.

Aladár Madarász: Two Encyclopaedia Articles on Capitalism: Sombart on Jewish Money Lenders and Schumpeter on Creative Destruction

The discourse about the term capitalism and its subsequent evolution into an acknowledged historical and analytical description of an era were shaped by the works of W. Sombart and J. Schumpeter. Starting from their encyclopaedia articles on capitalism, this paper follows the inception and reception of their parallel contributions about the genesis and development of capitalism: Sombart's reasoning on the role of Jews and Schumpeter's metaphor on "creative destruction" as the driving force. Sombart's attempt to show that the Jews, their otherness, and their moneylending activities played a crucial role in the rise of modern capitalism was met with a mixed and controversial reception—from applause to sharp rebuttal as unscientific nonsense—by conservative German professors and religious scholars alike. Schumpeter's metaphor, on the other hand, became a byword. Rather than searching for an external factor responsible for the emergence of the capitalist spirit, Schumpeter described the development of capitalism as an endogenous growth process of entrepreneurial innovation. Despite some similar features of their outlook and ideas, Sombart's manifold, unsystematic and contradictory, and in some respect politically biased, oeuvre is largely forgotten by now, while Schumpeter's legacy continues to attract adherents in evolutionary economics.

Roland Perényi: A Miscarriage of Justice or Judgment Well Founded?: The Relationship between Military Court and the Public in the Context of the 1909 Hofrichter Case

In 1909 the army of Austro-Hungarian Monarchy was shaken to the core by a murder scandal. Richard Mader, a k. u. k. sergeant, received an unusual package in the mail, which, according to the enclosed letter, contained pills "to fortify virility." The sergeant tried the health supplement and was found dead by his aide later that day. The police found out that a number of freshly promoted officers have received similar packages, which turned out to contain cyanide pills. Eventually the police arrested Adolf Hofrichter, first lieutenant of the Fourteenth Linz Infantry, who was subsequently sentenced by the military court on June 25, 1910.

The Hofrichter Case is especially illuminating for various reasons. Until these homicide attempts against officers in the k. u. k. army, there had been no precedents for premeditated murder of soldiers of rank by a fellow officer. Regardless of its unusual nature, the murder case reveals the internal and external pressures exerted upon the officers during their career in the k. u. k. army.

At the same time, it also shows the widening chasm between the military and civil society, which became the leitmotif of the ensuing media discourse.

Based on these two aspects of the story, the study examines available sources to discover the attitudes of the various actors towards the attack on staff officers and towards the army of the Austro-Hungarian Monarchy in general: the civilian public informed about the case through modern journalism on one hand, and the three protagonists of the case—First Lieutenant Hofrichter, Military Prosecutor Kunz and the attorney of the defence, Richard Pressburger—on the other.

Ágnes Pogány: From Ennobled Capitalism to National Socialism: Béla Imrédy's Economic and Political Views

Béla Imrédy is mainly remembered as prime minister, a war criminal who chose to stand by the Germans to the end and was subsequently executed in 1946. His life as an economist and economic politician before 1938, however, is much less known. The study examines Imrédy's views from his first public addresses and publications to the end of the Second World War. The aim, on one hand, is to reconstruct the world view and political discourse he adopted to interpret the changeable political and economic situation and to strengthen his own changing political position. On the other hand, the study also examines to what extent these factors influenced Imrédy's politics.

Imrédy's views underwent substantial changes between 1927 and 1944. As a young economist he shared the views of economic liberalism predominant in that era. As a politician and member of the government a couple of years later, at the lowest point of the Great Depression, he claimed to believe in an economic system based on Christian values and social solidarity. As an opposition party politician, and the leader of a far right party during the Second World War, he professed as a national socialist working for a people's welfare state based on supremacist ideas and occupational hierarchy. Later, as minister of finance, his economic policy was markedly determined by his increasingly strong conviction about budget cuts and savings, whereby he rejected Keynesian crisis management by demand simulation and opted for fiscal orthodoxy and financial austerity in budget management instead.

Ferenc Takó: Once upon a Time There Was... or Wasn't?: Marx and Weber on Capitalism

The interpretations of capitalism by Karl Marx and Max Weber are often subject to comparison based on various criteria. The most significant difference between their approaches is that while Marx assumes that the capitalist mode of production is essentially different from that of previous periods, and accordingly criticises the use of the term “capital” in the context of preceding epochs, Weber frequently suggests that “capital”—and capitalist thought—existed at various points in history around the world. The study analyses relevant passages by Marx and Weber from a socio-philosophical angle, briefly covering the capitalism interpretation of Werner Sombart as well, to argue that this opposition is caused by the differences between the terminology of the two authors, and that their views about their own time show more similarities than previously assumed. These parallels, as demonstrated by Takó, are revealed by comparing Marx’s narrow understanding of capital with Weber’s “capitalist spirit” rather than with what he denotes as “capital.”

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintől valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszovegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Balassi Könyvesbolt
1137 Katona József utca 9–11.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Pápák és uralkodók

CLAUDIA ALRAUM

Egységesítés az ítélkezés által. Észrevételek a pápai bírák apuliai tevékenységéhez

BARABÁS GÁBOR

Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa

TUSOR PÉTER

Magyarország és Róma, 1628–1635

JUHÁSZ PÉTER

Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században

CSERNUS SÁNDOR

A császári univerzalizmus Zsigmond diplomáciájának gyakorlatában

HORVÁTH ILLÉS

Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentációjában

32. évf.

2017

3. szám

Bemutatjuk Marie-Madeleine de Cevinst

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJA ELVESZNI CSALÁDJA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori és mai budapesti családok és magánszemélyek életére, mindennapjaira vonatkozó iratokat, dokumentumokat (levelek, naplók, fényképek, hivatalos iratok, feljegyzések, emlékiratok, visszaemlékezések, részleges vagy teljes irathagyatékok).

A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekintjük!

dr. Horváth J. András

horvatha@bparchiv.hu

06-1-298-7547

06-30-313-5675

dr. Nagy Ágnes

nagyagnes@bparchiv.hu

06-1-298-7642

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5.

THE CREATIVE
ARCHIVES' AND USERS'
NETWORK

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJUK ELKALLÓDNI A FŐVÁROSI CIVIL SZFÉRA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori fővárosi társadalmi szervezetek, csoportosulások, körök, egyesületek, alapítványok és politikai pártok iratait, dokumentumait (levelezés, tevékenységgel kapcsolatos iratok, összefoglaló jelentések, visszaemlékezések, fényképek)!
A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekinthetjük!

Györgyi Csaba
gyorgyics@bparchiv.hu
06-1-298-7663

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3–5.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZIVA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

LAKI MIHÁLY – KORNAI JÁNOSRÓL
VÁRHEGYI ÉVA – BEN S. BERNANKÉRŐL
KIRÁLY JÚLIA – DAVID RICARDÓRÓL
BRUNNER ATTILA – BOLLA ZOLTÁN RÓL
 ÉS AZ ART DECO ÉPÍTÉSZETRŐL

PROBLÉMA

RUGÁSI GYULA – SZÁMÚZÓTT JELEN
FORGÁCS ÉVA – „ÚJ TÁRGYILAGOSSÁG”

SZEMLE

MAGYAR TURANIZMUS, IMPEXEK,
 KOCKÁZATI TŐKE, MÉDIA,
 POLITIKA

MI A PÁLYA?

MICHEL FOUCAULT
 KENNETH CLARK

BIBLIOGRÁFIA

FONTOS KÖNYVEK 2017. NYÁR – TÉL

M E G J E L E N I K

2018. TAVASZ

N E G Y E D É V E N T E

A kötet szerzői:

BAGDI RÓBERT
CSÍKI TAMÁS
GIDÓ CSABA
GLÜCK LÁSZLÓ
HALÁSZ IMRE
HALMOS KÁROLY
INCZE JÁNOS
KOVÁCS KRISZTIÁN

KÖVÉR GYÖRGY
POGÁNY ÁGNES
PÓSÁN LÁSZLÓ
SOMORJAI SZABOLCS
SZÁNTAY ANTAL
SZILÁGYI ADRIENN
TÓZSA-RIGÓ ATTILA

